

18 FEB. 1961

ÅRSBÖCKER I SVENSK UNDERVISNINGSHISTORIA
102

FOLKUPPLYSNINGSARBETET
I NORRBOTTENS FINNBYGD
FRÅN ÄLDSTA TID TILL
SEKELSKIFTET 1900

AV

HUGO TENERZ

STOCKHOLM 1960
EXPEDIERAS FRÅN FÖRENINGEN FÖR SVENSK UNDERVISNINGSHISTORIA: DROTNINGGATAN 108, STOCKHOLM
PRIS 20 KRONOR

ÅRSBÖCKER I SVENSK UNDERVISNINGSHISTORIA
BOKSERIE GRUNDAD AV B. RUD. HALL OCH UTGIVEN AV
FÖRENINGEN FÖR SVENSK UNDERVISNINGSHISTORIA
ÅRG. XL 1960

VOL. 102 UNDER REDAKTION AV ALBERT WIBERG

FOLKUPPLYSNINGSARBETET
I NORRBOTTENS FINNBYGD
FRÅN ÄLDSTA TID TILL
SEKELSKIFTET 1900

av

Hugo Tenerz

*Arbetet utgivet med anslag från
Stiftelsen för C. J. Kempes minne,
Humanistiska fonden och Längmanska fonden*

STOCKHOLM 1960

FÖRORD

Kulturarbetet i Norrbottens finnbygd och därtill hörande lappbygd har knappast varit föremål för en sammanfattande framställning. En del lokala skolhistoriska arbeten finns, men i allmänhet sträcker de sig ej längre tillbaka i tiden än till den allmänna folkskolans tillkomst. Artiklar behandlande kyrkans verksamhet i dessa trakter påträffas talrikt, men ofta vidlåder dessa bristen på verifierade uppgifter. De domineras också vanligen av en i viss mån ensidig framställning under inverkan av försvenskningsarbetet. Den speciella trosriktning, laestadianismen, som här är allmänt utbredd, har däremot behandlats såväl i svenska som i finska arbeten. Även den populära vanligen romantiserande skönlitterära produktionen beträffande befolkningen och dess kulturella ståndpunkt är relativt vidlyftig efter senaste sekelskiftet men med dess subjektivitet lämpar den sig föga som källa för en objektiv framställning av den kulturella utvecklingen här. I allmänhet ser den förhållandena och befolkningen från turistens ytliga synpunkt eller från sensationell dramatisk aspekt. Språksvårigheterna har vanligen lagt hinder i vägen för att förstå problemen inifrån. Ofta har detta också medfört, att allmänheten neråt landet fått en förvanskad bild av finnbygden och dess folk.

Föreliggande arbete avser att ge en översiktlig framställning av kulturarbetet i denna under långa tider isolerade landsända. Att ingå på detaljfrågorna är utrymmet ej tillräckligt, ej heller för personskildringar. Det är frågor, som får stå över till ett annat

sammanhang. Folkupplysningsarbetets utveckling har varit huvudsyftet vid framställningen.

Till fil. dr *Albert Wiberg* frambäres ett varmt tack för goda råd vid redigeringen av arbetet.

Strängnäs i februari 1960.

Hugo Tenerz.

Till Stiftelsen Seth M. Kempes Minne, Humanistiska fondens nämnd och Längmanska kulturfondens nämnd får författaren härmed frambära sitt värdsamma tack för frikostiga ekonomiska bidrag till tryckningskostnader för denna historik, utan vilka bidrag möjligheter ej förefunnits att befordra arbetet till trycket.

Förf.

I. NORRBOTTENS FINNBYGD

Norrbottnens finnbygd med sin under långliga tider kolonialkaraktär omfattar ett landområde om c:a 505 mil² och utgör följaktligen nära hälften av Norrbottens län, som har en areal av c:a 1055 mil². Jämfört med förhållandena neråt landet kan vi påpeka, att dess areal i stort överensstämmer med områdena Skåne, Halland, Blekinge och Småland sammantagna. Fågelvägen från kusten i söder till nordligaste orten, treriksröset, är ungefär samma som sträckan från Norrköping till Malmö. Landområdets längd är c:a 40 mil och bredd c:a 20 mil. Detta torde ge en bild av de avstånd, som vi här har att räkna med. Givetvis varierar de geografiska och klimatiska förhållandena inom olika delar av ett så vidsträckt område. Tornedalen, som vi här kan kalla "den egentliga finnbygden" utgöres av en låglandsremsa längs den breda älvdalen med bördig havsavlagring och utmärkt jordmån för jordbruk och boskapsskötsel. Åt väster och norr därifrån utbreder sig skogslandet och längre inåt lappmarken sjö- och myrlandet, som längst i väster övergår i fjällregionen med dess utlöpare mellan de talrika älvdalarna.¹ Något enhetligt omdöme om landskapet kan icke fällas. Den turistande resenärens intryck beror följaktligen på vilken del av detta vida område, han gjort bekantskap med. Samma är förhållandet med befolkningens ekonomiska och kulturella villkor och tillstånd.² Medan gårdarnas och hemmanens storlek och täthet i Tornedalen gott kan tävla med kustbebyggelsen i den övriga delen av länet, är livsbetingelserna vida kargare i skogsbygderna och lappmarksdelen den s. k. "lappbygden" utanför den

¹ Fredr. Svenonius, Drag ur Norrbottens geografi (Norrbotten I, 1921. s. 13 o. f.).

² G. Högbom, Norrland 1902, s. 4 o. f.

gamla lappmarksgränsen. Det är här den "fattigdom" och det "elände", som ofta överdrivits av sensationshungriga skildrare tidigare, möjligen haft sin hemvist. Under de första decennierna av detta sekel frossades onödigt på "eländet och nöden i finnbygden", men man nämnde sällan, att huvudparten av skildringarna hänförde sig till skogsområdet och lappbygden tiotals mil från den egentliga finnbygden eller Tornedalen. Från denna tid finns dock även vederhäftiga skildringar, bland vilka må nämnas "Tornedalen" av Ludvig de Vylder, även om språksvårigheterna lade åtskilliga hinder i vägen för författaren att tränga in i befolkningens psyke.³

Med livsbetingelserna och näringarnas förutsättningar varierar givetvis även folktätheten. Siffrorna från 1950 års folkräkning är belysande.⁴ Inom älvdalstingslagen Nedertorneå och Pajala—Korpilombolo domsagor med en areal av 129 mil² bodde 56.586 personer, medan inom Gällivare och Jukkasjärvi—Karesuando domsagor med 376 mil fanns 38.696 personer (Malmbergets och Kiruna helsvenska samhällen uteslutna). Halva Tornedalen d. v. s. västra sidan om gränsälven med blott en fjärdedel av området hade c:a 60% av befolkningen. Från Haparanda—Nedertorneå församling avtar folktätheten successivt till nordligaste älvdalsförsamling Muonionalusta från 9,5 till 1,0 personer per km². Motsvarande tal i till finnbygden hörande lappmarksförsamlingar är 1,7 och 0,2 personer/km², allt enligt statistiska uppgifter 1956.⁵

Vad som gör finnbygden till en säregen landsända är de språkliga förhållandena. Trenne språk trivs jämsides med varandra, även om fördelningen av dem är olika i olika delar av området. De flesta av folket är tvåspråkigt och många även trespråkiga. Av gammalt skiljer man på tvenne områden dels efter geografisk och klimatiska förhållanden och dels efter näringslivets olika schatteringar:

Den egentliga finnbygden med församlingarna Nedertorneå—Haparanda, Karl Gustav, Hietaniemi, Övertorneå, Korpilombolo, Pajala, Tärende, Junosuando och Muonionalusta;

Lappbygden med de tre församlingarna Karesuando, Jukkasjärvi och Gällivare.

³ Ludvig de Vylder, Tornedalen, 1904.

⁴ Sv. off. stat. Stat. årsb. 1950.

⁵ Stat. årsbok 1956.

Det förstnämnda området har allt ifrån urminnes tider varit finsktalande, vilket även var fallet med de nybyggare, som bosatte sig i det sistnämnda området, även om lapskan där var det ursprungliga språket, tills finskan utbreddes allt mer och mer under 1700-talet. Med gruvsamhällena tillkom den svenska befolkningen. Dessa räknas emellertid här ej tillhörande finnbygden. Inom hela området är svenska språket skolornas, kyrkornas och det offentliga livets språk, varför man kan säga, att riksspråket förstås numera så gott som inom hela landsdelen.

Beträffande språkfördelningen lämnar de senaste och säkerligen vederhäftigaste undersökning 1930 om språktillhörigheten inom finnbygden och Norrbottens län vissa data. Visserligen har en del förskjutningar sedan dess skett, kanske dock ej så mycket, när det gäller omfattningen som när fråga är om spridningen av färdighet i riksspråkets användning.

Undersökningen 1930 omfattar dels en "belundersökning" inom finnbygden och lappbygden, dels en "delundersökning" inom delar av den svensktalande bygden i länet, där infiltrering av finsk- resp. lapsktalande folkelement finns. Alla inom sistnämnda område boende, som ej undersökts, har a priori räknats som svensktalande. Till det *belundersökta området* hör församlingarna Nedertorneå—Haparanda, Karl Gustav, Hietaniemi, Övertorneå, Korpilombolo, Tärende, Pajala, Junosuando och Karesuando. Till det *delundersökta området* räknades Arvidsjaur, Arjeplog, Edefors, Jokkmokk och Råneå. Beträffande Jukkasjärvi och Gällivare, Överkalix och Nederkalix församlingar förfors så, att vissa områden helundersöktes, medan återstående delundersöktes.⁶

I en trespråkig bygd har det sina svårigheter att uppdelas befolkningen efter språktillhörighet, då ju en del, kanske de flesta, talar tvenne språk och en mindre del trenne språk. Något av dessa språk är dock i allmänhet det dominerande och följaktligen familjens språk. Dock finns sådana familjer, där de tvenne språken är relativt jämställda. Undersökningen kallar dessa språk *buvudspråk* och *sidoordnat språk*. Från denna synpunkt framstår språkfördelningen i *bela länet* enligt följande sammanställning, där barn under 2 år och stumma personer uteslutits.

⁶ Sv. off. stat. folkräkningen 1930.

Huvudspråk	Norrbottens läns språkundersökningsområde		Hela Norrbottens län
	Antal	I % av folkmängden	
Svenska	78285	68,3 %	154381
Svenska och finska	3404	3,0 „	3404
Svenska och lapska	186	3,0 „	186
Finska	29409	25,7 „	29409
Finska och lapska	125	0,1 „	125
Lapska	3067	2,7 „	3067
Ej uppgivet	89	0,1 „	89
Summa	114565	100,0 %	195414
Därav språkundersökt	49453	43,2 „	49453

Grupperar man nu språktillhörigheten under de tre språken, varvid de tvåspråkiga halveras under vart sitt språk, erhålles följande sammanställning uttryckt i % dels av befolkningen inom finnbygden och dels av befolkningen inom hela länet.

Språk	I % av befolkningen inom	
	Helundersökt område (finnbygden och lappbygden)	Hela länet
Svenska	23,2 %	81,9 %
Finska	72,4 „	16,4 „
Lapska	4,2 „	1,7 „
Ej uppgivna	0,2 „	0,0 „
Summa	100,0 %	100,0 %

Nu finns det emellertid en hel del folk, som hjälpligt kan klara sig även med ett annat språk utan att det kan räknas som huvudspråk men väl som ett *bispråk*. Tar man därför alla inom det helundersökta området (finnbygden och lappbygden) samt inom det delundersökta området, som talar något av de tre språken, erhålles följande procentsiffror.

Språk	Inom helundersökta området		Inom delundersökta området		Summa
	Antal personer	I %	Antal personer	I %	
Svenska	26363	66,4	74370	99,3	100733
Finska	35346	89,1	4488	6,0	39834
Lapska	2421	6,1	2531	3,4	4952

Bland de finsktalande fanns 11597 personer, som hade finska som enda språk samt 23749, som därjämte talade ett annat språk (svenska eller lapska). Av svensktalande fanns 3939 personer, som talade endast svenska. 202 personer var enbart lapsktalande.

Tager man med hela länet, fanns 11878, som hade finska som enda språk och därjämte 27956, som dessutom talade eller förstod något så när svenska, lapska eller bådadera.

Som vi ser, spelar finska språket inom finnbygden och lappbygden en dominerande roll. Utpräglad finskspråkiga bygder är Junosuando, Pajala, Tändö och Korpilombolo med en befolkning, som ända till 90 à 95 % har finska som huvudspråk, och därefter följer Övertorneå, Hietaniemi och Karl Gustav med ungefär tre fjärdedelar finskspråkig befolkning. Inom Karesuando är befolkningen ända till 60 % finskspråkig och till närmare 40 % lapskspråkig. "Inom Nedertorneå slutligen har finskan som huvudspråk någon övervikt över svenskan". Staden Haparandas praktiskt taget helt svenskspråkiga befolkning inverkar här på procentsiffrorna.

Språkgränsen mellan den homogent finsktalande befolkningen och den svensktalande går från Bottniska vikens kust mellan Sävis och Sangis 3 mil väster om Haparanda, där även *Carl von Linné* fann den 1732, då han skriver: "När jag miste Sangis, miste jag ock mitt modersmål; i Sävis var pura finnar, dem jag ej förstod".⁷ Därifrån går den till Korpilombolos sockengräns, 10 mil norr om Haparanda, varefter den drager sig åt väster och gör en vid kurva söderut mot Råneälven och träffar nämnda älv strax söder om polcirkeln. Så följer den Råneälven norrut till Nattavaara samhälle, viker av åt väster och går fram ända till Luleälven, vars norra gren

⁷ Carl Linnaeus, Lapplands resa 1732, 1957. s. 177.

KARTSKISS ENLIGT 1930 ÅRS FOLKRÄKNING

Finska språket
såsom
talat språk
i Norrbottens län.

Teckenförklaring:

- Språkgränsen. Öster om den minst 90% finsktalande, väster därom i gränzonen, 10—90% finsktalande och genom återstoden av länet under 10% finsktalande. (För-samlingarna Töre, Över- och Nederluleå, Älvsbyn, Norrfjärden och Piteå landsförsam-ling helt och hållet svensktalande).
 Sockengräns.
 Järnväg.
 Lappby med 50—90% finsktalande.
 Lappby med 10—50% finsktalande.
 Lappby under 10% finsktalande.

den sedan följer till riksgränsen. Söder om denna gräns finns emellertid en spridd finsktalande befolkning. Malmfälten bildar svenska språköar. (Se kartskiss!) Denna språkgräns har under de senaste seklerna ej undergått stora variationer. I motsats till 1919 års finnbygdskommittés⁸ m. fl. andras påstående om finska språkets inkräktande på svenskan, vilken åsikt bl. a. W. L. Wanhainen i sin reservation bemött, har bevisligen en motsatt process — om ock i mindre skala — ägt rum i det att en del förut finsktalande orter försvenskats. Under senare tid har processen på allt sätt understötts av det försvenskingsarbete, som under skolans och kyrkans hägn pågått allt sedan slutet av 1800-talet.

Begreppet Norrbottens finnbygd har i viss mån en avvikande innebörd än de talrika "finnbygder" och "finnmarker", som vi känner till från vårt land. Sådana har vi från Värmlands "finnskogar" längs hela Västmanland och Dalarnas finnmarker genom Hälsingland, Medelpad, Ångermanland och södra lappmarkerna. De är resultatet av en invandring från Finland under historisk tid, varom vi kan läsa i C. A. Gottlunds, K. B. Wiklunds, Sven Lönnborgs och R. Gothes m. fl. skildringar.⁹ Denna invandring skedde under 1500-, 1600- och 1700-talens oroliga förhållanden i Finland, varigenom bl. a. järnbruken i Mellansverige erhöi dugliga arbetare. En stor del av dessa emigranter övertog odlingen av de emellan älvdalarna liggande skogs- och ödebygderna och blev på

⁸ Betänkande och förslag rörande folkskoleväsendet i de finsktalande delarna av Norrbottens län, 1921.

⁹ C. A. Gottlund, Dagbok öfver dess Resor på Finnskogarna år 1817, 1931.

K. B. Wiklund, Finska språkets nuvarande utbredning i Värmland och Grue finnskog (Ymer 1902).

Gösta Åkerhielm, En atropologisk resa genom Värmlands finnskogar i mars 1907 (Ymer 1907).

Sven Lönnborg, Finnmarkerna i mellersta Skandinavien (Ymer 1902).

K. A. Gottlund och J. Boethii brev om finnmarkerna i Dalarna och Bergslagen, 1928.

A. Pettersson, Finnmarkerna i södra Ångermanland och norra Medelpad.

J. Nordlander, Den finska invandringen i Gästrikland i Norrland (Norrland. stud. Folkbildn.för:s småskr. 1910).

Richard Gothe, Medelpads finnmarker, 1945.

Richard Gothe, Hassela-Finnarna, 1942.

Nordisk familjebok artiklar om Finnmarkerna.

så sätt pionärer i dessa trakter. Ofta skapade de språköar i en helt svensktalande bygd.

Finnbygdens befolkning i Norrbotten däremot är ursprunglig och utgör en utlöpare av den finsktalande befolkningen i Finland, som sträckte sig runt norra kusten av Bottenhavet och därifrån in i lappmarkerna. Att före denna tid området var samernas tillhåll torde vara säkerställt. Man har tidigare från svenskt håll velat framhäva, att här ursprungligen fanns en svensktalande befolkning, innan finnarna invandrade. Så t. ex. skriver *O. Bergqvist*: "Till rasen är denna befolkning svensk, ehuru den genom omständigheternas makt kommit att bli finskspråkig".¹⁰ Samma uppfattning går igen i rektor *O. Svenssons* framställning.¹¹ I likhet med den tidens prästerskap, skolfolk och även en del av allmogen i Tornedalen upprepar fil. mag. *M. Mörtberg* samma tes som om den vore grundad på några forskningar och icke blott på ett önsketänkande hos vissa tongivande myndighetspersoner.¹² Mindre förvånande är, att *Carl J. A. Hasselberg*, som synes ha anlitat samma källor som de övriga, ansluter sig till förfinskningsteorien, då han skriver: "Som finnarna flyttade in i större antal och förökades hastigare än svenskarna, kommo de senare i efterhand i minoritet och förfinskades... Ända till senare tid har finska språket visat tendens att utbreda sig på svenskans bekostnad".¹³ Att samtliga påståenden, frågan om nativiteten, om förfinskingen och om finska språkets utbredande saknar allt stöd i forskningsresultaten, ja är stridande mot dem, behöver knappast påpekas. Även *H. Lundborg* synes åtminstone delvis hylla förfinskningsteorien vilket framgår bl. a. av följande yttrande: "Till härkomsten är otvivelaktigt en god del av denna befolkning svensk, men ättlingarna av de tidigare generationerna (har) under århundradens lopp blivit förfinskade".¹⁴ Alla dessa och många andra författares ovetenskapliga

¹⁰ *O. Bergqvist*, Den s. k. Norrbottensfrågan (Kristen Gemenskap), 1929).

¹¹ *O. Svensson*, Tornedalens lantman- och folkhögskola 1924, s. 73.

¹² *I Ergo* 1926.

¹³ *Carl J. A. Hasselberg*, Norrländskt fromhetsliv på 1700-talet, 1919, s. 285.

D:o, Under Polstjärnan, 1935, s. 43.

¹⁴ *H. Lundborg*, Rasförhållanden och folksammansättning inom länet (Norrbotten, I, 1921, s. 41).

rasteorier, som vid ifrågavarande tid spriddes i gränsorterna får man givetvis se dels mot bakgrunden av försvenskningens intensifiering under ett slags chauvinistisk yra och dels av fläktar av den nya renrasighetsteorien från Tyskland, som under decennierna efter första världskriget kom på modet på sina håll även i vårt land. I Finnbygden var det i "det finska blodet", som denna riktnings anförvanter såg en viss nationell fara. Sedan dess har den rena rasens problem med sin ovetenskapliga grund avskrivits.

Det var därför ej överraskande, att 1919 års finnbygdssakkunniga med biskop *O. Bergqvist* som ordförande upptog förfinskningsteorien som en självklar sak,¹⁵ stödande sig på prof. *K. B. Wiklunds* år 1907 hyllade uppfattning, att de under första århundradet e. Kr. inflyttade finnarna bosatte sig här "bland de svenska kolonister, som samtidigt eller kanske förr kommit till trakten".¹⁶ Man har svårt att tro, att de sakkunniga var omedvetna om sin hyllade theories ohållbarhet, efter som reservanten *W. L. Wanbainen* i sin reservation ger en fullt tillförlitlig historisk redogörelse för många hithörande frågor och samtidigt återoppar samme prof. *K. B. Wiklund* uttalande som bevis mot förfinskningsteorien. *Wiklund* anför nämligen 1914 följande: "I en artikel i Nordisk tidskrift 1895 har jag sid. 378 ff. försökt visa, att befolkningen i norra delen av Norrbottens kustland i forna tider varit finsk icke blott såsom nu i Torne, utan även nästan hela Kalix socken... Därjämte häntyda några finska ortnamn ännu längre i söder därpå, att finska nybyggare, kanske i senare tid, sporadiskt slagit sig ned midt ibland den gamla svenska befolkningen; det sydligaste av dessa ortnamn, Hortlax, återfinnes i Pite socken. De finska namnen på Luleå (Luulaja) och Piteå (Piitime), som jag här behandlat, göra nu tydligt, att det finska inflyttandet även i dessa trakter kan räknas för urgammalt".¹⁷

Som nämnts byggde finnbygdssakkunniga sin teori på den tidens rasteorier eller kanske på ännu äldre sådana. Ty beträffande de "finska rasen" anför samtidigt *R. Nordenstreng*, "att mångesstädes i sydvästra Finland det knappast är någon antropologisk skillnad

¹⁵ Betänkande och förslag rörande folkskoleväsendet i de finsktalande delarna av Norrbottens län, 1921.

¹⁶ *K. B. Wiklund*, Språken i Sverige (Svenska kalendern 1907).

¹⁷ *Ymer* 1914, s. 186.

mellan svenskar och finnar, utan båda förete nästan samma blandningstyper".¹⁸ De "germanska dragen", som de sakkunniga talar om, hade säkerligen intet med språktillhörigheten att göra utan var medförda vid invandringen till finnbygden.¹⁹

Den vetenskapliga forskningen beträffande finnbygdsbefolkningens invandringshistoria ger ett helt annat resultat än vad finnbygdsakkunniga i sin bristande sakkunskap tog som säkert. Tidigast torde dialektforskningen ägnat frågan sin uppmärksamhet. M. Airila har underkastat tornedalsdialekterna en speciell undersökning.²⁰ Hans undersökning är av dess större betydelse, som den utfördes inom en tid, innan ännu ej, som senare blivit fallet, tornedalsdialekten i saknad av all vård utarmats på de ursprungliga finska ordstammarna, vilka genom skolans försvenskning ersatts med svenska sådana i rotvälskeutvecklingens tendens. Genom en språkanalytisk undersökning kommer Airila till det resultatet, att tornedalsdialekterna har starka likheter med västfinska munarter framför allt med dialekterna i Tavastland, Satakunta och norra Nyland, varför tvekan ej bör råda om befolkningens släktskap med folket i nämnda trakter. Redan i ett tidigare inlägg i frågan hade han påvisat tornedalsdialekternas likhet med Kokemäki-Raumatraktens dialekter men funnit också karakteristiskt släktskap med tavastländska munarter.²¹ Prof. Björn Collinder har vid olika tillfällen anslutit sig till samma teori och anför senast 1957: "Den finska dialekt, som av ålder talats i Tornedalen, skiljer sig skarpt från Nordösterbottens östfinska målfören i en del stycken, låt vara, att den i en senare tid har rönt åtskillig påverkan österifrån. Till grunddragen är tornedalsfinskan en västfinsk dialekt, och framför allt påminner den om folkmålen i Satakunta. Språket styrker ett historiskt samband mellan tornedalsfinnarna och de i Norrbottens och Nordlapplands hävder namnkunniga *birkarlarna*... Att dessa birkarlar från början hörde hemma i storsocknen Birkala

¹⁸ R. Nordenstreng, Europas raser och folkslag, 1926, s. 366. D:o Nordisk gemenskap, 1940, s. 47.

¹⁹ O. Bergqvist, Från Bygd och Vildmark 1925, s. 10 o. f.

²⁰ M. Airila, Äännehistoriallinen tutkimus Tornion murteesta, 1912.

²¹ M. Airila, Mistä Tornion jokialueiden suomalainen asutus on peräisin (Aika 1908, s. 248 o. f.).

(finska Pirkkala) i trakten av nuvarande Tammerfors dras numera väl ej i tvivelsmål".²²

De fåtaliga namnhistoriska undersökningar, som utförts i finnbygden, visar enstämmigt i samma riktning, som dialektforskningen. Här må endast hänvisas till undersökningar av W. L. Wanbainen,²³ Erik Wahlberg,²⁴ Jalmari Jaakkola, A. Luukko,²⁵ H. Ojansuu²⁶ m. fl. I ett arbete redovisar förf. till detta arbete resultatet av en undersökning rörande namnen i Tornedalen och deras ursprung.²⁷ Där påvisas, att enligt vad namnen omvittnar skedde den första historiskt kända invandringen från Tavastland och Satakunta, medan en senare invandring av savolaksare skedde huvudsakligen under senare delen av 1500-talet från de av savolakska nybyggare invaderade områdena kring Uleträsk och Uleälvdal. En tidigare invandring under kväernas tid hör till en period, därifrån vi har få dokument, men de som finns, peka på Österbotten som kväernas hemtrakt, vilken teori också godtagits av de flesta forskare. Ort- och släktnamnen under 1500-talet i Tornedalen ger inga antydningar om en ursprunglig svensktalande befolkning här men väl bevis på livlig kontakt med orterna i Finland.

På samma sätt pekar den bebyggelsehistoriska forskningen på inflyttningar från Finland. Tornedalens bägge älvstränder, som var den del av finnbygden, som allra tidigast befolkades, hade enligt alla vittnesbörd redan vid den historiska tidens inbrott en befolkning av finsk nationalitet, medan samerna ännu nomadiserade i periferien och i lappmarkerna. En del forskare vill t. o. m. anse att finnar fanns i finnbygden redan under de första århundradena e. Kr. Kolonisationen spridde sig från älvdalen inåt ödemarkerna

²² Björn Collinder, Finskt i nordliga Sverige (Norrl. tidskr. 1957,) hft 3.

²³ Finnbygdsakkunnigas betänkande 1921.

²⁴ Erik Wahlberg, Kommentarer till Keksis kväde om islossningen i Torneälven 1677 (Norrbotten 1955, s. 7—48).

²⁵ A. Luukko, Pohjois-Pohjanmaan ja Lapin keskiaika sekä 1500-luku, 1954, s. 305—379.

²⁶ H. Ojansuu, Äännehistoriallisia lisiä Suomen murteiden tuntemiseen (Suomen kirj. seura 1915).

²⁷ H. Tenerz, Namnen i Tornedalen under 1500-, 1600- och 1700-talen (Norrbotten 1960).

lockad av de fiskrika sjöarna, det rikliga villebrådet och förefintligheten av naturrängar kring sjöarna. Detta skedde dock först under 1500- och 1600-talet. Beträffande älvdalens befolkande anför *Aug. Lindell*: "Detta undanträngande (av samerna) genom invandrande finnar har egt rum redan i förhistorisk tid . . . De (befolkningen i gränsbygden) kunna således med fullt skäl sägas vara bebyggare sedan 'urminnes tider'."²⁸ Förf. ger talrika citat från historiska urkunder som stöd för denna uppfattning. Finnbygdssakkunnigas och ovan citerade Hasselbergs teori, att finska språket vunnit terräng på svenskans bekostnad finner inget stöd hos Lindell, som i likhet med W. L. Wanhainen framhåller, att förhållandet i Kalix älvadal varit det motsatta. "I Tornedalen och sannolikt även i Kalixälvdalen", säger han, "mötte dem (event. svensktalande) bebyggare av annan stam". Detta gällde den tidiga medeltiden. Bebyggelsen hade redan då utbredd sig norrut längs älvdalen. Som egen socken nämnes Torneå 1403, men ett kapell fanns där åtminstone redan 1346.²⁹ Huruvida det då fanns fast bosättning i Råneå och Kalix vet vi ej men är sannolikt. Men i förläningsbrevet till ärkebiskop *Jakob Ulfsson* 1482 omnämnes Kalix som egen socken jämte Särkilax (Serchilachtij = Särkilahti) eller nuvarande Övertorneå, kapell under Torne pastorat. Området var då birkarlarnas intressesfär med Torne handelsplats som huvudort. Dessa hade nämligen redan 1275 erhållit monopol på handeln med samerna, vilka privilegier på nytt fastställdes på Telge möte 1328, vartill även tillades rättigheten att uppbära skatt. Med birkarlarna följde stamförvanter från Tavastland och Satakunta och med all sannolikhet kan man räkna dessa som tillhörande den tidigaste fasta bosättningen här uppe. Här är emellertid icke platsen att ingå på dessa väl verifierade folkrörelser, som vederhäftigast skildrats av *J. Jaakkola*.³¹ Tavasterna hade emellertid konkurrenser i kareler, som från Vita havsområdet (Gandviken) gjorde sina handelsfärder och plundringståg ända ner till Helsinglands norra gräns vid Bygdetrakten.

²⁸ Aug. Lindell, Bidrag till historien om Norrbottens läns bebyggande. Ak. avh. 1900, s. 9.

²⁹ A. Nordberg, En gammal Norrbottenbygd, I, s. 34.

³⁰ L. Bygdén, Hernösands stifts herdaminne, II, s. 240.

³¹ Jalmari Jaakkola, Pirkkalaisliikkeen, syntty, 1922. D:o Suomen varhishistoria, 1956, s. 334—346.

Givetvis var lappmarkerna med pälsvaruhandeln och skatteuppbörden birkarlarnas stora inkomstkälla. Under 1400- och 1500-talen bildade de en verklig stat i staten och styrde och ställde oinskränkt dessa vida ödebygders befolkning. Mest bekant är kanske Nils Oravainens i Vojakkala historia, men han var långt ifrån den ende mäktige. Längs hela Tornedalen ända upp till Pello fanns tätt med birkarlar, vilkas makt sträckte sig ända till Västerhavet och norra Ishavet och som ägde rika gårdar med stora boskapsbesättningar. Under 1500-talet påträffas ända till 63 birkarlarhemman i älvdalen. Man torde därför icke överdriva, om man påstår, att tornedalsbefolkningen har till stor del dessa birkarlar och deras anförvanter som pionärer.

Men hur var det med den svenska kolonisationen här uppe? Enligt alla vittnesbörd nådde den svenska bosättningen ännu på 1320-talet ej längre än till Bygdeåtrakten.³² Efter långa krigiska förvecklingar mellan Sverige och Novgorod ingicks freden i Nöteborg 1323, varvid gränsen mellan svenskarnas och karelarnas intressesfärer drogs från Systerbäck till Pattijoki nära nuvarande Brahestad.³³ Detta satte fart på den svenska regeringen att försöka bemäktiga områdena runt norra delen av Bottniska viken, vilka ännu räknades som "ingen-mans-land". Därför beslöts på samma möte att bevilja skattefrihet alla, som ville som kolonister bosätta sig mellan Skellefteå älv och Uleälv, dit ärkebiskopen gjorde anspråk på ärkestiftets utsträckning. Kyrkan fick till uppgift att lägga området under ärkebiskopens domvärjo. Trots den av allt att döma ringa bosättningen på västra sidan om Bottniska viken började i mitten av 1300-talet församlingar att bildas i Piteå och Luleå. Sannolikt försökte man skjuta förposter fram till Kalix, även om det dröjde mer än ett sekel, innan där uppstod sockenbildning. Det var också här enligt handlingarna, som den nya folkstammen möttes. Åbo gjorde anspråk på att språkgränsen skulle utgöra gräns mellan Åbo stift och ärkestiftet. Denna fråga är av vital betydelse för förklaringen, varför Tornedalen med sin finsktalande befolkning kom att införlivas med den rikssvenska administrationen. För att ordna denna gränstvist sammanträffade ärkebi-

³² Nils Anlund, Oljoberget och Ladugårdsgårde, 1924, s. 95 o. f.

³³ A. Luukko, *ibid*, s. 179 o. f.

skop Hemming Nilsson och åbobiskopen Hemming i en hamn, "Kompanasund", "mellan Luleå och Torneå kyrkor". Någon kyrka fanns tydligen ej i Kalix då. Prof. Nils Ahnlund anser emellertid namnet på hamnen vara en förvanskning av ett riktigare "Karmanssundh", vilken plats han identifierar med nuvarande Månsbyn som då förmodligen låg nära språkgränsen.³⁴ Efter allt att döma har då en överenskommelse kommit till stånd, enligt vilken gränsen skulle gå mellan Kemi och Torneå. Den civila förvaltningen hade emellertid till denna tid dirigerats från Korsholm och såväl Torneå och Kalix som Österbotten hörde under denna förvaltning, säkerligen till följd av enhetligheten i språk. Den kyrkliga administrationens uppdelning vållade dock nya tvister efter ärkebiskop Hemmings frånfälle, varför ärkebiskop Birger Gregersson på nytt gjorde anspråk på gränsens förflyttning till Uleälven. Vid ett nytt sammanträffande år 1374 skedde en ny överenskommelse, varvid gränsen fastställdes till den lilla ån Rajajoki vid Kaakamo mellan Kemi och Torneå. Så småningom kom även den civila förvaltningens gräns att fastställas där ända fram till 1809, då riksgränsen flyttades till Torneälven. Man kan undra varför just denna obetydliga å fick hedern av gränsflod mellan stiftet och även mellan tvenne länder. *K. Vilkuna* har påvisat, att det med all sannolikhet berodde på mycket materiella orsaker. Tiondeskatten från de vid den tiden rikaste laxfiskena här, nämligen i Torneälv och Kemiälv hade av gammalt gått till biskopen. Då ingendera av biskoparna ville avstå från denna stora inkomst, åstadkom man en kompromiss, så att vardera fick halva vinsten.³⁵ Man kan därför säga, att det var laxens förtjänst, att Tornedalen och Norrbottens finnbygd kom att skiljas från det gemensamma språkområdet och att administrationen stannade inom Sverige. Det var ej kolonisation från Sverige, som gjorde det.

Men parallellt med denna kyrkans aktivitet synes den svenska kolonisationen i Västerbottens och Norrbottens kusttrakt under 1300-talet ha gått framåt. Där om vittnar rökarnas antal i mitten

³⁴ Nils Ahnlund, Rannsakingen om stiftsgränsens i Norrbotten 1374 (Hist. tidskr. 1920).

³⁵ Kustaa Vilkuna, Pohjonmaan papiston lohikymmenykset (Suomen kirkkohist. seuran vuosikirja 37—38).

av 1300-talet: Bygdeå 40, Selånger 20, Skellefteå 60, Piteå 30, Luleå 120 och Torneå 30.³⁶ Det stora antal rökar i Luleå förklaras av att dit hänfördes jämväl hela kuststräckan från Luleå till Kalix, som först i mitten av 1400-talet avskildes från Luleå. Ett kraftigt uppsving synes Tornedalens befolkning fått under det följande seklet. År 1559 var hemmanens antal i Nederluleå 192, i Överluleå 116, tillhopa 308 hemman. I Tornedalen fanns 1562 redan 336 hemman (Övertorneå 171 och Nedertorneå 165). Det var birkarlarnas gyllene period, då de gräsrika holmarna i Torneälven befolkades. Det är typiskt, att bosättningen vid den tiden var utslutande på älvholmarna, vilka numera är obebodda. Den kraftiga folkökningen i Tornedalen under 1400-talet belyses ännu tydligare av uppgifterna i skattelängderna. Här må endast nämnas, att en jämförelse mellan ovannämnda uppgifter och skattelängderna i mitten på 1500-talet visar en ökning av hemmanens antal i Ule och Iijoki från 30 till 361 eller 9-faldigt, i Kemi från 20 till 287 eller 7-faldigt, i Tornedalen från 30 till 336 eller drygt 11-faldigt men i Luleå och Råneälvdalar blott 2,5-faldigt.

Den första fasta bebyggelsen i finnbygdens lappmark visar samma finska härstamning.³⁷ Men även Pite lappmarks första nybyggare var till stor del finnar.³⁸ Bebyggelsehistorien i dess enskildheter må här utelämnas.

En viktig roll i teorien om en ursprunglig svensk befolkning i Tornedalen har påståendet om svensk infiltration under 1600- och 1700-talet vid järnbruket i Kengis spelat. Tyvärr måste även denna fråga här förbigås under framhållande, att vad undersökningen visar, har denna infiltration ej spelat ens så stor roll i språkligt hänseende som den inflyttning av främmande folkelement i Mellansverige, vilken pågått under senare tider och alltid pågått. I många fall har den påstådda infiltrationen överdrivits utan all gräns, vilket kommer att belysas i ett annat sammanhang.

³⁶ J. A. Englund, Bidrag till Norrbottens histori, 1905, s. 12.

³⁷ Gunnar Hoppe, Den äldsta fasta bosättningen i Norrbottens lappmarker (Geografica 1944). D:o Ett blad ur Lappmarkens kolonisationshistoria (Norrbotten 1945).

³⁸ Erik Bylund, Kolonisering av Pite lappmark t. o. m. 1867 (Geografica 1956).

II. KYRKANS VÅRD OM FOLKUPPLYSNINGEN UNDER 1500- OCH 1600-TALEN

De tidigaste meddelandena om den katolska kyrkans intresse för Tornebygdens folkupplysning torde vara uppgiften om ärkebiskop Hemmings besök i Torneå år 1346 i samband med stiftsgränsregleringen, varunder han invigde kyrkogården och ”i ett kar döpte finnar och lappar”. Enligt uppgift var bland finnarna kareler från Ule, Simo och Kemi.¹ Dessa kunde ej ha varit hedningar i vanlig bemärkelse men väl tillhörande den grekisk katolska kyrkan, som ju var härskande inom karelernas intressesfär. Denna framstöt från den romersk katolska kyrkans sida var dock motiverad mera av politiska än religiösa intressen, vilket ännu tydligare framgår av ärkebiskop Birger Gregorii besök i Norrbotten år 1374, då han skulle rannsaka ”om gamla landaskifte emellan Svearike och Norrige”.² Efter den tiden dröjde det länge, innan några meddelanden om kyrkans intresse för denna nordliga bygd omtalas. Visserligen intresserade sig ärkebiskop *Jakob Ulfsson* för Norrbotten, då han av konung Hans år 1482 erhöll landskapet som förläning, men intresset synes huvudsakligen gällt inkomsterna därifrån. Föremål för den tidens ärkebiskopars omsorger var uteslutande det norrbottniska kustlandet, icke lappmarken, där ännu inga församlingar blivit bildade. Det uppges visserligen, att ärkebiskop *Henricus Caroli* (ärkebiskop 1383) av drottning *Margareta* fått befallning att omvända samerna till kristendomen, men några vidare uppgifter om resultatet finns ej.

Om de tidigaste prästerliga tjänsteinnehavare i Torne församling, under vilken hela de nordliga älvdalarna med tillhörande lapp-

marker hörde, vet vi ingenting. Den förste vikarien och innehavaren av kyrkoherdebefattningen där före 1477 nämnes en viss *dominus Ragvaldus*.³ Några spår av dennes och hans närmaste efterträdares verksamhet för folkupplysningen finner vi ej. Med områdets avlägsna läge torde man kunna förutsätta, att det ärkebiskopliga inflytandet var ringa och att omtanken om församlingsvården låg huvudsakligen i det lokala prästerskapets hand. Men dess kvalifikationer synes ej ha varit stora. Långa tider sköttes därtill Torne pastorat av tillfälliga vikarier, varför kyrkans inflytande på befolkningens religiösa och moraliska tillstånd var obetydligt, i synnerhet som vi vet, att den katolska kyrkan även i centralare delar av landet hade ringa intresse för folkupplysningen. Saknaden av all tradition i Tornedalen från katolsk helgon- och Mariadyrkan, som man finner neråt landet, vittnar härom. Däremot påträffas talrikt sägner och sagor, som syfta hän på den ursprungligt finska och lapska hednatiden. Det är egentligen först på 1600-talet, som kyrkans maktfullkomlighet blir levande i befolkningens medvetande. Vi får dock icke tro, att det folk, som bosatt sig här i Torneälvdalen var ”hedningar”. Pioniärerna hade gjort bekantskap med den kristna världsåskådningen redan i utvandringsområden i västra Finland, där ju kristendomen inplanterats långt tidigare. Men säkerligen var denna upplysning av ytlig karaktär och föga karaktärsbildande, varom birkarlarnas verksamhet under slutet av 1400-talet och början av 1500-talet bär tydliga vittnesbörd. Kyrkans makt över sinnena synes ha varit ringa. Intresset hos prästerskapet synes huvudsakligen rört sig kring uppbärandet av tionden. Först under 1600-talet efter pastoratets klyvning i Övertorneå och Nedertorneå sker en ändring i förhållandet mellan kyrkan och allmogen. Vi påträffar då här, framför allt i Nedertorneå, flera dugliga och kraftfulla kyrkoherdar, som tagit som sin uppgift att ingjuta kyrkligt tänkesätt i allmogen. Främst bland dem må nämnas *Johannes Tornaeus* (1641—81), f. i Torneå, prom. 1632, utnämnd till kyrkoherde i Torneå 1639. Under sina vidsträckta resor i Orienten (6 à 7 år) förvärvade han grundlig kännedom i orientaliska språk. Till hans verksamhetsområde hörde även Torne och Kemi lappmarker, dit han i regel gjorde tvenne resor om året, ända till

¹ A. Luukko, *ibid*, s. 259.

² J. A. Englund, *ibid*, s. 28.

³ L. Bygdén, *Hernösands stifts herdaminne*, II, 1923, s. 241.

Utsjoki. Själv uppfostrade han samegossar, som han sedan sände som missionärer till samerna. Hans nitiska arbete för lappmarkens missionerande kom att bli av stor betydelse. På regeringens uppdrag utgav han år 1648 på lapska *Manuale Lapponicum*, innehållande kyrkohandbok, delar av gamla och nya testamentet, Luther lilla katekes, evangelier, epistlar, psalmer m. m. Han författade vidare den värdefulla "Beskrifning öfver Torneå och Kemi Lappmarker".

Tornaeus synes emellertid varit ej blott en framstående kyrkoman och missionär utan även en härsklysten prelat, vilken egenskap framträdde i synnerhet i hans kontroverser med sin kaplan om tionden i lappmarken, vilken konflikt ledde bl. a. till en process med landshövding Stellan Mörner.⁴ Även med fogden över Torneå och Kemi lappmarker låg han i ärekränkingsprocesser. Förhållandet till allmogen var ej heller det bästa, även om det förbättrades allt efter som tiden led. Hans stränga uppsikt över allmogens kyrkobesök, sedliga leverne och tiondeleveranser är väl bekant. Som totalomdöme om honom kan sägas, att han inledde en rad av framstående kyrkoherdar i Nedertorneå med påföljd att allmogen började höja sig från okunnighetens och vidskepelsens mörker.

En annan av 1600-talet kyrkoherdar i Nedertorneå *Gabriel Tuderus* (1684—1705) bör icke förbigås, ty han är en värdig efterträdare till Tornaeus. Liksom denne var han en ortens son, son till prosten i Kemi Joh. Tuderus. Han var en handlingens man och kanske ännu ivrigare än Tornaeus att böja den styva birkarlaallmogens nackar under kyrkans välde. Redan under sin ungdom ådagalade han ett obändigt lynne med en god portion av finskt "sisu". Under sin första termin som student i Åbo råkade han i slagsmål med soldaterna och dömdes att mista värjan under en viss tid. Längre fram 1658 gav han anledning till ett studentupplopp i Åbo, för vilket han dömdes till tre års förvisning från universitetet. Han for då till Uppsala och återvände efter de tre åren till Åbo och tog sin prästexamen. Lika aggressiv, som han uppträtt i studentkretsarna, var han i sin prästerliga tjänsteutövning. Som kapellan i Enare finsk-lapska församling for han våldsamt fram med samerna

⁴ I. Fellman, Handlingar och uppsatser ang. Finska Lappmarken och Lapparne, II, 1910, s. 407.

ifråga om deras hedniska sedvänjor och gav bl. a. anledning till att en 80-årig lappgubbe dömdes till döden för att han sjungit samernas forna besvärjelsesånger. Sedan han blivit kyrkoherde i den nybildade församlingen Kuusamo, var han i ständig strid med allmogen och framför allt med samerna, varför, när han 1682 av kungl. maj:t utnämndes till kyrkoherde i Nedertorneå, allmogen där undanbad sig denne nitiske prästman. I Fellmans handlingar upptager en rad av klago- och försvarsskrifter från bägge parterna.⁵ I verklighet förordnade också konsistoriet en annan prästman, men Tuderus vägrade att avgå och fick t. o. m. under denna tid under Karl XI:s besök i Torneå helt oförberett hålla en predikan inför konungen, vilken emellertid ej synes ha varit så lyckad. Intressant är att erfaras, att Tuderus lade sig vinn om finsk poesi, och hans sång till bondens ära "Weisu talonpojille kunniaksi" vittnar om hans folkliga lynne trots alla konflikter med allmogen. Utan tvivel tog han sin själavårdande uppgift på allvar, även om medlen icke vinner vår tids gillande. Men tiden var en annan och sederna och sinena likaså. För att bibringa den finska och lapska allmogens sinnen i harmoni med ortodoxiens grundtankar krävdes hårda tag.

I Särkilax eller Övertorneå församling synes kyrkans andliga vård under 1500- och 1600-talen varit bristfälligare. Dels var församlingen synnerligen glest befolkad och väglösa avstånden stora, dels var de prästmän, som där verkade, av mindre resning än de ovannämnda. I början av 1600-talet klagar kapellborna, att de "alltför få tider om året få höra Guds ord och att många människor dö bort utan skäl och skriftemål, förrän de någon präst till sig bekomma kunna".⁶ Bättre synes det ej ha varit under senare delen av 1600-talet.

Gudstjänstspråket i nu nämnda församlingar var givetvis endast finskan. Om förhållandena i lappbygdens församlingar redogöres längre fram.

En studie av församlinglivet och det kyrkliga folkupplysningsarbetet i den egentliga finnbygden d. v. s. gränsförsamlingarna under 1600- och 1700-talen ger en tydlig bild av områdets intima samband med Finland och framför allt med Österbotten. Finn-

⁵ I. Fellman, *ibid.* II, s. 409—439.

⁶ L. Bygdén, *Hernösands stifts herdaminne*, IV, s. 365.

bygden tillhörde ju samma språkområde, varför detta samband är lätt förklarligt. Icke minst framträder det i rekryteringen av prästmän hit upp. Under tiden från reformationens införande till år 1809 var i dåtida Nedertorneå och Övertorneå församlingar, vilka ju omfattade nämnda gränsområde, 59 % kyrkoherdar från nuvarande Finland, 29 % från finnbygden och blott 3 % från svensktalande trakter. Även dessa sistnämnda hade inhämtat kunskap i finska språket antingen genom studier i Finland bl. a. i Åbo eller genom långvarig tjänstgöring i finnbygden. Med kaplanerna och komministrarna var förhållandet enahanda, eftersom de flesta härstammade från själva Tornedalen. Svensktalande komministrar påträffas endast i Torneå stad med dess vid den tiden delvis svensktalande befolkning och brukspredikanterna i Kengis bruk, vilka ofta kom från svensktalande trakter. Tager man samtliga prästmän inom finnbygden ända fram till år 1809 finner man bland prästmännen följande fördelning med avseende på hemorterna:

Från staden Torneå och Nedertorneå församling	c:a 21 %
„ övriga församlingar inom finnbygden	„ 34 „
„ Finland utom Torneå stad och Nedertorneå	„ 30 „
„ svensktalande trakter i Sverige	„ 15 „

Anm. Varje tjänsteinnehavare har räknats som en person, vilket medför, att en del dubbelräknats, eftersom många före ord. anställning innehavt en eller flera komministerbefattningar.

De från Finland härstammade prästmännen kom från Österbotten, Nyland, ja, ända från Karelen och hade fått sin utbildning i finska undervisningsanstalter. Visserligen lydte området under Härnösand, men samarbetet med Åbo var gott och ofta finner man, att församlingarna anhöll att få präster från Åbo stift, vilka framställningar konsistoriet i Härnösand vanligen biföll. Sedan bygden själv tack vare Torneå skolas verksamhet förmodade medverka till utbildande av präster och andra tjänstemän, är det ortsborna, som dominerar bland prästerna. Närmast rekryterades dessa bland den svensktalande borgar- och hantverkarklassen i Torneå, men även enstaka prästmän från Kalixälvdalen sökte sig hit upp. Det var därför ej underligt, att den kulturella kontakten mellan Tornedalens prästerskap och Finlands präster var vida livligare än mellan det och ämbetsbröderna i väster. Bland

kyrkoherdarna och kaplanerna finner man många av Finlands prästsläkter representerade t. ex. Brunnius, Tuderus, Forbus m. fl. De hörde till den tidens prästaristokrati, som *Suolahti* så livligt skildrat.⁷ Nedertorneå pastorat var också dåförtiden ekonomiskt synnerligen lockande, tack vare församlingens stora ytvidd och ett inbringande laxfiske, lant- och lappmarkshandel, som även prästerskapet tog del i. Många av de från orten härstammade 55 % av prästerna härstammade från förfäder, invandrade från Österbotten.

⁷ Gunnar Suolahti, Suomen papisto 1600- ja 1700-luvulla, 1919 (övers. 1927).

III. FOLKUPPLYSNINGEN INOM DEN EGENTLIGA FINNBYGDEN 1700—1842

Som i andra delar av vårt land var folkbildningsarbetet i finnbygden tidigare en kyrkans sak. Domkapitlet och det lokala prästerskapet hade att bibringa allmogen de första grunderna i kristendomskunskap. Något annat mål hade man ursprungligen icke. Kravet på allmänbildning och färdighet i räkning och skrivning tillkom senare. I gränsbygden gällde samma uppfattning som anorstädes. Bestämmelserna i 1686 års kyrkolag, att ingen fick trolovas, som ej kunde katekesens huvudstycken och som ej hade begått nattvarden, var en viktig faktor i bibringandet av läskunnigheten bland allmogen. Här föreskrevs, att kyrkoherden skulle beflita sig om att ungdomen lärde sig läsa i bok och kunde sina kristendomsstycken, varvid kaplanen eller klockaren skulle vara honom behjälplig. Vid gudstjänsten i kyrkorna skulle varje söndag eller helgdag hållas *katekesförhör*, till vilka församlingsborna var skyldiga att rotevis infinna sig. I stället för dessa roteförhör tillkom sedermera de s. k. *busförhör*, vilka genom kungl. maj:t plakat den 12 jan. 1726 blev allmänt gällande. Redan tidigare hade de förekommit i flera stift. I samma kyrkolag föreskrevs, att de som ej kunde sina kristendomsstycken fick ej tillåtas att begå nattvarden. Genom kungl. brev den 18 dec. 1695 förjöds de unga att begå nattvarden, innan de lärt sig hela katekesen. Ur dessa stadganden framgick sedan *konfirmationsundervisningen*, som efter mitten av 1700-talet fick allmän utbredning men som ålades som lagligt tvång först i kyrkohandboken 1811.

Det livliga intresse för kristendomsundervisningens förbättrande bland ungdomen, som utgick från prästerståndet och som bl. a. kom till uttryck vid 1760—61 års riksdag genom dess "Besvär" att på orter, där klockare icke kan vara kyrkoherden behjälplig

(enl. kyrkolagen) "församlingarna böra vara omtänkta att besörja om sådane barnlärare...", synes ej ha avsatt några spår i finnbygdens folkundervisning. Den undersökning, som med anledning av klagomål från olika håll om okunnigheten bland allmogen föranledde utlåtanden i slutet av 1760-talet från landshövdingarna och konsistorierna angående det andliga tillståndet i församlingarna och som senare 1771 överlämnades till den återupplivade Uppfostringskommissionen, gav lika litet resultat för denna landsändas vidkommande. Prästerskapets nya framstötter vid riksdagen 1778—79 om inrättande av "barnaskolor" synes även spårlöst försvunnit.

Före 1800-talet fanns föga intresse i församlingarna — ja knappast ens bland lokalprästerskapet — i vårt land att inrätta folkskolor. De flesta som tillkommit före 1800-talets början, var inrättade av privata eller grundade på gåvor, donationer och fonder. Enligt de uppgifter, som 1812 års uppfostringskommitté införskaffat genom domkapitlet, fanns år 1814 i hela landet 484 fasta och 473 ambulatoriska folkskolor. Ännu 1839 saknade omkring hälften av landets församlingar sådana.¹ Den undervisning, som bedrevs, ombesörjdes av föräldrarna, prästerna och klockarna, där den nu alls förekom. Intresset för en allmän folkskola var dock väckt redan i slutet av 1700-talet och genom 1801 års Kanslersgillets införskaffade uppgifter, och från år 1810 debatteras frågan livligt på riksdagen, i offentliga skrifter och man och man emellan. Efter många enskilda motioner framlades vid riksdagen 1834—35 motioner i ämnet av alla fyra ständer, vari Rikets ständer uttalade sin "öfvertygelse om nyttan och behofvet af folkskolors inrättande i alla de församlingar, der sådana ännu saknas". Den 1 febr. 1840 avläts en kungl. prop. i ärendet. I denna prop. bifogas en tabell, som torde vara den första officiella statistik i vårt land över folkskoleväsendet. Enligt denna fanns i Härnösands stift, till vilket även finn- och lappbygden i Norrbotten hörde, i stiftets samtliga 161 församlingar följande folkskoleinrättningar: 9 fasta skolor och 8 egna skolhus. I dessa skolor var de besökande barnens antal 250. Lärarnas antal var 9. Av dessa 9 folkskolor var 7 växelundervisningsskolor och 2 "med gamla metoden". Bland folkskolorna fanns

¹ B. Gottfr. Westling, Huvuddragen av den svenska folkundervisningens historia, s. 225 o. f.

inga med statsmedel. Samtliga underhölls med gåvomedel, testamentsmedel, församlingsbidrag och avgifter av barnen. Utom dessa fasta folkskolor fanns i 17 församlingar ambulatorisk skola. Lärarlönerna i de fasta folkskolorna varierade mellan 50 och 250 Rdr. I de ambulatoriska skolorna åtnjöt läraren en avlöning av 50 Rdr.²

Inför denna bild angående folkundervisningen i riket kan man ej fordra större framsteg i en så avlägsen bygd som finnbygden, om vars tillvaro och förhållanden myndigheterna i Härnösand och i huvudstaden hade synnerligen dimmiga föreställningar. Avståndet inom området var stora och församlingarna fåtaliga. Före 1618 hörde praktiskt taget hela området med Tornedalens båda stränder och Torne lappmark till Nedertorneå församling. Även sedan övre delen av denna c:a 40 mil (fågelvägen) långa församling kluvits i tvenne, kunde man ej förutsätta, att församlingsvårdens effektivitet var stor. Mycket berodde dock på de församlingsherdar, som anförtrotts vården av dessa jätteförsamlingar. Härutinnan har det alltid varierat i finnbygdens församlingar.

1. Nedertorneå församling före 1809.

I sitt kyrkohistoriska arbete "Kirkollista elämä ja hengellisiä liikkeitä Tornionjokilaakson alaosilla 1675—1809" har kyrkoherden *Kaarlo Airas*³ skildrat det kyrkliga livet i Nedertorneå församling, så länge finska och svenska sidan av Tornedalen var förenade d. v. s. till 1809. Fr. o. m. 1618 omfattade denna församling de nuvarande församlingarna Karl Gustav och Nedertorneå på svenska sidan samt Karunki och Alatornio på finska sidan. A:s skildring ger en trogen bild av förhållandena under nämnda tid. Någon språkfråga — möjligen med undantag av de språkolikheter, som förekom vissa tider i staden Torneå — fanns helt naturligt inte inom församlingen, som längs hela dalen var enbart finstalande. Även samtliga tjänstemän, som hade att göra med landsbygdsallmogen, var fullständigt finskkunniga. Detta gällde naturligtvis

² Sv. off. stat., Folkundervisningen.

³ *Kaarlo Airas*, *Kirkollista elämä ja hengellisiä liikkeitä Tornionjokilaakson alaosilla*, 1931.

också prästerskapet. En del av dessa var födda i Finland, även om någon av dem hade sin utbildning vid svenska universitet. Men samtidigt var samtliga svenskkunniga och en del även lapskkunniga. De var vanligen representanter för ett strängt kyrkligt regemente, som icke tvekade att med kyrkotuktens strängaste medel ingripa i församlingsbornas religiösa fostran. Som bekant var kyrkans kamp mot okunnighet och bristande kristendomskunskap synnerligen livlig under ortodoxismens tid på 1600- och 1700-talet. Väl bekant är det svenska prästerskapets maktfullkomlighet, när det gällde att bibringa en motsträvig allmänhet den elementäraste kännedom om kyrkans läror. Icke mindre nitiska var kyrkoherdarna i Tornedalen. Många av dessa i Nedertorneå var kraftfulla personligheter med prelatens pondus och ibland icke litet gensträviga att t. o. m. trotsa domkapitlets maktspråk. De sparade ej heller sina krafter vid utövändet av församlingsvården och skydde ej andliga eller materiella besvärigheter i sitt svåra undervisningsarbete i en tid, då ännu ingen folkskola fanns. Om dem skriver redaktör *Alf Renner*: "Som allmänt omdöme om de präster, som verkat i Torneå församling och dennas dotterförsamlingar, kan man påstå, att de till största delen varit lärda och kunskapsrika män. Därom vittna deras studier vid universitet och deras publicistiska verksamhet liksom även deras avancemang, när de sökt prästtjänster i rikets sydligare och av naturen mera gynnade trakter".⁴ I detta kan man instämma.

Enligt bestämmelserna i 1686 års kyrkolag skulle även i landsbygdsförsamlingarna hållas utom söndagsgudstjänsterna en veckogudstjänst varje fredag. Nedertorneå med tillhörande kapellag fick emellertid tillstånd att av praktiska skäl anordna veckopredikningar på lördagarna. Som en jämförelse med nutidens prästerliga tjänstgöring kan nämnas, att enligt tillgängliga uppgifter hade kyrkoherden och tvenne kaplaner i Nedertorneå under slutet av 1600-talet och under 1700-talet minst 7 gudstjänster i veckan: 3 söndags- och 4 veckopredikningar. Härtill kom kommunionförhören, katekesförhören samt husförhören och kyrkliga förrättningar i byarna. I stadskyrkan hölls vissa veckor ända till 5 pre-

⁴ *Haparandabladet* den 27/4 1946.

dikningar per vecka. Under passionstiden måste de närmast boende församlingsborna samlas i kyrkan varje dag.⁵

Att vederbörande prästmän under dessa förhållanden ofta måste anlita hot om straff för att tvinga befolkningen till kyrkobesök är tydligt. De långa avstånden lade vanligen hinder i vägen för regelbunden inställelse i kyrkan. Enligt vår tids sätt att se var kyrkans krav hårda. Så t. ex. bestämdes på landstinget i Skellefteå 1681 att som allmänna föreskrifter skulle gälla, att de som bodde 10 mil från kyrkan, skulle förutom böndagar och de stora högtiderna vara närvarande var femte söndag, de som bodde på 6 mils avstånd, skulle närvara var tredje söndag, de som bodde 4 mil från kyrkan, skulle bevista gudstjänsten varannan söndag och de som bodde till 2 mils avstånd varje söndag. Om någon försummade dessa sina åligganden d. v. s. att ingen av hans husfolk var närvarande de bestämda tiderna i kyrkan, skulle han sitta i stocken, ”och skall han sitta så länge folket är i kyrkan utan hänsyn till personen och utan motsägelse”. Att man icke prutade på kraven omvittnar handlingarna. Nedertorneåborna synes ofta för sina försummade gudstjänstbesök varit föremål för klander och hotelser från predikstolen om tillämpningen av kyrkolagens och kungl. maj:ts stränga lagparagrafer. Kyrkoherdarna *Gabriel Tuderus* (1684—1706), *Henrik Forbus* (1706—1725) och *Abr. Johan Foug*t (1725—1760) höll en sträng kyrkotukt i församlingen, vilket mången gång förde dem i harnesk med de styvsinta nedertorneåborna. De betecknas ofta som patriarkaliskt hårda och kärva i deras förhållande till församlingsborna. Mera lag än evangelium dirigerade deras själavård och ofta fick iakttagandet av gudstjänsten och den kyrkliga vårdens yttre former vara tillfyllest, medan t. ex. de pietistiska rörelserna, som i mitten av 1700-talet nådde även dessa trakter, hade föga sympatier hos dessa ortodoxismens förkämpar. Man kan att döma av arkivhandlingarna icke fränkänna dessa prästmän och deras kaplaner en sann nitälskan för folkets religiösa fostran och för bibringandet av läskunnigheten bland allmogen. Under 1700-talet finner man också en förvånansvärd rik fond av religiös litteratur bland allmänheten i Torneå och även i den övriga delen av församlingen, som — åtminstone på den svenska sidan —

⁵ M. Airas, *ibid.* s. 16 o. f.

under 1800-talet försvinner. 1600-talets kyrkoherdar i Nedertorneå var fullt finskkunniga och för det mesta även lapskkunniga. När *Abr. Foug*t, rektor vid skolan i Torneå, som född i Härnösand och följaktligen ej finskkunnig, av sin svärfar Forbus föreslogs till dennes efterträdare, ålade konsistoriet Fougt att lära sig finska språket. Sannolikt fullgjorde han detta åläggande, eftersom Linné i sin norrländska resa 1732 meddelar, att ”probsten mag. Abraham Fougt, en hiertans god, wacker och from herre, förer stor stat, accomoderade mig pretieux med hvarjehanda viner; holt mig hos sig både uti fram- och bortresa 3 à 4 dygn, predikar hvar söndag både swenska och finska”. Prosten hade konung Adolf Fredrik som åhörare på dennes besök i Torneå 1752.

Fougt efterträddes av *Erik Brunnius* (1762—1784) och den siste kyrkoherden i församlingen före fredsslutet 1809 var *Vilb. Gustaf Rydman* (1784—1809), som veterligen var den förste kyrkoherde i Nedertorneå, som vid sitt tillträde icke kunde finska språket, trots att han var från Österbotten. Han lärde sig dock det under sin vistelse här. Under hans tid synes det kyrkliga livet varit mindre livaktigt än tidigare. Härtill torde dock även bidragit de oroliga politiska förhållandena i trakten.

I handlingarna i kyrkoarkivet i Alatornio påträffar man allt som oftast vittnesbörd om kyrkoherdarnas nitälskan, ja stränghet vid kontrollerandet av församlingsbornas kyrkobesök och nattvardens åtnjutande. Likaså finner man ständigt uppmaningar till husandakt och bön i hemmen.⁶ Den 26/6 1708 ålägger kyrkoherde Forbus sin församling att för att ”blidka den store Guden”, för nödår och missväxt samt annat straff, som den Högste pålagt landet dagligen hålla bön ej blott i hemmen utan även på fiskeställena. Korpikyläborna synes ha varit de mest hårdnackade och svärbemästrade i att åtlyda prästerskapets råd och uppmaningar. Hotelser, förmaningar, böter och stockstraff för försummelse att bevista gudstjänsten och åtnjuta nattvarden drabbade ofta de försumliga. För att förstå 1700-talets stränga kyrkotukt, måste man komma ihåg, att Tornedalens prästerskap vid denna tid ännu levde i 1600-talets uppfattning om kyrkans makt och förpliktelser gentemot individen och dess frälsning. Det var av allt att döma opåverkat av 1700-talets idéström-

⁶ K. Airas, *ibid.* s. 26.

ningar. Gammallutherdomens av Johannes Rudbeckius tolkade lära angående den prästerliga hierarkiens av Gud förlånade makt att övervaka människornas seder och tro, en uppfattning, som hade många beröringspunkter med den gammalkatolska och judiska, var dess ledtråd. Enligt den var kyrkan d. v. s. den klerikala hierarkien guds representant på jorden med oemotsäglich rätt att tolka bibelns och traditionens trosfrågor och tillämpa kyrkotukten på alla, som icke godvilligt och undergivet fogade sig i prästernas ålägganden och föreskrifter, därvid även den världsliga makten kunde anlitas. Någon verklig reformation i nyluthersk anda beträffande kyrkotukten och kyrkopolitiken finner man under 1600-talet ej i den svenska kyrkan. Som *B. Rud. Hall* skriver hade kyrkan "blivit en frälsningsanstalt, blivit Guds stora objektiva institution för nådemeddelelsen. Blott den som lever i henne eller står under biskopsämbetet, kan bliva salig".⁷ Eller för att använda Augustinus' ord: kyrkan var en guds stat i djävulens stat. "Broderskapet var föga mer än en idé". Ortodoxiens hårda kyrkodisciplin och förmynderskap över individens göranden och låtanden hade mera släktskap med gammaltestamentliga och katolska rättsbegrepp än med Luthers tankar. Detta framträder också i 1608 och 1619 års kyrkoordningar. Den unglutherska riktning, till vilkens första representanter Olaus Petri kan räknas och vilken såg i predikan prästens viktigaste och kyrkans konstitutionella uppgift, nådde ännu mindre dessa nordliga trakter än det övriga Sverige.

Med den utsträckning, som Nedertorneå och Övertorneå pastorat hade under 1600-talet, nådde prästernas övervakning ej långt. Härvid anlidades emellertid sexmännen. En sådan övervaknings- och anmälningsplikt, som nedan nämnes, pålade kyrkan allmänt varje församlingsmedlem.⁸ Det var följaktligen inget säreget för Tornedalens socknar, även om systemet varade längre här än neråt landet. Samma gällde även förmaningarna från predikstolen och på sockenstämmorna liksom åläggandet av böter och andra straff. Vid genomgång av kyrkorådsprotokollen i Nedertorneå påträffar man tydliga inflytanden från föreskrifterna i Åbo stift. Redan biskop

⁷ B. Rud. Hall, Ur den kyrkliga folkdisciplineringens historia (Årsb. i sv. underv.hist. 1927. s. 26 o. f.).

⁸ B. Rud. Hall, Rudbeckii kyrkodisciplin (Årsb. i sv. underv.hist. 1927. s. 22 o. f.).

Juusten (1563—1576) gav detaljerade föreskrifter för kyrkoherdarna angående ordningen och kyrkodisciplinen i församlingarna och de följande biskoparna *Rothovius* (1627—1652) och *Gezelius* d. ä. (1665—1690) fortsatte i samma spår. T. o. m. bannet var ej främmande för dessa kyrkofurstar. Så heter det bl. a.: "Den som af Kyrkiones Förmän, Pastore, Kyrkiowärdar och Sexmän pålagdt blifwer på Kyrkiones wägnar, och hennes bästa, som nötdorfften kräfwer, han skall wara uthsluten ifrån Altarens Sacrament, ej få Prästen sigh till, fastän han wore i Siälatåggh, om han icke bättrar sigh".⁹

Man kan fråga, hur denna kyrkotukt inverkade på allmogens sedliga tillstånd. Enstaka förseelser mot kyrkans föreskrifter finns i akterna, men att döma av dessa undantagsfall före 1700-talet vore otillbörligt. Snarare förefaller det som om det sedliga tillståndet var bättre här uppe än i de centrala stiftet. I *Rudbeckii* domkapitelsprotokoll finns talrika exempel på kyrkans ingripanden mot brännvinsbruket, sedernas förfall och de "obotfärdigas förhärdande i sinä synder". I sin avskedspredikan från hovpredikoämbetet klagar Rudbeckius inför konungen och rikets mäktiga män, att "många rika och myndiga män hade stor släkt och många anhängare, som ville fritt bedriva exempelvis dråp, hor, våld, orätt och de fattigas förtryck". Och när man ville bestraffa sådana "följde ofta buller och ovilja därpå". Det är något av Lestadius' väckelsepredikan. Och läser man Rudbeckius' dagbok, finner man att alla de försyndelser, som Nedertorneå kyrkoherdar påtalade, var ganska allmänna i Västerås stift.¹⁰

Trots den iver, med vilken kyrkoherdarna i Nedertorneå under 1700-talet bedrev kristendomskunskapens spridande bland församlingsborna, ville de ej tillåta någon konkurrens från andra prästers sida. Så t. ex. besöktes år 1714 bl. a. Korpikylä av prostens Helsingius samt av kaplanen Hoppius, bägge nerifrån Finland, vilka vid tvenne tillfällen höll predikan där. Detta åsamkade byborna en inkvisitorisk undersökning och förhör inför kyrkoherden Forbus i Torneå. Att detta förhör ej var förestavat enbart av omsorgen om

⁹ B. Rud. Hall, Folkpedagogiska stiftstatuter (Årsb. i sv. underv.hist. 1929, s. 96).

¹⁰ B. Rud. Hall, Johannes Rudbeckius dagbok, 1938.

den andliga vården visar bl. a. den vikt, förhørsledaren lade på upplysningen, huruvida de främmande prästmännen erhållit någon ersättning. Då det emellertid meddelades, att endast Hoppius fått litet smör och ost, kände sig förhørsledaren lugnad.

Enligt kyrkolagen 1686 ålåg det hemmen att sörja för ungdomens kristendomsundervisning, vilket ytterligare förtydligades genom kungl. förordningen den 17/12 1695 och längre fram 1723, varigenom prästerskapet ålades att utöva tillsynen samt att vägra dem, som saknade kunskap i katekesens huvudstycken, tillträde till nattvarden. Från nämnda tid blev kravet på färdighet i innanläsning aktuellt. I kyrkliga handlingar finner man, att församlingsborna ålades från predikstolen att under hot om stränga straff noga iakttaga lagens bestämmelser. Katekesförhören bedrevs effektivt och husförhören var redan i början av 1700-talet i användning i Nedertorneå församling. Även härvid finner man inflytande från Gezelius d. ä., vilket var naturligt, då ju de mest inflytelserika prästerna i Torneå vid denna tid (Tornström, Tuderus, Forbus m. fl.) hade uppfostrats och utbildats i Finland och även tjänstgjort som präster i Österbotten. Gezelii föreskrifter bl. a. vid prästmötet 1660 angående husförhören, katekespredikningarna, katekesförhören m. m. synes ha varit rättesnöre vid handhavandet av församlingsvården.¹¹ Hans förordningar till prästerskapet 1666, 1673 och 1683 har säkerligen utövat ett kraftigt tryck på prästerskapet här uppe.

Under den stora ofredens tid (1700—1721) och den närmaste tiden efter kunde de av kungl. maj:t, riksdagen och biskoparna utfärdade föreskrifterna ej tillämpas, ty gränstrakterna berördes av krigshändelserna, varför också enligt tillgängliga uppgifter en "sedlig förslappning" utbreddes sig inom församlingarna. Man kan lätt förstå, huru livet i församlingen gestaltade sig, då man vet, att ryssarna år 1716 hemsökte Torneå 7 gånger och följande åren ytterligare 6 gånger, lämnande efter sig förödelse och villervalla.¹² Efter denna period fortsatte emellertid kyrkans upplysningsarbete. På kyrkostämman den 22/3 1724 lät kyrkoherden uppläsa kungl.

¹¹ Antti Pietilä, Piirteitä Pohjosen ja Pohjanmaan kirkollisista ja seurakunnallisista oloista noin v:st 1650 vuoteen 1721, 1903.

¹² Sign. R. A. M., Pohjois-Pohja (Tornedalen nr 3. 1937).

Maj:ts förordning 1723 angående föräldrarnas skyldighet att uppfostra och undervisa sina barn, vilket även innebar, att barnen meddelades färdighet i innanläsning. Samtidigt upptogs även husförhørsverksamheten och beslöts, att kyrkoherden eller annan prästman skulle besöka de olika byarna i församlingen och där samla byborna till förhören, vilket allt synes ha accepterats av stämmomajoriteten. Deltagandet i husförhören och katekesförhören jämlikt kyrkolagens bud förklarades som en ovillkorlig plikt för envar. Sexmännen fick i uppdrag att med stöd av nämnda lag och enligt en av kyrkoherden upprättad förteckning indriva bötesbeloppen från dem, som gjort sig skyldiga till försummelse.¹³ Väl vetande, att de råd och förmaningar, som kyrkoherden tidigare upprepade gånger givit sina församlingsbor, ej alltid medfört åsyftad verkan, hördes nu från predikstolen och på stämmorna strängare föreskrifter och hotelser om stockstraff m. m. Ett sådant korrekturretskap hade nämligen anskaffats för kyrkans räkning. Att denna kyrkliga fostran ingrep intimt även i vardagslivets etik vittnar kyrkoherdens varningar och hotelser om lagens straff för "all slags sådan förargelse som skvaller, skratt och gyckleri (i kyrkan), likaså klivandet över bänkar, högljutt samtal i kyrkan vid ingången, väsnandet och olämpligt uppförande i dess närhet; för tobaksrökning mellan kyrkomusiken och predikan m. m. sådant, varom ofta erinrats och allvarligt varnats från predikstolen".¹⁴ Utom detta lämdes speciella ordningsföreskrifter för gudstjänstbesökare och nattvardsgäster.

Vid visitationerna efter den stora ofreden får församlingsborna goda vitsord beträffande läsfärdighet och kristendomskunskap, varför man får antaga, att prästerskapets arbete icke varit förgäves: "De flitiga berömdes och de lata förmanades" (1726). Men även klagomål över att gudstjänsterna och undervisningen ej alltid skötts enligt föreskrifterna anföres, varför order gavs av visitatorn, att morgonpredikningar och katekesförhör skulle hållas alla stadgade tider nämligen från 1:s söndagen efter kyndelmässodagen till den 1 maj. Förutom katekesförhören, som stadgeenligt skulle förrättas under morgongudstjänsterna, skulle församlingen

¹³ K. Airas, *ibid.* s. 29.

¹⁴ K. Airas, *ibid.* s. 33.

sammankallas — d. v. s. de som utsågs — för att förhöras i sina kristendomsstycken. Särskilt riktar visitatorn uppmärksamheten på barnens undervisning. Borgerskapet förmanas ”att hålla sina barn i schola”, varmed sannolikt åsyftas Torneå lägre läroverk, som hade sina anor från 1630 — samt att lära dem läsa. För de äldres behov uppmanades församlingen att anskaffa biblar och för barnen katekeser.

Under visitationen 1741 vitsordas, att församlingsborna är ”väl hemmastadda i kristendomsstycken”. År 1749 förhörde visitatorn själv församlingsborna i utanläsningsfärdighet samt i förmågan att uppfatta det lästa och kunde därvid konstatera, att såväl de äldre som ungdomen ”voro väl undervisade och besutto försvarlig kunskap”. Självklart skedde all undervisning och förhör på finska språket.

Det ser emellertid ut som om det nitiska arbete för folkupplysningen, som under Forbus tid pågått, icke bedrivits med samma energi under hans efterträdare Fougts tid. Enligt kungl. förordningen 1741 skulle husförhör hållas såväl i städer som på landsbygden. När biskopen ett par årtionden senare förrättade visitationen i Nedertorneå församling, fann han, att förordningen icke efterlevts, varför kyrkoherde *Eric Brunnius*, som år 1762 tillträtt sin befattning, erhöll av biskopen en allvarlig erinran härom. Vid förhöret visade det sig också, att blott ett fåtal infunnit sig till förhöret, vilka — sannolikt de kunnigaste — erhöll det vitsordet, att ”sommiga voro väl hemmastadda i kristendomen, andra försvarligt, en del klent”. Till föräldrarna riktade biskopen en allvarlig maning ”att draga försorg om att barnen redan tidigt få lära sig läsa och bli förtrogna med kristendomens huvudstycken”. Kyrkorådsprotokollen från senare delen av 1700talet vittnar om att lagen lästes flitigt för de församlingsmedlemmar, som försummat att undervisa sina barn och själv inhämta kunskaper. Här några exempel, som belyser de vanliga försyndelserna och de tillämpade bestraffningsmetoderna.

En person från Rauma by hade försummat sina barns undervisning, varför dessa, en gosse och en flicka, hade vid katekesförhöret hänvisats till att hållas i skola hos församlingens klockare. Detta påbud hade emellertid fadern trotsat. Kyrkorådet bestämde på nytt, att flickan skulle skickas till klockaren, men sonen där-

emot undervisas hos dennes husbondefolk (som dräng) Fadern ansågs ha genom grovt försummande av barnens undervisning förtjänat att straffas med sittning i kyrkostocken, men straffets verkställande skulle t. v. uppskjutas i avvaktan på eventuell bättring därförutan.

En familj i Haparanda by (staden Haparanda fanns ej ännu) hade enligt protokollet ställt sig synnerligen avog mot den kyrkliga undervisningen. Familjefadern hade inte på 21 år bevizat något förhör, hustrun blott en gång under samma tid och sonen Mikko helt sällan. De inkallades inför kyrkorådet, varvid modern och sonen inställde sig men ej fadern. Sonen förstängades att flitigt besöka komministern, och föräldrarna skulle påföljande morgon infinna sig hos prosten för undergående av förhör. Fadern behagade emellertid icke åtlyda prostens åläggande utan skickade bud, att han på grund av svårartad tandvärk ej kunde gå ut. Olyckan var dock framme under skepnad av komminister Turdfjäll, som samma dag under sin förmiddagspromenad råkade möta syndaren på en annan väg, betydligt längre från hans hem, än vad avståndet till prostgården var. Angående frågans vidare utveckling finns ingenting angivet, men med all sannolikhet ledde den till böter eller sittning i stocken under gudstjänsten.¹⁵

Syskonen Mikko Antinpojka (Mikael Andersson) och Priita Antintytär (Brita Andersdotter) hade likaledes kallats inför rådet på grund av försummelse beträffande såväl kristendomskunskap som bristande närvaro vid förhören. Brita ålades att redan nästa dag infinna sig för skolgång hos klockaren och skulle dessutom för kontroll rörande framstegen i studierna infinna sig en gång i veckan hos prästerskapet. Till varning för framtiden beslöt kyrkorådet därjämte att döma Brita till sittning i stocken nästföljande midsommardag och brodern Mikael till stocksittning bredvid systemen.

Under katekesförhör hade Kalle P. icke åtlytt kyrkoherdens tillsägelse att flytta sig närmare den till förhör inkallade skaran utan, som det heter, helt fräckt avlägsnat sig från lokalen. Tillfrågad inför kyrkorådet angående orsaken till detta beteende förklarade han sig ”hava kommit till förhörstillfället blott för att träffa be-

¹⁵ Tornedalen. Tidskr. utg. av Tornedalens krets av J. U. F.s. 115.

kanta samt börjat må illa, då kyrkoherden bett honom komma närmare”. Ursäkten hjälpte ej utan fann rådet försyndelsen så graverande, att ärendet överlämnades till häradsrättens handläggning.

Dessa stickprov ur Alatornios kyrkoarkiv ger en inblick i kyrkans intensiva arbete för folkupplysningens spridande bland församlingsmedlemmarna, samtidigt som de visar, att jordmänen i många fall var svårbehandlad. Vi bör dock komma ihåg, att det är endast de mörka sidorna, som kan avläsas ur handlingarna och som kanske endast var undantag, medan de ljusa, vilka säkerligen var i majoritet, ej bevarats för eftervärldens forskning. Exempelen visar också, att metoderna föga harmonierade med vår tids pedagogiska och psykologiska behandlingssätt. Folkupplysningens mål var ej heller annat än inlärandet av kyrkans lära.

Lika hårt som prästerskapets hand låg över församlingsborna, lika strängt hölls församlingsherdarna från de överordnade myndigheternas sida ända fram till 1800-talet. Många typiska exempel härpå kan avläsas i häradsrättens protokoll från slutet av 1700-talet. Blott ett exempel må återges.

År 1777 stod en tjänsteflicka, 28 år gammal, från Övre Vojakala anklagad för att ha dödat sitt nyfödda barn. Under förhandlingarna vid häradsrätten framgick, att den anklagade aldrig besökt nattvarden samt var totalt okunnig i kristendomens grunder. Tjänstgörande domare tillkallade kyrkoherden, som ansågs bära ansvaret för kyrkans försumlighet genom att underlåta att pröva ifrågavarande person vid husförhören. Kyrkoherdens försvar med församlingens stora areal och prästerskapets tunga arbete kunde icke hindra, att häradsrätten anmälde frågan för domkapitlet, vilket renderade prosten Brunnius en allvarlig varning och uppmaning ”att låta sina åhörare undervisning vara sig högt angelägen, såsom ock tillhålla sina ämbetsbröder dertill, så att Catechismiöfning och förhör med dem flitigt hålles”.¹⁶

¹⁶ K. Airas, *ibid.* s. 185 o. f.

2. De kyrkliga förhållandena i nedre Tornedalen från tiden för finska kriget till 1842.

Under sista skedet av 1808—09 års krig blev nedre Tornedalen ett sorgens och lidandets hemvist. Den retirerande svenska armén, som slog läger i byarna på bägge sidorna om Torneälven, led brist på allt och ”fältsjukan” härjade vilt ej blott bland soldaterna utan även bland den bofasta befolkningen, varom de talrika soldatgravarna i trakten ännu vittnar. Den ryska armén, för vilken Västerbotten från Kaakamo älv gällde som det egentliga Sverige, utplundrade området och lade på befolkningen dryga pålagor. Självklart kom det kyrkliga församlingslivet att lamsläs. En bild av situationen ger bl. a. Adlercreutz' order till armén den 21/12 1808, vari framhålles, att då det kommit till hans kännedom, att soldater begravdes utan kyrklig förrättning, förbjöd han sådant gudlöst tillvägagångssätt under hot om strängaste straff.¹⁷ Eftersom området ifråga lytt under Härnösands domkapitel, ansåg sig de finska kyrkliga myndigheterna ej ha några skyldigheter att sörja för befolkningens andliga vård och de svenska myndigheterna var urståndsatta att ingripa.

Första gången Åbo domkapitel tar upp frågan om den kyrkliga vården i gränstrakterna på finska sidan är efter kyrkoherden i Nedertorneå prosten Gustaf Vilhelm Rydmans död den 28/6 1809, varvid en vikarie förordnades den 1/11 samma år samt uppdrogs åt Kemiprosten *Matias Castrén* att sätta sig in i ”Västerbottens” kyrkliga förhållanden.¹⁸ Strax därefter fattades beslut i regeringskanseljen, att området, som tillfallit Ryssland, skulle underordnas Åbo domkapitel. Åt prosten Castrén uppdrogs att hålla kyrkostämmor för att utröna allmänhetens inställning till de uppkomna frågorna rörande församlingarnas klyvning. Närmast avsågs härmed den finska sidan av gränsälvdalen. Men avvecklingen av den svenska sidan kunde ej ske omedelbart. I Nedertorneå, Turtola och

¹⁷ J. R. Danielsson, *Suomen sota ja sotilaat vuosina 1808—09.*

H. Hornberg, *Minnen från ofredsåren 1808—1809* (Norrbottnen 1925, s. 119 o. f.).

¹⁸ Kaarlo Airas, *Vuosisata elämänliikkettä Tornionjokilaaksossa*, 1941, s. 8.

Enontekis var kyrkan på östra sidan av älven, i Karungi, Hietaniemi Övertorneå och Pajala på den västra.¹⁹ Älven hade alla tider förenat de bägge älvsträndernas befolkning: samma språk, samma kyrka, samma tro, samma överhet och samma seder och bruk. Umgänget var livligt och glädjen och sorgen gemensam. Ej underligt, att den nya riksgränsen, som klöv bygden mitt itu, var något främmande och onaturligt. När därför prosten Castrén började undersöka folkstämningen på kyrkostämmorna, fann han ett enhetligt folk. Belysande är det uttalande, som kyrkostämman i finska Nedertorneå (Alatornio) gjorde den 3/2 1810. Prosten framställde frågan, huruvida östra sidans församling vore villig att skilja sig från den delen av församlingen, som låg på västra sidan om gränsen, "hvarpå alla närvarande, ingen enda undantagen, gåfvo tillkänna, att det vore deras hjerteliga önskan, att så framdeles som härtils få utgöra en och samma församling med den på Västra sidan av Älven i det som angår Kyrckoväsendet, hvarken i en eller annan omständighet skulle företagas, och trodde samtliga, att . . . sådant likväl ej skulle hvarken uti det Ecklesiastika eller annat afseende medföra den minsta olägenhet".²⁰ Även representanterna för den svenska sidans allmoge var av fullkomligt samma mening, vilket de anhöll att få antecknat i protokollet. Likadana beslut fattades på sammanträdena i Karungi, Hietaniemi, Övertorneå och Pajala församlingar.²¹ Prästerskapet framhöll som sin övertygelse, att församlingarnas bästa krävde dessas bibehållande odelade och att det väl kunde fullgöra sin tjänst på bägge sidorna om riksgränsen. Även domkapitlet i Åbo understödde denna uppfattning och återopade prejudikat från analoga förhållanden i Savolax inom vissa gränsområden mellan den svenska och ryska staten alltifrån Åbofredens dagar 1743.²²

Domkapitlet i Åbo tillstyrkte livligt förslaget, men hos de styrande i Finland vann det inget gehör. Det är intressant att se, att den iver, med vilken man gick in för en skarp gräns mot Sverige,

¹⁹ J. R. Anthoni, De västerbottniska områdenas förening med Finland, 1922 (Hist. Tidskr. f. Finland), s. 2, 6.

²⁰ Alatornio kyrkostämmoprot.

²¹ Oma Maa, IV, 1923, s. 702—03.

²² J. R. Anthoni, De västerbottniska områdenas förening med Finland. (Hist. tidskr. f. Finland 1922.)

hade sina starkaste rötter i Finland hos regeringskonseljen och den svensktalande senaten. Därom skriver *Anthoni*:

"Det fanns tydligen en fullt medveten strävan att åstadkomma Finlands slutgiltiga avskiljande från Sverige och att slita förbindelserna västerut. Ett sådant tillstånd på gränsen, som rått efter freden i Åbo, kunde ej fortfara nu. I gamla Finland, som saknade egen styrelse, hade det kunnat förefinnas, men i Finland, som begynt ett liv, i låt vara nog så efemär självständighet, där var det omöjligt. Nu gällde det att hävda självständigheten mot väster redan för att visa härskaren i öster sin lojalitet och sin goda vilja att börja ett nytt statligt liv".

Inför detta kommer man ofrivilligt att tänka på den s. k. "björneborgska sjukan",²³ under kriget och ännu tidigare de tendenser, som dolde sig bakom Anjalauppropet. Många bland de tongivande och bestämmande i Finland trodde sig ernå större självständighet för landet under ryskt än under svenskt välde.

Regeringskonseljen ansåg följaktligen, att beslut i föreslagen riktning skulle vara stridande mot Fredrikshamnfredens formulering och avslog därför alla förslag till samarbete. Då härmed följden av beslutet blev, att nya kyrkor måste byggas dels på svenska och dels på finska sidan om gränsälven, medgavs, att de gamla kyrkorna skulle under en tid av tre år — vilken tid senare förlängdes — få utnyttjas av bägge strändernas befolkning. Denna ordning fortsatte sedan in på 1820-talet längs hela gränsen oberoende av den politiska gränsdragningen. Även sedan nya kyrkor uppfördes på bägge sidorna om älven, besökte befolkningen sina forna kyrkor och det kyrkliga umgänget mellan befolkningen i församlingshalvorna var livligt. Så t. ex. omnämnes vid biskopsvisitationen i Alatornio (fi. Nedertorneå) år 1837 att allmogen från svenska sidan regelbundet besökte kyrkan i Alatornio och att talrika besökande från svenska sidan var närvarande vid visitationen.²⁴ Samma var förhållandet i de övriga gränsförsamlingarna. Sedan laestadianismen från mitten av 1800-talet förenat de bägge strändernas befolkning, var umgänget ännu livligare och fortsatte ända in på 1900-talet.

²³ Örnulf Tigerstedt, Skott i överkant, 1934.

²⁴ Vis.handl. i Alatornio.

Beträffande församlingens sedliga tillstånd framför allt ungdomens uppförande anfördes under denna övergångstid en del missligheter, som dock inte torde varit värre än i grannförsamlingarna. Så t. ex. klagas i ett sockenstämmoprotokoll från år 1823 "över den öfverhandtagande oordningen och osedligheten hos ungdomen och äfven äldre mindre sedlige att på åtskilliga helgedagar sammanskocka sig till Dans uti lekstugor, vid hvilka hvarjehanda oanständigheter och laster föröfvas med fylleri, otukt och svordomar, jämte annat ogudaktigt väsende, hvarigenom ej allenast de för hederligt benägne tjänstehjonen komma att försvinna, utan ock barn och yngre förledes till lättsinne och osedlighet, ja ock olydnad mot föräldrar som hvarjehanda ogudaktighet".²⁵ Vid samma tillfälle meddelades också, att sedan kontraktsprosten i finska Nedertorneå Mathias Castrén vid vite förbjudit allt oskick med dans och lekstugor m. m. på finska sidan, hade ungdomen därifrån strömmat över till svenska sidan, där de förande med sig spelmän och skaffande sig dansrum i byarna "ästadkomma hvarjehanda oväsende samt äfven föröfva våldsamheter med hemgång och fönstrens inslagning eller utkastande ej blott i när belägna utan äfven i fjermare gårdar, förbi hvilka de vid återtaget om nätterna fram stryka". (Man tycker sig se där förebilder till raggjarlivet i våra dagar.)

Under sammanträdet hänvisades också till att kyrkoherden i Övertorneå *Isaac Grape* vid vite förbjudit husägare att bereda rum för sådana danstillställningar. Sockenmännen beslöt, att hos Konungen Befallningsman begära, att "generellt förbud för alla Danser och lekstugor hos allmogen och gemene man, alla tider och vid alla tillfällen utom vid Bröllop och Wigslar eller vigseldagar hos de ägtenskap ingående" vid vite av 20 riksdaler banco skulle utfärdas.

Nu måste man naturligtvis taga med i beräkningen, att den kyrkliga vokabulären vid den tiden var helt olika mot våra dagars. "Osedlighet", "oanständighet", "otukt", "laster" m. m. innebar kanske ingenting annat än att ungdomen samlades till danstillställningar under högtiderna och försummade gudstjänsten. Liknande klagomål finner man även i Luleälvdalens församlingar. Emellertid

²⁵ E. Sandström, Bidrag till Nedertorneå-Haparanda sockens historia (Norrbottnen 1927. s. 92 o. f.)

vittnar protokollen om att den stränga kyrkotukt, som tydligen fortsatte på den finska sidan, under denna övergångstid hade kommit i upplösningstillstånd på den svenska sidan om gränsälven, vilket även bestyrkes av andra vittnesbörd. Oberoende av de politiska händelsernas spel levde gränsbefolkningen sitt tillbakadragna liv och församlingsarbetet fortsatte efter tidigare utstakade linjer. I Nedertorneå, som ju var i händelserna centrum, var förhållandena typiska. Den finska sidan övertogs av Åbo domkapitel och det finska prästerskapet synes ha visat stor livaktighet i återställandet av normala förhållanden. I den svenska församlingen dröjde det emellertid in på 20-talet, innan någon påtaglig ordning kom till stånd. Först 1821 bestämdes det, att församlingen skulle bilda eget pastorat. Men någon kyrkoherde fanns ej, förrän *Salomon Antman*, son till komministern i Torneå, år 1822 blev utnämnd (1823—60). Församlingsvärderna handhades dittills av den finska församlingens prästerskap. Man kan ej heller påstå, att själavärderna och folkupplysningsarbetet blev avsevärt bättre efter Antmans tillträde till kyrkoherdebefattning, ej heller att allmogens tidigare vana att söka sig till sin gamla kyrka och dess präster avtog. En av orsakerna var, att den provisoriska gudstjänstlokalen i Haparanda var ytterst primitiv, tills kyrkan blev färdigställd 1825. En annan orsak var, att den nya kyrkoherden saknade de kvalifikationer, som varit nödvändiga i en sådan församling som den från moderförsamlingen avsnörda Nedertorneå. Enligt pastor *H. Bucht* var han icke "någon synnerligen kraftfull och dugande personlighet . . . varken som enskild person eller präst", vartill — som han säger — "bidrog måhända även hans mindre goda finska uttal, varigenom somliga ord finga en helt annan betydelse än ämnat var" . . . "Redan förut svärförstådd på grund av sin tandlöshet blev han det ännu mera därigenom, att hans tal ofta kvävdes av rörelse, vare sig nu att detta härledde sig av känslfullhet eller ålderdomssvaghet".²⁶ Närmast kom han att betraktas som ett original utan större respekt från församlingsbornas sida. Han dog 1860.

Kyrkans folkupplysningsverksamhet under denna tid kunde följaktligen ej bli så effektiv som önskvärt varit. *Husförbören* fort-

²⁶ Henning Bucht, Där svenskt och finskt mötas, 1923, s. 24—25.

satte på den finska sidan, medan en tydlig avmattning framträdde inom de svenska församlingarna. År 1825 anges, att förhören allmänt praktiserades i finska Alatornio (Nedertorneå) och i Karunki.²⁷ På 20-talet upptogs de även i svenska Nedertorneå, varunder föräldrarnas skyldigheter att övervaka barnens undervisning och uppfostran samt att hålla husandakt inskräptes. Enligt uppgift i visitationsprot. 1835 ”höllos i Nedertorneå husförhör ordentligt hvarje år i hvar och en av församlingens åtta rotar och voro mangrant bevistade af församlingsborna”.²⁸ Beträffande tillvägagångssättet vid dessa husförhör lämnar Alatornios visitationshandlingar 1825 en redogörelse, vilken torde ha tillämpning även i svenska Nedertorneå. Förrättningen började med psalmsång och bön, varefter allmänheten förhöredes i innan- och utanläsning samt i kristendoms-kunskap och avslutades med ett kort tal, psalmsång och välsignelse, varunder allmänheten intog knäböjande ställning.²⁹ En mera detaljerad bild av husförhören på finska sidan lämnar prosten *Karl Arvid Castrén*³⁰ i sin redogörelse 1852: Efter avsjungandet av en morgonpsalm hölls bön. Därefter förhöredes kyrkoherden nattvardsgästerna på deras kunskaper i kristendom och i synnerhet dem, som föregående år bevistat skriftskolan. Kapellänen gick därpå med barnen in i ett annat rum, där han prövade deras färdighet i stavning, innan- och utanläsning i ABC-boken och katekesen. Resultaten antecknades noggrant. Vid detta förhör biträdde kapellänen av klockaren. Sedan förhöret med de äldre var avslutat, och barnens läsfärdighet undersökts, uppropades efter kyrkoboken de, som tidigare åtnjutit nattvarden och de närvarande antecknades, varefter kyrkoherden och kapellänen gemensamt förhöredes dem beträffande färdigheten i innan- och utanläsning. Om man vid uppropet upptäckte, att någon utan lagligt skäl uteblivit från förhöret, uppmanades sexmännen att meddela dem, att de för undvikande av i lag föreskrivna böter hade skyldighet att närvara vid nästa husförhör. Denna åtgärd — anmärkes det — hade vanligen till följd, att böters åläggande sällan behövde komma ifråga. Efter detta för-

²⁷ Vis. prot. i Alatornio.

²⁸ Vis. prot. i Nedertorneå

²⁹ Vis. prot. i Alatornio.

³⁰ Kaarlo Airas, *ibid.*, s. 34—35.

hör gick kaplänan in i ett annat rum, där han efter vederbörligt skriftetal utdelade Herrens heliga nattvard till sådana gamla och sjuka, som var urståndsatta att besöka kyrkan. Under tiden kallade kyrkoherden fram barnen och meddelade dem de vitsord, som de erhållit under förhöret samt gav råd, varningar och uppmantran. Föräldrarna erinrades om deras ansvar och skyldighet att sörja för barnens uppfostran i kristlig anda. Till slut uppmanades sexmännen att samvetsgrant besvara de frågor, som kyrkoherden riktade till dem beträffande det sedliga tillståndet inom husförhørsområdet. Samtidigt gavs erforderliga råd, tilldelades varningar för drycken-skap, otuktighet och annat syndigt leverne samt uppmanades de närvarande till gudsfruktan. Sedan kyrkoherden undersökt, huruvida fattigvården var i överensstämmelse med bestämmelserna, avslutades förrättningen med ett lämpligt tal, välsignelsen och psalm-sång. Det anmärktes även, att ”i en del husförhørsområden” var det sed, att husbondefolket bjöd samtliga närvarande på middag. I denna form — kanske något förenklade levde husförhören i Torne-dalen ända in på 1900-talet.

Katekespredikningarna synes icke fortsatts på svenska sidan. Däremot var de vanliga i finska sidans församlingar. Enligt prost-visitationshandlingarna 1837 förekom sådana 4 årligen på landsbygden och lika många i staden Torneå.³¹ De förra anslöt sig till högmässogudstjänsten, medan de senare ersatte aftongudstjänsterna. Dock hade inga *katekesförhör* anställts. Med anledning härav ålade domkapitlet i Åbo prästerskapet, att katekespredikningarna skulle hållas särskilt och åtföljas av katekesförhör. Vid visitationen 1846 klagas dock över att åläggandet icke alltid åtlutts. I de svenska gränsförsamlingarna ersattes dessa förrättningar av husandakt i hemmen.

Det var ej blott församlingsvården, som under denna övergångs-tid kom att försummas i de svenska församlingarna. Likgiltigheten vidlådde i lika hög grad föräldrarna. Klagomål över hemmens försummelse att ge barnen undervisning förekom ofta från prästerskapets sida under de första decennierna under 1800-talet. Som tidigare nämnts, var det klockarens uppgift att bistå de barn, som icke kunde sina uppgifter vid nattvardsläsningen. Även skyldighet

³¹ Prot. vid prostvis. i Alatornio.

att undervisa i skrivning förekom. Då hemundervisningen gav ringa resultat, beslöt Nedertorneå församling 1828 att inrätta en klockare- och organistbefattning, vars innehavare ålåg att handleda den ungdom, som var i behov av hjälp vid läsning och skrivning. Den låga lönen av 12 tunnor korn lockade dock inga sökande. Sedan lönen höjts till 16 tunnor, anmälde sig klockaren *Isak Bucht* i finska kapellförsamlingen och valdes den 27/4 samma år till innehavare av tjänsten. Om hans verksamhet finns dock ingenting antecknat.

Biskop *Frans Mikael Franzéns* visitation 1835 synes ha varit en upptryckningssignal för Tornedalens församlingar.³² Året efter att han tillträtt biskopsämbetet i Härnösands stift var en av hans viktigaste ämbetsgöromål att företaga den långa visitationsresan till gränsförsamlingarna. Tack vare sin finskkunnighet kunde han träda i omedelbar kontakt med församlingsborna, vilkas undervisning låg honom varmt om hjärtat. Alla trånga chauvisnistiska tendenser i kyrkopolitiken var lika fjärran för honom som för de finska kyrkliga myndigheterna. Ungdomens undervisning och uppfostran var hans ögonmärke.

Nattvardsundervisningen hade tidigare framtvingsats av kyrkolagens villkor för åtnjutande av nattvarden. Tidigast hade denna fråga upptagits av biskop *K. G. Nordin* i Härnösand på hans visitation i Nedertorneå år 1806. Några exakta direktiv angavs ej, men visitationsförrättaren uttryckte den önskan, att tiden för skriftskolan ej begränsades så att ungdomen ej hann inhämta grunderna för kristendomskunskapen och för övriga nödvändiga ämnen. I praktiken blev det så, att skriftskolan fastställdes till 8 dagar. Vid nämnda visitationsförrättning yrkade biskop Franzén, att nattvardsläsningen skulle utsträckas till 14 dagar, vilket församlingsborna protesterade emot förebärande, att de tjänande bland allmogens barn härigenom skulle gå miste om sina tjänster.³³

Biskopen framhöll samtidigt vikten av att hålla husförhör och husandakt, vilket allt i viss mån försumrats. Beträffande förekomsten av litteratur för denna andakt framhölls följande: "Vid därom väckt fråga yttrades, att uti husen funnos, jämte den heliga

³² Vis. prot. i Nedertorneå 1835.

³³ Vis. prot. i Nedertorneå.

skrift, Postillor och andra gudeliga böcker, hvilka erhållits från Finland." År 1859 heter det i ämbetsberättelsen: "Helbibel finnes i många hus. Nya testamentet i de flesta. Psalmbok uti kanske varje hus. Luthers skrifter begagnas allmänt. Vilseledande skrifter utspredes icke, och blott någon gång infinna sig kolportörer. Mig veterligt finnas blott 6 à 7 personer, som hylla baptismens läror och ehuru en viss antilagisk riktning försports bland de sig så kallade väckta, har dock lyckligtvis icke densamma öfvergått till en från Evangeliska Kyrkan afvikande lära i bekännelse och utövning. Husandakt öfvas af allvarliga sinnen".³⁴

3. Karl Gustavs församling.

Tidigare var nuvarande Karl Gustavs församling blott en del av Nedertorneå församling, från vilken Karungi kapellag avskildes 1745. Först år 1782 blev kapellet eget gäll och erhöll då sitt namn efter Gustaf III:s andre son, den ej långt efter födelsen avlidne hertigen av Småland.³⁵ Vid 1809 års gränsdragning var frågan uppe, huruvida ej med tanke på den minskning i församlingarnas arealer, som omorganisationen medförde, Karl Gustavs församling borde återförenas med svenska Nedertorneå. Emellertid beslöt kungl. maj:t den 22/5 1819, att församlingen fick behålla sin självständighet och att i st. f. Nedertorneå gamla kyrka, som övergått till den finska församlingen, skulle en ny kyrka uppföras i Haparanda.

Under 1700-talet var det kyrkliga livet i Karl Gustav i stort sett enahanda med moderförsamlingens. Kyrkoherdarna hade alltifrån församlingens tillblivelse varit ortens barn och tvåspråkiga. Ett undantag var dock kyrkoherde *Erik Burman* (1822—33), som var född i Piteå men som innan sin utnämning till kyrkoherde i Karl Gustav lärde sig fullständigt finska språket.

Någon språkfråga existerade ej, då ju ända in på mitten av 1800-talet all folkupplysning och församlingsvård skedde på folkets modersmål, vilket ju var helt naturligt, eftersom allmogen var homo-

³⁴ Vis. prot. i Nedertorneå.

³⁵ L. Bygdén, Härnösands herdaminne, II, 1923, s. 64.

gent finsktalande. Undantag från regeln utgjorde Lapinjärvi (Lappträsk) på gränsen till den svensktalande Kalixälvdalen, som delvis var svensktalande. Någon betydande tjänstemannaklass med undantag av kyrkans tjänare fanns ej heller. I allmänhet torde man dock kunna säga, att intresset från kyrkans sida att bibringa församlingsborna och ungdomen läskunnighet och kristendomskunskap i slutet av 1700-talet och i början av 1800-talet i församlingen icke visade den livaktighet, som ådagalagts under de kraftfulla Nedertorneå kyrkoherdarnas tid. I slutet av 1700-talet upprördes sinnena i församlingen av den s. k. Wiklundska rörelsen, ett slags herrnhutistisk riktning av extatisk karaktär, varom längre fram. Rörelsen kallades även "predikarsjukan", inför vilken kyrkan ställde sig intolerant. Att Karl Gustavs församling hade betydande kontakter med den framgår bl. a. av att församlingeborna upprepade gånger försökte få rörelsens upphovsman den begåvade komministern i Övertorneå *Nils Wiklund* till kapellpredikant, vilket slutligen lyckades men blott under fem månader år 1775. Såväl denna rörelses representanter som prästerskapet senare synes ha varit föga intresserade av folkupplysningen utöver predikoverksamheten. Orsakerna härtill låg väl delvis i att de närmaste kyrkoherdarna efter Wiklund ej synes ha varit några mera framstående personligheter, ej heller haft någon större initiativförmåga.

Den första visitationen efter församlingsklyvningen, som hölls 22/6 1817, ger en föga tydlig bild av tillståndet i församlingen. Katekes- och passionspredikningar synes delvis ha förekommit, men kyrkobesöken var fåtaliga. Det anmärkes, att "Bibeln eller någon annan gudelig Bok skall väl finnas i de flesta gårdar, men på långt när icke hos alla", varför visitatorn lovade att anskaffa finska biblar, Nya Testamenten och "små gudeliga skrifter".^{35a} Barnaundervisningen ombesörjdes helt och hållet av hemman och inga åtgärder hade vidtagits för att anskaffa lärare.

Vid biskop *Mikael Franzéns* visitation 28/6 1835 befanns vid förhör, att de äldres och nattvardsungdomens kristendomskunskap förtjänade endast vitsordet "försvarlig" samtidigt som "kortspel, dryckenskap och andra utsvävningar" förekom. Katekes- och pas-

^{35a} Vis. prot. i Härnösands landsarkiv.

sionspredikningar hade försummats, vilket visitatorn starkt ogillade. Nattvardsläsningen förlängde visitatorn från 8 dagar till 14 dagar.³⁶ Ingenting var gjort för barnaundervisningen.

Först med kyrkoherde *Henrik Bucht* (1846—1857) skedde en upp-ryckning i församlingslivet^{36a} och intresset för allmogens undervisning. Härtill bidrog ej blott beslutet om obligatorisk folkskola utan även Buchts kraftfulla personlighet och nitiska arbete för den andliga vården i församlingen. Han följde traditionerna från Nedertorneå energiska kyrkoherdar. I motsats till hans företrädare var Bucht en ordningsmänniska och en självständig person, "som i sammandrabbningar med sockenborna på kyrkostämmorna i de flesta fall lyckades vinna seger för sina förslag".³⁷ Varje oordning bland församlingsborna påtalades och bekämpades ofta rigoröst. Övervakningen över föräldrarnas skyldighet att uppfostra sina barn var sträng. Så t. ex. håller han ett sammanträde efter gudstjänsten den 29/7 1849 bl. a. med anledning av att Pehr Olofsson Snäll och hans hustru anklagades för försummelse att lära deras barn innanläsning. Mannen Pehr Olofsson, som inställt sig, "erkände att deras, ehuru till åren komna barn, voro svaga i både innan- och utanläsning, men skyllde på deras tröga fattningsgåfva samt lovade härefter både själf och genom andra söka med all flit och fullt allvar bibringa dem försvarlig kunskap i kristendomens första hufvudsanningar".³⁸ Redan under 1700-talet hade prästerskapet haft åtskilligt besvär med allmogen i denna församling att få den att underordna sig kyrkans föreskrifter.³⁹ Så även under Buchts tid. Denne tvekade dock ej att tillgripa hårdare medel. I ett prot. från ovannämnda år heter det: "Som drängen Olof Magnus Fredrik Nilsson Forsberg i Lappträsk blifwit för försummad läsning och för uteblifwande från Catechismi förhören nu tvenne särskilda resor instämd till Kyrkorådet, men icke kunnat förmås att sig här infinna... så beslöt Kyrkorådet att anmäla detta förhållande till Konungens höga Befallningshafwande i länet samt begära hand-

³⁶ Vis. prot. i Härnösands landsarkiv.

^{36a} G. W. Lindfors, Karl Gustav sockens historia 1543—1954, s. 75.

³⁷ L. Bygdén, ibid. II, s. 66.

³⁸ Kyrkrådsprot. den 27/7 1849.

³⁹ Laila Wuolikainen, Ur folkundervisningens historia i Torne och Kalix älvdalar s. 147.

räkning". Det var också under Buchts tid, som inrättandet av den första folkskolan år 1852 beslöts.

Katekisationerna och husförhören, som under Buchts företrädares tid synes ha försummats, upptogs på nytt. Däremot hade den individuella församlingsvården börjat glida ur kyrkans hand. Tidigare hade den Wiklundska rörelsen skapat en viss klyfta mellan kyrkan och lekmannarörelsen. Under Buchts tid hade dock intresset för rörelsen svalnat. Men i mitten av 1800-talet beröres Karl Gustav liksom de andra församlingarna i finnbygden av en mäktigare rörelse, den laestadianska. Detta hör emellertid till perioden efter vår folkskolestadgas tillkomst.

4. Övertorneå församling.

Den nuvarande Övertorneå församling utgjorde ursprungligen en del av den stora Torneå socken, som omfattade hela området från kusten i söder till Norge och delar av Finland i norr. Hit hörde ej blott hela älvdalen utan även Jukkasjärvi. Kautokeino (i Norge) Enontekis och Utsjoki (i nordligaste Finland). På 1400-talet var hela detta vida område synnerligen glest befolkat. Enligt Piteå och Luleå socknars jordebok från år 1413 skulle här funnits endast 30 rökar eller skattelagda hemman. Återstoden i lappmarken utgjordes av samer. Efter 1710 tillhörde Kautokeino Norge.

Församlingens eller annexets första namn var Särkilax (Särkilähti = Mörtviken) efter den vik, utanför vilken holmen, där kyrkan byggdes, låg. Senare år 1530 utbröts annexet från moderförsamlingen Nedertorneå och fick nu namnet Övertorneå. Dess självständighet synes dock, sannolikt 1539, ha blivit upphävt och själavården återigen lagts under prästerskapet i Nedertorneå.⁴⁰ Genom k. resol. den 20 okt. 1606 blev Övertorneå eget gäll. Härifrån har efter hand till särskilda pastorat avskilts Jukkasjärvi (1673), Pajala (1849, annex 1725), Hietaniemi (1878) och Korpilombolo (1920) samt de 1809 till Ryssland avträdde områden, som numera ingår i Muonio, Ylitornio, Turtola och Kolari finska pastorat.⁴¹

⁴⁰ L. Bygdén, IV, *ibid.*, s. 362.

⁴¹ G. Andersson, Tornedalens församlingsbildningar, Norrbotten 1954, s. 81.

Det kyrkliga livet under 1600- och 1700-talet i Övertorneå församling avvek knappast från vad vi lärt känna om förhållandena i Nedertorneå. Så länge lappmarken hörde till församlingen synes prästerskapets krafter i stor utsträckning tagits i anspråk för samernas omvändelseverk, varom mera i samband med framställningen om folkupplysningen i Torne lappmark. Den stränghet, som tillämpades i nedre Tornedalen, när det gällde kravet på allmogens kunskaper i kristendom och innanläsning, synes icke ha varit så karakteristisk för denna församling, vartill orsakerna huvudsakligen torde ha legat i socknens vida större areal och glesa bebyggelse, som försvårade prästerskapets uppsikt över befolkningen. Ännu i slutet av 1700-talet och till 1809 omfattade Övertorneå församling hela området från Karl Gustav i söder till Enontekis och Jukkasjärvi i norr samt i öster till Kemi och Sodankylä socknar, ett område mellan c:a 25 mil i längd och 16 à 20 mil i bredd. Vägar och transportmedel saknades. Naturligtvis kan man ej förutsätta, att det fåtaliga prästerskapet skulle kunna uträtta alltför mycket bland en befolkning, vars föreställningsliv ännu knappast kan sägas ha varit rotat i den kyrkliga föreställningsvärlden. Med ortodoxismens förstenade formväsen, som huvudsakligen lade vikt vid ett yttre fullgörande av kyrkans formkrav och ritual, var det helt naturligt, att i en landsända, där den kyrkliga traditionen hade vida svagare rötter än i nedre älvdalen med dess bättre kontakter med sydligare delarna av landet och där ännu — åtm. längre i norr — hedendomen dvaldes i husknutarna, var böjelsen stor att stanna vid en yttre religionsutövning och ett med läpparna erkänt försant-hållande av kyrkans lära samt ett iakttagande av dess lag och sed. Med de långa avstånden till kyrkliga centra kom även denna yttre påverkan från kyrkans sida att avtrubbas, varom många handlingar från 1700-talet kan förtälja.

Visserligen stipulerade 1723 års förordning bötesstraff för de föräldrar, som försummade sina barns undervisning, vilken förordning 1734 kompletterades med föreskrift, att klockaren skulle biträda föräldrarna vid kristendomsundervisningen. Denna bestod i utanläsning av katekestycken, som mekaniskt inlärts under katekisationerna och katekespredikningarna jämte husförhören, vilka här synas ha kommit i bruk i slutet av 1700-talet. Dessa bestämmelser förblev dock endast på papperet. Ty varken föräldrarna eller

klockarna hade förutsättningar att fylla lagens bokstav. Även om kyrkoherdarna i Övertorneå icke kunde mäta sig med prästerskapet i Nedertorneå i vad intensiteten i arbetet för allmogens kristendomsundervisning och inlärandet av läsfärdigheten beträffar, synes dock att döma av visitationsprotokollen i början av 1800-talet befolkningens läskunnighet varit relativt god, om man nu i begreppet "god" icke inlägger vår tids avancerade betydelse. Vid visitationen 1819 meddelas, att församlingen beslutat att genom anslag ur fattigkassan förse fattiga och obemedlade med ABC-böcker, Catecheser och Psalmböcker. I de flesta gårdarna synes också ha funnits bibeln och i enstaka fall även andra andaktsböcker. Befolkningen var praktiskt taget homogent finsktalande men enstaka lapsktalande fanns i norra delarna av församlingen i synnerhet i gränsområdena till det senare avskilda Pajala pastoratet.

Liksom på andra håll inom vårt land under 1700-talet tillfredsställde här den stela ortodoxiens formkristendom ej i längden allmänhetens behov av djupare religiositet. För andlig väckelse och etisk fostran men även för befrämjande av läskunnigheten i finnbygden har tvenne lekmannarörelser utövat ett märkligt inflytande: den ovan nämnda Wiklundska rörelsen och laestadianismen. Den förra var verksam under senare delen av 1700-talet och fick sitt namn efter komminister Nils Wiklund i Övertorneå.

Den Wiklundska rörelsen var av herrnhutisk karaktär. Visserligen har invånarna i staden Torneå bevisligen redan strax före mitten av 1700-talet haft kontakter med pietistiska rörelser och framför allt med herrnhutarna, men något bevis för att dessa kontakter skulle spritt sig längre uppför älvdalen finns ej. I sin rapport 1746 angående den herrnhutiska väckelse i Sverige meddelar *Sven Rosén*,⁴² att redan då bröderna Grassmann, Ulrich Baehr och Oestergreen besökt Uleo och Torneo och att församlingen i Torneå anhållit om en broders besök, varför Baehr vistats där i februari samma år. Enligt dennes uppgift pågick en väckelse där. Dock — tillägger han — "aber meist unter Frauensleute". Bland manfolket säger han var allt ännu "dött och kallt". De fåtaliga anhängare till dessa riktningar, som fanns i Torneå, synes ej utövat större inver-

⁴² Prospekt vom Königreich des Heilandes i Schweden. Kyrkohist. årsskrift 1912.

kan på landsbygdens folk. Det var i stort sett bland den svensktalande befolkningen, som de pietistiska strömningarna fann sina anhängare. Däremot är den Wiklundska rörelsen eller som dess anhängare också kallades "entusiasterna i Tornedalen"⁴³ en äkta allmogerrörelse, som sträckte sina verkningar neråt och uppåt längs Tornedalens bägge stränder. Vid Wiklunds tillträde som komminister i Övertorneå (1765—1776) fann han, att den härskande andelösa kristendomen i församlingen hade — enligt hans omdöme — skapat en andlig nöd, som kyrkan icke kunde bota. Han ville ge en fulltonig framställning av sanningens ord till väckelse och hugsvalan. "Det vill synas," skriver prosten *J. A. Nyman*,⁴⁴ "som om snart nog verkningarna av hans nitiska arbete begynte förspörjas, i det att ett övergivande av de laster, som förut allmänt övats, nu ägde rum. Då förut t. ex. sabbatsdagen använts för allt annat utom sitt heliga ändamål, samlades nu vid gudstjänsterna andäktiga skaror. För övrigt började man att i byar, avlägsna från kyrkan, samlas till gemensam läsning och psalmsång." På en del orter fick rörelsen extatisk och hysterisk karaktär, varvid personer — framför allt kvinnliga — väcktes till syndakännedom med medvetlöshet och konvulsioner, predikande helvetets plågor och himmelens salighet. Motsvarigheter till dessa företeelser förekom vid samma tid även på andra orter neråt landet. Tack vare, att rörelsen i Övertorneå kom under tvenne prästmäns, kyrkoherde *Isaac Grape*s och komminister *Nils Wiklunds* ledning, blev den fruktbarande för församlingslivet och befolkningens sedligaandel. Tyvärr ställde sig det övriga prästerskapet, tjänstemannaklassen och med den allierade oförstående till den religiösa väckelsen. I sin skrift "Tankar om de talande i Övertorneå församling" framhåller Grape den verkligt sanna religiositeten, som låg bakom de ofta egendomliga själutbrotten. Även Wiklund framhåller det goda, som genom de väckta vuxit fram i församlingen. "Han visste ock", anför Hasselberg,⁴⁵ "att i församlingen funnos själar, som tackade Gud, att han genom de för världen förhatliga predikanterna bragt dem därhän,

⁴³ C. J. E. Hasselberg, Norrländskt fromhetsliv på sjuttonhundratalet, 1919.

⁴⁴ J. A. Nyman, Entusiasterna i Tornedalen, Från Bygd och Vildmark 1923.

⁴⁵ C. J. E. Hasselberg, *ibid.*, s. 86.

att de efter genomgången sinnesändring blivit genom tron renade, benådade och helgade". Det var ej blott församlingens herde och komministern, som såg i det extatiska predikandet "en extra ordinar Guds skickelse, ett av Gud till väckelse och varning sänt tecken och under". Även allmogen såg saken så, varför också rörelsen spridde sig hastigt längs dalen. Trots den sympati och förståelse, som de väckta rönt från prästerskapets sida i den egna församlingen, kan man ej säga, att prästerna här direkt uppmuntrade sina åhörare till extatiska utbrott och predikande utan förmanade de församlingsborna att pröva allt och behålla det goda.

Angående rörelsens verkan på allmogens sedliga och moraliska beteende anför K. Airas:⁴⁶ "Varest väckelsen spridde sig, framträdde snart även dess sedligt höjande verkningar. Tvister och rättsliga processer upphörde. Stölder, dryckenskap, vidskepelse, spådomsutövning, danser minskades. I stället ökades intresset för läsning, och ny andlig litteratur måste anskaffas för församlingen. Kyrkobesöken ökades så att i brist på utrymme nya läktare anskaffades i Övertorneå kyrka. Såväl kyrkoherde Grapes ödmjuka och trofasta själavård som pastor Wiklunds brinnande nit hade gjort samvetena känsliga".

Tyvärr hade icke motståndarna denna toleranta åsikt. Dessa fick i komministern i Pajala annexförsamling *Anders Wickman*, en person, vars moraliska halt stod i direkt strid med det prästerliga kallets krav och som bl. a. blev stämd för olaga brännvinsbränning och till slut avsatt från sitt ämbete, ett energiskt redskap i anfallet mot de nämnda prästerna. I sina predikningar for han ut mot de väckta med svordomar, skällsord och förbannelser och uteslöt alla från nattvarden, som icke ville erkänna, att predikanterna var den ondes redskap och tjänsteandar.⁴⁷ Han gjorde upprepade anmälningar till domkapitlet mot prästerna i Övertorneå. På kyrkoherde Grapes anhållan verkställdes undersökning av förhållandena i Övertorneå utan att något klandervärt beträffande församlingens värden framkom. Men samtidigt hade Wickman gått in med en anklagelseskraft till länsstyrelsen angående "oroligheterna" i älvdalen. Därmed överlämnades ärendet åt den världsliga rättvisans avgörande. Härads-

⁴⁶ K. Airas, *ibid.*, s. 230.

⁴⁷ C. J. E. Hasselberg, *ibid.* s. 375 o. f.

rätten, vars förhandlingar knappast kan sägas ha varit objektiva, dömde kyrkoherde Grape 1776 till förlust av halva årslönen och till erhållande av en allvarlig varning av domkapitlet, medan Wiklund dömdes att mista tjänsten samt att inom åtta dagar lämna Övertorneå församling. Året före hade landshövdingeämbetet utfärdat en kungörelse, som vid vite av 10 Rdr silvermynt förbjöd att kringföra, mottaga eller åhöra dessa predikanter (lekmanna pred.), varvid alla vid lika vite "förbjödos infinna sig i kyrkan, så länge de ej visade säkra prov på bättring". Kort här efter utfärdade samma myndighet instruktion för kronobefallningsmännen att undersöka, vilka som var huvudmännen för entusiasterna. Dessa skulle enligt ordalydelsen "undantagandes små barn, som av samma raseri kunna vara smittade, till Stockholm försändas att antingen på därhuset eller något annat tjänligt ställe förvaras". Ordern blev också utförd. Efter att hava överklagat domen blev dock Wiklund rehabiliterad och vad honom beträffar domen upphävd. Grape överklagade aldrig domen.

Beträffande domkapitlets och dess befullmäktigade ombud komminister *Sal. Antmans* föga kristliga inställning till denna beklagliga religionsprocess skriver Hesselberg med rätta:⁴⁸

"Fullt opartisk visar sig konsistoriefullmäktigen ej i dessa sina slutpåminnelser mot de anklagade. I hans stränghet mot Wiklund, då man jämför den med hans mildhet mot Wickman, synes ej så litet af den ökända odium theologicum inmänga sig. Wiklund, den fromme, nitiske själasörjaren för alla tider afsatt och från orten förvisad; Wickman, den för fulleri tre gånger varnade svärjaren och slagskämpen, endast till en tid suspenderad från det prästämbete, som han så länge prostituerad — se där den utgång af saken, Antman önskade påyrka. Själfva den grofva ogudaktigheten syntes honom mindre farlig för kyrkan än ett stofgrand af hvad han ansåg som villfarelse. För att rädda Wickman från afsättning var han mera juridisk än själfva juristerna. Det ville mycken välvilja till för att finna de förklaringar tillfyllestgörande, hvarmed Wickman sökt försvara, att han på predikstolen utmanta djävulen till tvekamp och under 13 års tid till öfvermått brukat starka drycker. Hade Antman obesmittad af fördomar, låtit den naturliga rättskänslan göra sig gällande, hade han i Wickman sett den ende brottslingen af de tre, som sutto på de anklagades bänk. Såsom domkapitlets ombud borde han ha begagnat tillfället att söka få kyrkan befriad från denne notoriske alkoholist, som blott kunde göra henne skada. Han gjorde i stället, hvad han kunde att hjälpa honom, medan han ifråga om Wiklund instämde i aktors orimliga yrkande. Och i

⁴⁸ Carl J. E. Hesselberg, *ibid.* s. 406.

sanning egendomligt verkar det, när Antman i svassande ordalag framhåller sin förmenta plikt att taga 'Guds heliga ord i vår kristliga evangeliska religion i försvar' — mot Wiklund, den trogne, af helig nit läggande förkunnare af samma ord".

Men länge kom verkningarna av denna myndigheternas behandling av väckelserörelsen och dess upphovsmän att gro i allmogens medvetande. När vågorna så småningom lagt sig, hade en klyfta skapats mellan folket och de kyrkliga och andliga myndigheterna i Torne älvdal. Från kyrkligt håll hade man ej fått det stöd för skapandet av en verklig själavård, som man hoppats på och längtat efter. När ett halvsekel förflutit, började domedagspredikningarna dundra från Karesuando för att samla de spridda skarorna kring en kraftigare personlighet. I den jordmån, som den Wiklundska rörelsen förbearbetat, fick den nya rörelsens frön hastig tillväxt och spridning. Så gled den personliga själavården från kyrkans hand till lekmanpredikanterna, där den bland den ursprungliga befolkningen förblivit ända till våra dagar.

Genom det intresse för pietistisk litteratur, som den förra väckelsen skapade hos allmogen, bidrog den kraftigt till läskunnighetens utbredning i finnbygden. Men samtidigt anknöts behovet av denna läsfärdighet uteslutande till den andliga litteraturen, som ställdes i motsats till all världslig läsning och kunskap.

Ännu i slutet av 1700-talet var gudstjänstspråket helt naturligt finskan, som ju var allmogens modersmål. Detta behärskades även av den fåtaliga tjänstemannaklassen. Dock finner vi en del svensktalande i övre delen av församlingen, där en del järnbruk och hammarsmedjor anlagts från mitten av 1600-talet. Det var de s. k. Kengisverken, som fortsatte en tynande tillvaro även under 1700-talet. Till dessa bruk anskaffades en del personal nerifrån landet för att lära befolkningen bruksarbetet. Om storleken av denna invandring har överdrivna teorier lancerats. Så t. ex. ansåg 1919 års finnbygdsakkunniga, att befolkningen i Svappavaara och Masugnsbyn i Jukkasjärvi socken och Tornefors i Junosuando samt Svanstein i Övertorneå socken fordom utgjordes av inflyttade svenskar. "Nu lär sig dessa byars ungdom sina fäders språk", påstår de sakkunniga⁴⁹ och fortsätter: "Det har vanligen icke dröjt många år,

förrän den forne helsvensken endast ogärna talade sitt modersmål, fastän han alltjämt gärna läser det". Teorien är fullständigt utan vetenskaplig grund och t. o. m. stridande mot daglig erfarenhet. Visst flyttade en del svensktalande till Kengisbruket och dess bergsbruksorter men det gällde uteslutande brukets ledning och tjänstemän jämte specialister som masmästare, garmakare, smeder och enstaka kolare, medan den stora massan av grovarbetare var ortsbor och löst folk, icke minst från Finland. Dessa fåtal svenskar, som tillpåköpet vid brukets nedgångsperiod under 1670-talet flyttade tillbaka till sina ursprungsorter, utgjorde ett litet fåtal, som icke kunde inverka på den stora arbetarskarans språkvanor.

Liksom vid andra järnbruk anskaffade även bruksägarna i Kengis en brukspredikant icke minst till den svensktalande bruksledningens tjänst. Därom skriver också Abr. Hülphers i slutet av 1700-talet, att gudstjänst i Kengis och Tornefors järnbruk hölls "för bruksfolket . . . skiftesvis på Svenska och Finska". Även detta visar, att endast en del av bruksfolket talade svenska. Av allt att döma var samarbetet mellan de inflyttade och allmogen trots olikheten i språk det bästa, vilket däremot ej var fallet mellan bruksledningen och församlingsprästen. Utom dessa bruksfolk fanns naturligtvis även s. k. ståndspersoner, som var svenskkunniga, även om de därjämte behärskade allmogens språk. Till dessa räknar Hülphers "prästerskapet och bruksägarna med betjäning samt Liutnant . . . 2 und. Officerare, Sokn-skrifvaren och 2 Länsmän, den ene wid Matarenge, den andre wid Pajala".⁵⁰

Vid moderkyrkan var svensk gudstjänst ej ens påtänkt. Biskopsvisitationerna 1806, 1819 och 1828 förrättades med tillhjälp av tolk. Egendomligt nog nämner visitationsprotokollen ingenting om efterdyningarna till den Wiklundska rörelsen. Det sedliga tillståndet synes ha varit gott och även läskunnigheten relativt allmän. I allmänhet är visitationsprotokollen från början av 1800-talet fattiga på upplysningar om kyrkans arbete för läskunnighetens inlärande och för kyrklig folkfostran. Det huvudsakliga upptages av föreskrifter om att allmogen bör infinna sig i god tid i kyrkan, att den bör visa prästerskapet lydnad m. m., vilket efter de strider, som

⁴⁹ Betänkande . . . 1921, s. 25.

⁵⁰ Abr. Hülphers, Samlingar till Beskrifning öfver Norrland, V, 1789.

den Wiklundska rörelsen väckt i församlingen, kanske var väl behöfligt.

År 1835 visiterades församlingen av skalden och biskopen *Frans Mikael Franzén*. I motsatts till förhållandena tidigare och senare höll visitatorn sitt tal på finska, vilket enligt uppgifter av de laestadianska predikanterna hade särskilt tilltalat allmogen. Det meddelades också, att endast "få Swenskar funnes inom pastoratet". Biskopen har en del anmärkningar att göra. "Församlingens ledamöter (kunde) ej vitsordas såsom flitiga Kyrko gångare, hvartill den långa besvärliga vägen till Kyrkan uppgafs såsom orsak".⁵¹ Biskopens läggning för den lyriska diktningen torde ha föranlett anmärkningen att "i Hietaniemi hade många af en oförklarlig lättsinnighet försummat att taga med sig Psalm böcker." Samma problem, som ännu över 200 år senare debatteras, var även då aktuella, även om man i vår sekulariserade tid är mindre känslig för problemet. Det heter nämligen så: "Hwad Sabbatens Firande beträffar, så nödgades Prosten *Wikström* med bedröfvat hjerta klaga, att i synnerhet ungdom på Söndagen öfwerlämnar sig åt dryckenskap, Kortspel, danser och dermed åtföljande utswefningar och hade Prostens osparda möda att hämma dessa laster warit fruktlös." Även moderna tongångar finner man i samma protokoll: "Någre bland Församlingen yttrade, att de ansågo det wida bättre att dansa en stund på Söndags Aftonen än att wända sig till mera skadliga tids fördrif". Biskopen ansåg emellertid, att dansen på Söndagen blefwe aldeles förbjudne". Det syntes vara andra tongångar, än då det ljud från Parnassen "Gode gosse, glaset töm!" som också Laestadius anmärker. Man får emellertid icke taga lyrikernas såpbubblefraser som direktiv för livsvisdom, ej ens alltid som allvarligt menade.

Vid förhör med "Församlingens äldre Ledamöter, samt förledne Nattvardsungdom . . . utröntes att både de äldre och yngre ägde försvarliga insigter i Christendomens sanningar". Konfirmationsundervisningen, som då pågick under 8 dagar, hade gett ett relativt gott resultat, men visitatorn ansåg, att 14 dagar borde vara ett minimum, vilket också senare blev fastställt av kyrkorådet.

Beträffande barnaundervisningen meddelas, att någon "skol-

mästare" ännu ej kunnat anställas, ej heller hade klockaren "i anseende till hög ålderdom" kunnat biträda vid undervisningen, "utan blifwer den samma vanligen af föräldrarna sjelfva wårdad, hwilka av Herr Biskopen förmanades att derwid tillse, det Barnen lärde sig en ren och obehindrad innanläsning."

Naturligtvis var allt detta ett vackert önsketänkande. Bl. a. sockenstämmoprotokollen visar, att verkligheten icke motsvarade förhoppningarna. Justeringsmännen, som dock torde varit allmogeeliten, undertecknade ända fram till 1846 och ännu längre fram protokollen med sina bomärken. Efter denna tid uppträda tvenne permanenta justeringsmän. Detta hindrar naturligtvis ej, att personerna ifråga var läskunniga, varom man emellertid ingenting vet. Att läskunnigheten dock måste ha varit relativt utbredd framgår av visitationsprotokollet: "Wid derom väckt fråga yttrades, att Bibeln och andra gudeliga böcker ej saknades i de flesta hus". Att Luthers postillor och pietistiska andaktsböcker från den Wiklundska perioden fanns bland allmogen torde vara ganska säkert.

Klagomålen över sedernas förfall och kyrkornas avfolkning samt över ungdomens sabbatsmissbruk återkommer med ökad styrka vid visitationen 1846.⁵² Något beröm för sin innan- och utanläsning får ej nattvardsungdomen. Omdömet stannar vid "försvarlig kristendoms-kunskap". Man kan knappast undvika att konstatera en nedgång i kyrkans vård om allmogens undervisning och själavård. Prästerskapet bär säkerligen en viss skuld härtill. Efter Isaac Grapes och Nils Wiklunds verksamhet framträdde under de närmaste decennierna knappast någon prästman, som verkligen beflitade sig om folkupplysningen. I Hietaniemi synes den kyrkliga själavården missköts av den dåvarande komministern *Karl Gustaf Wikström* (1824—57), varom det heter, att allmogen anförde, att "bättre vore det, att templets dörrar skulle tillslutas, än församlingen betjänas med en sådan lärare som comminister Wikström". Tyvärr anför protokollet ej, att visitatorn hade något att anföra mot komministern, som dock efter otaliga uppenbara snedsprång och neddragandet av det prästerliga kallets anseende slutligen blev avsatt från sitt ämbete. Men redan 1850 föreligger från honom anhållan om att återinträda i ämbetet, vilken avstyrkes av församlingen med

⁵¹ Vis.prot. 24/6 1835.

⁵² Vis.prot.

motiveringen, att — som det heter — ”enär Wikströms lefnad såsom det av allmänna ryktet och de många vittnesmålen vid Tinget härstädes bekräfta, så önskar Församlingen, att Wikström stänges ifrån all tjänstgöring såsom präst i Församlingen intill dess hans mål, rörande honom påbördadt brott mot sjetta budet blifvit slutligen afgjort.”

Beträffande det sedliga tillståndet i övrigt meddelas, att ”fylleriet mycket aftagit inom Moderförsamlingen, ehuru ännu finnas krogar”. Lönnkrögeriet syntes dock ha tilltagit. I Hietaniemi anges tillståndet vara sämre än förut.

5. Pajala församling.

Den nuvarande Pajala församling är endast en del av den ursprungliga. Den tidigaste församlingsbildningen sammanhängde med *Arendt Grapes* anläggning av Kengis bruk år 1646. Här uppfördes den första kyrkan, vid vilken en brukspredikant anställdes. Som tidigare nämnts, var det för de svensktalande bruksarbetarna i Kengis, Svappavaara, Palokorva och Svanstein man anställde egen predikant, vilken omväxlande använde sig av svenska och finska som gudstjänstspråk. Men redan då bildades den finska kapellförsamlingen, som lydde under Övertorneå pastorat. Senare sammanlogs bruksförsamlingen och kapellförsamlingen till samma annex, och 1836, då bruksrörelsen så gott som upphört, införlivades den med annexförsamlingen. Gudstjänst hölls då på finska för allmogen och på svenska för det fåtaliga bruksfolket. Genom 1809 års fred avträdde från Pajala området den finska sidan av församlingen, där Kolari och Muonio finska församlingar bildades. Från den återstående Pajala församling har senare avskilts Muonionalusta kapellag (1854, eget pastorat 1916), Tarendö kapellag (1882, eget pastorat 1916) och Junosuando (1914, eget pastorat 1947).⁵³

Den bofasta befolkningen inom pastoratet var ännu under 1700-talet synnerligen gles och fåtalig. År 1783 fanns i den gemensamma församlingen, som numera med de på finska sidan belägna inberäknade tillsammans 6 församlingarna endast 1060 invånare. Bruksför-

⁵³ G. Andersson, *ibid.* s. 82.

samlingen hade då 341 personer.⁵⁴ Självklart var dessa senare icke alla svensktalande, ej ens majoriteten, men anställningen vid bruken motiverade deras hänförelse till bruksförsamlingen.

Vad den andliga själavården och prästerskapets intresse för allmogens undervisning i Pajala socken före 1800-talet beträffar måste man med stöd av tillgängliga handlingar konstatera, att tillräcklig uppmärksamhet från prästerskapets sida ej synes ha ägnats dessa frågor. Församlingen bildade ett gränsområde mellan älvudsdistrikten och lappmarken. Det intresse, som myndigheterna från äldsta tiden — ätm. formellt — hyst för lappmarkens kultivering, finner man knappast här. Innan Pajala kapellförsamling fick sin förste komminister *Johannes Erici Helsing* (1759—62), hade församlingens befolkning fått nöja sig med de fåtaliga prästbesök, som årligen kom lappmarkerna och ödebygderna till del, huvudsakligen för uppördens förrättande. Kyrkoherdarna i Över- och Nedertorneå räckte icke till att taga vård om allmogens själavård i dessa periferiska trakter. Den enda kyrkliga representant, som här fanns, var tidigare omnämnde brukspredikanten i Kengis. Det är icke utan att man förvånar sig över att det för de kyrkliga myndigheterna var vida viktigare, att några tiotal svensktalande bruksarbetare och bruks-tjänstemän erhöi en tillbörlig själavård och religiös handledning än att församlingens oändligt större antal medlemmar tilldelades samma förmån. Det var allmogen själv, som 1750 anhöll om egen präst och erbjöd sig att ”åtaga sig att honom behörigen försörja med nödiga hus och jord utan afkortning af den ordinarie kapellans lön”.⁵⁵ Brukspatronen i Kengis ansåg sig i likhet med förhållandena i de mellansvenska finnmarkerna ha rätt att tillsätta präst även för församlingen. Efter många konflikter lyckades dock detta ej, utan konsistoriet i Härnösand resolverade, att hans makt ej sträckte sig utom själva bruken.

Komminister Helsing har ej lämnat några anmärkningsvärda spår av sin verksamhet för den andliga utvecklingen i denna bygd, även om han som härstammande från finnbygden bort ha förutsättningar härför. Som hans efterträdare erhöi församlingen en i

⁵⁴ M. Höjer, *Norrland, En typografisk-statistisk beskrivning*, s. 400.

⁵⁵ L. Bygdén, *Härnösands stifts herdaminne*, IV, s. 378.

allo olämplig och tvivelaktig prästman komminister *Anders Wikman* (1765—79), varom redan tidigare omnämns. Han var från Piteå och kunde aldrig lära sig att behärska allmogens språk. Hans placering i Pajala var konsistoriets verk. Efter talrika varningar för "hans vanhedrande uppförande, förrådande av ett argt högmodigt och otamt sinnelag" och för "våldsamheter, svordomar och andra uttryck av hat" blev han till slut avsatt. Hans kontroverser med den pietistiska lekmannarörelsen i dessa trakter är ovan berörda. Från denna tid råkade själavården i församlingen helt och hållet i lekmannapredikanternas hand, ty allmogen ansåg sig ej ha något andligt släktskap med prästerskapet, för vilket Wikman fick stå som representant. Husförhören synes ha vanvårdats och intresset från kyrkans sida för folkupplysningen var minimal.

En tillfällig uppräckning inträdde med komminister *Henrik Tornberg* (1789—1823), som härstammade från Hietaniemi och följaktligen behärskade allmogens språk. Om hans sympatier hos allmogen vittnar bl. a. det förhållandet, att han så gott som enhälligt av församlingen kallades till komminister i Pajala. Tyvärr synes hans verksamhet för folkupplysningen utöver det kyrkliga ej varit alltför livlig. Husförhören återupplivades emellertid, men några ansatser till skolverksamhet finnes ej anført i handlingarna. Det stränga övervakandet av hemundervisningen, som vi känner till från församlingarna i nedre älvdalen, synes ej ha praktiserats här.

Den siste komministern i Pajala församling före kyrkoherdevalet var *Zacharias Grape* (1826—35), senare kyrkoherde i Överkalix. Efter dennes tillfälliga efterträdare v. komministern *Fredrik Engelmärk* (1835—49) börjar den laestadianska aeran inom nämnda församling. År 1849 fick pastoratet sin förste kyrkoherde i *Lars Levi Laestadius*, som tidigare varit kyrkoherde i Karesuando. Att åtskilligt fanns att anmärka på ungdomens handledning och uppförande under dessa år — ätm. från kyrkans synpunkt sett — vittnar kyrkostämmans beslut år 1844, att vid vite av tio riksdaler banco förbjuda var och en husägare att upplåta rum till dansgillen, samt varje spelman, som därvid biträder med musik, fem riksdaler samma mynt, utom vid Mikaeli (tjänstefolkets semester = römppä-*viikko*), då dansen fick pågå under en veckas tid.

Hittills liksom ännu en tid framåt vilade hela folkupplysningsarbetet i kyrkans och prästerskapets hand. Undervisningen — där

sådan förekom — sköttes av hemmen. Enligt de äldsta husförhörlängderna och visitationsprotokollen synes läskunnigheten ha varit relativt god,⁵⁶ naturligtvis mätt med tidens mått. Visitationsprot. från år 1850 omtalar, att visitatorn prosten Sal. Antman vid anställt förhör med föregående årets nattvardsungdom och med äldre församlingsbor fann, att "ungdomen äfvensom församlingens närvarande ledamöter befunnos och vitsordades i allmänhet äga en hos allmogen vanlig och någorlunda försvarlig Christendoms-kunskap". Samtidigt omnämnes dock, "att några eller närmare 10 stycken personer mellan 20 och 30 års ålder finnas inom Församlingen, som icke kunna läsa i Bok". Nya testamenten, psalmböcker och andra andaktsböcker synes ha förekommit talrikt. Vad som i mitten av 1800-talet befrämjade innanläsningsförmågan bland allmogen var den nya kyrkoherdens väckelsepredikningar och den därav följande väckelserörelsen. Framför allt ville man läsa lekmannapredikanternas uttalanden och Laestadius andliga skrifter. Man kan dock icke påstå, att den av riksdagen beslutade obligatoriska folkskolan hade en alltför ivrig förfäktare i prosten Laestadius. Snarare betraktade han en allmän folkskola mera som en institution för inhämtande av världslig och därför "onyttig" visdom och kunskap än som en förmedlare av kunskap och ledning till själens frälsning och syndabekännelse. Däremot var han en ivrig anhängare av missionsskolorna, som under hans lärjungars brödrarna Raattamaas och Erkki Anttis ledning blev väckelsecentra för rörelsen.

För att förstå Lars Levi Laestadius banbrytande folkupplysningsarbete bland den finsk- och lapsktalande befolkningen, som började i Karesuando där han blev kyrkoherde 1826, måste man ge akt på den själavård, som kyrkan under förra hälften av 1800-talet bestod allmogen. Biskop Franzén anger i sitt herdabrev 1832 de klagomål mot prästerskapet, inom Härnösands stift, som var allmänna: 1. ett neologiskt predikosätt, 2. efterlåtenhet och tröghet i den egentliga själavården, 3. bristande uppsikt över ordning och seder i allmänhet och särskilt över konventiklar, 4. ett otidigt och obetänkt nit emot alla yttringar av en större gudaktighet och ett icke

⁵⁶ O. Haapaniemi, Kort historik över skolväsendet i Pajala socken (Ur folkunderv. hist. i Torne o. Kalix älvdalar 1842—1942, s. 160).

blott kallt, utan hänfull bemötande av väckta, om sin salighet bekymrade själar.

Väl bekant är, att det ej var bättre men väl sämre i finnbygden och lappbygden. Den politiska gränsdragningen och de oordnade kyrkliga förhållandena hade åstadkommit villervalla i gränsbygden. Visserligen hade ej 1700-talets upplysningstankar trängt sig hit till församlingarna i norr. Neologiens förståndsmässiga bibeltolkning synes ha varit främmande bland kyrkans folk här. Möjligt är, att den siste kyrkoherden i det förenade Nedertorneå i viss mån var påverkad av dessa idéströmningar. Nyromantikens blomsterspråk hade ej heller fått fotfäste här. Snarare kan man säga, att det var den gamla 1600-talets ortodoxa tankevärld, som både prästerskapet och allmogen fortsatte att leva i. I den hade generationerna upp-vuxit och nya idéer fortplantades ej hit upp. De fläktar av pietistisk och herrnhutistisk trosform, som på 1700-talet nådde hit upp och bland vilka den wiklundska var viktigast, hade utsuddats i brist på näring. Visserligen fanns bekännare till den sistnämnda de s. k. "Wiklundska vännerna" ända in till mitten av 1800-talet, men de var få och sammansmälte snart med den nya väckelserörelsen från Karesuando. Kyrkans verksamhet hade sjunkit i ett slags slentrian, varom Airas anmärker: "Under långeliga tider märkte man ej heller något liv inom kyrkan... i Tornedelens nedre del, ej heller överhuvudtaget inom det andliga livets område". Även på den finska sidan, där dock vissa väckelsesymptom fanns, anges vid biskopsvisitationen 1856, att "ehuru såväl den heliga skrift som andra andliga böcker är relativt vitt utbredda, har dock inget levande intresse i andligt avseende yppat sig".

Det var i denna andligen ofruktbara och förtorkade jord, som Laestadius började plöja i.

⁵⁷ K. Airas, *ibid.* s. 117 o. f.

⁵⁸ Visitationsprot. i Alatornio.

IV. LAPPMARKENS FOLKUPPLYSNINGSFRÅGA

Enligt vad tidigare anförts, räknar vi här till finnbygden i vidare bemärkelse även den lappmark eller lappbygd, som omfattar de tre församlingarna: Jukkasjärvi, Karesuando och Gällivare. Av dessa hör de två förstnämnda till Torne lappmark och den sistnämnda till Lule lappmark. Tidigare hörde hit även för närvarande Norge tillhörande Kautokeino och till Finland hörande Utsjoki samt hela den öster om Muonioälven belägna lappmarksdelen. Nybyggarna inom hela detta område var finsktalande. Språkligt sett befolkades alla dessa lappmarksdelar eller lappmarker av en lapsk och finsk befolkning. För närvarande sträcker sig den finsktalande befolkningen till skogsområdet intill fjällmarkerna, där de lapsktalande områdena börjar. Genom den under sekler försiggående nybyggarverksamheten har den ursprungliga språkgränsen, som väl tidigare låg vid den gamla lappmarksgränsen, förskjutits längre mot väster, samtidigt som samerna genom kyrkopolitiken under 1700-talet och in på 1800-talet allt mer och mer förfinskats.

De till nuvarande svenska finnbygden hörande lappmarksförsamlingarnas areal är dubbelt så stor som de övriga finnbygdsförsamlingarna sammantagna. Med undantag av malmfältens tätbebyggda samhällen är förhållanden inom lappbygden vitt skilda från dem inom den egentliga finnbygdens eller Tornedalens bebyggelse, vilket den allmänhet, som icke är initierad, ofta missförstår genom skribenternas, tidningarnas och reseskildrarnas — tyvärr ofta oriktiga — framställningar.

Då folkupplysnings- och skolfrågorna under tidigare sekler inom lappmarksdelen intimt sammanhänger med samma frågor i samtliga lappmarker, måste vi här för förståelse av utvecklingen jämväl översiktligt behandla den kyrkliga verksamheten inom hela lappmarken, även om huvudfrågan här måste taga sikte på de norra

lappmarkerna. Samma bestämmelser och verksamhetens tillvägagångssätt vid samernas missionerande gällde även här.

1. Folkupplysningsarbetet i lappmarken före 1700-talet.

Initiativet till den första missionen i Norrland brukar ofta tillskrivas ärkebiskop *Adalbert av Bremen* (1043—72), som enligt legenden sände Stephan eller Staffan, Hälsinglands apostel, att predika för skridfinnarna, som samerna då kallades, och hälsingarna. Resultatet av denna missionsverksamhet torde dock ha varit betydelselöst och nådde väl ej längre än till södra delarna av Norrlandskusten, där bebyggelsen då begynt. Till Norrbotten kom den ej. Däremot är det mycket troligare, att samernas i Norrbotten första beröring med den kristna läran skedde västerifrån, från norska Finnmarken, med vilken landsända samerna hade mycket tidigt livliga förbindelser, som redan sagorna talar om. Därom skriver *K. B. Wiklund*:

”I äldsta tider var det troligen på denna senare väg, som de flesta av lapparnas otaliga lån från nordborna nådde dem. Det var nog också härifrån, som de fingo de element av gammal nordisk religion, vilka utgöra en så betydande del av deras hedniska tro”.¹

På 1340-talet, troligen 1346, gjorde — som nämnts — ärkebiskop *Hemming Nilsson* i Uppsala sin visitationsresa till Torneå, då han därvid ”döpte lappar och finnar” i ett stort kar, som man för ändamålet ställt vid kapellet.

Den första regent, som synes ha varit intresserad av samernas kristnande, var *drottning Margareta*, som möjligen genom den märkliga lappkvinnan Margareta på 1380-talet fått sin uppmärksamhet riktad på de hedniska samerna. År 1389 utfärdade hon i samråd med biskopen i Lund en skrivelse till ärkebiskopen i Uppsala samt ståthållaren på Korsholms slott, under vilken Norrbotten vid denna tid lydde, med uppmaning att vidtaga åtgärder för samernas omvändelse. Emellertid synes från denna tid till Vasakungarnas tid föga gjorts för missionsarbetet här uppe. När

¹ K. B. Wiklund, Den kristna missionen bland de svenska lapparna under medeltiden (Västerbottens län 1930, s. 68).

det i början av 1500-talet upptages, föranledes det icke av kyrkliga utan av rent politiska motiv. Det är striden om herraväldet över Finnmarken och norra kalotten.

År 1526 utfärdade Gustav Vasa en rekommendationsskrivelse för en klosterbroder i Vadstena, *herr Bengt*, att fara till Norrbotten för att undervisa samerna och ”landsändans urbyggare om Guds tro och vad deras själs salighet tillyder” samt att även inrätta en skola för samernas barn. År 1559 sände han ännu en missionär vid namn *Michael*, kapellan i Torneå (1553—60), till lappmarken. Denne synes ha verkat bl. a. i Torne lappmark, där hans predikan ljöd — som det heter — som en ”vox clamantis in deserto isto vastissimo”, och för vilket uppdrag han uppbar (år 1553) ett skeppund gäddor och 15 renskinn som ”lapptionde”.² I en skrivelse år 1559 uppmanar konungen honom att vinnlägga sig om att samerna i Torne lappmark blir döpta och kommer till sannskyldig Guds kunskap, varjämte han ålägger lappfogdarna och alla andra att understödja kapellanens verk. Konungen var synnerligen mån om att knyta Norrbotten och Torne lappmark fastare till riket. Även Johan III hyste — med största sannolikhet av samma anledning som fadern — intresse för samernas omvändelse och anmodade därför prästerna att predika på dessas eget språk. Johannes Tornaeus³ skriver härom c:a 100 år därefter:

”Till Christendomen, och igenom Trona och döpelsen till Gudz sanna kundskap äro Lapparna aldräförst komna uti konung *Ioban* den Tridies Regementz tijdh, hwilken Predikander till dem skickade, som deras gräseliga Afguda dyrkan dem föremålade och wederstyggeligit gjorde, så den helga Trefaldighetens kännedom, och med döpelsen uti Christi Rijke införde”. Detta gällde Torne lappmark. Det är dock under Karl IX:s regering, som kyrkans välde över finnbygdens och motsvarande lappbygdens befolkning stadfästes. Som redan antytts låg de egentliga motiven för landområdets kolonisation och därmed samordnad kyrkans missionsverksamhet ej på det kyrkliga planet. Den tidigare kolonisationen, som samman-

² E. Haller, Svenska kyrkans mission i Lappmarken under frihetstiden, 1896, s. 5 o. f.

³ Johannes Tornaei Berättelse om Lappmarckerna och deras tillstånd, 1672 (Tidskr. f. Landsmålsför. 1901, s. 33).

hängde med lappmarkernas exploatering av i kustlandet bosatta handelsmän och birkarlar kan vi här förbigå. Motivet för statens befrämjande av kolonisationen i Norrbotten var sannolikt mindre förestavad av befolkningens kyrkliga missionering än av politiska och handelsekonomiska strävanden hos staten. När emellertid dessa strävanden lättast kunde realiserats med kyrkans hjälp, riktades de svenska konungarnas uppmärksamhet på utvecklandet av den kyrkliga administrationen i dessa nordliga trakter. Då samerna under 1550-talet gjordes skattskyldiga till kronan, förordnade Gustav Vasa, att präster vissa tider på året skulle besöka lapparna och uppbära skatt. Denna föreskrift ändrades dock snart till att prästen skulle vara närvarande vid dessa tillfällen, medan fogden uppbär skatten. Därmed kan man säga, att — med undantag av tidigare utsända missionärer — omvändelseverket från statens sida tager vid. Det är dock först sedan Karl IX:s kraftiga hand grep spiran, som lappmarkens andliga kultivering börjar på allvar. Orsakerna till Vasakonungarnas missionsiver i nuvarande finnbygden och lappmarkerna låg — som nämnts — ej så mycket i intresset för samernas och finnarnas religiösa omvårdnad som i den tvåhundraåriga striden mellan Sverige, Norge och Ryssland om rätten till skatteuppbörden bland denna befolkning.⁴ Kolonisationsverksamheten hade uppmuntrats och birkarlarnas medverkan vid landsdelens sammanknytning med Sverige hade utnyttjats, tills Gustav Vasa kunde tillsätta kronans egna fogdar att bevaka den svenska regeringens intressen mot grannarnas krav. Som ett effektivt medel att organisera samebefolkningen i skattehänseende och hävda Sveriges fulla höghetsrätt här tillgreps hertig Karl kyrkans bistånd. Från omkring år 1603 inleder han den nya politiken. Han uppmanar ärkebiskopen att sända präster hit upp samt hertigens kommissarier att utse lämpliga platser för kyrkobyggen. Samtidigt utlovades skattefrihet för dem, som ville bosätta sig i dessa bygder. Karl IX:s mål var att skapa ett svenskt välde, som sträckte sig ända till Ishavets och Västerhavets kuster. Han hade t. o. m. lagt sig till med titeln "Rex lapponum" — lapparnas konung —, vilket föranledde konung Kristian IV att företaga en resa genom Finnmarken ända

⁴ N. Enewald, Sverige och Finnmarken, 1920, s. 164 o. f.

till Kolahalvön för att på ort och ställe lära känna förhållandena där. När den danske kungen uppmanade Karl att återlämna landet där uppe, vägrade denne och fortsatte intensivare att bygga kyrkor och förordna präster. När planen angående det svenska våldets utsträckning till Ishavet omintetgjordes av Knäredsfreden 1613, koncentrerades arbetet på kulturellt införlivande av de nordliga landsdelarna kring Bottenhavet med moderlandet. Det är också vid denna tid, som en hel del kyrkor bygges här och församlingar organiseras ända till Varanger. 1609 inberättas, att kyrkor byggts i Lycksele, Arvidsjaur, Jokkmokk, kapell i Simojärvi (Jukkasjärvi första kyrka) samt ett kyrkobygge påbörjats i Tenoteki (Enonteki). Även Rounala kyrka tillkom vid samma tid, kanske något tidigare, enligt vissa uppgifter 1530.⁵ Karl yrkade också på att lappmarksprästerna, som vid den tiden bodde i kustförsamlingarna, skulle för kraftigare påverkan av samerna bosätta sig bland dem i lappmarken, vilket som väntat var mötte ett starkt motstånd från prästernas sida. För att förse lappmarken med lapskkunniga präster föreskrev han, att lappgossar skulle föras till "Uppsala skolestuga" för att där uppfostras till präster för samerna. Konungens kommissarie i Västerbottens län omtalar i sin berättelse 1606, att enligt kungl. maj:ts vilja för nämnt ändamål uttagits följande antal lapppojkar: 2 från Ume lappmark, 4 från Pite lappmark, 4 från Lule lappmark och 6 från Torne lappmark, tillhoppa 16 stycken. Under transporten hade emellertid ett par av dessa rymt sin kos, vilket visar, att uttagningen knappast var frivillig. Företaget synes ej heller ha krönts med framgång, ty veterligen blev ingen av dessa uttagna till präster.

Enligt konung Birgers brev av år 1362 skulle gränserna mellan Uppsala och Åbo lagmansdömen vara samma som stiftsgränserna. Men dessa senare gränser vid denna tid och ännu längre fram var bestämda endast vid kusten, medan lappmarkerna ännu var ödemarker och ofullständigt skiftade mellan de tre rikena Sverige, Norge och Ryssland. Åtm. ända fram till Gustav Vasas tid synes Kemi lappmark tillhört Uppsala ärkestift dock med mycket osäkra gränser. I kyrkligt hänseende var Kemi lappmark ännu 1633 underordnad än kyrkoherden i Torneå, än under Kemi pastorat, som

⁵ K. B. Wiklund, Rounala kyrka, 1916.

tillhörde Åbo stift. Ej ens under förra hälften av 1600-talet, då Kemi lappmark hörde till Österbottens hövdingadöme, upphörde den att höra under Svea hovrätts jurisdiktion. Först 1776 synes Kuusamo och Kuolajärvi överförts till Vasa hovrätts område. De övriga delarna av nämnda lappmark lydde ända fram till 1809 under Svea hovrätts domvärjo. År 1796 blev Torne och Kemi lappmarker egen domsaga.

Ännu på 1550-talet synes Kemi lappmark ha lytt direkt under kyrkoherden i Torneå pastorat. Att de administrativa bestämmelserna och deras tillämpning inom de bägge lappmarkerna var åtskilligt flytande berodde till stor del på att Torneå stads borgerskap genom sina handelsrättigheter tillförsäkrats ej blott Neder- och Övertorneå samt Kalixområdet utan även de båda nämnda lappmarkerna som sitt handelsområde.⁶ När slutligen Kemi får sin egen ordinarie prästman, kommer motsvarande lappmark att tillhöra denne. Sälunda får Kemi älvdal med dess lappmark sitt anlete mera riktat mot Finland, medan Torne älvdal med dess lappmark dirigeras direkt från myndigheterna i det egentliga Sverige. Allt ifrån 1300-talet torde gränsen mellan Åbo stift och ärkestiftet, vilket senare, vad den kyrkliga administrationen i dessa trakter beträffar, ersattes av Härnösands stift, legat vid Kaakamojoki, mitt emellan Kemi och Torne älv. Där gick även landskapsgränsen åtm. ända fram till 1664, då Torneå för en tid (till 1668), blev säte för landshövdingen över Öster- och Västerbotten.⁷ Tidigare hade även Torneälvdalen räknats till Österbottens landshövdingedöme men underordnades 1668 jämte Torneå stad landshövdingen i Umeå. I Uppsala domkapitels prot. den 5/5 1641 anmärkes, "att Kimi Lappmark, hwilken nu på en tijd hafwer legat till Österbothn, och Åbo stiftt, men nu af H. K. M:tt tilbaka lagdt till Wästerbothn, och Upsala stift". Sedan domkapitlet år 1640 utsett särskild prästman för Kemi lappmark och till följd därav uppkommen tvist mellan Åbo och Uppsala, förklarade kungl. maj:t genom resolution den 28/2 1642, "att Kemilappmark skall jämte Kemi socken förblifwa under Åbo stift". När sedermera 1739 Lappmarkens eckl. verk inrättades, fick denna kyrkliga myndighet under sin dom-

värjo samtliga lappmarker, oberoende av stifts- och landskapsgränser.

Tornelappmark var redan under 1500- och 1600-talet det vidaste folkrikaste av de tvenne finska lappmarkerna. Till den hörde ej blott Enontekis (med Karesuando) och Jukkasjärvi utan även Koutokeino (Norge) och i öster Utsjoki (Finland) församlingar. Den kyrkliga omvårdnaden, som utövades av kyrkoherdarna i Torneå och Kemi, bestod till en början och långt fram i tiden av tvenne besök under året, varvid skatteuppbörden och prästerskaps tione nog torde varit huvudsaken. Den kungl. skrivelse, som fastställde, att lappmarksprästerna borde vara bosatta inom sina resp. församlingar, tillkom med anledning av klagomål över att samerna ännu höllo sig till sina avgudar och förde ett hedniskt liv, vilket säkerligen icke var obefogat.

I de finska lappmarksförsamlingarna var tidigare prästmännen finskkunniga, men däremot synes få varit lapsktalande. Detta framgår bl. a. av ett kungl. brev till biskop *Powel* i Åbo den 15/5 1574 angående förordnande av präster för lappmarkerna.⁸ Sedan konungen med Vasakungarnas kraftiga språk fördömt lappmarksprästernas likgiltighet för samernas religionsundervisning, anmodar han biskopen, att denne "medh dhz förste så bestelle schole, att några lärde Prestemänn måtte ther till förordnes som förfarne äre på thz tungomål", och som vissa tider på året besökte bl. a. Kemi lappmark och där undervisade samerna i "thenn rätte sannskyldige Christen troo, om Gudz helge bud ordh och lagh". Denna föreskrift synes dock ej ha medfört några mera effektiva åtgärder från domkapitlets i Åbo sida i vad utnyttjandet av samernas modersmål beträffar. I allmänhet ville man framhålla, att samerna i de tvenne nordliga lappmarkerna kunde och förstod finska. Så t. ex. avgav prästerskapet med anledning av en kungl. prop. vid riksdagen i Nyköping 1740 det meddelandet, "att Lapparne uthi Åbo stift förstå det findska språket och hafua sina ordinarie Predikanter",⁹ vilket i bägge punkterna synes ha varit åtskilligt felaktigt, ty dels var samerna enligt andra uppgifter i de flesta fall icke finskkunniga och dels fanns bevisligen inga andra ordinarie prästmän här i

⁶ J. Fellman, Anteckn. under min vistelse i lappmarken, s. 185.

⁷ Torneå 1621—1921, s. 17 o. f.

⁸ I. Fellman, Finska Lappmarken och Lapparne, II, s. 15.

⁹ I. Fellman, ibid. II, s. 25.

Kemi lappmark än kyrkoherden i Kemi, som var med på riksdagen. Frågan gällde denna gång Kemi lappmark, ty Tornelappmark sorterade sig under Härnösand. Man finner följaktligen redan då en allmän strävan hos prästerskapet att nonchalera det lapska språket vid kristendomsundervisningen och i gudstjänsten och parallellt härmed en tendens att införa finska språket som samernas kristendomspråk. I sin akademiska disertation 1805 ger *Isac Grape* en kort framställning om kristendomsundervisningen och läskunnigheten i lappmarkerna under 1600- och 1700-talet, varvid han stöder sig på *Bureus'* och *Tornaeus'* upplysningar på följande sätt (i översättning från latin):

”Om vintern, då skatterna krävs av dem, samlas de på vissa ställen och på viss tid liksom i horder. Vid de tillfällen äro präster närvarande, vilka döpa deras barn och ge lapparna upplysning om trons artiklar och andra övningar i den kristna religionen, och så examineras de i det, de lärt sig föregående år, varvid man fordrar redogörelse för deras kristna tro. Denna sed, enligt vittnesbörd från Torneå och från Lappland, det s. k. norra, fick sin början vid den tiden, då Johan III innehade Sveriges tron”.

Beträffande språkförhållandena i Torne och Kemi lappmarker framhåller han, att de, som hade anförtrotts att vaka över samernas omvändelseverk, ”tvingade dem att lära sig den kristna tron på finska, som för dem (samerna) var lika främmande, som svenska för de övriga.” ”Detta är”, fortsätter han, ”vad som företogs ända fram till slutet av 16:e århundradet för att utbreda religionen”. Om resultatet av denna undervisning säger han: ”Om man frågar sig, hur mycket lapparna ha utträttat i dessa andliga ting under denna tid, måste man säga, att mycket få få någon stråla af det himmelska ljuset. Det är få, som hållit i minnet de elementerna af Luthers förbättrade lära och liksom kunnat ur minnet upprepa dem, men att de flesta kort sagt hafva förblifvit i okunnighet, den gräsligaste okunnighet”.

Då *Johannes Tornaeus* (1641—81) och hans komminister besökte lappmarken, höll han gudstjänst var dag tre eller fyra timmar. Därvid övade de samerna i psalmsång, och predikade sedan över något stycke i katekesen eller ur passionshistorien. Efter predikan följde förhör, på vilken T. lade den största vikt. Hans verksamhet

¹⁰ I. Fellman, *ibid.* II, s. 165.

bland samerna bar så småningom goda frukter: ”Många lappar började visa religiöst allvar, lade ifrån sig sina trolltrummor och upphörde att tillbedja sina seitar”.¹¹

För att underlätta kristendomsundervisningen bland samerna lät *Tornaeus* trycka en liten finsk katekes ”med korta frågor och klara svar” samt utgav sina tidigare arbeten, som kom till stor nytta såväl vid den kyrkliga som folkundervisningen.¹² Samtidigt härmed verkade tidigare nämnde *Gabriel Tuderus* med framgång i Kemi älvdal. Redan 1672 kunde han meddela, att ”hela Kemi lappmark är lika som ett andligt barn, på nytt födt, samt den rätta tron, läran och gudstjänsten vedertagit”. Medan kampen mot avguderiet i de södra lappmarkerna pågick med intensitet under slutet av 1600-talet, finner man det religiösa tillståndet i de nordligaste lappmarkerna fullt tillfredsställande. Några häxeriprocesser förekom ej här, trots att sådana ej var ovanliga i Österbotten och södra Västerbotten.

Att emellertid denna kristendoms-kunskap hos samerna icke alltid var av djupare art framgår av samme *Tuderus'* yttrande i ett annat sammanhang:

”Ehuru wähl de äre och kallas Christne, emedan de igenom Evangelij prædikan och höghwärdige Sacramentes bruk, äro till den Christliga Tron kallade, hafwande likwäht trådt ifrån det förbund de medh Gudh den heliga trefaldighet uti döpelsen ingått och Herrens nattwardh skändeligen missbrukat, och alltså buritt det Christna nampnet in till denna tiden (Enare by undantagandes) sig till fördömelse, hwilket är till att see och förnimma af theras skrymtachtige Gudstjenst, grufwelig weetskiepelse och afgudadyrckan, som de lönligen wed stenar och lundar idkat hafwa, bestående uti reenhälgande, björnesångz siungande, Zeiters dyrckiande, trållande, trumslagande, laulande och allehanda diurs offrande wed blåkullar, der satan i person dem hafwer plägat swara.”¹³

Beträffande kristendomens utbredning i Lule lappmark anger kyrkoherden i Råneå *Samuel Rbeen* (1671—80) vid samma tid 30

¹¹ E. Haller, *ibid.* s. 10.

¹² *Johannes Tornaeus*, Berättelse om Lappmarkernas tillstånd, 1672 (*Tidskr. f. landsmålsför.* 1901, s. 39 o. f.).

¹³ *Gabriel Tuderus*, En kort underrättelse om The Österbothniske Lappar, som under Kiemí gebiet lyda (*Tidskr. f. landsmålsför.* 1910, s. 11—12).

olika ställen i nämnda lappmark, där offer till Thor, Storjunckaren och Solen försiggick.¹⁴ Djupare religiositet kunde man väl ej heller förutsätta i en tid, då prästerskapets själavårdande verksamhet bland samerna inskränkte sig till ett eller tvenne besök om året i Torne och Kemi lappmarker.

Från Gustav II Adolfs tid är inrättandet av den Skytteanska skolan i Lycksele mest anmärkningsvärt, ty denna skola kom att betyda mycket för anskaffande av präster och missionärer för lappmarken. År 1617 fick kyrkoherden i Piteå *Nicolaus Andrea* (1617—28) av regeringen i uppdrag att uppfostra och undervisa sex lappgossar, som sedan skulle sändas för att undervisa samernas barn. Härför fick han ett anslag. Han skulle också översätta en mässbok och ABC-bok på lapska. Språket i dessa vittnar emellertid om kyrkoherdens bristande kunskap i lapska språket, varför böckerna ej kom till större användning. Denna skolas verksamhet synes ej heller haft framgång. Det var då, som *Johan Skytte* vände sig till Gustaf Adolf med förslag att inrätta en särskild skola för avsett ändamål. Genom kungl. brev den 20 juni 1631 tillkom skolan och Skytte förordnades till skolans förste direktor. Till skolans underhåll donerade Skytte medel. Därjämte anslogs härför kyrkotiondena från Ume socken samt inkomsterna från omkring Lycksele liggande vidsträckta lappskatteländet. Beträffande skolans anläggning, historia, organisation och arbete hänvisas till en överskådlig framställning av K. B. Wiklund i boken *Västerbotten* av P. A. Lindholm m. fl. s. 84—93 samt Erik Nordberg, *Arjeplogs lappskola* (Årsb. i sv. und:hist. 89—90, s. 6 o. f.).

Det var dock ej blott i Lycksele, som man under 1600-talet lämnade undervisning åt samerna. Prosten *Andreas Canuti* i Luleå omnämner, att han alltifrån den tid, han kom till pastoratet (1626) hade hållit samegossar "att lära i bok och förmedelst Guds bistånd så vida kommit, att de nu kunde catechismi hufvudstycken".¹⁵ Vid ärkebiskop Laurentius Paulini visitationsresa 1642 meddelas, att katekesförhör anställts i Arjeplog och Arvidsjaur, varvid 8 kunde läsa i ABC-boken. I Torne och Kemi lappmarker hade Johannes

¹⁴ Samuel Rheen, *En kort Relation om Lapparnas lefwerne och Sedher* (Tidskr. f. landsmålsför. 1898, s. 41—42).

¹⁵ K. B. Wiklund, *Om de svenska lapparnas skolundervisning i äldsta tid*, 1922. s. 23.

Tornaeus tagit till sig lappgossar och lärt dem läsning och kristendoms-kunskap, så att de kunde meddela undervisning bland samerna.

Undervisningen i den Skytteanska skolan bedrevs i stort sett efter bestämmelserna i 1611 och 1649 års skolordning, även om kraven på elever, som endast kunde lapska, ej fick ställas så högt. Skolan omfattade tvenne klasser, men man förutsatte att lärjungarna gick två år i samma klass. De elever, som under denna tid ej hann inhämta de föreskrivna kursmomenten, fick stanna kvar ett eller annat år. Ferierna inföll vid jul, påsk, midsommar och Mikaeli, varje gång 3 veckor. Läsningen började dagligen kl. 5 på morgonen med 3 tim. före och 3 tim. efter middagen i lägsta klassen.

Då den Skytteanska skolan kom att bli förebilden för de lappskolor, som inrättades under 1700-talet, även i Luleå, Torne och Kemi lappmarker, må här nämnas något om de lärokurser, som avsågs att genomgås. Därom skriver K. B. Wiklund:

"Enligt 1611 års skolordning, hvilken var rådande vid den Skytteanska skolans tillblifvelse, skulle undervisningen i en dylik skola omfatta innanläsning af modersmålet och latinet (hvilket väl i realitet betydde det-samma som läsning av svensk och latinsk stil d. v. s. fraktur och antikva), skrifning (som dock nämnes i sista rummet), Donatus eller (latinets) deklinationer och konjugationer samt Luthers lilla katekes på svenska och latin, utan förklaringar. Därjämte skulle eleverna lära sig de i dagligt tal ofta förekommande latinska orden jämte deras deklination och konjugation samt hållas till samtalsövningar, naturligtvis på latin. Slutligen skulle den lägsta klassen fyra timmar i veckan ha en sånglektion, hvarunder Davids och Luthers psalmer skulle inöfvas."¹⁶

I huvudsak var det utanläsning som det var fråga om. Någon undervisning i latin tyckes — enligt K. B. W. — under de första tiderna ej ha förekommit, varför undervisningen skedde på svenska, samtidigt som man inlärde den lapska ABC-boken. För övrigt har man få underrättelser om det inre skolarbetet under denna tid. Först från år 1673 är källmaterialet rikligare. Man finner då, att 1649 års skolordning tillämpades och att undervisningen stod på vida högre plan än tidigare. På lågstadiet fick gossarna läsa svenska och latin innantill, skriva text och lära sig både innan- och utantill lilla katekesen. Även skrivning av siffror och inlärandet av dessas

¹⁶ K. B. W. *ibid.* s. 35.

värden förekom. Redan i första klassen skulle eleverna lära sig latinska uttryck och fraser, men den latinska grammatiken kom först i andra klassen. På 1670-talet finner man, att latinska ABC-böcker och donater samt något senare latinska grammatiker, *Comenii Vestibulum*, *Colloquia Corderi m. fl.* inköpts för skolans räkning, varav framgår, att den Skytteanska skolans undervisning utsträcktes vida över trivialskolans lägsta klass. Omkring år 1700 har även den grekiska grammatiken kommit till användning. Tydligt gällde det att förbereda alumnerna för inträde vid Härnösands gymnasium eller i enstaka fall vid universitet i Uppsala. Under 1600-talet och början av 1700-talet finner man också i universitetets matrikel åtminstone 14 sameynglingar. Men många utgick med gymnasialutbildning från Härnösand. Märkligt nog är det blott ett fåtal av dem, som man finner bland de i lappmarken tjänstgörande präster.

Undervisningsproblemet i de sydligare svenska lappmarkerna och i de nordligare finska lappmarkerna kom att bli åtskilligt olika. Genom att lappmarkerna söder om Lule älvdal gränsade till svensktalande trakter och vanligen befolkades av svensktalande nybyggare, låg problemet här i övergången från samernas modersmål till riksspråket, som så småningom började införas som kyrkospråk och delvis som undervisningsspråk. Samerna blir svensk-lapskspråkiga. I Kemi lappmark hade prästerskapet och kyrkomyndigheterna från första början gått in för förfinskningen, vilket efter skilsmässan från Sverige fortsatte utan avbrott. I Torne lappmark och till finnbygden hörande Lule lappmark var förhållandet vida mer invecklat. Ända till 1800-talet följde man förfinskningens programmet. Men då försvenskningens programmet för finnbygden uppgöres i slutet av 1800-talet, uppstår ett nytt språkproblem för dessa lappmarker. De redan till stor del förfinskade samerna måste nu liksom den finsktalande finnbygdsbefolkningen anamma ett nytt undervisnings- och kyrkospråk.

Att resultatet av den undervisning, som kyrkan bestod samerna till slutet av 1600-talet, ej var så mycket bevänt med framgång bl. a. av visitationsprotokollen. Vid en visitationsresa, som landshövding *Hans Kruse* och superintendenten *Mathias Steuchius* i början av år 1688 gjorde till Jokkmokk, ”voro omkring 200 lappar, män och kvinnor, närvarande. Av dessa kunde ingen läsa i bok

utom klockaren, som gått i Lycksele lappskola, ingen hade heller satt sina barn under någon särskild information vare sig i skolan eller hos prästen. Emellertid kunde de i regel, liksom Umelapparna, läsa ett och annat katekestycke utantill”.¹⁷

Belysande för den kyrkliga undervisningen i slutet av 1600-talet i lappmarkerna är Kongl. Kanslikollegiets underdåniga betänkande 1686, där det anföres:

”Uti Torne Lappmark äro fuller tre kyrkor uppbyggde, men ingen prest hafver der ännu varit boendes, utan allenast en gång om året vid marknadstiden hafver Pastor i Nedertorneå sjelf kommit dit upp eller sändt sin kapellan och tagit tionden, som der vid hänger af Lapparne, och några gånger då för dem predikat, men dess utan hela året hafva de ingen Gudstjänst haft eller fått begå Herrans högvärdiga nattvard”.¹⁸

De åsyftande kyrkorna var i Jukkasjärvi, Enontekis och Rou-nala. Under 1600-talet hade en hel del kyrkor byggts i lappmarkerna och i de södra delarna hade man anskaffat i lapska språket kunniga präster och utgivit lapska läroböcker för kristendomsundervisningen. Men klagomål över samernas avgudatjänst inkom till regeringen, som infortrade konsistoriets yttrande däröver. Med anledning härav anställdes lagmansting i samtliga lappmarksförsamlingar 1686 och 1687 samt av landshövdingen i länet och superintendenten en visitation. Den redogörelse, som dessa år 1688 inlämnade, blottade en fullständig hedendom bland samerna.¹⁹ Nu vidtog myndigheterna stränga åtgärder.

I Pite lappmark brändes å bål bl. a. en same för avgudatjänst för att injaga skräck hos befolkningen. Men enl. uppgifter fortsatte offrandet till seiterna i smyg. Ännu år 1719 skriver superintendenten M. Steuchius: ”Lapparna vandra ännu, Gudi klagadt, till största delen i ett groft mörker”. I Torne lappmark företogs dock veterligen ej några avrättningar.

Som i ett annat sammanhang nämnes, var myndigheterna under 1600-talet angelägna att anskaffa lapsktalande präster till lappmarksförsamlingarna. Sådana fanns bl. a. i Arvidsjaur, Sorsele etc.

¹⁷ H. Grundström, Anm. till Anta Pirak, 1933, s. 213.

¹⁸ Isak Grape, Svenska Lappmarkens herdaminne, 1853, s. 75.

¹⁹ Sign. E. W. B. Anteckningar om Lappmarken särskildt med hänseende till kristendomens införande därstädes (Svensk hist. tidskr. 1891, häft 3).

I Torne lappmark torde den förste komministern i Enontekis (Karesuando) *Olof Mattsson Sirma* ha varit den ende av samehärskomst. Han beskrives som en "barsker man", som "under predikana nedgått från predikstolen för att lufva de åhörare, hvilka synts honom visa mindre uppmärksamhet".²⁰

2. Det religiösa och sedliga tillståndet i lappmarken under 1700-talet.

Ända till 1700-talet kan man knappast tala om samernas allmänna kristnande. Det är först frihetstidens livliga missionsintresse, som lyckas genomföra deras underläggande under kyrkans välde. Även om den kristendom, som bibringades dem, mera var en auktoritetsbunden formkristendom, utrotades dock eller åtminstone undertryckte deras hedniska sedvänjor. År 1721 skriver prosten *Nils Grubb*:²¹

"Ingen lärar bättre (än jag) hafva kunnat förmärka den tjockstocka blindhet och mörker samt jämmefulla fåkunnighet om vägen till salighet, som de alltför usla lapparne äro invefvade itu, så att jag med innerligaste fasa och bäfvan måste bekänna, att knappt en ibland hundrade, ja kanske tusende af dessa arma själar vet det nödigaste af kristendoms-kunskapen".

Landshövding *Malmerfelt* ger likaså i sin "Berättelse om eklestastikverket" en lika mörk skildring av tillståndet i norra delen av Lule lappmark, Gällivareområdet, där Högström började verka som missionär. En ljusare bild får man dock — som redan Tornaeus framhållit — från Torne lappmark och framför allt Kemi lappmark, där samerna redan på 1600-talet synes ha stått högre i kulturellt avseende. På 1750-talet synes dock utvecklingen även inom Gällivare lappmark gått framåt.

Vad som vid denna tid gjorde avbräck i det påbegynta kulturarbetet var den av handelsmännen i kusttrakterna omhuldade brännvinsförsäljningen bland samerna. Man har ofta talat om supsedan som "ett nationallyte bland lapparna", men djupaste orsaken

²⁰ Isak Grape, *ibid.* s. 84.

²¹ E. Haller, *ibid.* s. 131.

till detta lyte låg säkerligen mindre i samernas nationella egenheter än i lappmarkshandlarnas samvetslösa vinstbegär. Med lock och pock berusade dessa samerna för att vinna största möjliga handelsavans på lappmarksprodukterna och på de nödiga livsmedel och varor, som samerna måste inköpa. De förbud beträffande brännvinsförsäljningen i lappmarken, som myndigheterna då och då utfärdade, kringgicks i allmänhet av de smarta köpmännen. Härom skriver Johan Erik Forsström²² i sin resebeskrivning 1800 om torneborgarnas handel: "Deras handel på lappmarkerne och Norge är riktande men föga hedrande för mänskligheten". Efter att ha skildrat, huru samerna med brännvinets tillhjälp lockades att lämna varorna till vrakpris, fortsätter han: "Förgäves skall man plantera missionärer och präster i lappmarkerne för att arbeta på lappens uppodling; blott en enda marknad och deras arbete är alldeles till intet gjort".

1600-talets häxeriepidemi nådde aldrig till de nordligaste lappmarkerna. Däremot härjade den längre neråt landet. Från Ume lappmark omtalas 1650, att tre "trollkärningar" brändes på bål. Ett exempel på tidens vidskepelse bland prästerskapet vid den tiden må här återges enligt *P. A. Lindholm*:

"Belysande för deras överdrift är ett trolldomsmål vid rådhusrätten år 1676. Den för trolldom anklagade kvinnan hade prästerna med hot och våld sökt förmå att bekänna, hållit långa nattliga förhör med henne, slagit henne med ris, avklippt och uppbränt hennes hår o. s. v. En natt hade hon väckts av att en soldat kom in till henne med värjan i hand och skar sönder hennes huvudkläde, satte kniven för hennes bröst och hotade att sticka henne, om hon ej bekände. I tre dygn fortsatte de att hota och misshandla henne, tills hon på prästernas fråga svarade "ja". Så fördes hon inför rätten, men där var lyckligtvis landshövding Graan. Kvinnan återtog sin genom hot och våld framtvungade bekännelse och förklarade sig vara inför Gud och människor oskyldig till det brott (trolldom), man tillvitat henne. Genom landshövding Graans försvar för henne blev hon också frikänd".²³

Nämnde *Johan Graan*, själv av lapsk härkomst, var en av de ivrigaste att kultivera samerna — icke genom tvång utan genom humana åtgärder.

²² Johan Erik Forsströms dagbok öfver resan i Norrland och Finnmarken 1800. I Norrlandsstäder och Lappmarksbygd, 1917, s. 51.

²³ P. A. Lindholm m. fl., Västerbotten, 1930, s. 222.

Beträffande kristendomskunskapen och färdigheten i att läsa i bok inom de delar av Lule lappmark, som hörde till finnbygdsområdet, bland sameallmogen under 1700-talet ger visitationsprotokollen vissa upplysningar. I prot. vid "Wisitations och Catechismi Förhör" 1741 i Jokkmokk med samerna i Kaitums lappby, som senare överfördes till Gällivare församling och där ett kapell uppförts redan 1650, "befunnos större delen göra besked för Catechismi Canonica, så att alla wiste erkienna och wörda then ena sanna och Lefwande Gudom i himmelen i stället för afgudar, och i en enig Guddom tre Personer dyrka: Wettandes ock på tillfrågan at utnämna the nådewälgiärningar, som hwar och en Person i samma högtlåfwade Treenighet them bewisat".²⁴ Och menigheten från byarna Turpen och Sirkas "förmercktes göra bättre besked för sig i sin christendoms stycken än the föregående". Tyvärr hade de i församlingen stationerade prästerna tydligen ej språkkunskaper varken i lapska eller finska, vilka språk ju talades bland allmogen här. Förhöret hölls nämligen enligt prot. genom tolk, ty det heter: "Så mycket man igenom närwarande präster och tolken Nils Andersson erfara kunde".

Även påföljande år var förhållandena likartade: "Så mycket man genom tolk och med egna öron kunde förstå och fatta, så befunnos en del kunna Catechesen Canonicam någorlunda", medan samerna i Turpen och Sirkas göra denna gång "litet bättre besked för sig i Catechismi Canonica". Beträffande samerna i Sokksjokk och Jokkmokk samt nybyggarna fann visitorerna "de i Sokksjokk mindre för sig komne i sin Cristendom än de i Jokkmokk, som ock till en del på Swänska swara kunde, tillika med nybyggarna, af hwilka några utom Lutheri Cateches gjorde besked på några frågor efter Swebelii Spörsmåls Bok".

År 1744 synes samerna här ha förhörts utan tolk, varvid det befanns, att större delen kunde läsa (utantill) Catechismi Canonica "fast nog orätt och utan eftertanke". "Hos de gamla," heter det vidare, "finnes ganska litet begrepp, i synnerhet Qvinnfolket, ibland hwilka somliga intet wiste, hwad de få i nattwarden, ej heller til hwad ända, mindre huru en menniska sig dertil bereda skall".

²⁴ H. Grundström, *ibid.* s. 213.

Vid visitationen 1749 framgick, att i Jokkmokk av "the äldre en del kunna utan til läsa thet the af gammalt lärdt, dels af Lutheri Cateches dels ock the främsta stycken af Swebelii Spörsmål, men hafwa mycket litet begrep, när man går ifrån boken och gör them små frågor".

Rörande barnens läsfärdighet heter det: "The yngre och barnen hafwa icke lärdt läsa i bok, ej heller utan til wäl Lutheri Cateches, ehuru thessa byar hafwa bästa tilfälle thertil, emedan the bo närmast til Kyrkan och Scholan".

Domkapitlet i Härnösand synes icke varit nöjt med prästernas folkupplysningsarbete i de nordliga lappmarkerna, ty vid samma visitationstillfälle meddelas, att strängare åtgärder hade vidtagits för befrämjandet av folkupplysningen bland samerna. Domkapitlet påminner prästerna, att varje år

1. "Med all flit drifwa Catechismi lära och förhören i Kåtorna, och lämpa sig, under examen, efter lapparnas begrep, bruka korta frågor och swar, til hwilken ända hwart och et stycke i Lutheri och Swebelii Cateches bör delas i många små frågor, då det enfaldiga folket lärer sig bättre förstå saken, under sådan öfning med korta frågor: At de hwar gång lapparna komma til kyrkan hålla Catechismi examen: At de i examen sättia på en wiss person til att swara, och repetera samma frågor och swar strängt med en annan person, så at et och det samma, när det således flera resor uprepas, och samma ordalag, förekomma, desto bättre må fastna i minnet och förstås".
2. "at hålla korta predikningar och på et redigt samt enfaldigt sätt föredraga läropuncterna, hwarigenom ock efter predikan korta predikoförhör med frugt hållas kunna, at upwäcka attention och fästa i minnet det som predikat är, samt handleda dem till praxin Christianam derefter".
3. "att de nyligen tryckta lappska böcker följas stricte, hwad språket och dialekten angår, Kyrkio Psalmerna siungas på lappska..."
4. "...scholaebarnen och annat folk nära intil kyrkan boende, som hwar söndag böra infinna sig, til at betrackta Guds ord, bedia och lofwa Gud i kyrkan..."

Denna pedagogiska handledning tillställdes lappmarksförsamlingarna.

Trots allt gick upplysningsverksamheten i lappmarkerna framåt i synnerhet sedan Direktionen för lappmarkens eckl. verk fick hand om tyglarna. År 1769 kan den intyga, att samernas kristendoms-kunskap och färdighet att läsa i bok är god.²⁵ Man bör dock taga direk-

²⁵ Direktionens öfwer Lappmarkens eckl-verk riksdagsrelation år 1769 (Kyrkohist. årsbok 1912).

tionens uppgift med en viss försiktighet, då den skriver, att "Lapparne äro uti christendomskunskap så förswarligt inkomne, at the icke gifwa någon annan församling i riket efter". Vittnesbörden längre fram överensstämmer ej med detta goda vitsord. Men att utvecklingen gick framåt framgår av lappmarkspastorernas berättelser från början av 1770-talet. Det statistiska materialet omfattar visserligen ofta både samer och nybyggare utan åtskillnad. Då emellertid antalet nybyggare enligt andra uppgifter vid den tiden var ringa, kan man förutsätta, att i nyssnämnda fall siffrorna kan tillämpas på samerna. Enligt nämnda uppgifter var resultatet av folkundervisningsarbetet 1771 följande:

Arvidsjaur: Antalet samer 301, av vilka 198 kunde läsa i bok, 134 förstå sin kristendom väl, 76 mindre väl och 91, "som ännu ingen redig kunskap äga".

Arjeplog: Invånarantalet 674, av vilka 372 kunde läsa i bok och bland dem 196 "alldeles redig och väl". Återstoden 106 torde saknat all färdighet i läsning.

Jukkasjärvi: 293 kunde läsa i bok, 167 läsa utantill Luthers katekes, 70 därjämte Gezelius' eller Svebelii förklaring, 392 blott catechesis canonica.

Bäst säges förhållandena ha varit i Torne, Kemi, Pite och Lule lappmarker. Beträffande *Gällivare* församling anför Direktionen för lappmarks eckl. verk, att denna församling "icke är kommen till den stadga och ordning som the andre", vilket skulle bero på att pastoratet först 1742 erhållit egen pastor.

Det kyrkliga folkupplysningsarbetet i lappbygdens nordligaste församling *Enontekis* var före 1700-talet endast sporadiskt. I de mångtiomila vidderna bland fjäll, skogar, myrar, sjöar och älvar vandrade fjällfolket fritt och stördes endast av kronans skatteuppbördsmän och lappmarkshandlarna på därtill av gammalt bundna marknadsplatser. De få kontakter med prästerskapet, som under marknadstiderna nåddes, inverkade föga på samernas levnadssätt och trosföreställningar. Seiterna och trollkarlarna hade ännu oinskränkt makt över folkets sinnen, även om kyrkans kamp mot de hedniska tänkesätten tvingade dem att utöva den gamla religionen mera i skymundan. Någon hjärtats omvändelse bland fjällfolket

— möjligen med enstaka undantag — kan man knappast tala om. Till de första allvarliga försök att bland dem hävda den kristna lärans konkurrenskraft med de gamla gudarna var byggandet av *Rounala* (Raunala enl. A. G. Böhms karta 1776 och Tunelds geografi 1762) kyrka sannolikt i mitten på 1500-talet c:a 3 mil nedanför Kilpisjärvi och 4 à 5 km väster om Kängämäälv. Av gammalt låg en samlingspunkt och en marknadsplats här för samerna från lappmarksgränsen i söder till och med Koutokeino i norr. Någon präst fanns dock ej, men under marknadstiderna fick samerna guds ord predikat. Men när den fasta bebyggelsen trängde fram längs älvdalen, måste en mera central plats för kyrkan sökas. En sådan fann man c:a 7 mil nedanför Rounala och 3 mil ovanför nuvarande Karesuando vid sammanflödet mellan Kängämäälv och Lätäsetno, tvänne källfloder till Muonioälv. Här byggdes Enontekis nya kyrka enl. K. B. Wiklund år 1607²⁶ men enligt andra uppgifter först år 1661.²⁷ Enontekis var annex till Jukkasjärvi, tills det blev eget gäll 1747.

Den första kaplanen var den tidigare omnämnde *Olof Sirma* (1672—1719) eller som han kallades "Herr-Vuolevi", född i Kemi lappmark av lapska föräldrar och student samt prästvigd i Uppsala. Han har ibland karakteriserats som "kuriös", och utan tvivel var han ett original men efter den tidens begrepp en kraftkarl, varom folktraditionen ända till våra dagar bär vittne. Han synes ej enbart nöjt sig med ordets övertygelse utan även tagit till handgripligheter gentemot sina vederdelomän. Så t. ex. fälldes han 1681 vid tinget i Rounala till 18 mk s:mts böter, för att han överfallit länsmannen Måns Mårtensson (Maunu Martinpoika) "medh skamlösa skiälsordh, Grofwa beskyllningar, och obewijslige tillmählen, kallat honom hoorkarl, Skiälm, Tiuf och Rölfware, jämbwähl slagit och hårdragit honom", vilket allt Sirma "tillstodh och wederkände vti sin Swagheet af Drychesmåhl".²⁸ Vid samma ting fälldes han till böter för grova beskyllningar mot hustrun Elin Jakobsdotter. Vid visitationen erhöll han bl. a. uppmaning till omsorgsfullare författande av predikningarna, "til sedligt förhållande i guds huus,

²⁶ K. B. Wiklund, *Rounala Kyrka*, 1916, s. 11.

²⁷ Samuel Paulaharju, *Lapin muisteluksia*, 1922, s. 220.

²⁸ I. Fellman, II, s. 446.

til uppbyggeligt lefwerne i sit huus . . . samt til all gudsfruchtan, välskickelighet och ärbarhet". Med sin pastor i Jukkasjärvi Elingius såges han ibland råkat i handgemäng de få gånger, då de båda gudsmännen råkades. Vad som däremot ej bevarats till eftervärlden vare sig i handlingar eller folktraditionen är, att han någon gång skulle behandlat samerna illa. Tvärtom kände han sig som ett med dem och räknade sig helt tillhörande samefolket. Hårt kunde han dundra mot hedniska seder och bruk, mot trolltrummor och gudaoffer men sitt folks salighet låg honom varmt om hjärtat. Trots kyrkans förflyttning var han mån om att besöka den gamla kyrkan i ödemarken och där samla samerna till gudstjänst t. o. m. så tätt, att hans överordnade varnade honom för att alltför ofta utebli från huvudkyrkan. På somrarna företog han tiotals mils långa missionsresor genom obanade ödemarker till Ishavskusten för att predika för sina stamförvanter. Att han fullt vann samernas hjärtan berodde till stor del på att han predikade på samernas modersmål. Det gick t. o. m. så långt, att de kyrkliga myndigheterna ålade honom att turvis predika på finska. Sitt sista vilorum valde han på Rounalas kyrkogård för att — som han sade — vid uppståndelsen vara hos sina stamfränder som deras ledare.

Om Sirmas omtanke om samernas upplysning i Torne lappmark vittnar bl. a. hans stora intresse även för barnundervisningen. År 1688 yrkade han på att en "barne schola" skulle inrättas där och att hans lapska översättning av Gezelii katekes utgavs i tryck.²⁹ Tyvärr vann han ej domkapitlets gehör för sina förslag.

Bland prästerna i Enontekis' vida församling under 1700-talet intar *Erik Grape* (1788—1806) eller som han kallades "Herr-Erkki" en framstående plats. Den förfallna kyrkan restaurerades och kyrkobesöken och predikoförhören effektiviserades. Redan strax efter sitt tillträde till ämbetet sammankallade han sina församlingsbor och förelade dem föreskrifter om kyrkobesöken, som blivit försummade. Ej ens de längst borta boende fick glömmas. Från Maunu, Karesuando och områden på mindre än 2 mils avstånd skulle allmogen besöka kyrkan varje söndag. Idivuoma- och Kuttainenborna med en väglängd av 2—3 mil hade att närvara varannan söndag. Från Palojoki skulle allmogen göra sin 5—6 milsresa

²⁹ I. Fellman, II, s. 176—177.

var tredje söndag på vintern och midsommarhelgen och jakobs-mässohelgen på sommaren. Hetta- och Peltovuomaallmogen hade att färdas 10—14 mil och fick nöja sig med sex kyrkobesök om året. Församlingsborna samtyckte — om också med en del knorranden — till kyrkoherdens förslag. När man betänker, att vägar saknades och att resorna vanligen fick göras på vintern med renar och på sommaren båtledes genom strida forsar och fall, förstår man, vilka uppoffringar den energiske kyrkoherden lyckades få sina församlingsbor till.

Beträffande det andliga tillståndet i församlingen under denna period får man en inblick i av visitationsprotokollen och skrivelserna till domkapitlet. I allmänhet finner man, att den stränghet med hårda domar, som tillämpades i Kemi lappmark, ej förekom i Torne lappmark. De kraftfulla kyrkoherdarna i Kemi älvdal med dess lappmark icke minst representanterna för prästsläktet Tuderus gick ofta med en hänsynslös fanatism till den tidens förfinskingsarbete bland samerna, medan prästerna i Enontekis allt ifrån Sirmas dagar tillämpade ett vida humanare tillvägagångssätt utan att därför ge avkall på det kyrkliga arbetets effektivitet. Visitationsprotokollen från mitten av århundradet ådagalägger, att församlingens medlemmar i det stora hela "befans ganska wähl grundade i sina Christendomsstycken, at de ej allenast utantil kunde läsa Lutheri Cateches; utan äfwen then Spörsmahl, som Salig Herr Biskop Gezelius på finska låtit uppsätta samt til en dehl de Skriftens språk, som i slutet af finska Catechesen finnas införda".³⁰ Vid visitationen 1758³¹ ges ungdomen vitsordet, att den jämväl läste *innantill*, vilket upprepas i de följande visitationsakterna. I samma akter vitsordas församlingsbornas flitiga kyrkobesök och deltagande i nattvardsfirandet. Beträffande läskunnigheten meddelar Erik Grape i sin berättelse till domkapitlet, att i Enontekis år 1791 varit 459 communicanter, nämligen 130 nybyggare och 329 samer. Av dessa läste 59 endast Chatechesis canonica, 161 tillika Luthers och 137 Svebelii katekes, 98 Svebelii Spörsmahl samt 4 dels svenska, dels lapska läseböcker. Kateketerna hade på särskilda stäl-

³⁰ Vis.prot. 20/1 1748.

³¹ Vis.prot. 23/2 1758.

len undervisat samabarnen i läsning och *skrivning*.³² Prediko- och katekesförhören var allmänna.

På frågan 1758 "om någon är bekant för ogudachtigt lefwerne, osämja emellen Ächta Personer, eller andra grofwa laster, wiste ingen därom berättta". Anmärkningsvärt är också att "vid efterfrågan, om bränn-win wärkas och brukas i denna Församlingen, nekades af Lappar och Nybyggare". Vid visitationen 1760 upprepas samma omdöme. I Härnösands konsistorii berättelse den 31/10 1792 heter det, att "i öfrigt har man full anledning at tro, at flera laster och oordentligheter icke äro i Lappmarkerna gängse än annorstädes".

Beklagligt nog skedde en stagnation i den framåtgående utvecklingen i lappmarkerna under den gustavianska tiden och i början av 1800-talet. Intresset inom upplysningstidens härskande klass sträckte sig ej till den tidens "underutvecklade folk". Gustav III hade ju även kvävt ett uppspirande intresse för en allmän folkskola genom att på sina rådgivares inrådan lägga förslaget på hyllan, där det fick vila under ett halvt sekel. Det var en period med lyx och kulturell övermättnad hos samhällets tunna översta skikt, vilket såg med nedlåtande blick på den i fattigdom och okunnighet existerande folkmassan. Samerna och befolkningen i Norrlands ödebygder hörde ej till de styrandes intresseområde.

Man har ofta talat om det sedliga förfall, som skulle härskat bland samerna under 1700-talet. Detta torde i viss mån vara en överdrift i tendentiöst syfte. Antalet oäkta barn bland samerna synes ha varit relativt sällsynta. Så t. ex. omnämnes, att i Enare församling föddes under perioden 1731—48 bland 147 barn endast ett oäkta. Framför allt har *Lars Levi Laestadius* i början och mitten av 1800-talet utbasunerat "den sexuella förvillelse", som före hans tid skulle ha varit rådande i bl. a. Karesuando. Enl. *Aug. Ljung* föddes under de 20 åren, som Laestadius var kyrkoherde i Karesuando, 600 barn och bland dem endast 9 utom äktenkapet. Huruvida ens alla dessa var samebarn är obekant. Några brott utom renstölder var ej heller vanliga bland samerna. Och ändock gick den svensktalande tjänstemannaklassen knappast med goda förebilder, åtminstone vad kristlig anda beträffar. Bland dessa betraktades samerna ej som medborgare, knappast ens som individer med människovärde. Väl bekant är den omänskliga behand-

³² Domk. i Härnösand prot. 31/10 1792.

ling, som de var utsatta för vid exploateringen av Nasafjälls gruvor, varvid de fick utföra sin träljänst under slag och våld för knappt någon ersättning. Huru många som dukade under för alla omänskligheter, finns inga vittnesbörd om. Men att de var talrika vet man. Även om förhållandena vid Kengisverken ej var lika grymma, var de dock långt ifrån humana.

Men det kanske mest förvånande är, att ej ens prästerskapet, som ju hade till uppgift att utbreda kristendomskunskap och kristlig anda, ej alltid hade det kristliga sinnelaget och uppskattningen av samernas människovärde. *Janrik Bromé* skriver om prästen *Per Noraeus Fjellström* i Silbojokk under förra hälften av 1700-talet:

"Per Noraeus Fjellström förde ett strängt regemente under sin tid i denna avlägsna socken, ofta lär han ha använt sin käpp i stället för lag och evangelium, när det gällde att omvända lapparna från hedendomen. En gång slog han t. o. m. ihjäl en lapp, när denne kom in i hans arbetskammare i något ärende och glömde taga mössan av sig".³³ Bromé tillägger: "Denna uppgift torde för mången förefalla osannolik, men för min del tror jag, att den mycket väl kan vara sanningsenlig. Sigvardus Granberg, kyrkoherde i Arjeplog 1719—31, hade icke mindre än tre dråp på sitt samvete, när han under en ämbetsresa drunknade i Storavan. En lapp mer eller mindre hade ingen betydelse, och ett sådant liv kunde gott tagas här uppe utan någon egentlig fruktan för efterräkningar".

Huruvida alla dessa berättelser skulle kunna verifieras är ej säkert. Men att en viss grund förefinnes finner man av att liknande berättelser förekommer i olika delar av lappmarkerna. Icke minst gäller det den snikenhet, som samerna ofta blev föremål för, varom även nyssnämnde Bromé har att förtälja.

Dryckenskapen har ofta betecknats som samernas nationella skötesynd. Det är dock att märka, att denna last infördes av lappmarksköpmännen på 1700-talet och början av 1800-talet, då lappmarksmissionen låg i en vågdal. Därom skriver *V. Havas*:

³³ Janrik Bromé, Nasa, en ödebygdshistoria och saga (Sv. turistför. årsskrift 1911).

”Alla historiska forskare är ense om att vid 1800-talets början härskade inom Lappland, i synnerhet på svenska sidan, ett fruktansvärt sedernas förfall. Huvudlasten var dryckenskapen. Vad man möjligen kunde få lös, fördes till marknaderna, utbyttes mot brännvin och förskingrades på några dagar. T. o. m. kvinnorna drack, så att barnen grät av hunger, medan mödrarna tumlade om druckna i omgivningarna. . . . I marknadernas sus och dus köptes till sista skärven alla möjliga fåfänga prydnader. Hemma däremot ledde en gränslös fattigdom till stölder och bedrägerier. Särskilt var renstölder allmänna. Även inbördes stridigheter och därav föranledda processer fick allt större utbredning”.³⁴

Det är emellertid att märka, att Havas' skildring bygger på Laestadius egna predikningar, som med säkerhet överdrev missförhållandena. Detta påpekar också *M. E. Miettinen* och påvisar, att medelförbrukningen av brännvin per person i de nordligaste lappmarksförsamlingarna var tvärtom mycket mindre än motsvarande siffra för Norrbottens län, vilken återigen var vida lägre än medelförbrukningen i hela landet. Vi får också komma ihåg, att enligt samtida skildringar var sederna även bland den svensktalande tjänste- och köpmanklassen icke bättre, ibland kanske sämre.

Däremot torde nyssnämnde Havas' omdöme om samernas andliga upplysning och trosföreställningar under första hälften av 1800-talet vara med verkligheten överensstämmande, då han skriver:

”Trots en namnkristen tro och trots en viss läskunnighet florerade trolldom bland samefolket. I all hemlighet offrade man åt seitarna. Trollkarlarnas makt och anseende var som förr. Man föll i extas, allt hemligt blotades, man levde i omedelbar kontakt med andevärlden och om dolda saker tisslades och tasslades.”

³⁴ Martti Miettinen, *Lestadiolainen heräysliike*, I, 1924, s. 7.

V. SAMERNAS SPRÅKFRÅGA UNDER 1700-TALET

1. Myndigheterna och lapska språket i södra lappmarker.

Myndigheternas tidigaste inställning till den kyrkliga upplysningsverksamheten bland samerna betecknas av strävan att bygga den religiösa uppfostran på lappallmogens modersmål, även om svårigheten att anskaffa lapskkunniga lärare och präster var hart när oöverstigliga. Redan är nämnt Johan III:s skrivelse till biskopen i Åbo om nödvändigheten att anskaffa lapskkunniga prästmän. I verkligheten synes denna skrivelse ej lett till påtagliga resultat, varför språkfrågan kom att vålla bekymmer i fortsättningen. I motsats härtill synes inom de svenska lappmarkerna intresset för undervisning på lapska ha varit mera levande.¹ Härtill bidrog icke minst Karl XI:s kraftiga ingripande för samernas kyrkliga undervisning. Redan i början av 1600-talet fanns också lapskkunniga präster i samtliga de tre sydligare lappmarkerna. För underlättande av lapsk undervisning uppdrog Gustaf Adolf genom nådigt brev den 26/9 1617 åt kyrkoherde *Nicolaus Andree* i Piteå att låta undervisa samernas barn i ”Catechismi stycker . . . såväl på vårt swenske tungomål som på deras eget”, varvid omnämnes med välbehag, att

/ nämnde ”Wällärd Her Nils . . . nu i förstone renoverat siefwe Lapska ABC boken, så ock med største flijt författat hela Messan med någre gamble Psalmer efter vår bruklige Melodie, dem han med aldre förste will late gå vuthi trycket . . . och utlofwer ännu hele Catechismum Lutheri vtsättie. Såsom och will sig upå taga att lära deres barn icke allenest *deras eget mål* till att läsa, utan och Latin och Swenske, så widt han kan och förmår”.

¹ E. Haller, *Svenska kyrkans mission i Lappmarken under frihetstiden 1896*, s. 6.

Detta brev åtföljdes av ett nytt i samma ärende den 25/2 1642.²

Även på annat sätt försökte myndigheterna i de södra lappmarkerna befrämja lapsk undervisning och gudstjänst. Kyrkoherdarna åtog sig vanligen att uppfostra en eller flera lappyinglingar för att på så sätt anskaffa lapskspråkiga lärare för lappmarkerna. Den Skytteanska skolans anläggning i Lycksele 1632 för lappyinglingarnas uppfostran till predikoämbetet var ett led i samma strävan. Även i gymnasiet i Härnösand undervisades i lapska. Något liknande förekom ej i Torne och Kemi lappmarker.³

I sin "Relation om Lappmarkernas Gudstjänst" den 15/3 1685 meddelar Härnösands konsistorium, att bl. a. i Umeå och Arjeplogs lappmarker tjänstgjorde infödda präster, "hwilka nu *prädijka på sitt modersmål*".⁴ Även i Torne och Lule lappmarker skulle finnas "wisse Pastores, endels Lappfödde, endels Swenske". Detta torde gälla *Olaus Sirma*, kapellanen i Enontekis, den ende lapprästen här uppe, som var av lapsk härkomst. Samtidigt omnämner samma domkapitel, att en del läroböcker översatts på lapska, vilka dock till följd av inom lappmarkerna härskande dialektolikheter icke lämpade sig för de nordligare lappmarkerna, där emellertid prosten *Johannes Tornaeus* (kyrkoherde 1640—1681 i Neder Torneå) för de finska lappmarkerna utarbetat *Manuale Lapponicum*, som trycktes i Stockholm 1648. De för de svenska lappmarkerna utgivna böckerna hade parallelltexter på svenska och lapska.

Domkapitlet klagar emellertid över samernas ovillighet att låta sina barn läsa i bok "mera än dhe som till scholan sättias, som här till medh trugh äro tagne" . . . samt över deras böjelse att bibehålla sina hedniska seder och sin avgudadyrkan, mot vilket yrkas t. o. m. "Lijfs Straff . . . androm till Sky". Vad som framför allt vittnar om domkapitlets inställning vid denna tid till språkfrågan är dess föreskrift, att präster, som icke kunde lapska, borde "förbytas till andra lägenheter, och i deras ställe förordnas, som språket mächtige ähre, och elliest till Prädikoämbetet skickelige, eller måtte dhe lära språket och Gudstjänsten föröffwa på *Lapska*". Detta domkapitlets uttalande går igen i det yttrande till kungl.

² I. Fellman, *ibid.* II, s. 169.

³ Erik Bergström, *Skrivelse till Kungl. Maj:t* 8/12 1926. Handlingar rörande prästmötet i Luleå 1927.

⁴ I. Fellman, *ibid.* I s. 365 o. f.

maj:t, som de år 1686 för kyrkoordningens överseende församlade biskoparna avgav. I det anföres beträffande gudstjänsterna i lappmarkerna följande:

"För all ting måste sådana präster till Lappmarken förordnas, som wäll kunna tahl *deras egit språk* efter dhen dialect, som på dhen orten gängse är, på det alle måga förstå dhet som thalas i församlingen, ty oavsedt någre av manfolken kunna fatta ett tahl af främmande dialect, äro lijkwäll många andra sampt qvinnor och barn, som det intet wäll förstå, och kan det altså intet lända dhem till opbyggelse".⁵

Samtidigt uttrycker biskoparna den önskan, att i samtliga fem lappmarker ABC-boken, katekesen, psalmer, evangelieboken, böneböcker m. m. kunde utgivas på resp. dialekter samt att "communitet" inrättas, där en flitig lärare undervisade barnen: "När sedan dessa piltar hafwa sielfwa lärt läsa i book, måste dhe och läras huru dhe skola undervisa andra att lära läsa sedan dhe hemkomma . . .". Det är märkligt, att härvid ej nämnes något om svenska eller finska.

I nyssnämnda skrivelse från domkapitlet i Härnösand anges också vissa metodiska regler för samernas undervisning: Först skall pastorn hålla en kort predikan. Därefter tages samerna för sig, varvid de får göra reda för sina kunskaper genom frågor och svar. När gudstjänsten är slut, kan pastorn taga ungdomen för sig under marknadstider och lära dem läsa ABC och "andra sina Christendoms styckien till dess alla eller större delen kundhe läsa i Book." Ingen same fick inträda i äktenskap eller admitteras till Herrens nattvard, innan han kunde nöjaktigt redogöra för sin kristendoms-kunskap, varvid tredska hotades med strängaste straff.

Av sammanhanget att döma synes man huvudsakligen haft sameallmogens *modersmål* i åtanke. Att parallelltexterna i för denna allmogen utgivna böckerna förutsatte, att så långt det sig göra lät, även riksspråket skulle medtagas, torde vara sannolikt. Men att lapskan här åsyftas som gudstjänst- och undervisningsspråk torde vara klart.

Självklart kan man inte vänta sig, att resultatet av 1600-talets

⁵ I. Fellman, *ibid.* I, s. 362.

kristendomsundervisning bland sameallmogen i lappmarkernas vida områden och med blott tillfälliga prästbesök och gudstjänster skulle bliva så lysande. Bland flera skildringar om förhållandena i de svenska lappmarkerna och om den kyrkliga upplysningsverksamheten därstädes har vi i landshövding *Hans Kruses* och superintendent *Mattias Steuchius* visitationsberättelse 1688,⁶ vilken visitation företogs på uppdrag av kungl. maj:t och med anledning av lappprästen *Pebr Noraei* skrivelse angående avguderiet bland samerna i Pite lappmark. Här må medtagas endast vad upplysningsverksamheten och undervisningen beträffar. Redogörelsen ger en snabbild av förhållandena i Ume lappmark. Här fanns vid denna tid två präster och en pedagog i skolan, som alla tre behärskade lapska språket, ”så att dhe sin Tienst i Församlingen giöra på lapska språket” kunde. Vid visitationen hölls predikan ”af Pastores på Lapska, undantagande, att han för borgerskapet i Umeå och andra Swenska, hwad han till sina åhörare elliest sade på Lappska”, meddelade på svenska. Efter gudstjänsten företog superintendenten förhör med allmogen, som huvudsakligen bestod av äldre personer, de yngsta 16 till 18 år.

De följande dagarna fortsatte förhöret med by efter by under hotelser om stränga straff för försumlighet i bevisandet av gudstjänsterna och i åtnjutandet av barnaundervisningen. Icke minst var insamlandet av trolltrummor och lagförandet av dem, som befanns använda dessa medel vid sin avgudadyrkan, ett av de viktigaste tjänsteåliggandena. T. o. m. dödsstraff kunde fällas och även fällades.

Den bokliga kunskapen och färdigheten att läsa innantill synes ej varit stor. Bland samerna i Ume lappmark fanns endast 6, som kunde läsa i bok.

Till slut anställdes förhör med de 12 lärjungar, som gick i lappskolan. Här var resultatet enligt visitorerna relativt gott. De ”kunde färdigt läsa Catechismum Lutheri heel och hållin, jämte Spörsmålen där öfwer fattade af Pastore loci Dno Olao Steephani Graan. Psalmerna kunde dhe och siunga, allt på svenska och lapska tillika. Sombliga kunde ock Skrifwa”.

Som synes hade man i Ume lappmark ställt sig myndigheternas föreskrift angående användningen av samernas modersmål till efterrättelse. Men redan i Lule lappmark, som visitorerna besökte, var resp. prästmän icke lapskkunniga, varför deras predikningar måste tolkas på allmogens språk. Detsamma gällde också vid de förhör, som anställdes. Resultatet av läskunnigheten var sämre än i Ume lappmark. Här ”befans en stor owetenhet hoos alla, så att ingen här kunde läsa i Book, undantagandes klockaren, som gått i Uhme lappschola, ingen hade heller sina Barn satt under någon särskild information, hwarken i scholan eller hoos Prästen”. För prästerna rekommenderades ”methodum informandi”, som börjat praktiseras i Ume lappmark och som beskrives på följande sätt: ”De frågades, hwad Gudh wore? då sombliga swarade honom wara en Röök, andra sigh intet hafwa warit så lärde; derföre blef dem enfalldigast en och annan gångh förehållit hwad dhe på denne nödige fråga skulle swara, och huru de elliest intet kunde stå diewulen emoth och slippa hans margfaldigen Frästellsrer, jaa intet undwijka dedt Ewiga Helfwetit, om dhe icke annorlunda idkade sin GudzTienst. .” Det var följaktligen ett slags katekisationer, som man jämsides med predikningar ville införa. I övrigt jagade man efter trolltrummor, som uppspårades dels direkt och dels genom angivelser och vilka man uppmanade samerna att lämna ifrån sig ”så kiärt dem wore undwijka timmeligit och Ewigt straff.”

Lika bristfällig synes kunskapen i lapska språket ha varit bland prästerna i Åsele lappmark — åtminstone att döma av en redogörelse i början av 1700-talet av lappprästen *Petrus Thurenius* i Åsele, vilken själv var lappfödd och hade genomgått Lycksele lappskola. Han klagar över det ringa framsteg, som kristendomen haft i lappmarken. Orsakerna härtill är, säger han, dels oförstånd hos lappallmogen, ”som mena att öfwerheten af afund och eij för någon annan orsak dem eij tillstädjer bruka det som dheres Förfäder brukat (språket), dehls ock af undervisningens oskickelighet”. Prästerna har nämligen, ansåg förf., ”ganska litet kunnat giöra något framsteg i sin Christendom; emedan som uthi flera ja särdeles i denna församlingen ännu ingen Präst warit, som af Nacione Regionis är född, och dhe Swenske Prester (för Språkets skull ljtet, ja) intet kunnat uträtta, kan hwar och en lätteligen förstå, när han till sinnes förer, huru swårt det är att lära något en annan

⁶ I. Fellman, *ibid.* I, s. 324 o. f.

på ett obekant språk”.⁷ De böcker, som dittills utgetts på lapska, anser han vara oanvändbara, därför att språket är fullt av formella felaktigheter och ofta oförståeligt både för ”en Svensk och en infödd av Nationen”. Hans hårda omdöme kulminerar i följande betyg över de svenska pastorernas lapska läroböcker:

”Jag tror, att H:r Authoren hafwer detta sofwandes skrifwit. Thet är wähl sant som sal. Arcie Biskopen Swebelius säger, att sällan något wärk kommer, som allom är till (nöje och) behag. Men här äro icke allenast fehl på några stafwelser eller meningar uthan (ock) på sielfwa trons articlar.”

Det torde därför icke berott enbart på dialektala olikheter utan även på språkliga bristfälligheter, som gav anledning till att samerna i de nordliga lappmarkerna avböjde användningen av dessa läroböcker. Sannolikt har vi här en parallell till biskop Landgrens finska ett och ett halvt sekel senare.

De redogörelser över det andliga tillståndet bland allmogen i lappmarkerna, som i början av 1700-talet inflöt till domkapitlet och kungl. maj:t, resulterade i kungl. förordningen den 3 okt. 1723, vilken uttryckligen anbefalldes bl. a. *samernas undervisning på deras eget modersmål*. Med anledning härav skrev Härnösands domkapitel till Canslikollegium den 18 aug. 1725⁸ angående lapska läroböcker, vilken skrivelse åtföljdes av en ABC-bok, översatt av pastorn i Lycksele, en ABC-bok och Luthers katekes, översatt av pastorn i Pite lappmark samt en ABC-bok, översatt av pastorn i Lule lappmark. Samtidigt meddelades, att i Åsele lappmark användes bl. a. Olaus Stephani Graans ”Spörmåls Catechismus och Manuale Lapponicum ell:r Lappska Psalmboken”. Domkapitlet erkänner, att olikheterna i dialekterna i Ume, Pite, resp. Lule lappmarker förefinnes, men anser sig icke vara kompetent att avgöra dessa skillnader. Dock förmodar domkapitlet, att böcker tryckta på Lyckseledialekten borde kunna användas även i övriga lappmarker och föreslår därför, att Lycksele ABC-boken utges med parallelltext på svenska.

En följd av dessa diskussioner var tydligen ständernas skrivelse

⁷ I. Fellman, *ibid.* I, s. 390.

⁸ I. Fellman, *ibid.* II, s. 207.

till kungl. maj:t den 15 nov. 1738, vari uttalades önskemålet, att den heliga skrift och andra nyttiga böcker skulle utgivas på lapska språket och att missionärer, kunniga i befolkningens språk utbildades för samernas undervisning samt att de av deras präster, som icke behärskade lapska språket, med det snaraste skulle lära sig det eller också förflyttas till andra platser. Detta beslut stadfästes genom kungl. brev till Härnösands konsistorium den 12 jan. 1739, samma dag som Direktionen för lapska ecklesiastikverket konstituerades, under vilken myndighet därefter lappmarkernas upplysningsverksamhet kom att lyda. Tydligt var detta ett slags direktiv även för den nya myndigheten.

I Lule Lappmark, som utgjorde ett gränsområde mellan de svensktalande och finsktalande älddalarna, synes intresset för införande av samernas eget språk vid undervisningsarbetet varit svalare. Enligt *Per Högström*⁹ fanns i Lule lappmark ända fram till 1741 ingen pastor, som förstod lapska språket, varför all kommunikation med samerna måste ske genom tolk. Enligt uppgifter, som denne erhållit, skulle superintendenten *Nic. Sternel* (1728—44) varit den första, ”af hwars mun de (samerna) fått höra Guds Hel. Ord predikas på lapska” . . . ”hwilket förekom dem ej mindre hugneligit, än sällsamt och undran wärdt”. Samtidigt meddelar samme förf., att i Jokkmokks och Gellivare pastorat¹⁰ ”holler man numera Gudstjänst på Lapparnas eget Modersmål”. Tydligt hade de av kungl. maj:t nyss utfärdade förordningarna haft sin verkan.

2. Språkförhållandena i de norra lappmarkerna.

I skarp motsats till den omtanke och det intresse, som myndigheterna visade för samernas modersmål vid undervisningsarbetet i de svenska lappmarkerna, står saknaden av samma intresse för lappallmogens modersmål i de norra lappmarkerna. I nyssnämnda skrivelse från domkapitlet i Härnösand anföres beträffande dessa endast följande: ”Om lapparna i gemen är att berätta, att i Torneå lappmark Predikas finska öfwer alt och kunna barnen informeras

⁹ Per Högström, *Beskr. öfwer Lapmarker*, 1747, s. 233.

¹⁰ *Ibid.* s. 229.

på samma språk". I sin första del synes — som av framställningen tidigare framgått — påståendet vara riktigt. Menar vederbörande emellertid med "informerare", att barnen även förstår finska, är anförandet enligt andra källors vittnesbörd mera en förskönande omskrivning av myndigheternas och det lokala prästerskapets förfinskingssträvanden än överensstämmande med verkliga förhållanden, vartill naturligtvis många orsaker bidrog, varom längre fram.

Liksom i de södra lappmarkerna hade det ej heller i Torne och Kemi lappmarker saknats yrkande från lappallmogens sida på att få sin religionsundervisning meddelad på lapska språket, även om tolkningen av samernas inställning till språkfrågan här uppe var mera invecklad, därför att medan de södra lappmarkernas samer endast hade att som ett önskvärt bihang till modersmålet taga med ett främmande språk, riksspråket, stod valet för de norra lappmarkernas befolkning mellan en främmande dialekt och ett främmande språk med samtidig uteslutning av det egna modersmålet. Sporadiskt intresse för utgivandet av lapska läroböcker på tornelappmarksdialekten finner man dock redan vid den tid, då Härnösands domkapitel år 1685 avgav sin "Relation om lappmarkernas gudstjänst", bland en del prästmän i Torne lappmark. I en skrivelse till "Högwällborne Grefwe Kongl. Maj:ttz Råd, samt Sweriges Rijkets och Åbo Academies Cancellor"¹¹ erinrar kapellanen i Enontekis *Olaus Sirma*, som själv var lapskfödd och följaktligen hade lapska till sitt modersmål, ett sällsynt undantag i de norra lappmarkerna, att kontraktsprosten Joh. Tornaeus på sin tid utgav översättningar på lapska: "Een psalmbok, Evangelier, Konung Davidz psaltare och flera Bibliska böcker med andel. böner", men att dessa böcker i brist på intresse hos prästerskapet ej mera finnas på orten och "har där ingen funnetz som dem therutinnan wederbörli:n har informerats". Denne *Olaus Sirma* tjänstgjorde som kapellan i Enontekis under tiden 1672—1719.^{11a} Om sin verksamhet bland samerna säger han i nyssnämnda skrivelse: "I 12 år (har jag) Eenfalldel:n Preedikats på mitt och Lappländernes modersmåhl, igenom hwilken Gudz nåde, många siälar ifrån deras affguderij och

¹¹ I. Fellman, *ibid.* s. 174 o. f.

^{11a} Erkki Itkonen, *Olaus Sirma kotiseudusta ja kielestä* (Virittäjä 1940).

Trulldom, till den sanna Gudens kundskapp omwände äro". Han klagar över, att samma vidskepelse ännu kvarlever däromkring, beroende på att gudsord sällan predikas och då detta sker "på annat språk igenom Tolken". Uttalandet återspeglar på ett konkret sätt själavården och språkfrågan i denna del av lappmarkerna. Liknande vittnesbörd finner man från andra delar av Torne och Kemi lappmarker. I sin strävan att möjliggöra för allmogen att på sitt modersmål inhämta sin kristendomskundskap och läsfärdighet hade *Sirma* några år tidigare översatt "Doctores Gezelij Catechismum på lapska". Han erbjöd sig att jämväl översätta ABC-boken från finska under förutsättning, att medel för tryckningen kunde utverkas. Tyvärr blev denna översättning aldrig tryckt, varför den goda avsikten förfelades, huvudsakligen beroende på bristande intresse för lapska språket hos prästerskapet här uppe, varpå ett talande exempel var, att den närmast ordinarie prästmannen kyrkoherden i Jukkasjärvi besökte orten endast en gång om året och predikade då genom tolk.

Liksom i Kemi lappmark kom finska språket under 1600-talet till huvudsaklig användning vid gudstjänsten och undervisningen i Torne lappmark. På anmodan av kungl. maj:t lämnade kyrkoherden i Korpo *Claudius Ch. Alanus* i en beskrivning över tillståndet i Kemi lappmark under visitationsresan där 1639 bl. a. följande uppgifter, angående barnens kristendomskundskap, vilket av allt att döma i stort sett var tillämpliga även på Torne lappmark: "Mesta deelen kunde wackert läsa sijna Christendoms stycken, med Afton och Morgonböner, på det *finska språket* och hade sielf sins emillan Nijtälskan at uprätta hwar annan på sitt eget språk när någon feelade i läsandhe".^{11b} Inlärandet skedde tydligen på finska, som barnen icke förstod, och dessa fick själva rätta tolkningen, då de så kunde. Johan III:s föreskrifter beträffande prästernas kunskaper i lapska språket hade tydligen ej alls följts. De s. k. kunskaperna bestod följaktligen i ett utantillrabblande på ett främmande språk.

Det förefaller som om de kyrkliga och världsliga myndigheterna använt sig av något olika stränga bedömningsgrunder vid lappallmogens bestraffning av försummelser vid inlärandet av svenska språket i de södra lappmarkerna och vid granskningen av färdig-

^{11b} I. Fellman, I, s. 315.

heten i finska i de nordliga lappmarkerna. Enligt planen skulle lappallmogen i de svenska lappmarkerna samtidigt som den lärde sig sina kristendomsstycken på lapska även i den mån så kunde ske även lära sig den svenska texten, som ju ingick som parallelltext i läroböckerna. Trots att resultatet av den svenska textens inlärande synes varit bristfälligt, ja, dåligt, finner man, att straff för bristande förmåga att läsa svenska icke utdelats. Där dom fallit har det i allmänhet skett för bristande kristendoms-kunskap oberoende av språk samt för avgudatjänst. I de finska lappmarkerna däremot, till vilka vi ju räkna Torne lappmark, träffa vi på i domböckerna titt och tätt straff för bristande färdighet att läsa finska. Språkpolitiken var tydligen vida radikalare här uppe än i södra och mellersta Västerbotten. Det lokala prästerskapet i Torne lappmark synes icke godvilligt ha velat följa den toleranta utvecklingen i de svenska lappmarkerna. Så t. ex. utfärdade *Johannes Tornaeus* (kyrkoherde i Torneå 1649—1681) år 1641 strax efter sitt tillträde av kyrkoherdetjänsten i Nedertorneå pastora en förmaning till samerna, ”att the skola latha sina barn lära finska, på thet man thes better kan them informera, eller the skola föras till Sölfwerbruket”.¹² Vad detta hot innebar för samerna, vet vi av de skrämmande skildringar, som bl. a. J. Fellman lämnat i sina Anteckningar. Det var den tidens deportation och slavtjänst. Härom anför bl. a. *Paul Hellström*: ”Det skräckvälde, som svenskarna den tiden utöfvade emot de värnlösa lapparne, synes icke hafva varit bättre än det, som i våra dagar (1917) utöfvats emot kongonegerna”. Talrika samer dukade under för den omänskliga behandlingen.¹³ Vid denna tid torde Tornaeus ej kunnat lapska. Men icke lång tid därefter finner man, att han gett sig i kast med inlärandet av detta främmande språk, vartill han även uppmuntrades av regeringens uppdrag 1643 att ”transferera och försätta vårt Manuale Swedicum på det lappske tungomåhlet”. Trots myndigheternas uppmuntran vid denna tid att införa lapska som undervisningsspråk, fortsatte tydligen prästerskapet i de finska lappmarkerna att med tvångsmedel påtvinga samerna finska språket. I sin ”Beskrivning öfwer Torneå och Kemi lappmarker” omnämner Tornaeus, att finska fortfor att vara undervisningsspråk, i vilket språk, han sä-

¹² I. Fellman, *ibid.* II, s. 386.

¹³ Paul Hellström, *Norrlands jordbruk*, s. 89.

ger, samerna ”i Tornå mark” överhuvud gjorde goda framsteg, dock att ”det gamlaste folk, dem man icke med klubban mera wett kan slå in i skallen, de blifwa i det öfriga *quasi in sensu communi et superficiale cognitione Dei*”.¹⁴

I skrivelser i slutet av 1600-talet och i början av 1700-talet från prästerskapet i Torne och Kemi lappmarker till domkapitlet och övriga myndigheter finner man ofta en överdriven nitälskan för samernas hållande under kyrkans stränga lagar, varuti vederbörande inrymde även lappbefolkningens omtanke om kunskap i finska språket, vilket ju med den språkpolitik, som i de nordligaste lappmarkerna från tidigare decennier inaugurerats här, av prästerskapet räknades till de första förutsättningarna för all kristendoms-kunskap. T. o. m. domkapitlet måste ibland höja ett varnande finger mot sina ivriga tjänare. Så t. ex. skriver Åbo domkapitel den 2 maj 1702 till den synnerligen nitiske och stränge prosten i Kemi *Laurentius Forbus* på dennes krav om större stränghet vid försumlighet hos lappallmogen att lära sig finska: ”Att komma dessa som äro Lappar till någon bättre det finska språkets pronunciation, kan icke ske genom någon näpst eller aga, utan genom ett träget rättande under själfwa läsandet och alfvars:g förmaning”. Även beträffande Kittilä, som ju hörde till L. Forbus' inspektionsområde, skriver domkapitlet 1716: ”Det är wäl att de som äro myckitt försumlige, till att komma i kyrckjan, blifwa för världslig Rätt Angifna. Men nu, så länge eij någon rättegång hålles å orter, måste man med Alfvarsamhet och med hotelse i anledning af Kongl Förord:e sökja de tröge till att lära sine Christendomsstycken”. Det ser följaktligen ut som om domkapitlet ville snarare hämma än påskynda den världsliga rättens ingripande, till vilken prästerskapet så gärna vädjade.¹⁵

Att frågor av detta slag inte var enbart av teoretisk art omvittna protokollen från Torne och Kemi lappmarker. Bl. a. riktades 1721 och 1723 från befolkningen i Enare och närgränsande orter svåra anklagelser mot kyrkoherde *Zacharias Forbus*, den tidigare nämndes son, för dennes egenmäktighet såväl i kyrkliga som i ekonomiska frågor avgörande. Beträffande dennes nitälskan för finska språkets

¹⁴ I. Fellman, *ibid.* II, s. LXIII.

¹⁵ I. Fellman, *ibid.* II, s. 184.

inlärande bland samerna anföres som godtycke bl. a. följande frågor, som säkerligen inte var enbart retoriska:¹⁶

”3:e Skall man sakfält sombliga Personer för läsande till 12 öre, sombliga till dlr Kopp:mt samt böterna strax uttagit och låfwat at der dhe intet kunna läsa bättre till annat år än nu, skall i synnerhet unge Lars Larsson Mocka böta 15 dlr dito mynt, 4:0 skall han sättia dem i stocken det dhe intet kunna utantill botpsalmerna, 5:0 om någon allenast staplar i Catechesen el:r Spörsmålen niuter den samma rätt utanför Kyrkiodörren, 6:0 Unga Lars Mocka skulle intet sluppit till Nattwarden på ett år ej heller berättar sig skola slippa så länge han intet skall kunna hela Catechismus utantill ord ifrån ord.”

Här är fråga om inlärande på finska språket.

Citatet ger en ganska god bild av den kristendomskunskap och det folkbildningsarbete, som under språkinlärandet bedrevs av prästerskapet i de nordliga lappmarkerna under 1700-talet. Av domböckerna finner man också, att kyrkoherdarna och kapellanerna här gång efter annan väckte åtal vid domstolarna mot personer, som försummade de offentliga gudstjänsterna och som ej kunde rabbla upp sina katekesstycken på ett för dem främmande språk. Att lappallmogen av helt naturliga skäl, icke minst till följd av dess årliga förflyttningar tiotal mil från kyrkorna, ej alltid kunde fylla kyrkans hårda krav, kan man lätt förstå, vilket ofta också framhölls vid tingssammanträdena, dock utan att medföra avsteg från lagens bestämmelser. Kristendomskunskapen bedömdes efter förmågan att läsa utantill, resp. innantill ur den finska katekesen, varvid prästerskapet tillämpade kyrkolagens stränga föreskrifter utan att taga hänsyn till att dessa föreskrifter förutsatte ett inlärande på allmogens modersmål. På tinget i Enare, som då räknades till Torne lappmark, den 9 febr. 1723 ”påminde Kyrkioherden (Z. Forbus) derom att det unga folket i by skola wisa sig mycket owilliga att lära det *finska språket*, som likwäl är till deras Christendoms underwisning, begiärande at något wijte måtte blifwa sådanne wårdzlose och late föresatt . . .” Resultatet blev också, att de, ”som äro fullwäxte och intet kunna finska språket samt försummat Catechismi Examen . . ., blefwo nu sig sielfwa till warnagel i anledning af Kyrkiolagens 2 Cp. 9 § sakfälte 4 öre Silf:rmt hwardera

¹⁶ I. Fellman, *ibid.* II, s. 194.

och der på dett dhe jämwäll må kunna lära giöra reda för sig utj sine Christendoms stycken”.¹⁷

Samma upprepas på tinget den 12 febr. påföljande år med dem, som trots böter föregående år ännu ej lärt sig sina katekesstycken på finska språket till prästerskapets tillfredsställelse. Den 14 febr. 1733 dömdes de, som icke ”wilja . . . lära sig finska språket uppå hwilket likwäl hela undervisningen är inrättad i Christendomen” till böter, för vilka de dömda ”fick plikta med 2 par spö efter Kongl:e förordningen hwardera”.

Under 30- och 40-talet förekommer sådana domslut regelbundet. Lagen fick här mera att säga till om än evangelium till stor del därför, att lappallmogen för prästerskapets bekvämlighets skull ej fick sin kristendomsundervisning och läsfärdighet på sitt eget modersmål utan tvingades med den världsliga rättskipningens hjälp att själlöst plugga in ordramsor på finska. Den sådd, som kyrkan här sådde enligt principen att folket var för kyrkan och icke kyrkan för folket, fick den skörda ett sekel senare i de urspårade sekteristiska rörelserna, som just inom detta område i brist på verklig religionsvård fann en utmärkt jordmån. Lars Levi Laestadius' domedagspredikningar mot statskyrkans försummelser var fullt berättigade, trots all advokatyri från kyrkans sida.

Hur såg nu prästerskapet självt saken från sin synpunkt? En stor del av det fann säkert den väg, som var lättast för kyrkan, som den lämpligaste och sjönk i slentrianen. Önsketänkandet förespeglade tillståndet för prästerna i en ljusare belysning, än vad verkligheten kunde motivera. Förfinskningen var redan i början av 1700-talet satt i system. I sina yttranden till domkapitlet och övriga myndigheter, som tydligen stod mera neutrala i språkfrågan, framhöll prästerna, att det religiösa tillståndet var tillfredsställande med de anordningar, som vidtagits. Så t. ex. betygssätter prosten i Kemi 1685—86 det andliga tillståndet och läskunnigheten bland samerna i Kemi lappmark sålunda: Sombio by får de amplaste beröm för läsförmågan och kristendomskunskapen, i Sodankylä är allt utmärkt gott, och att man ”medh stoor frögghd och glädje hos dem tijden förnötte”; bl. a. framhålles en same, som ”reciterade 16

¹⁷ Riksark., Domböcker, Norrbottens län B. 9, 1723—1728.

böner med synnerlig andäktighet, alt uthantill”, i Kuolajärvi kunde alla läsa och förstå med undantag av en ung hustru, i Kittilä var kristendomskunskapen ej så god, ”doch kunde the Simplificiter dem läsa, några kunde ock läsa i Book”. Liknande lovord finner man i Torne lappmark från de prostar och präster, som ivrade för finsknigen.

En helt annan uppfattning om det andliga tillståndet i dessa trakter får man av domböckerna och tingsprotokollen från samma orter. Prot. från Jukkasjärvi den 31/1 1687, alltså samma tid, som ovanstående redogörelse av prosten i Kemi, talar om allmänt förekommande hedniska bruk och saknaden av all kännedom om kristendomens grundsanningar.¹⁸ Prosten *Nic. Plantin* i Luleå redogjorde den 6/2 1685 för en visitationsresa, som han företagit ”till och hoos dett folck, som ingen Gudzfructa(n) willia wetta af, uthan framtgeent i sit mörker, till des dhe uthan twifwel stadna i dett yttersta mörker, där icke medh dhem ett serdeles medell finnes, som dehm skricker sin galenskap och afguderij... der under jag icke, undantagandhe tolken, faan som mehra kundhe än Catechismi Canonicam, och flera som icke kundhe, om det H. Dopet”. Exempel ges på fullständig okunnighet bland samerna angående enklaste kristendomsbegrepp. Likadana omdömen avgavs beträffande de övriga lappmarkerna. Att förhållandena icke kunde vara bättre i de finska lappmarkerna, där allt måste inläras på ett för sameallmogen främmande språk torde vara klart.

Eftersom de i de nordligaste lappmarkerna tjänstgörande prästerna i regel saknade kunskap i lapska språket, kan man undra, hur deras gudstjänstfirande med samerna gick till. Härom lämnar *Petrus Laestadius* en livlig skildring år 1831:

”Fordon brukades i Lappmarken så kallade predikotolkar, som enär presterna ej kände språket, måste stå i gången och öfversätta deras predikan. Det gick så till, att när presten sagt ut en mening, så gjorde han halt, och tolken skulle öfversätta den på lapska. Nu kan man lätt föreställa sig, hvilket jämmerligt sammelsurium härigenom skulle uppstå, och hurudana åhörarnas andakt skulle vara, då de mellan hvar mening skulle höra ett prat, som nödvändigt måste förefalla dem som en löjlig slabbertyska. Lägghärtill, att själfva tolkarna, som voro okunnigt folk, icke

¹⁸ I. Fellman, I, ibid. 372.

kunde i vissa synonyma begrepp uttrycka åtskilligt, som Lappska språket saknar ord för, oftast råkade i yttersta förlägenhet, hvilket de endast på det sättet hjälpte sig ur, att de höggö till vädret och pratade något, som kunde falla dem in. Lappska språket är så fattigt på ord att uttrycka abstracta begrepp, att man vid en verbal öfversättning ofta måste blifva rådlös. . . . Häraf kan man finna, att hela predikan ofta måste blifva en orimlig galimathias, som varken följde ved eller qvist”.¹⁹

Han meddelar också, att detta undervisningssätt bibehölls i Lule Lappmark ända till mitten av 18:e århundradet. Bättre var det ej heller i de nordligaste lappmarkerna.

3. Sameallmogens inställning till finskspråkig undervisning.

Det var ej underligt, att såväl de administrativa som de judiciella myndigheterna icke var tillfredsställda med det andliga tillståndet i de norra lappmarkerna. Visserligen byggdes nya kyrkor och flera prästmän anställdes, så att möjligheterna för lappallmogen att få del av undervisningen ökades. Som nämnts verkar det, som om den världsliga rättskipningen anlidades mera och kyrkolagens stränga föreskrifter tillämpades oftare i de finska lappmarkerna än i de södra. På 1740-talet uppstod därför diskussion om själva undervisningsspråket vid folkupplysningsarbetet. Mången började anse, att den dittills praktiserade metoden, att använda finska som gudstjänst- och undervisningsspråk i Torne och Kemi lappmarkerna var felaktig.²⁰ Bland dessa var dåtida kyrkoherden i Gellivare (1742—49) *Per Högström*, en framstående lärare och predikant, som lärde sig lapska språket och blev väl förtrogen med samernas levnadsförhållanden och andliga behov. Sitt intresse för samernas undervisning på deras eget modersmål visade han bl. a. genom sina lapska översättningar av religiös litteratur. I sitt ”Betänkande om hwad tungomål wore nyttigast att bruka wid Församlingarna i Torne-Lapmark”, som år 1746 inlämnades till Dir. för lapska eckl. verket, framhåller han, att *folkets modersmål skall uteslutande användas och icke ett inlärt språk, finska språket*.²¹ ”Wid Torne-

¹⁹ *Petrus Laestadius*, Journal, I, 1831 (uppl. 1928, s. 165).

²⁰ E. Haller, Svenska kyrkans mission i Lappmarken under Frihetstiden.

²¹ I. Fellman, II, ibid. s. 254 o. f.

lapmarks församlingar”, skriver han, ”har Gudz hel. ord mäst hittills på Finska språket blifwit lärddt och predikadt. Uti sombliga af dessa församlingar hafwa wäl en del Lärare, som märkt, det samma språk ei warit så almänt at alla Ledamöter det förstätt, begynt bruka det Lapska, men gemenligen ej oftare, än när någon enskildt begärt Herrans Hel. Nattward, eller wid andra slike tillfällen, då man haft at syssla med dem, som man wist wetat ej hafwa warit det Finska mäktige”.

Sin egen och en del andras inställning till språkfrågan anger Högström med följande ord: ”Andra med mig, som hollit före at et folk aldrig wore i et främmande tungomål bättre kunniga, än sit eget modersmål, hafwa önskat, at det Finska måtte efter handen något mer inskränkas, och följaktligen det Lapska något mer inrotas til almänt bruk i Församlingen, hwilket är deras modersmål.”

Angående motståndet från prästerskapets sida mot införandet av lapska språket som undervisningsspråk anför han följande:

”I dessa Församlingar, hwarest man brukat Finska, samt blifwit tillholdna detta språk öfwer alt att inhämta, hafwa mången fattat därom den tanken, som fordna Påfwer dömnt om Latinet: nämligen at det är et prästespråk, och at man ei på något annat tungomål sin Christendom kan redigt inhämta. När jag somligstädes förehöll dem hur olikt det war at göra större wärde af et främmande språk, än sit eget modersmål, blef swaradt, det de sit eget tungomål wäl ei förakta, men höllo det likwäl ei sådant, som til Christendomens inhämtande kunde sig så wäl passa som det Finska, hwilket til et sådant ändamål wore alenast mäst lämpeligt. . .”

Men Högström vill även framhålla det motstånd, som möttes från de finsktalande nybyggarna, från borgerskapet och prästerskapet i Torneå:

”I anseende til alla dessa omständigheter finnas många i alla Församlingar, som påstå at Finskan skal beständigt hos dem brukas, utan at wilja weta utaf hwarken Lapska böcker, eller Lapska predikningar. Här til kommer, at en hop nybyggare, som likwäl äro det Lapska språket långt bättre mäktiga, än Lapparna det Finska, förarga sig deröfwer, at Lapskan skal i deras Församlingar blifwa brukadt. Man torde ock frukta, at Borgerskapet ei wilja besöka deras kyrkior, kanske ock marknadsplatser, om Finskan blir aflagdt”.

En av de viktigaste orsakerna till förfinskningssträvandet anser Högström ha legat i att lärarna och prästerna själva ej varit mäk-

tiga lapska språket och därför ”beflitat sig om dels med lock, dels med trug förmå sina åhörare att låta lära sig sjelfwa och sina barn det Finska språket”. Ja så långt hade det gått, att ”de sade sig förtrodt det ingen kunde ens lära sig sin Christendom, förr än han Finskan inhämtat”. Så intimt hade lappmarksprästerna förbundet språkinlärandet med läsning och kristendomsundervisningen. Ej därför underligt, att Högström anmärker: ”Allmogen kan man i detta målet till större delen leda hwart man will, och kommer alt an på Prästernas wälwilja, huru de med de förra (allmogen) öfwerlägga”. Sanningen av denna iakttagelse har man kunnat konstatera även ett sekel senare.

Lappallmogen själv ställde sig i många fall, varom längre fram, avisande till de lapska läroböckerna. Högström finner orsaken till detta förhållande i att dessa böcker var skrivna på en för allmogen i de norra lappmarkerna oförståelig dialekt, varför ”månge Lappar, blott af hat och förakt för det södra Lapska, satt sig samma böcker emot, och häle sökt dermed bedrifwa sit begabberi än använda dem til sin upbyggelse”. Att då som motståndarna till lapska språket gjorde, taga detta som försvar för folkets modersmåls ersättande med finska, ansåg han vara felaktigt. Han framhåller, att bäst vore, om lappmarkerna hade ett gemensamt undervisningsspråk, lapska, men ville ändock för sin del ”ei neka Torne-lappar betjända sig af Finskan, (han) wore öfwerlygad derom, at alla, eller åtminstone de flästa, det samma wäl förstode eller om det wore möjligt til at förmå dem at äfwen i dagel. bruk och i sina kojor samma språk öf:r alt at antaga”. ”Men,” tillägger han, ”som jag . . . funnit waderspelet, bekänner jag mig wara af den mening, det wore bäst, om Lapskan blefwe brukad samt at Finskan blefwe aldeles aflagdt, eller åtminstone mer inskränkt, än den är”. Högström ger också många dråpliga exempel på huru allmogen bl. a. i Jukkasjärvi och Enontekis blivit utfrågade angående vilket språk den önskade sin kristendomsundervisning på ett sådant sätt, att den ej alls förstod, vad saken gällde. Samma tillvägagångssätt hade använts vid nattvårdens utdelande.

Högströms sakliga och uttömmande framställning fick självklart mothugg från ortens prästerskap och icke minst från de lokala administrationens befattningshavare. Till dessa hörde bl. a. kronofogden i Torneå A. Hackzell, som i skrivelse till landshövding Gyl-

lengrip framhöll, att någon översättning av böcker till lapska ej vore behöfvlig men väl till finska, vilket språk han ansåg borde utbredas mer och mer.

I sin "Resebeskrifning mellan Torne och Wardhus 1748"²² skriver A. *Hellant* i Torneå — polemiserande mot Högströms uppfattning — att lapska översättningar av böcker vore obehöfvliga, eftersom lapskan enligt honom endast är en "dialect af finskan", ja, — som han tillägger — t. o. m. mindre avvikande än vissa svenska dialekter från varandra, ett påstående, som tillräckligt vittnar om hans obekantskap med lapska språket, trots sitt umgänge med samerna. Av samma trovärdighet är uppgiften, att bl. a. i Kuusamo lappmark, samerna "ej allena lära sig sin Christendom till allas förundran på Finska, utan ock det Finska språket så fullkommeligen, som infödda Finnar, utan ock så att de ej ett ord mera kunna af sitt förra språk Lapskan". Tydligt uttalar han här ej några egna personliga erfarenheter utan stöder sig på de skönmålningar, som det lokala prästerskapet lämnat likaväl som följande framtidsprogram torde vara ett uttryck för prästerskapets inställning: "Jag måtte ock nämna, at de Norska söka utrota Norskan (Lapskan). Jag kan ock lägga der till at *Lapska språkets cultivering blir ett stort hinder uti det landets upodlande med flera olägenbeter*", varvid han inrangerar lapskan bland de "många skadliga språk". Uttalanden av liknande "sakkunniga" ha tyvärr även närmare vår tid förekommit.

Nu får man naturligtvis erkänna, att Kemi lappmark tidigare förfinskades än Torne lappmark. I texten till Olof Treskt karta över Kemi lappmark av år 1642 meddelas, att redan vid denna tid hade finska språket börjat gå segrande fram bland samerna i Kemi lappmark.^{22a} Orsakerna härtill var bl. a. att samerna där förde ett mera bofast levnadssätt och ofta hade fasta bostäder med jordbruk till samt att inflyttningen av nybyggare kring de stora fiskrika sjöarna var livlig. Därtill såg myndigheterna i detta landområde en gränstrakt till det ryska språkområdet, mot vilket man ville draga en skarp språkgräns. Det var samma motiv,

²² I. Fellman, *ibid.* I, s. 410.

^{22a} Olof Tresk, Kartor öfver Kemi och Torne lappmarker 1642 och 1643 (utg. o. tillägn. K. B. Wiklund 1928) s. 15, 18.

som ett och ett halvt sekel senare kom att spela en viss roll i Norrbottens finnbygd. I Torne lappmark saknades detta politiska motiv.

Mot de intoleranta finshetsvännerna polemiserar Högström bl. a. i skrivelse den 16 maj 1746 till lagman O. *Malmersfelt*,²³ vari han framhåller, att nämnda fråga blivit "til en del omrördt uti de öfwersända Visitationsacterna", vari vederbörande velat försvara de gällande förhållandena. Detta gäller framför allt, säger han, påståendet om allmogens önskan, som dirigerats av prästerskapet under allmogens missuppfattningar om problemets innebörd. I en annan skrivelse anför han följande såväl sociala och allmänt mänskliga som psykologiska och pedagogiska skäl för lapska språkets upptagande som undervisningsspråk:

"Att truga dem (allmogen) till dess (finskans) lärande, som man hittills somligstädes gjort, efter man eljest ei sedt sig kunna lära dem Christendomen, synes vara nog hårdt, helst det tycks vara en nog stor olägenhet, at ei få inhämta Christendomen, innan man lärt sig ett främmande språk. Åtminstone lära barn och ungdomen hafwa häraf största skadan . . . Huru kunna ock Föräldrarna efterkomma sin plikt emot sina barn, då de om andliga saker ei kunna tala på annat tungomål, än det barnen ei förstå, så wida intet hushold i hela Torne lappmark i dageligt bruk betjänar sig av Finskan, utan Lapskan alena".^{23a}

Att döma av visitationsprotokollen och andra tjänsteskrivelser synes, som här ovan antytts, sameallmogen på många håll, trots att den bevisligen till största delen icke kunde finska, ändock uttryckt önskemålet att undervisningen i lappskolorna skulle försiggå på finska språket. Möjligt är dock, att de här av Högström påpekade förhållandena inverkat på omdömena. Vad däremot predikospråket beträffar, var allmogen inställning en annan. I samtliga församlingar i Torne lappmark ville samerna ha predikningarna och gudstjänsten på lapska eller omväxlande på lapska och finska. Enligt protokollen hade visitatorn ofta framhållit, att kristendomen lättast anammades på modersmålet. Trots detta ville samerna helst ha finska läroböcker. De lapska läroböckerna, som genom Dir. för lapska eck. verket distribuerades till församlingarna och som rekommenderades av visitatorerna, användes ej i hemmen. Kristen-

²³ I. Fellman, *ibid.* II, s. 250.

^{23a} I. Fellman, *ibid.* II, s. 255.

domsförhören skedde till en början och ännu i början av 1700-talet enligt protokollen oftast så, att prästen frågade på lapska (under förutsättning, att han kunde lapska, vilket ej ofta var fallet) och eleven svarade på finska — naturligtvis så långt språkkunskaperna räckte. I verkligheten bestod svaren av utantill rabblade katekesstycken eller böner.

En av orsakerna till lappallmogens inställning till det skrivna ordet låg säkerligen i att finska språket så gott som från första början av lappmarkernas kristnande använts som prästernas och kyrkans språk. Som Högström anmärker, hade hos den enkla allmogen utbildats en traditionell uppfattning, att det religiösa språket och kyrkospråket måste vara finskan. En annan orsak var kanske lika kraftigt verksam. De läroböcker, som kyrkomyndigheterna hade låtit översätta på lapska, var skrivna på sydlapska dialekten, vilken avvek så starkt från torne- och kemisamernas dialekt, att ett tillgodogörande av innehållet vållade stora svårigheter. Och icke nog med detta. Stavningen överensstämde ej med den finska ortografien, som samerna blivit undervisade i, utan hade svenskans stav- och skrivsätt som förebild. I nämnda böcker var — som allmogen riktigt påpekade — i verkligheten ett nytt språk ej blott till texten utan även till stavningen.²⁴ Typiskt belysande är påståendet i en skrivelse till domkapitlet i Åbo, att "det tal som Kyrkherden Magister Högström i början af sin visitation (i Utsjoki) i denna församling år 1746 wid altaret höll, så godt som intet af någon kunde förstås och fattas".²⁵ Högström, som ju översatt en del av de lapska läroböckerna, använde sig av sydlapska dialekten.

När man emellertid skall bedöma den officiellt framförda redogörelsen för allmogens inställning, måste man nog fråga sig, huru stor del av lappallmogen, som haft inflytande på uttalandenas utformning vid visitationerna. Nybyggarnas och tjänstemännens uppfattningar harmonierade som bekant föga med sameallmogens. Med stöd av den stora dokumentsamling, som Isak Fellman samlat, uttalar han sina starka tvivel på riktigheten i de officiella uppgifterna, då han skriver:²⁶ "Hwad således först Torneå lappmark wid-

²⁴ I. Fellman, *ibid.* II, s. 301.

²⁵ I. Fellman, *ibid.* II, s. 288.

²⁶ I. Fellman, *ibid.* II. Inledn. LIV.

kommer, finner man av sagda handlingar, hurusom det ofta upprepade påståendet, att "Lapparne . . . wid det frågan om undervisningsspråket därstädes på 1740-talet . . . heldre önskat blifwa undervisade på finska än sitt eget modersmål, är långt ifrån korrekt". Efter att ha åberopat fall, då bl. a. samerna i Jokkmokk och Lycksele framställt krav på att få präster, som kunde predika och undervisa på lapska, fortsätter han: ". . . likaså skulle väl ej heller Lapparne i Tornelappmark velat hafva det lapska språket undanskjutet vid undervisningen, om dem blott gifvits böcker på deras egen dialekt . . . likaså ock Lapparne i Enontekis, hvilka redan vid visitationen 1716 klagat deröfver, att deras dåvande präst (ehuru lappfödd) för dem predikat mest på finska, vid samma undersökning ytterligare anhållit, att gudstjänsten hos dem måtte hållas omväxlande på lappska, *efter Torneå lappmarks dialekt*, och på finska, hvilket var de derstädes bosatta nybyggarnas språk . . . Då man således hos dem ville bringa till användning de år 1744 på medeldialekt utgifna böckerna, genom hvilka man afsåg att få ett gemensamt lappskt kyrkospråk till stånd, att de ej kunde betjäna sig af dem, emedan de hvarken sjelfva förstodo den i dem använda lappskan, eller kunde deri undervisa sina barn."

Det kan i detta sammanhang nämnas, att *Henrich Ganander*, kapellan i Enontekis redan 1729, försökte få nordlapskan till kyrkospråk i de norra lappmarkerna och utarbetade för detta ändamål en del läroböcker, varöver en livlig skriftväxling mellan prästerskapet och de lokala tjänstemännen samt myndigheterna pågick. Hans välmenta försök strandade dock på prästerskapets motstånd. Även Högström gjorde starka invändningar mot nämnda böcker. För honom, som själv utgett läroböcker på lapska, var det tydligen en ambitionssak att få dessa införda i Torne lappmark. Med anledning härav synes han också i sina inlagor till myndigheterna vilja förringa betydelsen av skillnaderna i dialekterna. P. Högström synes ej — som ovan antytts — behärskat Torne- och kemidialekterna. Trots detta vänder han sig även i dessa inlagor skarpt mot dem, som vill undertrycka lapskan och ersätta detta språk med finska som undervisningsspråk samtidigt som man hos allmänheten vill bibringa ringaktning mot samernas modersmål, vilken åtgärd han finner innebära "en starck smak af ett Påfwiskt missbruk,

hwaremot de första den Lutherska religionens Lärare hade nog att syssla, innan de fingo denne skadeliga satts uhr allmogens sinnen undanrögd.”²⁷

Att döma av Högströms en senare år 1749 avgivna ampra inlaga till domkapitlet synes värsta motståndet ha rests från prästerskapets sida, varom han anför följande:²⁸

”Lärarena hafwa fått befallning at gå ut i hela världen och lära Ewangelium, men ei at fortplanta nya Tungomåhl och påtvinga folket at lära främmande språk, till deras Gudztienst; det beswär man altså i Torne Lappmark gör sig at fortplanta finska språket, är fåfångt: Och som det är stridande både emot gudz ord, som säger, at man i alla tungomåhl skall bekänna och prisa gud, och ett sunt förnuft, som råder, at man i sitt eget modersmål skall lära kiänna och lofwa sin gud, så har detta en starck smak av Påfwiskt missbruk . . .”

I fortsättningen ger han sina ämbetsbröder en ordentlig upptuktelse för deras språkpolitik. Han gör en jämförelse med det sedliga tillståndet i Utsjoki, där man beflitat sig om att införa lapska språket i undervisningen med förhållandena i Jukkasjärvi, där man försökt undantränga lapskan, varvid jämförelsen faller till den förstnämnda församlingens fördel. Likaså påpekar han, att man i Lycksele lappmark har med lapska språkets hjälp på 20 år kommit lika långt som man i Kemi lappmark, där man hållit sig till finska språket, kommit på 100 år. Han kallar sättet ”at utrota utur et folk deras modersmål och hoos dem till ett dageligt bruk inplanta ett främmande språk” för ”ett Lättsinnigt försök”. Mot dem, som framhållit, att samerna har lättare att lära sig kristendomen på finska än på lapska, fastslår han, att ”det strider mot all öfwerlygelse, att man har swårare före, till at på sitt eget modersmål lära Christendomen, än på ett främmande språk”.

Orsakerna till obenägenhet hos prästerna i Torne och Kemi lappmarker att införa lapskan som undervisningsspråk anser I. Fellman även ha legat i ”farhågan, att utsigterna för befordran till annan trakt minskades för en präst, som förvärfvade sig sådan insigt i lappska språket, att han kunde på detsamma undervisa och förrätta gudstjänst”,²⁹ vilket ofta ledde till, att sådana prästmän fick kvar-

²⁷ I. Fellman, II, ibid. s. 291.

²⁸ I. Fellman, ibid. II, s. 292.

²⁹ I. Fellman, ibid. II, s. LIX.

stanna i lappmarken, vartill många exempel fanns. Myndigheterna, anser han, ville icke släppa dem, som från barndomen var vana vid samernas språk och som kände till deras levnadssätt och skaplynne. Detta antyder också Per Högström.³⁰ Till följd av den djupa isoleeringen kunde lappmarksprästerna ej heller bevaka sina intressen, då lediga pastorat neråt landet yppade sig. P. Högström däremot tvekar dock ej att tillskriva symptomen huvudsakligen prästernas bekvämlighet och ringaktning för folkets modersmål.

Som redan antytts, hade prästerskapet redan under 1600-talet i de nordligaste lappmarkerna försökt bibringa myndigheterna den uppfattningen, att där boende samer redan behärskade finska språket tillräckligt för kristendomsundervisningen. Uppgifterna var så långt ifrån överensstämmande med verkligheten som tillgängliga källor otvetydigt omvittna, att den absoluta majoriteten av samerna icke kunde finska. P. Högström framhåller också, att ännu i mitten av 1700-talet är det blott en försvinnande minoritet av samerna som förstå finska. Det finns barn mellan 12 och 15 år, framhöll han, bland vilka endast de fåtaliga som gått i skola förstå undervisningsspråket. Ty även om somliga, säger han, ”kunna läsa utan till en del katekesens huvudstycken, är detta dock icke säkert bevis dertill, att de förstå språket eller att de hafwa någon verklig nytta deraf.” Vid läsningen av handlingarna finner man här under 1700-talet en trogen parallell till den undervisning, som i slutet av 1800-talet och ännu i början av 1900-talet bedrevs i finnbygden, även om finska språket då var utbytt mot riksspråket. Men kyrkans representanter var, som Högström antyder, nöjda med en smula utanläsning på finska som ”Salighetens grundval”. Man kan fråga, huruvida denna självavård stod avsevärd högre än den, som lämnades under nåidernas trolldomsformler, för vilken samma prästerskap yrkade t. o. m. ”ljfsstraff”.

4. Kyrkomyndigheternas ingripanden i språkfrågan.

Kyrkans högsta myndighet i lappmarkerna Dir. för lapska eckl. verket, som tillkom 1739, var — möjligen under påverkan av P.

³⁰ P. Högström, ibid. s. 219.

Högströms stora intresse för tillvaratagande av samernas modersmål vid den kyrkliga undervisningen — besjälad av god vilja och föreskrev upprepade gånger, att präster och lärare skulle betjäna sig av lapska. Även domkapitlet i Härnösand hade varit intresserad för samma sak. Sålunda föreskrev det i resolutionen den 15/3 1686, att de svenska präster, som icke var kunniga i lapska språket, borde utbytas mot andra eller också åläggas att lära sig språket. Under tiden försökte även rikets ständer att befördra undervisningen på lapska. År 1719 hade ärkebiskopen *Mathias Steuchius*, som tidigare var superintendent i Härnösands stift, gjort förslag till Kungl. maj:t att prästerna i lappmarkerna borde uppmuntras till att lära sig lapska språket och att böcker trycktes å detsamma. Frågan hän-sköts till riksdagen och ledde slutligen till den betydelsefulla förordningen den 3/10 1723 och ständernas skrivelse till kungl. maj:t den 15/11 1738, vari bl. a. föreskrevs, att alla lappmarkspräster skulle vara kunniga i lapska språket samt att lappgossar skulle utbildas till präster. I kungl. maj:ts instruktion den 2/9 1735 bestämdes, att ingen lärare fick anställas i lappskolorna, som icke förbundet sig vid att så öva sig i lapska språket, ”att han deruti jämte svenskan måtte kunna informera ungdomen på det sättet nämligen, att när han på lapska inlärt ett stycke av ABC boken eller Catechismo, han då strax vänjer dem att giva det på svenska, emedan skolböckerna på begge språken äro upplagda”. I förordningen 1723 hette det, att lapparnas barn först må undervisas i kristendom på deras modersmål; därefter må de även lära svenska, om de därtill ha lust. Bland prästerna i de södra lappmarkerna var också intresset livligt för lapskans använda i uppfostringsarbetet. Bland sådana kan nämnas *P. Fjellström*, lärare i Skytteanska lappskolan i Lycksele 1719—39 och kyrkoherde därstädes 1739—1764, *H. Forsberg* i Åsele samt tidigare nämnda *H. Ganander* och *P. Högström*.³¹ Dessa strävanden nådde dock föga de finsktalande lappmarkerna. Enligt *I. Fellman* bidrog till finskans befästade som undervisningsspråk därstädes de yttranden på 1670-talet, som av kyrkoherde *G. Tuderus* och *Samuel Rbeen* avgavs, enligt vilka ”finska språket redan då hållit på att uttränga det lapska” samt att ”största deelen af them som ther boendes thala messt finska”. Enligt Tude-

³¹ I. Fellman, *ibid.* II, s. LXV.

rus skulle detta språk vid samma tid varit i Kemi lappmark ”så brukeligt och gäfft (?), at thet lappska nu mehr föga achtas”. *Fellman* påvisar dock med klara dokumentariska vittnesbörd, att dessa och andra liknande påståenden är felaktiga och föranledda av önsketänkande samt tillägger: ”Hvad *Tuderus* sålunda yttrat om Kemilapparnas kunskap i Finska språket under senare hälften av 1600-talet förefaller nästan lika öfverraskande som hans uppgift, att af därvarande lappar somliga kunde tala ”*perfect ryska, somliga svenska*.”

Det är säreget, som också *I. Fellman* framhåller, att under hela språkfrågedebatten under 1740-talet inget yttrande avgetts av Åbo domkapitel samt att såväl domkapitlet i Härnösand, som så livligt engagerat sig i språkfrågan i södra lappmarkerna, som lapska eckl. verket med så ringa intresse följt frågans utveckling i Torne och Kemi lappmarker. Möjligt är, att dessa myndigheter med tanke på den enligt prästerskapets vittnesbörd långt framskridna förfinskningsen i rikets östligaste gränsszon i själ och hjärta understödde de lokala tjänstemännens språkpolitik i Kemi lappmark, som ju utgjorde förebilden för Torne lappmark, och överlämnade ledningen av den fortsatta utvecklingen åt de lokala myndigheterna och prästerskapet. Som *J. Fellman* i sina Anteckningar, II, s. 487—594 påvisar, hade finska språket som undervisningsspråk introducerats här allt ifrån första början. Men vad som är lika viktigt att framhålla är, att den livliga nybyggarverksamheten i dessa trakter understödde kraftigt förfinskningsarbetet. Redan år 1693 satt i tingsnämnden i Maanselkä 5 finska nybyggare, och 4 samer samt i Kitka 3 av vardera nationaliteten, vilket naturligtvis ej får tagas som mått på förhållandet mellan antalet nybyggare och samer. Men av domböckerna framgår, att de flesta mål angående nybyggarnas intrång på samernas fångst- och betesmarker förekommer i Kemi lappmark.³² Redan på 1500-talet och genom hela 1600-talet klagar samerna hos konungen över den påträngande nybyggarinvasjonen. Ofta var klagomålen hjärtslitande i synnerhet efter tillkomsten av plakatet angående lappmarkernas bebyggande i slutet av 1600-talet: ”Lapparne i Kemilappmark, der tillströmningen var störst, blefwo efterhand dels vräkta undan till de nordligare fjällbygderna,

³² I. Fellman, *ibid.* III, s. LIX.

dels flyttade de öfver till främmande riken, dels sökte de ock rädda sig från undergång genom att inträda i nybyggarnas klass och sålunda afsäga sig sin nationalitet”.³³ Trots detta torde prästerskapets uttalanden om den allmänna finskkunnigheten bland samerna vara som P. Högström, I. Fjellman och J. Fellman vill framhålla, en skönmålning. Till samma resultat kommer man genom att studera kolonisationens utbredning i dessa lappmarker. I ”Beskrifning om Torneå och Kemi Lappmarcker” den 6/5 1738 har kronobefallningshavanden i Torneå *Anders Hackzell*³⁴ lämnat en noga detaljerad redogörelse för nybyggare och samer inom ifrågavarande lappmarker, varvid nybyggarna namngetts och deras bebyggelser och odlingar uppgetts. Härav framgår, att under nämnda tid fanns följande antal skatteskrivna samer och nybyggare:

	Skattesamer		Nybyggare	
I <i>Torne lappmark</i> :				
Jukkasjärvi lappmark	199		15	
Enontekis	69		15	
Kautokeino. Aviovaara, Teno, Utsjoka	105	373	5	37
I <i>Kemi lappmark</i> :				
Enare, Sombio, Kemikylä, Kuolajärvi	111		8	
Sodankylä, Kittilä	56		15	
Kuusamo, Kitka	14	181	65	88
S:a	554		125	

Som synes dominerades ovannämnda lappmarker till huvudsaklig del av samerna. Med undantag av gränsområdet till Ryssland, Kuusamo och Kitka, där en tidigare kolonisation redan undanträngt de flesta av samebefolkningen, fanns enligt uppgiftsgivaren inom hela Torne och Kemi lappmarker 540 skattesamer och endast 60 nybyggare, till vilka med all sannolikhet även räknades de bofasta samerna. Den tidens uppgifter angående Kemi lappmarkens förfinskning (se ovan!) torde också emanerat till huvudsaklig del från det relativt fullständigt koloniserade Kuusamoområdet, som långt ifrån var representativt för de övriga delarna av nämnda lappmark och ännu mindre för Torne lappmark.

³³ I. Fellman, *ibid.* III, s. LXIV.

³⁴ I. Fellman, *ibid.* I, s. 113—159.

Siffrorna från Torne lappmark vittnar ej heller om tillförlitligheten i bl. a. Hellants och prästerskapets uppgifter om en allmän förfinskning av lappallmogen. Ovanstående siffror kan också jämföras med motsvarande uppgifter av domkapitlet i Härnösand rörande kyrkorna, språkförhållanden och skolorna under nämnda konsistorium år 1740. Vid nämnda tid anges antalet samer (lapsktalande) i Torne lappmark till följande:

I Jukkasjärvi	270
„ Enontekis	121
„ Kautokeino	63
„ Utsjoki	53
S:a	507

I förra fallet medräknades endast skattesamerna (373), medan domkapitlets uppgifter gäller samtliga samer (507). Dessa uppgivna siffror synes också harmoniera relativt väl med det antal samer och samehushåll, som lämnas den 31/12 1760 av kronofogden A. Hackzell i dennes ”Beskrifning öfver Norra Lappska Fögderiet”, vilket område omfattade de nämnda lappmarkerna.

Redan 1740 synes domkapitlet i Härnösand bibringats den uppfattningen, att finska språket då nått en sådan allmän utbredning i Torne lappmark, att lapska språket kunde nonchaleras. I sin ”Relation om Kyrkornes och Scholornes tillstånd uti Lappmarkerna, hörande till Hernösands stift”³⁵ den 16/4 1740 anger nämligen domkapitlet, att i samtliga nämnda lappmark hörande *församlingar förrättas gudstjänsten på finska* ”allthenstund Lapparne härstädes öfweralt thet språket mäktige äro, warande här således inga tolkar af nöden”. Det först angivna överensstämde säkerligen med verkligheten, men motivet, som anges, är enligt vittnesbörden och av vid den tiden av allmogen framförda önskemål icke riktigt. Som en direkt dementi på domkapitlets kategoriska påstående föreligger en skrivelse från lappmarksprästen i Enontekis *H. Ganander* den 3/11 samma år till konsistoriet i Härnösand, vari han anför följande:³⁶

”Ändtl. synes för en missionarius här wed Enontekis, som ock annorstädes, så framt ett så högstnödigt wärck utan frucht icke aflöpa skall,

³⁵ I. Fellman, *ibid.* II, s. 100.

³⁶ I. Fellman, *ibid.* II, s. 103.

kundskap i det Lapska språket högeligen af nöden wara; ty änskiönt här läses Finska, äro doch ibland en så stor myckenheet af män och qvinnor *knaþt öfver tijo till finnande, som utan tolck hwardags taalen kunna afhandla äfwen så mycket om icke mindre, som jag med bedröfwelse måst ebrfara, weta eller förstå the af dett de på Finska läsa.*"

Domkapitlet såg emellertid genom fingrarna med vad lokalprästerskapet utträttade. Förfinskningen pådrevs ofta hänsynslöst. Framförallt var det de till släkten Forbus hörande kyrkoherdarna *Henrik Forbus* i Nedertorneå, *Laurentius Forbus* i Kemi och *Zacharias Forbus* i Kemi lappmark, som var bekanta för deras stränghet och intolerans mot lapska språket och vilkas nitiskhet doldes under beteckningen "kamp mot lapparnas avguder". Så t. ex. blev samer i Enare på yrkande av Z. Forbus vid tinget därstädes den 9/2 1723 eller samma år som ovannämnda förordning om samernas undervisning på deras eget språk utkom, av häradsrätten "ej blott med åtskilliga motiver uppmuntrade att lära sig det finska språket" utan — som ovan nämnts — även dömda till böter för försummelse att inlära sig detsamma. Andra kyrkoherdar var icke mindre nitiska i att pådriva förfinskningen, som gick över den religiösa och kyrkliga uppfostran. Kyrkoherde *H. Wegelius* i Utsjoki, som hörde till Torne lappmark, hotade, efter det han "med mycken alfvarsamhet pålagt Catecheterna att tala Finska med barnen", därvarande samer att förfara med dem, vilkas barn icke lärde sig finska, som med de föräldrar, vilka icke hade vård om sina barns undervisning.³⁷ Det är betecknande, att Wegelius i direkt strid med Dir. för lapska eckl. verks föreskrifter i hopp om, att folket "genom den Högstes bistånd vinner nödig färdighet i finska språket" år 1760 utverkade biskop Mennanders medgivande, att nämnda språk skulle vara undervisningsspråk. Efter ett segt motstånd från samernas sida lyckades man leda det därefter, att visitatorn vid visitationen kunde påbjuda böter för de föräldrar, som ej lärde sina barn finska.

Vid domstolarna åtalades personer för bristande läskunnighet, vilket här betydde kristendomsstycken på finska språket. Vid tinget i Kuusamo dömes 1739 "gamble Tomas Seckinen på anmälan

³⁷ I. Fellman, *ibid.* II, s. LXX.

av kyrkoherde *Cbydenius* för underlåtenhet att lära sina 4 barn läsa i bok till böter, vid tinget i Enare anklagar kyrkoherde Z. Forbus tvenne samer, som föregående år dömts att förkovra sig i finska språket och katekesstyckena under förmaning att sörja för sin "Siäls Ewiga Wälfärd och Salighet". Vid tinget i Enare 1733 angav kyrkoherden "Ärewyrdige och Höglärde H:r Magist. Zacharias Forbus" samer Per Morattes söner för att de "hwarken låta . . . underwijsa sig, utan absentera för deras Renars skul, dem de likwäl genom andra skiöta kunde, eller wilja de lära finska språket uppå hwilket likwäl hela undervisningen är inrättad i Christendomen", varför han hemställde till rättens gottfinnande, "om de icke förtjäna någon bestraffning, som kunde lända dem till skräck och förmodelige uppbyggelse samt androm till warnagel och eftersyn". Domstolen fann, att de anklagade icke blivit bättre genom att sitta i stocken efter domen tidigare, varför föräldrarna till sönerna nu dömdes "at böta 5 R:r S.mt, sittia fyra Söndagar i stocken eller göra så många dagzwärken til Kyrkians behof som ther emot swarar och stående der till med uppenbar skriff hwar för sig, *hwilket dem tydeligen förtålkades.* För böterna plichtade förenämnda personer 2 par spö".

Liknande åtgärder mot samerna för försumlighet i inlärandet av finska språket finner man talrikt bland handlingarna. I lindrigare fall stannade det vid stockstraff eller vid hotelser om dom "inför världslig domstol" och om evig osalighet.

Den livliga språkstriden i de finska lappmarkerna väckte så småningom även domkapitlets i Härnösand uppmärksamhet. Konsistoriet infordrade yttranden från kyrkoherdarna och visitationsförrättarna beträffande befolkningens inställning i språkfrågan. Med anledning härav förrättades visitationer i de olika församlingarna för att få frågan utredd. Enligt visitationsprotokollet från Enontekis den 20/1 1748 förrättade komminister *Tornberg* (komminister i Jukkasjärvi 1739) morgonbön på finska och höll därefter "ett kort tal på lapska", varpå katekesförhör dels på finska och dels "äfwen på lapska" förrättades.³⁸ I fortsättningen finner man emellertid, att utanläsningen — som det ju var fråga om —

³⁸ I. Fellman, *ibid.* II, s. 2170.

skedde på *finska* ur den finska katekesen. Några lapska läroböcker förekom tydligen ej. Större delen av de närvarande kunde läsa sina katekesstycken och t. o. m. översätta dem från finska till lapska. Församlingen önskade omväxlande finska och lapska gudstjänster, de förra för de finsktalande nybyggarnas skull. Visitatorn påminde komministern — tydligen till följd av menighetens önskemål — att denne vid besök i kätorna eller vid förhör i kyrkan skulle använda sig av *både finska och lapska*. De lapska böcker, som erbjöds allmogem, ansågs den ej kunna läsa, varför samerna anmodades att sända sina barn till Jukkasjärvi lappskola, där undervisningen skedde både på finska och lapska.

Visitationen i Kautokeino den 24/1 1748 ger i stort sett samma resultat.³⁹ Bl. a. tillfrågades församlingen, om de icke önskade tillhanda sig de lapska böcker, som prosten Abr. Fougth insänt, varpå "gafs til swar at ehuru the kunna läsa i finska böcker, kunna the dock icke i berörda lapska böcker läsa innan til, utan anhöllo på det högsta, at the måtte få holla sig wid finska böcker, hwilka the äro wane at handtera, och sina barn uti them underwisa". Huruvida dessa redogörelser träffa andemeningen i den närvarande och frånvarande lappallmogens inställning är svårt att avgöra. P. Högström uttalar sina tvivel härom.

Vid visitationen i Utsjoki den 14/2 samma år,⁴⁰ då kyrkoherde A. *Hellander* installerades, finner visitatorn angående språkförhållandena i församlingen, att bland de gamla "af manfolcken" fanns sådana "them man swärligen kunde förstå för det de ei kunde det finska språket, utan läsa dels på danska, dels måste på lappska språk underwisa". Dock tillägger han, "äro sådana aldeles få". Med kvinnfolket var det svårare, då "de äro swage i det finska språket". Därför, meddelas det, blev församlingen "alfwarsamt tilsagt och åtwarnad at fliteligen hälst om wintertiden på Söndagar komma tilsammans, jämwäl ock at sin emellan öfwa sig flitigt i finska språket". Annars var allting i sin ordning — enligt visitatorns uppfattning. I stället för att införskaffa opartiska uppgifter om förhållandena inom församlingen synes visitationens huvudmål varit att påskynda förfinsknigen. Den andliga vården mättes efter

³⁹ I. Fellman, *ibid.* II, s. 273.

⁴⁰ I. Fellman, *ibid.* II, s. 277.

effektiviteten i språkinlärandet. "Kyrkioherden blef påmint om at fortfara med finska" och tillägges: "Man hoppas med Guds hielp vinna ock thenna swårigheten innan kort".

De relativt goda vitsord om finskkunnigheten, som visitatorn prosten *Isaac Erwest* (kyrkoherde i Kemi 1741—73, kontraktsprost) gett, motsäges redan två dagar senare av kyrkoherde *Hellander*. Det gällde nu att förhindra lappskolans flyttning från Utsjoki. Han framhåller, att många av barnen ej kunna lära att läsa i bok hemma, *eftersom föräldrarna ej kan finska*. Eftersom de lapska böckerna ej kan användas, därför att de skrivits på främmande dialekt, anser han, att skolan är nödvändig. Men i sin skrivelse samma dag (16/2 1748) till lagman O. *Malmerfelt* gör han i sitt försvar för finska språkets användning som undervisningsspråk en jämförelse mellan resultatet av kyrkans arbete i Kemi och Torne lappmarker, varvid han skriver:⁴¹

"At inbyggarna uti Kemi Lappmarck äro bättre för sig komne i Christendomens kundskap, än i Torneå och de andra Lappmarcker, kommer wäl först deraf, at de för tämmelig tijd sedan blifwit af sina Präster tilhåldne, at lära barnen tala och förstå det finska språket, hwarigenom det nu kommit så wida, at nästan alle barn derstädes det förstå . . . hwaremot Föräldrarne i Torneå lappmarcker härtills aldrig talt med sina barn annat än lapska".

Man märker här motsägelsen samma dag i tvenne skrivelser, allt efter ändamålet som åsyftas. P. Högström hade anfört ett rakt motsatt skäl för lapskans upptagande som undervisningsspråk, varvid han konstaterade, att kristendomskundskapen var bättre i de lappmarker, där lapska använts än i de, där uteslutande finska förekommit. Även i officiella skrivelser av detta slag synes den subjektiva faktorn spela en avgörande roll. *Hellanders* försvar för finska språkets användande vid undervisningen och som kyrkospråk bygger på en med P. Högström diametralt motsatt uppfattning beträffande de lapska dialekternas art: "Åtskillnaden i dialekterna är mycket stoor, så at desse Utsjoki lappar bekänna, at de intet förstå alt af Enare lappars tal, som lickwäl boo så nära til Hwarannan; intet alt af Iuckasjerfvi- och än mindre af södre

⁴¹ I. Fellman, *ibid.* II, s. 279 o. f.

lappars språk: så tycker jag”, fortsätter han, ”at med finska språkets inplantande på denna orten kan snarare och lättare aflöpa än med lapskan, til de böckers bruk och förstånd, som hijt nu kommit”.

Det ser ut som om Dir. för lapska eckl. verket vid den tiden var besluten att i någon mån försvara den lapska undervisningen och lapska språkets rätt, trots att prästerskapet i allmänhet föredrog finska språket. Ty i skrivelse den 26/10 1748 med anledning av nämnda visitationer heter det bl. a.: ”Ehuruwäl af Magister Engelmarks visitationsakt för Enontekis församling . . . inhämtas lappallmogens åstundan att hällre vilja läsa i bok på Finska, än Lappska; dock som Dir. hade sig bekant, att *Lappskan vore derar rätta modersmål*, på hvilket jämväl denna församlings ungdom blifver undervist vid scholan: . . . pröfvade K. Dir. tjenligt, att *Lappska språket, långt ifrån att alldeles af sido sättjas, fastmer skulle anses för rätta modersmålet, på hvilket Lappallmogen efter yttersta görlighet borde uti deras Christendoms kunskap undervisas*, med förmodan, att svårigheter, som härvid i början märkas kunde, igenom lärarens flit efter hand lærer alldeles försvinna”. Man kan inför detta knappast missförstå admonitionen till de präster, som i sina förfinskningsträvanden gärna ville undanskjuta lapska språket från undervisningen. Tyvärr fick eckl.verkets sunda tanke knappast någon praktisk följd.

Samma år den 9/11 behandlade lapska eckl.verket även redogörelsen från visitationen i Utsjoki, varom i prot. redogöres. Dir. hade inkallat kyrkoherde P. Högström, som tillställdes frågan om riktigheten av de i visitationsakterna framställda påståendena: ”Hwarpå Kyrkioh. utlät sig, at wid des förrättningar såsom visitator där på orten nogsamt förnummit, at, ehuru wäl åtskilliga nybyggare af Finnar därstädes satt sig neder, som hålla sig wid Finska språket, så wore dock Lappskan de infödda Inwånarnes af Lappar rätta modersmål, som de ganska wäl förstå, och är uti ingen annan mening för dem främmande än såwida dialecten uti de tryckta böckerna är ifrån deras dialect skiljaktig, at han intet annat skiäl såge til detta deras rätta modersmåls uteslutande, än Prästernas beqwämlighet, at Folckets betygade böjelse för Finskan allenast härrörde af en inbillning som skulle samma språk fram för deras egit äga något särdeles företräde i anseende til gudstiensten,

och änteligen at predikningarne förrättades ömsom på Finska och Lappska”. Skrivelse från pastor *Junnelius* företeddes, vari intygades, att lapskan var modersmålet för befolkningen i Torne lappmark, samt från kyrkoherde Z. Forbus, att detsamma var förhållandet i Kemi lappmark.⁴²

Med anledning härav resolverade Dir. för lapska eckl.verket följaktligen, ”at Kyrckioh. uti Utsjoki församl. alltid bör anse Lappska språket för des åhöreres af Lappar rätta modersmål, på hwilket de uti Christendoms kundskapen böra underwisas, til hwilken ända och så framt han uti samma språk redan icke är nog försigkommen, han jämwäl har at sig därom winlägga, at han inom et års förlopp däruti ofelbart gjordt de framsteg, som des embetes utförande kräfjer.”

Skrivelserna föranledde den 9/2 1749 en protest till domkapitlet från *And. Hackzell, H. P. Tornström, P. Bucht och Cristob. Zeebulon*, vilka kyrkoherde Hellander i Utsjoki sammankallat, mot eckl.verkets åläggande att undervisa på lapska. Petitionärerna åberopa allmogens inställning: ”Om gudstiensten och Cathechisationen skulle komma at förrättas efter den dialect, som här hoos dem är bruckelig, och den Kyrckioherden Hellander inhämtat och brukat, så skulle det intet wara dem emot, men mycket häldre wilja de blifwa wid det wanliga finska språket, höra finska predikningar, läsa finska böcker, etc. än begynna at lära det så ganska mycket ifrån deras dialect skiljaktiga språket, uhr de nya Lappska böcker”.⁴³

Den 11/2 samma år skriver kyrkoherde Hellander i samma ärende till Dir. för lapska eckl. verket. Efter att ha framhållit olikheten i den i böckerna förekommande dialecten och befolkningens i Kemi lappmark anför han: ”Är altså effter mitt tycke det en Samwets saak, at påtvinga folcket, som i så lång tid öfwat sig wid Finska språket och nu deruti wunnit ett wackert framsteg, en så fremmande och obekant Lappska dialect.”⁴⁴

Även prosten Erwast i Kemi tog upp frågan i en skrivelse den 9/6 1749 till domkapitlet i Åbo, i vilken skrivelse han åberopar

⁴² I. Fellman, *ibid.* II, s. 284—85.

⁴³ I. Fellman, *ibid.* II, s. 288.

⁴⁴ I. Fellman, *ibid.* II, s. 289.

kyrkoherde Hellanders uppfattning och hemställer, att domkapitlet lägger sitt ord för att allt får förbliva vid det gamla.

Med anledning av nämnda skrivelse avgav domkapitlet yttrande i ärendet till Dir. för lapska eckl.verket den 29/6 1749, vari yrkas, "att Kongl. Direktion så i anseende härtill (dialektolikheten) som flera så väl af thenna LappAllmoge som theras Kyrkiöherde härwid andragne bewekande skiäl och omständigheter, skulle tackas willfara thesse Utsjoki Lappars åstundan *at al gudstienst och Cathechisation må hos them skie å thet them mäst bekanta Finska språket*". Som synes kunde ingen av prästerna tänka sig den möjligheten, att läroböcker kunde utges på nordlapska språket, trots att Ganander redan utarbetat sådana men ej fått dem till trycket. Största svårigheten låg sannolikt, som Högström säger, i att prästerna själva ej ville lära sig lapska språket.

Samma år synes kyrkoherde P. Högström insänt sin tidigare här ovan refererade inläga angående lapska språkets användande i undervisningen i Torne lappmark, vari han klargör problemet såväl från prästerskapets som från allmogens egen synpunkt.

Under hela denna livliga språkdiskussion synes domkapitlet i Härnösand ej ägnat frågan något påtagligt intresse. Det överläts åt det lokala prästerskapet att utforma undervisningsarbetets former i dessa lappmarker. När emellertid Dir. för lapska eckl.verket ingrep och en våldsamt opposition mot dess dekret uppstod bland ifrågavarande lappmarkers präster och sedan även Åbo domkapitel gett ifrån sig ett livstecken, måste det nu taga frågan under allvarligt begrundande. Men för att ytterligare få en inblick i förhållandena här uppe beslöts, att biskop *Kiörning* själv skulle företaga en visitationsresa till Torne lappmark, vilket också skedde år 1751. Ändamålet med resan torde varit att ytterligare utröna befolkningens egen inställning till den omstridda frågan.

Den 15/1 1751 förrättades visitationen i Jukkasjärvi.⁴⁵ På frågan, på vilket språk, finska eller lapska, samerna hade lättast att inhämta sina kristendomsstycken står det, att det "enhälligt ropades på Finska". På frågan, om de ej lättare betjänade sig av lapska, "utlåto de sig åter allmänt, at de hafwa sig bekanta ordsätten i sin

⁴⁵ I. Fellman, *ibid.* II, s. 296.

Christendom, hwilka de säga sig i de lapska böckerna ej förstå, (e)medan de woro främmande och otydeliga". Visitatorn frågade, om de icke ville bli undervisade på lapska, som alla förstod, "men somliga torde icke förstå Finskan, hwarpå Församlingen gaf tillkänna enhälligt, som förmärcktes, at de wille ej antaga lapskan, til at deruti underwisas, utan anhöllo flera gånger, at få blifwa wid Finskan". Församlingen framhöll som skäl mot undervisning och gudstjänst på lapska, att den ej förstod den lapska, som förekom i de lapska läroböckerna. Det blev följaktligen beslutat, att undervisningen skulle ske på finska bl. a. därför, att "altid ifrån församlingens begynnelse gudstienst blifwit hållen på finska med sång och predikan" . . . "dock", tillägges, "böra Prästerna wara kunniga i lapskan, som här gängse är, at därpå underwisa de Lappar, som ännu icke äro finskan aldeles mäktige". Även i lappskolan skulle undervisningen ske på finska.

Vid läsningen av protokollet undrar man, om icke den hänförelse för finska språket och motsvarande avoghet mot samernas modersmål alltför mycket avspeglar prästerskapets och nybyggarnas inställning och att deras röst, vilka saken egentligen angår, alltför mycket trängts i bakgrunden. Av erfarenheterna då och längre fram i tiden är man böjd att antaga detta.

Vid visitationen i Kautokeino den 29/1 samma år upprepas samma scen, dock med en viss avvikelse. Vid visitationen 1746 hade samerna anhållit att få sin gudstjänst på lapska och Aviovaara byamän hade begärt att få postilla på samma språk. Visitatorn erbjöd dem nu de lapska böcker, som var tryckta, men härpå svarades, att de ville ha dessa och predikan "effter den Dialecten de förstå". Då detta enligt visitatorns uppfattning inte var möjligt ville församlingen hellre ha finska än lapska böcker: "I anseende til alt detta, tillät Herr Biskopen dem at blifwa wid Finskan, derpå underwisa sina barn, och at på det språket gudstiensten ibland dem skulle förrättas, samt ibland på lapska, som härtill skedt". Ett gammalt knep har alltid varit vid skapandet av folkopinioner att inskjuta ett omöjligt alternativ för att få igenom sitt eget förslag.

Visitationen i Enontekis församling ägde rum den 24/1 samma år, varom prot. säger bl. a. följande:

"Församlingen tillspordes, huru Gudstiensten här förrättas: Swarades på Finska, och ibland på Lapska. Förestältes, om de icke hällre åstundade

på lappska allena eller mästadelen, men swarades öfwer alt på Finska, som flera gånger upprepades. De sade sig förstå alla detsamma, hade finska böcker, och lärdt sielfwe af barndomen läsa på det samma, samt underwisat, och wille underwisa sina barn på det samma. Herr Kyrckioherden *Tornberg* berättade, at han ock försökt underwisa lapallmogen uti deras Christendom på lapskan, men derwid litet utträttadt. Flera föreställningar gjordes, men alla begärte med beweklig röst, at få blifwa wid det de woro wana”.⁴⁶

Inför dessa uttalanden jämförda med tidigare sådana står man frågande, huru mycket de uttryckte lappallmogens verkliga uppfattning och önskemål. Att bevisa för mycket är ofta en svaghet. Kanske P. Högström hade rätt, då han skrev, att lappallmogen kunde man få till vad man ville. Dessutom vet man ej något om visitationsstämmans sammansättning. Där om nämna protokollen ingenting. Erfarenheter nära ett par sekler senare från finnbygden vittnar om att opinionsyttringar lätt skapas i enlighet med ledningens önskan. Vida lättare torde det varit i mitten av 1700-talet med en ambulerande lappmarksallmoge. Säkerligen var nybyggarna med prästerskapet i teten. Som tidigare nämnts 1738 eller 10 år tidigare fanns inom området 373 skattesamer och 37 nybyggare eller enligt domkapitlet i Härnösand 507 samer. Senare hade säkerligen en del nybyggare tillkommit. Men man kan knappast antaga, att den kompakta massan av samer, som enligt andra vittnesbörd till största delen icke kunde finska, trots att en del av de yngre lärt sig att själlöst rabbla upp katekestycken, skulle varit så hänfödda att få all undervisning och gudstjänst på det främmande språket och samtidigt lika energiskt avböjt all undervisning på sitt modersmål, detta i synnerhet, som de vid andra tillfällen uttryckt en motsatt önskan. Här torde nog önsketänkandet och en väl preparerad sammansättning av stämman gjort sitt till. P. Högström, som opartisk iakttagare, ger en vida trovärdigare bild av förhållandena.

Med stöd av visitationsprotokollen, de infortrade yttrandena av prästerskapet och biskopens egna iakttagelser beslöt domkapitlet i Härnösand den 14/8 1751 att i skrivelse till Dir. för lapska eckl.verket föreslå, att finska språket bibehålles som undervisnings-språk i Torne lappmark framför allt av följande skäl:

⁴⁶ I. Fellman, *ibid.* II, s. 299.

1. Allmogens egen önskan att bibehålla finska språket.
2. De dialektala olikheterna i de sydlapska läroböckerna, varför böckerna icke förstås av samerna i Torne lappmark.
3. Finska språket har varit använt i Torne och Kemi lappmarker allt ifrån kristendomens början här eller från Karl IX:s tid, ”hwarfore the nu bruka thet språket som sitt modersmål”.
4. Lapskan och finskan i dessa lappmarker är relativt lika, ”warande knapt hwart tijonde ord purt Lappska”, varför lappallmogen har lättare att lära sig finska än svenska.
5. Kristendomsundervisningen på finska har här fört kristendoms-kunskapen framåt.⁴⁷

Åberopande dessa skäl, som långt ifrån återspeglade de verkliga förhållandena, föreslog domkapitlet, ”att Lappalmogen therstädes både wid församlingarne och Scholorne måge betjena sig av finska böcker, börande icke desto mindre Prästerna wara beredde at betjene them af Lapallmogen med theras egit språk, som ej wäl förstå finskan, och tils vidare hålla predikningar både på finska och Lapska efter thet, som wanligt warit: anseende Consistorium för ett hinder, om Lapska efter then projekterade språkets förening och the therpå utkomna böcker skulle hädanefter komma at brukas”.⁴⁸

Som man ser härav, innehåller domkapitlets inlaga ej blott direkta felaktigheter föranledda av prästerskapets oriktiga påståenden, utan även en viss portion sofisteri, då ju samerna ställdes inför valet av en oförståelig lapsk dialekt, vars ortografi de ej ens var hemma i, och ett främmande språk, som traditionen inpräntat i dem som kyrkans och religionens språk. Samernas verkliga modersmål, som de ofta uttryckt önskan om att bliva undervisade på, fanns ej alls bland alternativen.

Den 5/12 1751 biföll Dir. för lapska eckl.verket domkapitlets i Härnösand framställning beträffande de ”norra Lappmarkerna”, samtidigt som det tidigare beslutet upphävdes. Därmed sanktionerades och legaliserades prästerskapets i Torne lappmark strävan att tillbakatränga och undertrycka lapska språket till förmån för finskan. Försöket att ge lappallmogen ett eget skriftspråk, i vilket dess andliga kultur fått ett uttrycksmedel, förkvävdes genom dom-

⁴⁷ Domkapitlets i Härnösand prot. den 14/8 1751.

⁴⁸ I. Fellman, *ibid.* II, s. 303.

kapitlets medverkan. Dir. för lapska eckl.verket hade gjort ett allvarligt försök att tillerkänna samerna, vad man med ett modernt uttryck kunde kalla de allmänt mänskliga rättigheterna. Förfinskningfanatikernas motstånd var för starkt, stött som det var på den prästerliga och kyrkliga traditionen. Till lapska översatta böcker utdelades visserligen sporadiskt men de dittills förekommande lapska predikningarna och katekisationerna försvinner ganska snart. För att i någon mån hålla kontakten med den enbart lapskspråkiga allmogen började man tillsätta särskilda kateketer, som följde samerna på deras vandringar. Men även dessa får stränga ålägganden att använda sig av finska så långt möjligt är. Språkinlärande är följaktligen kyrkans huvuduppgift i denna lappmark. Predikoförhören, husförhören m. m. övergår automatiskt att ske på finska. På visitationen i Enontekis 1758 har den förut vanliga predikan på lapska ersatts av en finsk utläggning. Den under 40-talet av visitatorn framställda frågan, på vilket språk allmogen önskade ha predikan och undervisningen försvinner från visitationsprotokollet på 50-talet. Men samtidigt klagas över att ungdomens kristendomskunskap inskränker sig till ett utantill rabblande av katekestyckena, som betecknas som "Salighetens grund", utan att vederbörande förstår innehållet. 1759 klagar bl. a. kyrkoherde *Wegelius* över dessa brister och anser dessa bero på "okunnighet i finska språket". År 1773 klagar kyrkoherden i Utsjoki *D. E. Högman* över att befolkningen endast talar lapska och att "barnen således föga annat tala förrän de vid sin Christendoms lärande hinna att förskaffa sig någon insigt i finska språket". Detta synes icke väl harmoniera med de skönmålningar, som redan 10 år tidigare levererades från samma församlingar, då prästerskapet kämpade för finska språkets allena rådande.

Arbetet med undertryckandet av lapska språket fortsätter med lika stor energi. Så t. ex. anför nyssnämnde *Wegelius*:⁴⁹

"Sedan jag med så mycken alfvarsamhet pålagt Catecheterna at tala finska med barnen, och at för all ting ifrån spädaste åhren leda dem til eftertancka och rätt begrep af det de läsa, jag äfwen wid alla förhör har det förnämligast i syfte, at intrycka hos folcket et tydeligit begrep af det de läsa, förmant fäder och huusbönder... at tala åtminstone esom oftast med sina barn och sit huusfolck finska, föreskrifwit församlingens

⁴⁹ I. Fellman, *ibid.* II. s. 317.

uppsyningsmän at hafwa noga inseende, om och huruwida hwar och en efterkommer denna skyldighet eller ei, samt sådant upprichtigit gifwa mig wid handen, jag ock dessutom wid barnens förhör af deras mer eller mindre gjorda förkofring i finskan snart kan finna, hwilcka häruti varit försummeliga, samt ändteligen lofwat och tänckt förfara med försummeliga på samma sätt, som med de föräldrar förfaras skal, hwilka icke hafwa någon wård om sina barns underwisning i nödiga Christendoms stycken, så hoppas jag genom den Högstes nådiga bistånd, at folcket härstädes innan kort winner en nödig färdighet i finska språket".⁵⁰

På liknande sätt gick man tillväga i de övriga församlingarna i Torne och Kemi lappmarker. Följden härav var, att sameallmogens eget modersmål i själva verket blev ett förbjudet språk i undervisningen, kyrkan och kulturarbetet. År 1783 skriver också kyrkoherden i Jukkasjärvi *Olof Sandberg* som svar på en av prostens Erik Brunnus framställd fråga; "Till ödmjukaste följe af Herr Prostens skrifwelse har jag äran vidhandengifwa, att i Jukkasjärvi församling är hvarken tillgång eller afgang på lappska psalmböcker, emedan det i långliga tider varit Lapparne förment att offentligent dyrka gud på sitt modersmål."⁵¹

Härmed kan man säga, att samernas i Torne och Kemi lappmarker första språkfråga hade passerat den kritiska punkten för språminoriteterna. Statens och domkapitlets makt samt kyrkans tjänstemän förkvävde det första försöket att draga nytta av den kulturfaktor, som ett folks modersmål alltid utgör. En outvecklad befolknings eget initiativ spelar föga roll i sådana sammanhang. För att allmogen själv skall kunna värdera sitt modersmål och dess betydelse i den kulturella utvecklingen fordras redan ett högre kulturstadium.⁵² Naturmänniskans ursprungskultur ligger på ett annat plan. Hon ser ofta i statens och kyrkans representanter ett slags högre varelser, vilkas språk naturligtvis antages och föreställs som ett högre språk, vars inhämtande höjer naturmänniskan ett ståndet mellan henne och kulturmänniskan. Ej att undra på att även samen följde denna allmänt mänskliga tankegång och överlämnade sig och sin själs salighet åt kyrkans män. Lapskan blev ej

⁵⁰ I. Fellman, *ibid.* II. s. LXXIII.

⁵¹ Torne prosteriarkiv, B nr 2.

⁵² J. Vahl, *Lapperne og den lapske Mission.*

blott för kyrkans män och nybyggarna utan även för samerna själva ett slags mindervärdigt språk, som ej ansågs ens vara ägnat att tjäna befolkningens egen religiösa uppbyggelse. Nivelleringen var redan på 1700-talet målet för den offentliga undervisningen.

Eftervärlden måste alltid söka försvar för åtgärder, som de maktägande vidtagit. Så har man även i detta fall gjort och kommer alltid att göra det. Det har inte saknats försök att framställa saken så, att initiativet till förfinskningen utgick från den lapska allmogen själv.⁵³ Även i diktaturländerna har denna metod varit allmänt anlitad. Logisk vederläggning hjälper vanligen föga att rätta en trosfråga. Beträffande här ifrågavarande sak säger I. Fellman:

”Då ofvan berörda lapska språkfråga blifvit av Sjögren och efter honom af Vahl framställd på ett ensidigt sätt, emedan det”, så säger Haller, var faktiskt på Lapparnes egen begäran, som finskans öfvervägande blef undervisningsspråk i Torneå lappmark, tål detta uttalande mycken modifikation. Ty såsom af här intagna handlingar otvetydigt framgår, låg dock grunden till denna begäran sist och slutligen, icke i förkärlek för finskan eller afvohet mot deras eget språk, utan deri, att villkoret för lappskans användning vid gudstjänst och undervisning var, att de nya böckerna dervid skulle brukas, hvaruti åter Lapparne ej ville finna sig af orsak att språket i dessa böcker var för dem främmande”.⁵⁴

Den största svårigheten vid folkupplysningsarbetet bland samerna torde ha varit saknaden av ett enhetligt kyrko- och undervisningsspråk. Som redan tidigare omnämnts, hade det lapska språket under årtusenden förgrenat sig i olika dialekter såsom rysklapska, enarelapska, nordnorsk- och tornelapska, lulelapska, pitelapska, umelapska och de sydlapska dialekterna.⁵⁵ Till uttal, ordförråd och satsbyggnad skiljer sig de skilda dialekterna från varandra, så att samer inom ett område ej ens förstår sina landsmän från ett annat dialektområde. Att under sådana förhållanden skapa ett enhetligt kyrko- och undervisningsspråk, alltså ett litteraturspråk, var praktiskt taget ogörligt. Närmast gällde det att få en översättning av bibeln på lapska. Första försöket att översätta nya testamentet

⁵³ E. Haller, Svenska kyrkans mission under frihetstiden.

⁵⁴ I. Fellman, *ibid.* II. s. LXXIV.

⁵⁵ B. Collinder, *Lapparna*, s. 55 o. f.

gjordes av den samefödde pastorn *Laurentius Rangius* i Silbojokk åren 1701—13. Denna översättning, som finns endast i manuskript, var bristfällig i så måtto, att den höll sig enbart till en dialekt. Först med lappmarksprästen *Pebr Fjellström* (1697—1764) i Lycksele fick man en person, som hade förutsättningar att åstadkomma en på språkstudier grundad översättning.⁵⁶ Redan 1738 hade han utarbetat *Dictionarium Sveco-Lapponicum* (svensk-lapska lexikon), *Grammatica Lapponica* (lapsk grammatik) samt en översättning till lapska av Svebelius' förklaring över Luthers lilla katekes, vilken 1744 följdes av en lapsk abc-bok, Luthers lilla katekes, en kyrkohandbok och en psalm- och evangeliebok. På rekommendation av landshövding Gabriel Gyllengrip i Umeå och domkapitlet i Härnösand uppdrog kungl. maj:t åt Fjellström att utarbeta en översättning av nya testamentet på lapska. År 1755 förelåg denna översättning jämte katekesen i tryck. Att emellertid förena alla lapska dialekter i ett sådant arbete var en omöjlighet. Närmast utnyttjade Fjellström de sydlapska dialekterna och i dessa dialektområden kom översättningen att bli grundläggande för samernas religiösa uppfostran.⁵⁷ I Torne- och de nordfinska lappmarkerna kom däremot denna översättningen till föga användning.

Fjellström fick ej uppleva den tidpunkt, då även gamla testamentet översattes på lapska. Först efter långa diskussioner, förslag och omarbetningar utkom hela bibeln på lapska år 1811.

Språkfrågans avgörande medförde ej enbart problem för undervisningen och den kyrkliga vården. Även den administrativa och judiciella förvaltningen mötte besvärligheter, då den förespeglade snabba förfinskningen icke förverkligades i den takt, som de kyrkliga myndigheterna och prästerskapet förutsatt, samtidigt som morgonrodnaden av finnbygdens nästa språkfråga skymtade i fjärran. Landshövding *J. Funck* i Umeå föreslår den 1/12 1760 hos kungl. maj:t, att för allmogen i de finstalande församlingarna lagar och förordningar utgaves även i finsk översättning, så att de vid uppläsningen från predikstolarna kunde förstås av befolkningen. Ett motsvarande förslag gjordes av prosten Fjellström vid visitationen i Jukkasjärvi nämligen att grundlagarna skulle utges på lapska,

⁵⁶ Harald Tigerström, *Bibeln på lapska*, Norrbotten 1950/51, s. 66 o. f.

⁵⁷ *Nordisk Familjebok*.

vilket förslag dock ej ledde till något positivt beslut av Dir. för lapska eckl.verket med den motiveringen, "att det var mindre nödigt besvära denna allmoge med en sådan politisk kunskap".⁵⁸

Domstolarnas förhandlingar i lappmarksdistrikten hade i allmänhet letts av domare, som saknade kunskaper både i finska och lapska. Kontakten mellan rättvisans representanter och de anklagade hade skett genom tolkar och bisittarnas översättningar, vilket medförde ständiga klagomål över att framställningarna och redogörelserna varit ofullständiga och ofta missvisande. Med anledning härav föreslogs i rikets ständers "Cammar Oeconomie och Commerce Deputations Cammar Oeconomie Utskotts Betänkande, rörande Allmänna hushållningen i Lappmarkerna" den 5/5 1762, att domarna i de södra lappmarkerna skulle *behärska lapska språket*, men i de norra lappmarkerna endast *finska språket*, samtidigt som "the hittills i Lappmarkerna brukeliga Tingstolkar såsom skadeliga och endast till willa för Domarne och allmogen derstädes til afskaffande af Utskottet anmälte (blefwo)".⁵⁹ Man hade väntat, att samerna i Torne och Kemi lappmarker erhållit samma rättmätiga rättigheter vid avgörandet av deras rättsliga frågor som samerna i Ume, Pite och Lule lappmarker d. v. s. fått sina mål handlagda på sitt modersmål. Men tydligen hade myndigheterna i de centrala ämbetsverken bibringats den felaktiga uppfattningen, att samerna i norra lappmarkerna redan övergett sitt modersmål. De som förde landsändans talan var icke representanter för allmogen utan för de finsktalande ämbets- och tjänstemännen.

Kungl. Maj:t synes emellertid icke fäst sig vid utskottets förslag. I kungl. res. på allmogens besvär den 17/8 1762 förbigås hela tolkfrågan, tydligen enligt Fellman beroende på att tingstolkarna — märkligt nog — fick avlönas av tingslagen, vilket abnorma förhållande enligt J. Fellmans anteckningar ännu på 1830-talet existerade i Enontekis, även om det då gällde en *finsk* tolk. Ganska märkligt är, att först genom kungl. br. den 27/4 1860 övertog staten avlöningsutbetalningen till de lappländska tingstolkarna, som samerna tidigare själva fått avlöna.

Under slutet av 1700-talet fortskrider förfinsknigen av den

⁵⁸ I. Fellman, *ibid.* I. s. 270.

⁵⁹ I. Fellman, I. s. 524.

kyrkliga undervisningen i Enare (Karesuando), Jukkasjärvi och Gellivare områdena. Ej blott kyrkopolitiken utan även en ökad nybyggarverksamhet bidrager härtill. De finsktalande nybyggarnas antal ökas och samerna tillbakatränges. På 1800-talet använder kyrkan lapska språket endast vid enstaka extra högtidliga tillfällen och någon gång under samernas högfjällsvandringar. När sedan lekmanverksamheten i mitten av 1800-talet sätter in, sker den huvudsakligen på finska, tills problemet i slutet av 1800-talet får en annan aspekt: finska språket måste undanträngas av svenska språket. Försvenskningens arbetet börjar och de bägge tidigare språken får ge plats för riksspråket med sin tyngre pondus. Redan 1895 hölls "endast några få gånger om året predikan på lapska i en del af Lapplands kyrkor", skriver K. B. Wiklund.⁶⁰

Återupptäckandet av lapska språkets kulturella värde för ett folk, som har det till sitt modersmål, sker först i mitten av 1900-talet, då man i den nya undervisningsplanen för nomadskolorna på läsordningen bereder en liten anspråkslös plats för lapskan. Fr. o. m. tredje klassen tilldelas modersmålet 2 à 3 tim. i veckan. Förtjänsten härav kan man nog tillskriva nomadinspektören fil. dr *Israel Ruong*, som själv härstammar från samernas folk.

Så visar denna korta översikt, att den nuvarande språkfrågan i Norrbottens finnbygd föregåtts av en annan drygt 100 år före försvenskningens frågans uppkomst. Mellan dessa tvenne frågor finns många paralleller. Den lapska är äldre liksom samerna själva. Kanske därför det svenska samvetet vaknar tidigare där. Något i den vägen kommer man att tänka på, då man läser biskop *Bengt Jonzons* ord i Pitedalens folkhögskolas 5-årsskrift:⁶¹

"Vet manne en enda procent av den svenska allmänheten, att vi i vårt land har ett rasproblem, visserligen i litet format, men till arten märkvärdigt lika de olösta rasproblem i Amerika och Sydafrika, som vi självtillräckligt förfasar oss över? Det har tagit mig år att inse det. Nu vet jag det. — Sveriges historiska *skuld* till samerna kan aldrig gäldas. Det är försent".

⁶⁰ K. B. Wiklund, *Nationaliteterna i Norrland*. Nordisk tidskr. 1895, s. 377 o. f.

⁶¹ Norrländsk tidskrift, nr. 1, 1957.

VI. LAPPSKOLOR UNDER 1700-TALET OCH BÖRJAN AV 1800-TALET

Den Skytteanska skolan i Lycksele var lappmarkens första skolanstalt. Längre kom man ej under 1600-talet. Först genom kungl. förordningen den 3/10 1723 upptogs frågan om skolors insättande i lappmarken till behandling. Där bestämmes, att vid varje huvudkyrka skulle en sådan inrättas (§ 3). Medel härtill skulle anskaffas genom kollekt i landets kyrkor. De första lappskolorna började sin verksamhet 1732 i Åsele och Jokkmokk. I Arjeplog och Utsjoki startade skolorna 1743 och i Jukkasjärvi 1744. Skolan i Utsjoki indrogs 1750. I Föllinge anlades skolan omkring 1750 och i Gällivare 1756.

Angående dessa lappskolors organisation och verksamhet ger E. Haller med stöd av tillgängliga handlingar en översiktlig framställning, samtidigt som han i en bilaga återger "Instruktion för Inspektorerne och Scholae-Mästarena i Lappmarken, samt Scholae-Piltarna der sammanstädes" av år 1735.¹

Lappskolornas ändamål var naturligtvis ej analogt med en vanlig folkskolas. Det var missionsverksamheten bland samerna, som de skulle betjäna. Samtliga var internat med ett fåtal elever, som varje år skulle intagas. Efter tvenne års vistelse vid skolan — ibland även längre — hemförlovades lärjungarna med villkor, att de sedan under trenne år i hemmen undervisade andra samebarn. De dugligare uttogs till kateketer, som skulle meddela undervisning i kåtorna, uppläsa en predikan, då samerna ej kunde besöka kyrkan, samt förrätta morgon- och aftonbön. Enligt uppgift fanns i samtliga lappmarksförsamlingar år 1761 12 sådan kateketer.

Skolordningen lämnar i tre avdelningar de föreskrifter, som in-

¹ E. Haller, *ibid.* s. 114 o. f. Se även Erik Nordberg, *Arjeplogs lappskola!* (Årsb. i sv. und.hist. 1956.)

spektorerna, lärarna och eleverna hade att rätta sig efter. Prosten i kontraktet var inspektor. Skolmästaren eller pedagogen var alltid prästvigd. Till hans uppgifter hörde förutom undervisningen även att sörja för lärjungarnas fysiska vård. I samråd med prostens skulle han göra inköp av förnödenheter, mat och kläder. I egenkap av skolans ekonomiska förvaltare bar han titeln "spismästare". Även skolböckerna erhöll eleverna utan ersättning. Ibland bidrog emellertid de förmögnare bland föräldrarna till barnens underhåll.

Vid sitt tillträde till befattningen skulle skolmästaren inför bioskopen och skolans inspektor avlägga en ämbetsed, vari han lovade att uppfostra lärjungarna med "mildhet, saktmodighet, vänlighet och stort tålmod". Hårda ord och straff "med hugg och slag" fick ej förekomma. Ingen, som ej behärskade lapska språket, fick anställas som lärare. Som synes är vår tids allmänt beprisade humana skolstadganden ingen nyhet i skolans historia. Visserligen var kroppssaga ej förbjuden, men då den förekom, skulle den tilldelas på så sätt, "att den hos detta arma och blödiga folket ej någon skräck för skolan förorsaka måtte". Man finner här samma tankar som uttryckes redan i skolordningen för trivialskolan och gymnasiet den 4/2 1724. Lärareden är i stort sett samma.

En fullt modern synpunkt framföres genom uttryckligt åläggande för läraren, att ej enbart *undervisa* utan även *uppfostra*, varom närmare och detaljerade föreskrifter lämnas likasom beträffande barnens uppförande i skolan och utom skolan. Tongångarna kännes igen i alla följande skolordningar ända fram till 1946 års skolkommissions betänkande.

En annan intressant uppgift kan nämnas. Ursprungligen var lappskolan inrättad för gossar. Men snart gjordes förslag om att även lappflickor skulle kunna intagas med bl. a. den motiveringen, att dessa ofta bättre än gossarna hade möjlighet att i hemmen undervisa andra. Direktionen biföll denna framställning, och redan i slutet av 40-talet infördes samundervisning, vilken trots tvekan från många bl. a. domkapitlet, ledde till välsignelse och nytta.

Ännu en nya kategori av elever kom att på 1750-talet inskrivas vid lappskolorna. De nybyggare, som slagit sig ner i lappmarken och som saknade alla undervisningsmöjligheter för sina barn, anhöll om rätt att låta dessa få undervisning i lappskolan. Kungl.

maj:t beviljade detta 1753 beträffande Lycksele skola. Redan tidigare hade samma förmån beviljats nybyggarna i Jokkmokk och senare erhöll även de övriga lappmarkens nybyggare denna förmån.

Antalet barn i varje lappskola var ursprungligen begränsat till 6 per år men kom att utökas undan för undan. Lärjungarnas ålder varierade mellan 8 och 20 år.

Läsåret pågick året runt med undantag av 6 veckors ferier ”i högsta sommaren” och en kortare fritid under jultiden. Lärjungarna stannade dock även under ferierna i skolan. Det dagliga skolarbetet började kl 6 om sommarn och kl 7 om vintern och pågick 6 à 7 timmar om dagen med undantag av onsdagar och lördagar, då eftermiddagarna var fria.

Undervisningspråket i skolan var vanligen lärjungarnas modersmål, lapskan, medan nybyggarnas barn undervisades på deras eget språk. Förordningen 1723 föreskrev, att de lärjungar som så önskade, skulle även beredas möjlighet till undervisning i svenska språket. I skolordningen stadgas, att ”läraren måtte informera ungdomen på det sättet, nämligen att när den på Lappska lärdt ett stycke av A. B. C. booken eller Catechismo, han då strax vänjer them at gifwa det på Swenskan, emedan och Scholae Böckerna på bägge språken äro upplagde”. Men redan på riksdagen 1738/39 framställdes förslag om att svenskan skulle bli undervisningsspråk i skolan för att på så sätt utbreda riksspråket bland samerna. I de södra lappmarkens användes till en början bägge språken, men ”snart skönjdes en tendens att låta svenskan vika för lapskan”.² Endast i Åsele och Jämtlands lappmarker, där samerna förstod svenska, övergick man till helsvensk undervisning. I Torne och Kemi lappmarken blev finska språket det dominerande undervisningsspråket.

Vad läste man i dessa lappskolor? Först innanläsning, varefter man lärde sig utantill trons artiklar, Fader vår, Morgon- och aftonbönen m. m. Så fortsattes med Luthers katekes och Svebelii förklaring. I de finsktalande församlingarna utbyttes Svebelii katekes mot Gezelius'. Sedan nya testamentet översatts på lapska, använde man det även vid undervisningen. Naturligtvis var kristendoms-

² E. Haller, *ibid.* s. 122.

ämnet det dominerande. Men även undervisning i skrivning och räkning förekom. Dock synes myndigheterna ej haft stora sympatier för dessa ämnen. Kanslikollegiet gjorde 1754 hemställan om att en del lärjungar måtte undervisas i räkning och skrivning, eftersom det vore önskvärt, att vissa lägre tjänster i lappmarken besattes med samer. Direktionen var emellertid tveksam härom men gick dock med på att man skulle göra ett urval av ”kvickaste piltar”, dock — tillades — finge ej flera undervisas i dessa ämnen, än nödvändigt vore. En del mera begåvade elever undervisades även i historia och geografi. Även latin nämnes, sannolikt endast för dem, som man utvalt för vidare studier vid gymnasiet. De elever, som utsågs till kateketer, fick en liten handledning i ”qvaestionerande öfver catechismi läropunkter . . . att således uppöfva deras förstånd, eftertanke och färdighet till att kunna katekiseras”. Av övningsämnen förekom endast slöjd — dock ej alltid — samt sång, framför allt psalmsång.^{2a}

En uppgift från lappskolan i Jokkmokk, som väl i huvudsak var anordnad på samma sätt som de övriga i de norra lappmarkerna, visar, att lästiden var 2-årig. Undervisningen pågick från mitten av januari hela året med endast 6-veckors ferier under den varmaste tiden på sommaren jämte en veckas lov under de större högtiderna. Den dagliga undervisningen började kl 6 under den ljusa tiden och kl 7 under den mörka med bön och åkallan om nåd och välsignelse, varpå arbetet pågick kl 6—8. Kl 8—9 var ett uppehåll, varefter arbetet fortsatte till kl 11. Kl 12 vidtog övning med de försigkomna eleverna med skrivning och med de övriga med läsning, tills även dessa lärt sig skrivningen, till kl 2, varpå följde lov. Därefter arbetade man åter mellan kl 3—5. Skoldagen avslutades med bön och psalmsång. Onsdagar och lördagar slutade läsningen kl 2, för att bereda eleverna tillfälle till nödvändiga kroppsarbeten.

För undervisningen lämnades detaljerade metodiska anvisningar, varvid särskilt lades stor vikt, att ingenting inlärdes, som alumnerna ej förstod. De elever, som ej hann inhämta de föreskrivna kunskapsmomenten fick sitta kvar i klassen, tills de gjort detta. Lä-

^{2a} Se även Erik Nordberg, *ibid.* s. 112—122!

raren hade att övervaka lärjungarnas uppförande jämväl under ferierna och under fritiden.^{2b}

Disciplinen synes ej vållat några svårigheter. Lärjungarnas uppförande omvittnas ha varit gott, även om enstaka rymningar förekom. Till en början synes svårigheterna varit stora att få samerna att överlåta sina barn i skolans vård, varför ofta tvång måste tillämpas. Så t. ex. anföres i landshövding Hans Kruses och superintendent Mattias Steuchius berättelse till kungl. maj:t den 7 maj 1688 över de visitationer, som hållits i lappmarkerna, att visitationsförrättaren klandrade hårt samerna för deras ovillighet att låta sina barn gå i lappskolan.³ På fråga, varför ej barn och ungdom medtagits för att få undervisning, förebar samerna, att dessa måste sköta om renar i deras avlägsna hemvisten. ”Men Pastor sade orsaken vara, att dhe fruchtade deras Barn skulle blifwa tagne i Scholan, hwilken räddhåga ähr gammal hoos dem, så att en måste medh trugh taga Barnen ifrån dem, hwar på ett klaart prof denne gången skiedde som här effter förmähles.” Detta ”prof” innebar, att då ”ingen af Wapsterne (från lappbyn Wapsten) har satt sina Sønner i Scholan, ty Uthsåg den yngste iblandh dem att gåå, till dess han kunde läsa i book, men hans Förällrar stodo där emoth, och gjorde sigh heel missnögda medh samma Disposition”. Vid denna tvångsuttagning blev emellertid myndigheterna dragna vid näsan. ”Ty ”affärdade dhe (föräldrarna) honom sent om natten till Norrie, gifwandes före, det han wore bortlupen emoth deras wettskap: Hwarföre dhe blifwit widh Tinget afstraffade.” Man tillämpade följaktligen ett kidnappingssystem för att få det erforderliga antalet barn till lappskolan.

Ännu i mitten på 1700-talet synes samernas ovilja mot skolan varit rådande. I protokoll 1743 heter det: ”Den obstinata ovilja, som här allmänt hos lapparna befinnes för Scholan, bör på tiänligt sätt hämmas. Wid annat tillfälle will Wisitatorn gifwa förslag dertil”. Visitationsprotokollet den 7 febr. 1749 ger en inblick i de kyrkliga myndigheternas åtgärder för att bryta sameallmogens motvilja mot skolan. Därom skriver H. Grundström:

^{2b} H. Grundström, Minnesskrift till folkskolans 100-årsjubileum i Jokkmokk 1942. s. 18.

³ I. Fellman, I. s. 329 o. f.

”Vid visitationen . . . höll Praesul. Magister Pehr Högström, tillförordnad kyrkoherde i Skellefteå, ett tal till lappallmogen, däri han omnämner Konungens nåd, hans mäns möda och omsorg om lapparnas väl, lapparnas genstörighet, som hotar att göra alla anstalter fruktlösa, och yttrar till slut: ’Därföre skolen I, med få ord sagdt, weta det, att de barn, som blifwa namngifne, böra nödwändigt äfwen hitskickas til scholan at lära läsa, så wäl de rikes barn som de fattiges. Sättia sig föräldrarna än längre deremot, så draga de öfwer sig answar och mycken olycka. — Till alla föregående föreställningar swarade lappallmogen: Konungens nåd är stor. Gud hielpe oss!’ ”⁴

Samtidigt omnämnes, att tre lärjungar, som dimitterats från skolan i Jokkmokk, sänts ut som kateketer, varvid de erhöll vardera ett exemplar av Günthers postilla, översatt till lapska av P. Högström för att de varje söndag kunde läsa i kåtorna för husfolket och grannarna ”samt hålla gudstjänst på det sätt, som i bemälda Postilla framtil på et blad är upsat, hwartill han skall öfwas af Scholämästaren dessa dagar som han är kvar under marknads-tiden”.

I ett annat sammanhang heter det: ”När som deras Inspectores dem (samebarnen) till lappskolan hafwa, skier det med sådan trug och med sådane gråt, att barnen gråta och föräldrarna gråta, under stundom rymma de i från till sina föräldrar igen”.

Så småningom lärde sig även samerna att uppskatta lappskolornas betydelse. Redan på 1760-talet var anmälningarna så talrika, att endast för ett urval plats i skolan kunde beredas. Härtill bidrog givetvis även rätten för nybyggarna att inskriva sina barn där.

Som tidigare nämnts föreskrevs i kungl. brev 1735, att var lappgosse, som genomgått skolan, var förpliktad att i tre års tid undervisa barn till förmögna samer, vilka under tiden fick bekosta hans underhåll. Man utdelade även premier, bestående av små penningbelopp och böcker för att uppmuntra undervisningen i hemmen, vilken åtgärd vitsordades ha medfört goda resultat.^{4a}

Beträffande läro- och läseböcker, som kom till användning i lappskolorna under här ifrågavarande period ger H. Grundström

⁴ H. Grundström, *ibid.* s. 215.

^{4a} Erik Nordberg, *ibid.* s. 57 o. f.

vissa upplysningar⁵ från Jokkmokks lappskola, vilka torde även gälla de övriga sådana.

Förutom Luthers lilla katekes och Svebelii förklaring omnämnes år 1748 Alenii Christendomsfrågor och påföljande år Per Högströms Catechismus "Katwaljasi ja Wastadusi pakti" (Katekesen genom frågor och svar), som kom till användning ända in på 1870-talet, framför allt som läsebok. År 1755 utkom Nya testamentet på lapska, vilket användes vid innanläsning. Senare översättningar utgavs åren 1811 och 1903. År 1821 omnämnes Doktor Fants "Salighetsordning". Även Luthers lilla katekes med förklaringar av Lindblom tillkom senare. En annan översättning av katekesen på lapska utkom år 1878. En lärobok i Gamla testamentets bibl. hist., författad av Lars Levi Laestadius, användes allmänt ej blott i lappskolorna utan även vid de laestadianska missionsskolorna i Torne lappmark. År 1877 tillkom Åkerbloms bibl. hist. med svensk och lapsk parallelltext. Hela bibeln utkom på lapska år 1811 men kom till föga användning i skolorna. Däremot användes som läsebok i relativt stor utsträckning i lappmarkerna Luthers kyrkopostilla, övers. till lapska av kyrkoh. i Jokkmokk Joh. Laestadius år 1893.

Bland lärare verk, som kom till användning som lärobok i kristendomskunskap omnämnes "Epitome rhetoricae ecclesiasticae" av ärkebiskop Benzelius d. ä.

I *räkning* nyttjades en lärobok på lapska av år 1876 samt i *historia* från år 1878 Odhners "Lärobok i fäderneslandets historia" med svensk och lapsk text, övers. av Joh. Mörtzell samt senare Odhners historiebok, övers. till lapska av K. B. Wiklund (C. T. Odhnera Åpatis-kirje aitek-lanta historian).

I *modermål* lästes i början av 1900-talet Gamla och nya berättelser med sagor och sägner, en lapsk läsebok av K. B. Wiklund.

På lappskolornas läsordning finner vi även *latin*, ty en av syftmålen med dessa skolor var att ge sameynglingarna möjlighet att komma in i den lärda skolan. Bland läroböckerna i latin nämnes Cellarii grammatik, Cornelius Nepos: De vita excellentium imperatorum (Om utmärkta fältherrars liv) samt ordbok.⁶

⁵ H. Grundström, *ibid.*

⁶ Beträffande läroböcker vid Arjeplogs lappskola se Nordbergs arbete s. 100 o. f.!

Beträffande lärokurserna och elevernas framsteg i studierna får man en tydlig bild av visitationsprotokollen, där individuella redogörelser över lärjungarnas studieresultat under 1700-talet och början av 1800-talet redovisas.^{6a}

Lappskolorna infriade ej de förväntningar, man ställt på dem. Blott ett ringa fåtal kunde genom dem få undervisning och de elever, som utgick från dem visade sig icke alltid vara de lämpligaste för kateketsysslan, ej ens för hemundervisningen.⁷ Det stora flertalet såväl av samerna som av nybyggarna fick nöja sig med den undervisning, som föräldrarna till äventyrs kunde ge. Trots detta synes genom prästerskapets påverkan en viss kristendomskunskap kunnat spridas bland allmogen. Konfirmationen började införas i de norra lappmarkerna redan i mitten av 1740-talet, tack vare inflytanden från Finland. År 1749 fattades på prästmötet i Åbo beslut om införande av offentliga förhör med de unga, som första gången skulle begå nattvarden. I Sorsele införde missionär *Alenius* ett slags nattvardsläsning med ungdomen och i Sodankylä hade enligt visitationsberättelsen 1765 skriftskola införts i församlingen. I Torne lappmark följde man i allmänhet samma direktiv. Det är intressant att se, att konfirmationen här uppe kom tidigare att införas än i de svenska lappmarkerna. T. ex. i Jokkmokks församling började man konfirmationsläsningen först 1779, sedan prästmötet i Härnösand 1776 ålagt prästerskapet detta. Men resultatet anges ofta ha varit klent. Kyrkolagens föreskrift angående kunskap i kristendomsstycken som villkor för ingående av äktenskap och för åtnjutande av nattvarden försökte man efterfölja, men enligt talrika vittnesbörd fick detta i lappmarkerna ske med ytterst fri tolkning.

Ett mera tvivelaktigt sätt att bibringa samebarnen de första kristendomsbegreppen omtalar Direktionen för lappmarkens eckl. verk i dess riksdagsrelation 1769.^{7a} I nämnda redogörelse meddelas, att konsistoriet tillstyrkt, "det häradsrätten, då någon (nybyggare) anmäler sig hafwa utiienst antagit ett fattigt barn och finnes hafwa thet med kläder försedt och i sin christendom underwist,

^{6a} H. Grundström, *ibid.* s. 52—61.

⁷ Se Petrus Laestadii omdöme i Erik Nordbergs arbete s. 156—157 samt diskussionen ang. lappskolornas indragning s. 177—186!

^{7a} Kyrkohist. tidskr. 1912.

wille förordna, at et sådant tjenstehjon borde hos honom så länge förblifwa i tjensten, till thes en sådan yngling någorlunda aftient thet, som på honom blifwit kostat". Då den avmätta tiden berodde på nybyggarens godtycke, kan man förstå, att systemet kunde leda till ett slags tillfälligt slaveri.

Jämsides med lappskolorna inrättades på 1740-talet särskilda "kateketskolor" (ej att förväxla med nedan angivna kateketskolor), som ambulerade mellan kåtorna i de olika vistena. Kateketerna hade till uppgift att dels meddela samebarnen undervisning i läsning och kristendomskunskap, dels att leda afton- och morgonbön samt läsa någon predikan ur postillan. De avlönades av ecklesiastikverket, men samerna hade att bestå dem med kläder och uppehälle. De fattigare bland samerna var dock befriade från denna skyldighet. Samerna emottog dem med åtskillig motvilja. I allmänhet stannade de endast några dagar på varje plats. Närmaste överinseendet över dem hade vederbörande pastor i församlingen. På 1760-talet anges deras antal i lappmarksförsamlingarna till 12.⁸

Några vidare förändringar i samebarnens undervisning förekom ej under 1700-talet i annan mån än att Utsjoki skola indrogs år 1750 och Karesuando fick sin lappskola vid samma tid. Först genom kungl. brev den 9/9 1818 skedde en omorganisation av lappskolväsendet. Lappskolorna i Karesuando, Jukkasjärvi, Arjeplog och Föllinge indrogs fr. o. m. ingången av år 1820. Som motiv för indragningen anför kungabrevet "skolans otillräckliga och föga gagnande beskaffenhet" samt att de stationära skolorna till följd av samernas ambulatoriska liv ej medförde den nytta, som avsetts. I stället väntade man bättre resultat av "ambulatoriska Lärare", vilka åtföljde samerna på deras flyttningar och därunder meddelade undervisning i kåtatalagen såväl för barn som vuxna. I de fasta lappskolornas ställe inrättades följaktligen *ambulerande kateketskolor*. De i dessa tjänstgörande kateketerna skulle undergå en särskild utbildningskurs hos vederbörande församlings pastor eller annan därtill skickad prästman. För att undergå en sådan utbildning skulle bland förmögnare och mest ansedda samer utväljas stadgade och till seder godkända ynglingar eller äldre personer, eller bland nybyggarna sådana som kunde därtill vara lämpade.

⁸ O. Bergqvist, Förslag till omorganisation av Lappskolväsendet, 1909 (Kyrkohist. årsskrift. 1910)

Vederbörande pastor erhöi i arvode 116 riksd. 32 sk. banco för underhåll och undervisning av sådan elev, som av distriktsprosten godkänts att anställas som kateket. Kateketen erhöi i lön 8 tunnor korn att lösas efter föregående års markegångspris. Däremot befriades samerna från skyldighet att underhålla honom, och skulle de endast stå för skjuts mellan kåtatalagen. Kateketernas antal beräknades till 27 jämte 4 missionärer.

För att utöva tillsyn över kateketernas verksamhet tillsattes s. k. missionärer, som skulle vara prästmän med åliggande att var och en inom sitt distrikt besöka samerna på deras vistelseorter, inspektera skolorna och medverka vid undervisningen. Tvenne dylika missionärer anställdes: en för Jukkasjärvi och Karesuando och en för Arjeplogs och Arvidsjaurs församlingar. Som sådan tjänstgjorde en tid även Lars Levi Laestadius samt Petrus Laestadius. Ytterligare inspektion utövades årligen av tvenne distriktsprostar, en för norra och en för södra lappmarker. Därjämte skulle en generalvisitator vart tredje år anställa generalvisitation i samtliga lappmarksförsamlingar.

Efter år 1820 återstod följaktligen endast tre fasta folkskolor: Skytteanska skolan i Lycksele samt lappskolorna i Gällivare och Jokkmokk, som av förbiseende eller annan outredd anledning fick fortsätta sin verksamhet. Ända till år 1846 gällde ovannämnda kungl. förordning. Nämnda år utkom emellertid ett nytt "Nådigt reglemente för ecklesiastikverket i Lappmarken" och därmed inleddes en ny period i samebarnens undervisningshistoria.

Den nya organisationen under tiden 1820—46 synes haft ringa framgång åtm. att döma av de vitsord, som Petrus Laestadius ger den.⁹ Han uttalar upprepade gånger önskemål om att få återgå till den gamla ordningen, eftersom kateketernas undervisning ej kunde ge något varaktigt resultat. Att ej det lokala prästerskapet inser detta, anser han, beror på dess oförmåga och okunnighet. "Prästerskapet" i lappmarken, skriver han, "har utgjort en massa af föga upplysning och grundlighet, ringa skicklighet och drift samt, till en del, stor ovärdighet och dålighet". På de sista 50 åren lär endast en lappmarkspräst (Erik Laestadius) ha avlagt pastoralexamen. Därför anser han låg samebarnens undervisning i lägervall.

⁹ Petrus Laestadius, Journal II, 1833 (uppl. 1928. s. 55).

En bild av kateketundervisningen under 1700-talet får vi av *S. Paulabarjus* livliga skildring från nordligaste Finlands lappmarker trakterna kring Teno, Kaarasjoki och Enareträsk.¹⁰ Skildringen hänför sig till mitten av 1800-talet, men förhållandena i dessa trakter vid den tiden var enahanda med förhållandena i Torne lappmarä under 1700-talet. Ty medan samernas undervisning inom Sverige tillhörande lappmarker under 1800-talet genomgick många förändringar, förblev det ursprungliga kateketväsendet i norra Finland i stort sett oförändrat, varför också nämnda författares sagesmän under senare hälften av 1800-talet själva personligen upplevt kateketundervisningen i kåtorna och bland nybyggarna. Kateketerna var vanligen samer och hade ingen annan utbildning än den de fått av andra kateketer jämte någon preparation i skrivning och kristendomskunskap av kyrkoherden eller kaplanen. Här en liten bild av denna undervisningsverksamhet:

”Hårt var skolmännens arbete bland fjällfolket. Vintern var bästa tid för skolverksamheten och då fick skolmännen (kateketerna) ströva omkring i ödemarkerna från bostad till bostad och samla lärjungarna kring sig. Vid Enare träsk och i Teno gick vandrigen mellan pörtena, men i fjällen var kåtan skollokal. Tidigare, då hela lappmarken var en kåtalappmark fick de skriftlärda utdela sina ädla gåvor på kåtagolvet.

Med sin boklåda i ackjan körde skolmästaren sin ren och vid ankomsten sattes skolan omedelbart i gång. I något avlägset beläget skogspörte eller kåta kunde finnas kanske blott en telning att vägleda på bokvägen, men även för den måste några dagar offras för att därefter skynda till ett annat pörte, där ett par, tre väntade på handledning. I andra fall med närboende grannar kunde ända till sex å sju samlas för att få undervisning och då fick skolmästaren stanna ett par veckor. I samma trånga pörte, där samtidigt husets folk bodde och utförde sina sysslor, arbetade kateketen med sina elever, under den mörka tiden läsande och lärande vid brasans sken. Ett tiotal elever kunde samlas från närbelägna kåtor i skolkåtan. Intill den utifrån belysta dörröppningen satt eleverna med benen i kors på renhudar omkring läraren och med läspinnen följande ABC-bokens tecken. Längre in i kåtan höll det övriga folket till, en del liggande, andra sittande, husmodern sysslade vid eldstaden med matlagning och sex å sju hundar i sina sysselsättningar. Men skolfolket stretade ivrigt med bokstäverna vid dörren. Endast när hundarna av en eller annan anledning rök ihop, måste ABC-boken läggas undan och hundarna få ett ord med i laget.

ABC-boken, katekesen och biblisk historia var pörte- och kåtaskolans

läroböcker. Nybörjarna vändades vid ABC-boken, de mera inövade propade i huvudet katekesen och biblisk historia, men även tjuogoåriga renvaktare fick ibland första gången här göra bekantskap med ABC-bokens ursprungstecken eller öva utantill Fader vår, vilket var nyttigt att känna till även i fjällen. Mången läste finska, framför allt var enareborna vana vid det av gammalt. De gamla samerna ansåg finska språket vara liksom vida kraftigare än lapskan i böckerna och lärde sig därför att läsa på finska. Många av prästerna förstod endast detta språk och samerna ansåg, att även Gud föredrog detta framför lapskan, vars användning i verkliga böcker var nära på syndigt. Enligt mångas uppfattning var därför lapskan ej lämplig som prästens predikospråk. Så t. ex. kunde lappkvinnan vid åhörandet av en predikan på hennes eget mjuka hemspråk anmärka, att det verkade som om prästen pratade fula saker (ryöttiä). Trots detta försökte man att handleda samerna på deras eget språk och anskaffade därför dem lapskspråkiga böcker. En del finskspråkiga präster översatte några böcker på församlingsbornas eget språk”.

Men som bekant omfattade kateketernas verksamhet ej enbart barnundervisningen. Enligt instruktionen hade de även sina skyldigheter gentemot de äldre, som i många fall fick undvara kyrkans direkta själavård. Därom skriver nyss nämnda författare:

”Dagens arbete började och slutade kateketen med bön och psalmsång, som även husfolket åhörde med andakt. Aiko-Mikkel sjöng på sin egen melodi de allra längsta psalmer och var då synnerligen nöjd med dagens program. Heikki Mattus, klockaren, tog upp en flytande melodi på sitt psalmodikon, som han alltid hade med sig. Utsjokis skolmästare, klockaren Oulo Guttorm, hasplade överlägset psalmen från början till slutet, trots att han glömt den rätta melodien. Men psalmsången ljöd högtidligt, ty Oula hade en skarp och kraftig röst.

Kateketens ämbete inrymde även skyldighet att hålla bön på söndagarna för skolområdets folk för att iakttaga 1828 års bestämmelse att i varje lapphushåll och kåta hålla en bönestund varje söndag . . . Fjällfolket kom från ett par, tre mils avstånd till skolmannens kåta för att höra på psalmsång och ordets förkunnande. Kateketen satt på kåtans poassosida med lärjungarna kring sig samt annat folk så mycket som rymdes inne. De övriga sutto med benen i kors på skarsnön utanför. Allt efter för många instämde allmänheten. Heikki Mattus sjöng vanligen ”Jesus är min vän den bäste” . . . Barhuvade med händerna i kors på bröstet och huvudena nedböjda kurade folket i den kalla kåtan eller på skaren utanför, då kateketen började: ”I Faderns, Sonens och den Heliga Andes namn, amen”, varpå han läste först bönen, sedan en lång predikan av Rancke, Wegelius eller ’Adamssons postilla.’”

Kateketens arbetsdag var strängt upptagen.

”Flitigt höll skolmästaren sina elever vid boken. Aikio-Mikko lät den

¹⁰ Samuli Paulaharju, Takalappia, 1927, s. 264—274.

sitta i ett från morgon till kväll utan uppehåll och knappast fick någon gå ut. Gubben-Mikkel lärde dem än att känna igen *i*, än att repetera Fader vår, än gav han dem bannor för att de visslade eller joikade, ty 'det var ej människans sätt utan det var den fallna ängels sätt'...

Säkerligen tillgick kateketernas kåtaundervisning under 1700-talet på i stort sett samma sätt.

En annan bild från sameallmogens undervisning under slutet av 1800-talet ger sammen *Anta Pirak*, f. 1873, i sina minnen.¹¹ Han skriver bl. a.:

"Min mor kunde inte skriva, inte heller min far. Jag för min del vet inte, att någon av de med dem jämnåriga lapparna kunde skriva... Jag har inte gått längre tid i barnskolan än kanske tre veckor. Men min mor påminde mig ofta, att jag skulle vara flitig att läsa innantill och utantill, annars 'blir du nog, din lätting, skickad tillbaka hem till kåtan, då du kommer till prästen i nattvarsskolan'. Hon sade, att somliga blevo skickade två gånger, och tredje gången släppte prästen dem fram till nattvarden av nåd.

... I Jokkmokk hölls nattvardsskola en gång om året mitt i vintern, och de lapska och svenska barnen fingo läsa tillsammans för en präst i samma stuga. Prästen förhörde turvis dem, som läste svenska, och dem, som läste lapska. På min tid var lästiden tre veckor... På morgonen började man med att sjunga ur psalmboken, och så höll prästen bön, som han själv läste, och så sjöng man, vill jag minnas, åter en psalmvers. Sedan började han med katekesläxan och gick igenom den på båda språken. Ibland hade man också en läxa i psalmboken, som man skulle kunna utantill. Vad katekesen beträffar, hade man varje gång läxa i den. Och prästen höll länge på med katekesläxan. Han frågade på huvudspråken. Då var det värst att kunna svara... I ganska stort trångmål voro nattvardsskolbarnen den tiden, när det gällde bibelkunskap. Varje nattvardsskolbarn gick var dag i fruktan att bli skickad hem från nattvardsskolan..."

Ännu vid ifrågavarande tid var skrivkunnigheten bland samerna ringa.

¹¹ Anta Pirak, En nomad och hans liv, 1933. s. 27 o. f.

Ang. kritiken mot 1818 års organisation av undervisningen i lappmarken samt förslag till ny omorganisation av prosten Zach. Grape i Pajala, länsman Eric Holmström i Lycksele och kanslirådet G. A. Bruncrona jämte konsistoriets i Härnösand yttrande över förslagen den 31/10 1827 och 28/10 1829 liksom Petrus Laestadius' restaurationsförslag 1831 och reglements-förslag 1835, som kom att läggas till grund för 1846 års nya reglemente för Lappmarkens eckl.verk se Erik Nordberg, *ibid.* s. 211 o. f.!

VII. LAPPBYGDENS FÖRSAMLINGAR 1700—1842

Under 1700-talet ingick endast tvenne av de 7 lappmarkerna i den nuvarande finnbygden i Norrbotten, nämligen Torne och Lule lappmarker. Torne lappmark hade då en vida större utsträckning än i våra dagar. Den bestod av tvenne pastorat: 1. Jukkasjärvi med annexförsamlingen Enontekis med den svenska och finska delen, samt 2. Koutokeino, som sedan 1751 hör till Norge, annexförsamlingen Utsjoki, som tillhör Finland. Enontekis hade en komminister men ej Utsjoki, som pastorn i Koutokeino skulle besöka under en veckas tid om året. År 1747 skedde dock en omreglering av pastoraten i Torne och Kemi lappmarker. Den förra indelades då i tre församlingar: Jukkasjärvi, Enontekis och Koutokeino. Utsjoki lades till Kemi lappmark. Till Härnösands stift hänfördes samtliga lappmarker med undantag av Kemi lappmark, som kom under domkapitlet i Åbo.

Hela Lule lappmark hörde ända till 1742 till Jokkmoks pastorat med Kvikkjokk som annex. Nämnda år inrättades ett nytt pastorat i Gällivare.

För att ge en inblick i befolkningsförhållandena i lappmarkerna må meddelas, att invånarantalet år 1741 där uppgick till följande:¹

	Samer 1741	Nybyggarhushåll 1748
Södra lappmarkerna	1611	45 (svenska) och
Jokkmokk, Kvikkjokk, Gällivare	1450	17 (finska)
Jukkasjärvi	1173	16 (finska)
Enontekis	600	15 (finska)
S:a 4834 samer		93 hushåll

¹ E. Haller, Svenska kyrkans mission i Lappmarken under frihetstiden, 1896, s. 58 o. f.

År 1765 är nybyggarantalet störst i de södra lappmarkerna och Gällivareområdet och minst i Piteå och Utsjoki-Enare lappmarker.

Efter 1809 års gränsdragning återstår av Torne lappmark endast församlingarna Jukkasjärvi och Karesuando, tidigare Enontekis.

1. Gällivare församling.

Liksom Jukkasjärvi och Karesuando församlingar hör även Gällivare församling till finnbygdens perifera delar. Den omfattar i sin nuvarande utsträckning c:a 17.000 km². Området räknas till Lule lappmark. Det beboddes ursprungligen av samer och fortfarande är den fasta bebyggelsen i församlingens västliga delar av lapskt ursprung. Enligt traditionen sökte sig inbyggarna redan tidigt från kustlandet hit upp för att fiska i de fiskrika sjöarna inom lappmarken. Till en början var det endast under sommar-månaderna, men så småningom började en och annan sommarfiskare bygga sig en stuga på en för ändamålet lämplig plats i ödemarken invid en sjö eller en flod. En del av dessa tillfälligt inflyttade stannade kvar och ägnade sig förutom åt fiske jämväl åt den givande jakten och blev sålunda fast boende nybyggare. En sådan bosättning är gammal i dessa bygder.² I allmänhet gäller detta de östliga delarna av denna lappmark. Likasom i de nordliga lappmarksförsamlingarna var det endast samerna, som slog sig ner som bofasta inom fjäll- och den därtill angränsande skogsregionen. De blev, vad man kallar, skogslappar och samtidigt skattesamer. En del av dem bedrev jämte renskötsel även jordbruk och därmed förenad boskapsskötsel. Inom nuvarande Gällivare församling har koloniseringen skett österifrån, huvudsakligen från finsktalande orter, en del ända från Finland.³ Redan i uppbördslängderna från 1590 finner man de flesta ortnamnen vara finska, de västligast belägna lapska. De svenska ortnamnen tillkommer först med den inflyttning, som följde med bergshantering. Med malmförekomsternas exploaterande började den svensktalande inflyttningen. Gällivare malmfält började brytas 1738 och med anläggningen av

² J. Grapenson, Gällivare sockens tidigare hist. 1942.

³ Otto Westergren, Tjugo år i Norrbotten. s. 135 o. f.

Meldersteins bruk ökades bruksfolkets antal. År 1772 var enligt Hülphers nybyggarnas antal 130 och samernas 889. Under friherre *Samuel Gustaf Hermelins* verksamhetstid (1795—1820) anlades flera järnbruk och vägar byggdes. Enligt uppgift tillkom då 130 nybyggen, dels svensktalande och dels finsktalande.

År 1741 avskildes Gällivare pastorat från Jokkmokks lappmarksområden och bildade eget gäll. Missionsarbetet bland samerna kunde nu effektivt börja. I slutet av 1740-talet bestämdes byn Gällivare till tingsplats, skatteuppbördsplats och marknadsplats, varigenom denna ort blev ett centrum för denna del av Lule lappmark. Kyrka och prästgård byggdes. Församlingens förste kyrkoherde blev den tidigare nämnde välbekante lappmarksprästen, författaren och lappmarkskännaren teol. dr *Per Högström*. Tidigare hade han tjänstgjort som missionär i nejderna kring Kaitomälven i Lappland och var följaktligen väl förtrogen med samernas liv och förhållandena i dessa ödebygder. I sitt arbete "Beskrifning öfwer de till Sveriges Krona lydande Lapmarker" (1747) samt "Missionsförrättningar i Lappmarken" (1741), vilka arbeten översatts till flera främmande språk, har han gett en verklighetstrogen bild av samerna och deras liv. Som redan nämnts, arbetade han för att lapska språket skulle komma till användning vid kulturarbetet bland samerna i de norra lappmarkerna liksom i södra. För detta ändamål översatte han böcker i kristendom till lapska. Hans verksamhet i samernas omvändelseverk är väl bekant.

Till missionsverksamheten i lappmarkerna dåförtiden anslöt sig även inrättandet av de tidigare nämnda lappskolorna. I mitten av 1750-talet inrättades en sådan även i Gällivare. Ofta förestods dessa skolor av prästmän, som senare avancerade till kyrkoherdar. Så var också fallet i Gällivare.

I de södra lappmarkerna blev lapska språket undervisningsspråk. Lappmarksprästen *Per Fjellström* (1697—1764),⁴ som tidigare under 20 år tjänstgjort som lärare i skytteanska lappskolan i Lycksele, gjorde mycket för att skapa ett enhetligt lapskt bok- och kyrkospråk genom att på lapska utgiva bl. a. katekes (1738), kyrkohandbok och psalmbok (1744) samt nya testamentet (1755). På domkapitlets i Härnösand initiativ utfärdades särskild skolordning

⁴ Se H. Grundström, Minnesskrift om skolorna i Jokkmokk.

för lappmarkerna år 1735. Även myndigheterna i södra lappmarkerna understödde införandet av lapska språket som gudstjänst- och undervisningsspråk bl. a. genom stipendier och andra understöd till studerande vid Uppsala universitet, så att enligt uppgift redan 1740 användandet av tolk vid gudstjänsterna upphörde. Som redan tidigare nämnts förde man vid denna tid en annan språkpolitik i de finsktalande lappmarkerna. Gellivare församling låg på gränsen mellan dessa tvenne språkområden. Övergången till finska språket skedde inte lika fort som i de norra lappmarkerna, varför lapska språket kom till större användning även vid lappskolan.

Redan omkr. 1740 hade man börjat införa ett slags ambulatorisk undervisning bland samerna genom kateketer, ofta infödda, som fått sin utbildning i lappskolorna och som skulle följa samerna och undervisa i deras hem. Under senare hälften av 1700-talet spelade dessa jämte kringvandrande missionärer en viktig roll i befrämjandet av samernas folkupplysning. År 1792 meddelar Härnösands domkapitel, att 18 kateketer var då anställda inom lappmarkerna. I Jukkasjärvi och Enontekis anställdes dessa redan på 40-talet, medan Gellivare fick sin första kateket 1751.⁵

Angående kateketernas anställande och verksamhet meddelar Härnösands domkapitel i sin berättelse till lapska eckl. verket 1792 följande.⁶ I allmänhet togs de bland de dugligaste eleverna i lappskolorna. Dessa fick genomgå en något längre utbildning än de övriga. Innan de anställdes, anordnade församlingens pastor förhör med dem i deras kristendomskunskap. Liknande förhör fick de genomgå under visitationerna. Om deras uppgifter anger domkapitlet: "Deras göromål är icke allena at i Lapparnes kojor underwisa barn at läsa i bok och Christna lärans Hufwudstycken utan til, utan ock at genom Catechisation bibringa både yngre och äldre begrep jämte mera kunskap och stadga i Himlaläran samt at, utom den dagliga bönholningen, läsa för dem utur Lappska Postillan i synnerhet de tider, då de äro så långt ifrån kyrkorna, at de där icke kunna biwista allmänna Gudstjensten." Då ju kateketerna var ambulerande, kunde de ej stanna länge på samma ort. De följde med samerna och undervisade i deras kåtor. Barnantalet på varje ställe var

litet, men dess flera hem måste besökas. För sin undervisning fick han ej uppbara lön, innan pastorn anställt förhör med hans dicitlar för att utröna, om "han gjort sig förtjänt av den samma". Att det ej alltid var en eftertraktad syssla, som erbjöds kateketerna, visar bl. a. att den första kateketen i Gellivare, en "lapdräng" Pehr Genberg, som själv var lappfödd, erhöll årligen 10 rdr silvermynt, vilket arvode dock efter fyra år höjdes till 20 rdr silvermynt. Härtill kom uppehållet. Mången gång fick man tillgripa förtvivlade åtgärder att besätta kateketbefattningarna. Så t. ex. anställdes år 1757 i Gellivare klockarens "föga mer än tioårige son" som barnlärare i Kaitum.⁷ Det var knappast bättre med rekryteringsförhållandena i Jukkasjärvi och Enontekis (Karesuando). Trots dessa förbättringar i undervisningen måste man dock erkänna, att slutet av 1700-talet i sedligt och kulturellt hänseende bland samerna i de nordliga lappmarkerna utgör en tillbakagångsperiod i lappmarkernas historia. Vad som gällde Jukkasjärvi, gällde även Gellivare.

I början av 1800-talet skedde viktiga förändringar i lappmarkernas kyrkliga administration och därmed även i undervisningen. Ecklesiastikverkets styrelse övergick 1802 till Kanslergillet 1809 till Kanslistyrelsen, 1835 till Ecklesiastikexpeditionen och 1840 till Ecklesiastikdepartementet. Med den tilltagande inflyttningen av nybyggare inrättades omkring 1800 flera nya pastorat. År 1811 utkom bibeln på lapska. Men den effektivisering av undervisningen, som man hoppats på, uteblev. I undervisningshänseende skedde år 1820 den förändringen, att flera av lappskolorna indrogs med tanke på att dessas uppgifter övertogs av de ambulerande kateketerna och missionärerna. Anordningens visade sig dock oändamålsenlig. På förslag år 1835 av samevännen *Petrus Laestadius* (kyrkoherde i Vibyggerå 1834—1841) omorganiserades ecklesiastikverket, vilket också gav uppslaget till nya reglementet 1846, varigenom lappskolornas antal bestämdes till fyra (Jockmökk, Gällivare, Arjeplog och Lycksele).⁸ De övriga lappskolorna fortsatte som vanliga folkskolor. I församlingarna skulle samernas barn undervisas och inackorderas hos nybyggarna. För lappmarken förordnades tvenne visitatorer, som skulle ha uppsikt över församlingarna och skolorna. Men

⁵ E. Haller, *ibid.* 129.

⁶ I. Fellman, *ibid.* II. s. 351.

⁷ J. Grapensom, *ibid.* s. 104.

⁸ Israel Ruong, *ibid.*

⁹ Nordisk Familjebok, Lapska eckl. verket.

redan 1835 hade den andliga vården av lappmarkerna övertagits (förutom domkapitlets uppgifter) av "Svenska Missionssällskapet", som nu fortsatte att utsända kateketer och anlägga nya lappskolor. Även "Femöresföreningen" (1864) och "Lapska missionens vänner" (1780) verkade i samma syfte. Enligt 1896 års reglemente för Lappmarkens ecklesiastikverk ombesörjes samernas undervisning av lappfolkskolorna i Tärna, Arjeplog, Gällivare och Jukkasjärvi, medan de föregående sammanslutningarna verkade bl. a. i Karesuando. Därtill kom 14 kateketskolor samt vanliga folkskolor. Svenska missions-sällskapet underhöll 4 missionsskolor och 2 barnhem, Lapska missionsvänner 1 missionsskola med barnhem. När lappkateketsinstitutionen avskaffades, fortsatte visserligen de gamla lappskolorna sin verksamhet, men så småningom övergick deras uppgifter till de vanliga folkskolorna.

2. Jukkasjärvi församling.

Jukkasjärvi pastorat med Vittangi kapellförsamling omfattar c:a 141 mil.² Invånarnas antal i själva landsbygdsförsamlingen var 1/1 1957 7.996 inv. och i staden Kiruna 15.467. Redan av detta framgår, att den till största delen svensktalande Kiruna fullständigt dominerar församlingen. Man kan göra sig en föreställning över denna till ytvidden Sveriges största stad, om man vet, att c:a 2/3 av befolkningen inom församlingen är koncentrerad till en liten areal på några km², medan 1/3 är spridd kring ett område av c:a 14.000 km². Denna tredjedel bebos huvudsakligen dels av finsktalande och dels av lapsktalande, vilka senare vanligen även är finskkunniga. I alla kommunala frågor kommer naturligtvis Kiruna att dominera. Så har det emellertid ej alltid varit.

Tidigare var Jukkasjärvi, en by vid övre Torneälven, centralpunkt för allmogen i dessa lappmarksorter. Här var marknadsplatsen, där finska och svenska köpmän, skatteindrivare, tingshållande domare och präster från Nedertorneå kom från kusten för att klara sina mellanhavanden med samefolket. Samerna hade i äldsta tider sin kyrkliga centralplats i Enontekis, som jämväl hörde till Torneå pastorat.¹⁰ Under Karl IX:s tid byggdes emellertid på samernas

önskan ett eget kapell på marknadsplatsen enligt somligas uppgift 1603, enligt andra 1607 eller 1611. Jukkasjärvi blev sedan församlingens medelpunkt.¹¹ År 1673 uppdelades så Torne lappmark mellan de två församlingarna: Jukkasjärvi med Enontekis som annex och Kautokeino med Utsjoki som annex. Förste kyrkoherde i Jukkasjärvi var *Job. Kempe*, som 1682 fick transport till Övertorneå. Förste komministern i Enontekis var fr. o. m. år 1675 den tidigare nämnde lapskfödde Olaus Sirma. Under 1740-talet mitt under den livliga språkstriden skedde en hel del ändringar i församlingens utsträckning. År 1745 överfördes en del av församlingens södra delar till den nybildade Gällivare församlingen. År 1748 avskildes Enontekiö kapellförsamling till eget pastorat och 1751 kom vid gränsregleringen mellan Danmark och Sverige Kautokeino att införlivas med Norge. Återstoden av den ursprungliga jätteförsamlingen erhöll sina gränser i huvudsak enligt de nuvarande incl. Vittangi.

Med få undantag utgjordes befolkningen under 1600- och 1700-talet naturligtvis av kringflyttande eller bofasta samer. Även några nybyggare slog sig ner här. År 1631 fanns två nybyggen och påföljande år tillkom ännu ett samt år 1695 fyra. Samtliga nybyggare var av finskt ursprung.¹² I slutet av 1700-talet, säger Hülphers, fanns inom församlingen följande "ståndspersoner": förutom prästerskapet bruksförvaltaren och kronobetjäningen ("kronolänsman och 4 fjärdingskarlar"). Under nämnda sekel hade dock nybyggare strömmat till, och folkmängden växte. Enligt Hülphers uppgick invånarantalet i församlingen till följande: År 1750 1.298 inv., 1754 1.390, 1760 1.221, 1767 749, 1774 888, av vilka 677 var samer och 211 nybyggare jämte ett fåtal tjänstemän. Den kraftiga minskningen, som endast drabbade samer och som inträffade just under prästerskapets intensifiering av förfinskningsarbetet, anges förorsakad av rensjukdomar, som gjorde, att en hel del samer måste flytta över till Norge för att där söka sin utkomst. År 1782 anges folknúmerären till 877 samer, 223 nybyggare och 52 bruksfolk. Nybyggarna anges vara "af finskt släkte". I samband med anläggandet av masugnar och hammarsmedjor under 16- och 1700-talet i Kengis, Junosuando, Torneåfors, Palokorva,

¹¹ Wilhelm Tawe, Jukkasjärvi kyrka och bygd 350 år, 1958, s. 27.

¹² Hülphers, *ibid.*

¹³ M. Höjer, Sverige, Norrland, 1883, s. 402.

¹⁰ J. Bergbom, Jukkasjärvi kyrkby, (Tornedalen nr. 3, 1937).

Svappavara m. fl. ställen invandrade ”svensktalande bruksfolk”. Självklart var de bosatta endast inom bruksorterna.

Under 1800-talet tillkommer en ny centralort inom församlingen nämligen Vittangi längre ner vid Torneälven inom lappmarksområdet. Den konkurrerar med Jukkasjärvi om första rangen och redan 1837 föreslås pastorats förflyttning till denna by, vilket också sker 1843, då Vittangi blev församlingens medelpunkt, tills en ny period inbryter, då Kiruna, som 1897 ännu hade blott en människoboning, i början av 1900-talet inom tvenne decennier växer till ett stadslignande samhälle, i sin tur 1913 blir församlingens och det kyrkliga livets medelpunkt. Vittangi degraderas då till en kapellförsamling. När sedan Kiruna 1948 blir stad, omfattande hela Jukkasjärvi församling, avskiljes Vittangi till eget pastorat.

Av redogörelsen för de norra lappmarkernas förfinskning torde framgå kyrkans andel i folkupplysningsarbetet under 1600- och 1700-talen. Redan i slutet av 1700-talet, anger Hülphers, att ”gudstjänsten hålles nu mest på finska”, trots att ”en del Kalasvuoma lappar ej kunna finska och flera äro mycket swaga i språket”. Därför predikades ”ibland på lapska” i Jukkasjärvi och vid jul och nyår hölls ”förberedelse på Lappska och betraktelsen på finska språket”. Trots att de flesta av kyrkoherdarna var lapskkunniga, genomfördes förfinskningen av undervisnings- och kyrkospråket utan hänsynstagande till språkfördelningen bland befolkningen. Att församlingen praktiskt taget var homogent lapsktalande och icke ens finskkunniga under 1700-talet, vittnar bl. a. kyrkoherde *Ingemar Lindstedts* (1831—55) anförande 100 år senare eller i mitten av 1800-talet, att icke en av 100 bland lapska allmogen härstädes förstår annat än lapska och anser därför det vara ett stort fel ”att uttränga lapska modersmålet och införa det främmande finska språket såsom religionsspråk”. Om svårigheterna med språket vid handläggandet av ämbetsgöromålen anför samme kyrkoherde (enl. Tawe): ”... lysning, trolovningsskillnad, avvittningar, idel göromål, hvarvid det är otillräckligt att gissa och tro, nödvändigt att granska och veta, ingeting att lita på tolk, som förstår språket litet, saken intet. Tolken kan ej förbindas att intaga prästens rum vid yppande ansvar å denne för orätt behandling”.¹⁴

Även Petrus Laestadius vittnar om samernas bristande kunskaper i finska, men framhåller, att många nybyggare förstår lapska, vilket ju ej var underligt, då många av dem härstammade från samerna. Men när samerna under de följande decennierna lärde sig finska språket, uppstod en ny språkfråga. Men ännu år 1832 anges, att i Jukkasjärvi fanns endast prästen och länsmannen, som kunde svenska.

Den själavård och folkupplysning, som under nu nämnda förhållanden kom samerna till del, var säkerligen den mest bristfälliga och bestod till en början huvudsakligen i jagandet efter trolltrummor samt i enstaka predikningar i samband med resorna till marknaderna för att uppbära tionden, vilka resor ofta kombinerades med affärer. Under den tid på året, då samerna vistades i Norge, skulle prästen hålla bön varannan eller var tredje söndag i kyrkan, vilket innebar, att han läste upp en predikan ur den finska postillan. Någon predikan förekom då ej. Under högtids- och böndagarna hölls däremot gudstjänst och vanligen också nattvardsgång. Men enligt uppgift från år 1836 hölls högmässogudstjänst på alla söndagar och högtidsdagar. Sedan prästen flyttat till Vittangi, hölls gudstjänst endast tre gånger om året i Jukkasjärvi kyrka. Men redan 1858 inskränktes antalet gudstjänster till två om året.

En ljuspunkt i det andliga mörkret var dock inrättandet av en lappskola i Jukkasjärvi, vilken fr. o. m. 1744 började sin verksamhet. Där skulle årligen 6 samebarn intagas och underhållas med allmänna medel. En viktig roll spelade de kateketer, som följde samerna på deras vandringar och som därunder undervisade barnen i kätorna. I Jukkasjärvi fanns två sådana.¹⁵ De hade fått sin utbildning i lappskolan. Som tidigare anförts, hade lappskolorna sin tillkomst att tacka kungl. förordn. den 3/10 1723 för. Det dröjde dock en tid, innan skolan här kunde få sina lokaler och komma i gång.¹⁶ Den 29/4 1729 meddelar emellertid domkapitlet i Härnösand till Kanslikollegium, att skolbyggnaderna i Jukkasjärvi och Utsjoki, den för Kautokeino avsedda skolan, väl var färdiga, men att verksamheten icke kunnat komma i gång, då medel härtill sak-

¹⁴ Wilhelm Tawe, Jukkasjärvi kyrka och bygd 350 år, 1958, s. 139.

¹⁵ Aug. Ljung, Några drag ur Jukkasjärvi skolhistoria.

¹⁶ Riksarkivet: Hernösands Consist. till Kanslikoll. 1698—1800.

nades. I aug. samma år meddelar dock domkapitlet, att staten för skolorna blivit fastställd. Det synes dock ha dröjt ytterligare med igångsättandet av skolarbetet. Ty den 13/4 1738 anmäler domkapitlet, att skolhusen i Arjeplog, Jukkasjärvi och Utsjoki "efter hand förderfwas och alldeles utruttna, emedan Consistorium ej kunnat erhålla höga öfwerhetens tillstånd att med praeceptorer och piltar förse flera skolor än the i Åsele och Luleå, såsom the angelägnaste, af orsak att thet capital, som influtit genom the af riket årligen samlade collecter, til thessa sistnämnda skolors förnödenhet, som hvardera årligen ... fordra något öfver 1.400 dlr kopp:mt, icke nog vill föreslå".

Varken ortens prästerskap eller domkapitlet synes ha allvarligt ansträngt sig att få lappskolan i Jukkasjärvi i gång. Först efter nära två decennium efter beslutet kunde undervisningen där begynna. I de flesta fall hade kyrkoherden eller annan prästman i uppdrag att undervisa de få samegossar, som intogs i skolan och som mot en viss ersättning av allmänna medel var inackorderade hos honom. Ibland anställdes dock en kateket att utföra detta uppdrag.

Undervisningen i Jukkasjärvi lappskola skedde i början delvis på lapska och delvis på finska språket men efter 1751 enbart på finska. Såsom läroböcker begagnades finsk ABC-bok, Svebelii katekes och finska psalmboken. Från år 1754 tillkom även Wegelius postilla. Om elevernas kunskaper framhålles redan vid visitationen 1746 "att barnen varit i sin Christendom wäl försigkomna både på finska och lappska". Vid superintendent Olof Kiörlings visitation 1751 föreskrevs emellertid, att endast finska skulle få användas som undervisningsspråk.

Kateketinstitutionen spelade en stor roll i undervisningshänseende — kanske större roll än prästerskapets verksamhet — såväl i Jukkasjärvi som i andra lappmarksförsamlingar. Då kyrkoförhören, katekisationerna och husförhören icke kunde bli regelbundna undervisningstillfällen, var det kateketerna, som måste bibringa samebarnen den första läsfärdigheten och ofta även de första grunderna i kristendomskunskap bland de äldre. Om kateketernas arbete, se under rubriken Gellivare!

Svårigheten att erhålla lämpliga ämnen till kateketer var emel-

lertid stor, kanske mest för den usla ersättning, som bestods dem.¹⁷ Detta var anledning till att "Scholemästaren i Torneå stad *Job. Wegelius*", som själv tjänstgjort som lappmarkspräst, år 1745 föreslog, att, då möjligheten att som i Norge anställa "Förständig Barna lärare" vid varje skola ej förelåg här, därför att de svenska samerna ambulerade och då ämnen till sådana lärare ej kunde uppbringas, eftersom då endast 3 finskkunniga studerande i Härnösands stift fanns, ålades prästerna i församlingarna att samtidigt, som de uppehölle sin tjänst, tjänstgjorde som lärare i skolan. Han ansåg, att lappmarksprästernas ämbete ej borde lägga hinder i vägen härför, efter som de sällan anlidades och "nästan aldrig behöfwa mästadehnen resa ifrån Kyrckia och Prästbohl, emedan Lapparne sine barn och döda hafwa till Kyrckia och Prästgården, samt des utan hele Sommaren öfver ... äro aldeles lediga". Tydiligen var lappmarkstjänstgöringen ej så påkostande, som det i andra sammanhang lät. Samtidigt föreslog Wegelius, att ett visst tilläggsarvode utginge till dessa präster, varigenom dugliga personer kunde förvärfvas för lappmarkstjänstgöringen. Dir. för lapska eckl. verket antecknade på skrivelsen: "Lägges till Lappmarks acta". Större var ej intresset för de norra lappmarkernas andliga vård. Det är också sannolikt, att förslaget mött motstånd från det lokala prästerskapet, som ansåg allting gott och väl. Dock synes det, som om systemet i viss utsträckning kommit att tillämpas åtm. i Jukkasjärvi och Enontekis. I en skrivelse 1773 av kyrkoherde *D. E. Högman* framhålles, att kyrkoherdarna därstädes åtnjöt "för blåtta Paedagogiae Sysslan 15 à 18 hundra D:r kop:mt i courant".¹⁸ De lärare, som tjänstgjorde vid Jukkasjärvi lappskola, var också samtliga prästmän, som slutade som kyrkoherdar. År 1813 blev skolan delad så, att Jukkasjärvi och Karesuando erhöill var sin halva. Båda indrogs år 1820. Vad det kyrkliga folkupplysningsarbetet i församlingen fram till början av 1800-talet beträffar, följde den i stort sett de ovan angivna riktlinjerna för samtliga lappmarker. Trots att majoriteten av församlingsborna var samer, övergick under 1700-talet kyrko- och undervisningsspråket till finskan. Kateketerna använde sig dock under fjällvandringarna i stor utsträckning av samernas eget språk.

¹⁷ I. Fellman, *ibid.* II. s. 239 o. f.

¹⁸ I. Fellman, *ibid.* II. s. 332.

Uppgifterna om folkupplysningsarbetet efter lappskolans avveckling är knapphändiga. Från tiden 1832—46 lämnar kyrkoherde *Ingemar Lindstedt* (kyrkoh. 1831—55), under vilkens tid pastorsbostället flyttades från Jukkasjärvi till Vittangi, i sin dagbok en del upplysningar angående kateketerna och folkundervisningen.¹⁹ Inom församlingen fanns då 4 kateketer, av vilka en plats var vakant. Belysande ang. utbildningen av kateketämnen är anteckningen den 6/6 1832: "Upphörde meddelandet av undervisning åt catechetämnet Nils Ersson Svonni (en lappyngling), som nu befanns kunna riktigt stafva, redigt läsa innantill både finska och lapska språken samt med klart ehuru enfaldigt begrepp om Salighetens grund- medels och ordnings hufvudläror äfven förenade utanläsningen af Luthers cateches samt Swebelii förklaring deröfver, och nu begäfvor sig till Vittangi, för att der ytterligare examineras och approberas af Distr. prosten Z. Grape, som stundande Marknads och Tings tid eller till den 7:de dennes säges der inträffa, och i alla händelser sedermera besöka Lappbyarne att barnen undervisa". Dessa kateketer var ej skrivkunniga, vilket också framgår av att de utkvitterade sin avlöning, 30 Riksd. banco om året, med sitt bömärke.

I början av 1800-talet visade det sig att kateketundervisningen led av allvarliga brister. De 7 lappskolorna i lappmarken gav ett mycket otillfredsställande resultat, som väl till stor del berodde på språksvårigheterna hos lärare och elever. Men även samernas motvilja mot kateketerna och även dessas bristande kunskaper medverkade till att sameallmogen ej fick den folkupplysning, som man avsett att bibringa den. Kateketerna ställdes visserligen under inspektion av en "missionär", som vanligen var prästvigd och som hade även till uppgift "att besöka lapparna i deras vistelseorter, gå dem med lärdomar och undervisning tillhanda".²⁰ Även nybyggarnas barn skulle han undervisa. Den nya organisationen tillkom genom kungl. maj:t förordning den 2 sept. 1818. Vid denna tid omfattade lappallmogen i Jukkasjärvi församling c:a 600 individer och den bofasta befolkningen av 250 personer, huvudsakligen koncentrerad vid Torneälven och dess biflöden. De 4 anställda kateke-

terna hade att besöka omkr. 50—60 lappvisten. Klagomål mot deras undervisning och framför allt leverne blev allt flera och flera. Som ursäkt framhöll dessa ovanan vid samernas levnadssätt, varför man försökte placera dem i nybyggarbyarna, dock utan att erhålla bättre resultat, eftersom samerna vägrade att anförtro sina barn i kateketernas vård. Kyrkoherde *Pebr Palmgren* (1812—31) beslöt då att låta dem undervisa i kyrkbyn en grupp på 20—30 åringar, som "läste för prästen" för att få tillträde till konfirmation och nattvard "och dymedelst vara behöriga att ingå äktenskap". När missionären *Anders Fjellner*, som härstammade från samerna i Härjedalen, år 1821 fick som sitt inspektionsområde Jukkasjärvi och Kare-suando, ålades kateketerna återigen att bedriva undervisningen i kåtorna. Detta misslyckades totalt och hade till följd att samtliga fyra kateketer avskedades. Palmgren beslöt då att i stället för nybyggar-söner utbilda samer till kateketer. Det visade sig också att denna lösning var mera lyckad, ty dessa åtnjöt såväl sameföräldrarnas som barnens förtroende.

Under Palmgrens efterträdare kyrkoherde *Lindstedts* tid (1831—55) försumrades kateketernas utbildning. Därom skriver Tawe:

"Han nyttjade kateketeleverna såsom drängar under den tid, som de på statens bekostnad bodde hos honom för att bli undervisade. Då de visat sig odugliga som kateketer och blivit avskedade, kunde kyrkoherden mottaga nya elever för att få vakanserna besatta och därmed också nya drängar. Det är en mörk bild av ödemarkens andliga och kulturella liv, som här träder fram".²¹

Samernas undervisning försumrades och föräldrarna, som ansåg undervisningen vara en statens angelägenhet, undandrog sig den undervisningsskyldighet i hemmen, som tidigare ansetts som självklar.

Beträffande folkupplysningen ger visitationsprotokollen vissa antydningar. De under åren 1783, 1787, 1789 och 1796 förrättade visitationerna har dock föga att förtälja härom. Först visitationsprotokollet av 19/8 1814 nämner, att förhör med församlingens närvarande ledamöter anställdes och att en del av dem befanns äga "nöjaktiga" kunskaper och kunde läsa innantill och utantill, "men större delen var i allt ganska svaga".^{21a} Husförhör hölls hos ny-

¹⁹ Aug. Ljung, Några drag ur Jukkasjärvi skolhistoria, 1942.

²⁰ Wilhelm Tawe, *ibid.* s. 157.

^{21a} Vis. prot. i Härnösands landsarkiv.

byggarna men med samerna i prästgården, då dessa besökte kyrkan. På visitorarns uppmaning att besöka samerna i deras kåtor invände pastorn, att tiden härför var för knapp.

Protokollen från 1816 och 1821 ger en lika dyster bild. Nybyggarna har "rätt försvarliga kunskaper men en del i synnerhet Lappar voro ganska svage, ja, några finns i trakten åt Gellivare, som intet kunna läsa och icke en gång förstå finska eller lapska utan hafva sin egen dialect". Visitatorn Z. Grape anför 1821, att det bör "hvarken nekas eller förtigas, att ännu fordras både tid och arbete, innan Christendomen kan sägas vara allmänt antagen inom församlingen".

Att en stor skuld till efterblivenheten låg i den finska undervisningen och gudstjänsten framgår av 1822 års protokoll, enligt vilket samerna i Kaalasuoma anhöll, att de samer, som ej kunde finska, finge undervisningen på deras eget modersmål, vilken framställning dock ej synes ha lett till något resultat.

Beträffande det sedliga tillståndet inom församlingen anmärkes, att brännvin föres till församlingen av "skojare eller Bönder och Bonddrängar nerifrån landet och utbytes mot Lapparnas produkter".

En tydlig ljusning synes ha inträffat under Lars Levi Laestadius tid. Redan i visitationsprotokollet 27/3 1837 meddelas, att kristendomskunskapen bland den finska delen av församlingen var "oklanderlig" men att "ibland lapparne förmärkes okunnighet såväl i utanläsning som i begrepp". På Laestadius initiativ föreslogs nattvardsläsningen förlängd från en vecka till fyra veckor.

3. Karesuando församling.

Den nuvarande Karesuando församling omfattar c:a 65 mil² av lappmarkens ödsligaste trakter med en befolkning enligt 1950 års folkräkning av 1.327 inv., vilke utgör 0,2 inv./km² eller en person på var femte km². Ända till 1748 var Enontekis församling, till vilken jämväl den nuvarande Karesuando församling hörde, annexförsamling till Jukkasjärvi. Nämnda år blev Enontekis eget gäll,

²¹ Wilhelm Tawe, *ibid.* s. 159.

vars förste kyrkoherde var *Salomon Tornberg*. Efter 1809 års gränsdragning mellan Sverige och Finland bar den svenska församlingen ännu officiellt namnet Enontekiö ända fram till 1907, då det genom kungl. br. den 25/10 utbyttes mot Karesuando, där en kyrka uppfördes 1814.

Ännu i slutet av 1600-talet utgjordes befolkningen så gott som enbart av samer. År 1782 anges invånarantalet till 733 personer. En del av samerna var finskkunniga, varför också gudstjänsterna här liksom i Jukkasjärvi hölls endast på finska. Någon egen skola fanns ännu i mitten av 1700-talet ej i Enontekis, men sameallmogen uppmanades upprepade gånger att sända sina barn till Jukkasjärvi skola.

Den första fasta nybyggarbefolkningen i det nuvarande Karesuando bestod av nomadiserande samer, som slog sig ned som bofasta. Detta började ske redan på 1600-talet, enligt vissa uppgifter 1650. Senare skedde inflyttningen både söder- och österifrån. En del har även inkommit från nordliga Norge, "Ruija", åtm. enligt folktraditionen. Folkmängden 1820 i församlingen var endast 668 personer. Nybyggarnas antal utgjorde 20 hushåll. Alla övriga var samer. De skattelagda samernas antal hade då under 8 år minskats från 70 till 52.²² Angående befolkningen 1883 anför M. Höjer:²³ "Nybyggarbefolkningen är så gott som utslutande finsk i likhet med förhållandet i Jukkasjärvi. Lapparne, de flesta fjällappar, äro emellertid finnarne betydligt öfverlägsna i antal; år 1870 voro lapparne i Karesuando 936 på en folkmängd av 1.364 personer". Till nybyggarna räknas här även bofasta samer.

Förutom prästerskapets direkta arbete för folkupplysningen befrämjades allmogen färdighet i läsning och kristendomskunskap genom nyssnämnda kringvandrande kateter, som följde samerna på deras vandringar över fjällen. Med hänsyn till de svårigheter, man hade att övervinna i sådan ödebygdsförsamling som Enontekis, hade man ännu mindre än i de övriga lappmarksförsamlingarna att före 1800-talet vänta sig stora framgångar av det kyrkliga arbetet. Dock synes detta arbete icke varit helt förgäves. Beträffande läsfärdigheten anger pastor *Erik Grape* i sin berättelse till domkapitlet den

²² J. W. Zetterstedt, *Resa genom Lappland 1821*, II, s. 177.

²³ M. Höjer, *Sverige*, s. 403.

28/6 1794, att vid anställt förhör hade "29 af dess åhörare blott läst Catechisin Canonicam, 134 tillika Lutheri Cateches, 92 derjemte Gezelii och 158 Svebelii förklaringar".²⁴ I samma prot. omnämnes, att kateketen *Johan Arndt Grape* handlett 22 barn såväl i stavning som innan- och utanläsning. Jämlikt uppgift 1792 av samme Grape hade "59 läst endast Catechesis canonica, 161 tillika Lutheri och 137 Svebelii cateches, 98 Svebelii spörsmål, samt 4 dels svenska dels lappska läseböcker". 23 barn hade undervisats såväl i skrivning som läsning.²⁵ Detta resultat måste under dåvarande förhållanden anses relativt gott. Huru det förhöll sig med den övriga delen av befolkningen vet man naturligtvis ingenting om. Särskilt må observeras uppgiften om barnen, som jämväl fick undervisning i skrivning. Därom har man föga upplysningar tidigare, då ju den undervisning, som kyrkan företrädde, ej inrymde undervisning i skrivning och räkning. Första uppgiften, som förf. har sig bekant, om kravet på skrifvårdighet hos samebarnen i lappsolorna och i kateketundervisningen, finner man i lappska eckl. verkets prot. den 11 dec. 1754 med anledning av Kongl. Maj:ts och Riksens Cancelli Collegiums skrivelse angående behovet av "infödde Lappmän", som var skrivkunniga, vilket överlämnats till koncistoriet för vidtagande av erforderliga åtgärder:²⁶ "Ty förmäler Consist: sig wilja foga anstalt, at wid hwarje schola i Lappmarken de qwickaste utväljas, och i skrifwande och räknande uppöfwas" och förutsatte domkapitlet att detta jämte undervisningen i kristendomskunskapen ej hanns på de bestämda två åren men att dessa utvalda skulle lämnas frihet att stanna kvar i skolan, tills de inhämtat färdigheterna. Denna föreskrift torde nog varit avsett huvudsakligen för de södra lappmarkerna. Även där ifrågasätter man på visitationen i Lycksele 1759, huruvida dessa bestämmelser ännu kunde anses gälla, varav man får draga den slutsatsen, att försöken lyckats mindre tillfredsställande. I de norra lappmarkerna däremot påträffas vid denna tid ännu inga tecken på, att föreskrifterna efterföljts. Fråga var endast om innan- och utanläsning.

Förhållandena i början av 1800-talet synes icke förändrats till det bättre. Snarare finner man undervisningsarbetets försumpning.

Sameallmogen var överlämnad åt snikna och samvetslösa kustlandsköpmäns exploaterande. På marknaderna flödade det insmugglade brännvinet, genom vilket lappmarksvarorna frånlurades samerna, vilka inbringade köpmännen och ibland även prästerskapet, som icke försmädde köpenskapen, goda inkomster. Därtill kom, att Dir. för lapska eckl. verket, som icke utan framgång gjort sitt till att befrämja folkupplysningen i lappmarkerna, överlämnade överinseendet över lappmarkens andliga ledning år 1802 åt det nyinrättade Kanslersgillet, som fått i uppdrag att förestå det allmänna uppfostningsverket. Denna institution kom emellertid att existera endast till 1809.

²⁴ Domkapitlets i Härnösand prot. 22/10 1784.

²⁵ I. Fellman, *ibid.* II. s. 356.

²⁶ I. Fellman, *ibid.* II. s. 306.

VIII. TORNEÅ PEDAGOGI

Finnbygdens perifera läge från kulturcentra och dess glesa befolkning har icke varit lockande för de maktägande att här inrätta högre lärdomsanstalter. Under den tid, Sverige och Finland var förenade, bildade dock Torneå stad, som redan tidigare påvisats, ett handelscentrum för den övre delen av dåtida Västerbotten och var säte för ett svenskt borgerskap, vilket motiverade inrättandet av ett slags lägre lärdomsskola i staden. Då ju en stor del av de tjänstemän och borgare, som under 1700- och 1800-talet verkade inom området ifråga, fick sin första grundläggande utbildning vid nämnda undervisningsanstalt och då denna skola knappast fått ett omnämnande i våra skolhistoriska verk, må här en översiktlig redogörelse för Torneå skolas utveckling ända fram till 1800-talet vara på sin plats.

Äldsta uppgifterna angående skolan i Torneå synes härstamma från år 1608, då allmogen i Nedertorneå och Karl Gustav hos honung Karl IX gjorde framställning, att en "skolestuva" av regeringen måtte inrättas i Torneå. Som svar härpå meddelade konungen, att han därmed vore tillfreds. "Vi vele," heter det, "ock upprätta en stad med, dit birkarlar och landsköpmän skole draga och sätta sig neder och bli borgare". I samband härmed skulle även skolfrågan ordnas. Sedan Torneå under Gustaf Adolfs tid år 1621 erhöll stadsrättigheter, fastställdes genom nådigt brev den 13/2 1630, att bland lärarlönemånen till vid skolan anställd lärare skulle djäknepengarna i Nedertorneå och Övertorneå församlingar utgå. Dessutom skulle skolan och läraren årligen få uppbära kollektmedel, varemot elevavgifterna skulle användas för skolbibliotekets bästa. Nämnda kungl. brev kan räknas som skolans instiftelse-

¹ Torneå stadsarkiv.

Johan Nordlander, Norrländskt skolliv, 1914, s. 1.

urkund. Lokaler för skolan och läraren skulle borgerskapet sörja för. Till lärarens avlöning skulle jämväl utgå 32 tunnor spannmål.

Om skolans verksamhet under de första decennierna vet man föga. Den räknades till det slags lägre skolor, som kallades "pedagogier" och som på 1600-talet inrättades i smärre städer framför allt för att sörja för borgerskapets, hantverkarnas och handelsmännens undervisning samt för utbildande av lägre tjänstemän.² Den första skolan av detta slag, som fanns i dåvarande Västerbotten, synes ha varit skolan i Luleå, vilken omtalas redan 1600 men som synes ha varit av privat natur, avsedd för barn från burgna birkarlar- och landsköpmannahem. Genom kungl. brev den 16/2 1627 tillkom den första trivialskolan i Piteå, som till en början hade endast en lärare men redan 1652 rektor, conrektor och apologist.³ Till en början torde Torneå skola endast gett de första grunderna i läsning, skrivning och kristendomskunskap. Angående skolans verksamhet under 1600-talet finns icke mycket känt. Borgerskapet synes ej varit alltför frikostigt med anslag till skolans underhåll. Enligt domkapitlet i Härnösand hade prosten i Nedertorneå år 1660 meddelat, att borgerskapet helt sonika bortsålt skolestugan med påföljd, att skolans lärare saknade lokal för undervisningen, vilket emellertid genom konsistoriets och landshövdingens ingripande blev rättat.⁴ Det första skolhuset torde ha uppförts på 1650-talet, vilket på 1720-talet ersattes av ett nytt sådant. Liksom i Piteå uppstod även i Torneå stridigheter mellan skolan och staden angående djäknepengarna.⁵ Dn *Halsius*, pedagog på 1660-talet, beskyldde borgmästaren Anders Trofastsson för att "våldsammeligen" skulle hava hanterat hans djäknepengar. Konsistoriet gav pedagogen rätt och förstärkte prostens att tillse, att djäknepengarna kom i rätt ägo.⁶

Torneå skola hade endast en lärare.⁷ Dess förste rektor var magister *Georg Christiani Elingius*, en södermanlänning, som 1655 erhöll ett lektorat i Härnösand och efterträddes av ångermanlän-

² Väinö, Perälä, Tiedoja Tornion koulusta, vv 1608—1782, 1916. D:o del II, vv 1782—1800, 1917. D:o del III, vv 1800—1876, 1922.

³ J. Nordlander, Norrländskt skolliv, 1914. s. 1 och 157.

⁴ Domkapitlets prot. 16/8 1660.

⁵ K. Svanljung, Österbottens pedagogier och trivialskolor, 1895, s. 19.

⁶ Johan Nordlander, Norrländskt skolliv, 1914, s. 41.

⁷ Väinö Perälä, Tietoja Tornion koulusta, 1916, s. 4 o. f.

ningen *Hans Sandman* (1655—1663). Dennes efterträdare var *Hans Halsius* (1663—1681), som 1681 utnämndes till kyrkoherde i Överkalix. Under tiden från 1681 till 1683 tjänstgjorde *Nikolaus J. Tornaeus*, som sistnämnda år blev kaplan i Nedertorneå. Påföljande läsår uppehölls lärarbefattningen av magister *Olaus Th. Rozelius*, vilken utnämndes till konrektor vid trivialskolan i Piteå. Efter honom följde följande lärare:

Joan Eric Björn, död 1703, som bl. a. nämnes som en av opponenterna på stiftsynoden i Piteå år 1695.⁸ Han var son till en köpman i Torneå.

Magister *Sven Olai Renborn* (1704—1705), som blev rektor i Härnösand.

Magister *Olaus A. Sund*, likaså västerbottning, tjänstgjorde från 1705 till 1713, då han blev kyrkoherde i Sollefteå.

Magister *Israel O. Noraues*, en ångermanlänning, mellan åren 1713 och 1716, då han utnämndes till kyrkoherde i Räfsund.

Isac Sal. Grape (1716—1718) blev kaplan i Nedertorneå.

Magister *Abraham Job. Foug*t (1718—1726), född i Härnösand, utnämndes till kyrkoherde i Nedertorneå 1725.

Johannes J. Wegelius (1725—1757) är den bland Torneå skolas lärare och rektorer, som haft den största betydelsen för finnbygdsallmogens religiösa uppfostran och upplysning under 1700- och 1800-talet genom sin 1747—49 utgivna finska postilla, som allmänt kom att läsas som andaktsbok inom finnbygden. Han var född i Stockholm 1693, blev student i Åbo katedralskola 1709 men avbröt sina studier 1713, då hans föräldrar under stora ofredens tid måste fly till Torne lappmark. I Uppsala fortsatte han sina studier 1719 men fick påföljande år kallelse till kaplan i Enontekis och prästvigdes. Efter att som nådärspredikant efter faderns död i Tyrvis ha tjänstgjort 1725 utnämndes han till rektor vid Torneå pedagogi. År 1757 kallades han av en enhällig församling till kyrkoherde i Uleborg, där han dog 1764.

Magister *Johannes Abr. Foug*t (1757—1769), ovannämnde Fougts son, var en duglig efterträdare till Wegelius. Hans utomordentliga kunskaper i finska och lapska språken gjorde, att han bl. a. under biskop Kiörnings visitationsresor i lappmarken fick

⁸ Johan Nordlander *ibid.* s. 133.

tjänstgöra såsom v. notarie. Under sin rektorstid kom han i het strid med torneåborgarna angående skolmästargården, som borgarna "oåtsport" försålt.⁹ Magistraten i Torneå förmenade, att stadsborna icke alls var skyldiga att bygga skolmästargård och att allt vad de uppoffrat härför hade skett av fri vilja, allt eftersom de ansett lärarens flit och skicklighet vid barnens undervisning så krävt, "men nu då hvar och en nödgats taga sina barn från skolan, efter skolmästaren roar sig med andra tidsfördrif, förfaller en sådan välvilja. Hvad de gifvit årligen under namn af djeknepengar, har skett frivilligt och utan någon lag dem därtill förbundet", anförde borgerskapet. Den prostvisitation, som anklagelsen föranledde, gav dock Foug't rätt och Torneå stad fick foga sig i att fullgöra sina åligganden. Foug't inledde den uppryckningsperiod i Torneå pedagogi, som kom att ge finnbygden många dugliga präster och tjänstemän i sekelskiftet. Han slutade som kyrkoherde i Nora församling strax norr om Härnösand.

Magister *Jacob Jacobi Eurenus* (1769—1782) synes ha varit en framstående pedagog och under hans liksom under hans efterträdares tid utvecklades Torneå pedagogi till en mönsterskola. År 1782 utnämndes han till rektor vid trivialskolan i Piteå och år 1789 till kyrkoherde i Umeå.

Magister *Anders Erik Lönnberg* (1782—1800) var en värdig efterträdare till Eurenus och hade hela bygdens och stadens fulla förtroende. De intressanta elevmatriklarna, som han och företrädarna upplagt, vittna om ett synnerligen djupt intresse för elevernas uppfostran och undervisning. Han var född i Överkalix 1740, blev student i Uppsala 1757, fil. mag. 1773, amanuens vid universitetsbiblioteket i Uppsala och kallades till rektor vid Torneå pedagogi 1782. År 1800 förordnades han till lärare vid Umeå pedagogi och 1801 till konrektor vid trivialskolan i Piteå. I sin resebeskrivning år 1800 lämnar *Johan Erik Forsström* en skildring av rektor Lönnbergs personlighet och livliga intresse för bygdens folk och natur.¹⁰

Johan Stecksén från Umeå tjänstgjorde som lärare åren 1800—

⁹ L. Bygdén, Hernösands stifts herdaminne, II, s. 301.

¹⁰ Johan Erik Forsströms dagbok öfver resan i Norrland och Finnmarken 1800, (Norrlands städer och Lapplandsbygd 1800, 1917. s. 45.)

1805, varunder även en del vikarier synes ha uppehållit undervisningen.

Magister *Johan Sunder* utnämndes till rektor vid skolan 1806 och blev rektorsvikarie vid trivialskolan i Luleå år 1809.

Som synes var de lärare, som under 1600- och 1700-talet verkade vid Torneå skola, väl meriterade och dugande personer, som slutade som rektorer och lektorer neråt landet eller som kyrkoherdar och prostar. I motsats härtill synes pedagogierna och trivialskolorna i Övre Norrland haft åtskilligt bekymmer med sina lärare kanske beroende på bygdens avlägsna läge och i någon mån på konsistoriets utnämningspolitik.¹¹ Särskilt illa tyckes det enligt Nordlander ha varit ställt med rektorerna och kollegerna vid Piteå trivialskola. Så t. ex. klagar borgmästaren och borgerskapet i en skrivelse 1684 till konsistoriet, att orsakerna till att föräldrarna ej ville sätta sina barn i skolan låg i "krig, dyrtid och sjukdom samt i skolmästarens försummelse och oenighet med prosten och de andra skolbetjante", vilket bidragit till "skolans iråkade lägerwall".¹² Rådstugurättens protokoll vittnar tydligt om att förhållandena ibland var olidliga. Även om Torneå pedagogi i stort sett var befriad från liknande olägenheter, finner man dock en del klagomål. Så t. ex. anklagar stadens borgmästare år 1662 hos konsistoriet pedagogen Dn Halsius för "oflitighet" i dennes ämbete, varpå konsistoriet beslöt att skriva ett brev till Halsius med "skarp förmaning att han gör sitt ämbete fliteligen icke allenast till information utan ock till disciplinen". Liknande varningar och förmaningar från konsistoriets sida synes ha varit vanliga ej blott i de nordliga kuststäderna utan även i själva stiftstaden.¹³ I början av 1700-talet finner man samma klagomål beträffande Umeå pedagogi och även Lycksele lappskola, varvid skulden tillskrives den prästerliga utnämningspolitik, som icke tog hänsyn till skolornas och föräldrarnas intressen i Övre Norrland. T. o. m. landshövding Magnus Cronborg anmärker i sin skrivelse till konungen den 5/10 1717 över förhållandena vid skolorna.¹⁴ I Finlands nordligaste trivialskola i Nykarleby beskylls lärarna för oskickligt leverne,

¹¹ Johan Nordlander, *ibid.* s. 14 o. f.

¹² Johan Nordlander, *ibid.* s. 91 o. f.

¹³ Johan Nordlander, *ibid.* s. 53—54.

¹⁴ Johan Nordlander, *ibid.* s. 153—154.

misskötsel av tjänsten och därav följande svårigheter att erhålla elever.¹⁵

Beträffande *lärokursernas omfattning* och *elevnumerären* ända fram till mitten av 1700-talet är de tillgängliga källorna fattiga på uppgifter. Vi får förutsätta, att 1611 och 1649 års skolordningar i tillämpliga delar utgjorde rättesnöre för skolans verksamhet. Den förstnämnda skolordningen skiljer, som bekant, på *katedralskolor* och lägre s. k. *provinsialskolor*, vilka senare omfattade fyra tvååriga klasser. Med all sannolikhet får man antaga, att Torneå skola hörde till de ofullständiga provinsialskolor, där kurserna omfattade ungefär samma som första klassen i den fyraåriga skolan nämligen 1. innanläsning af modersmålet och latin; 2. Donatus eller deklinationer och konjugationer; 3. Luthers lilla katekes på svenska och latin utan förklaringar samt 4. välskrivning. Nybörjarna saknade läsfärdighet, varför undervisningen fick börja med stavning och innanläsning. Enligt 1649 års skolordning var *trivialskolorna*, med vilket namn lärdomsskolorna betecknades, dels lägre och dels högre. Den högre eller fullständiga trivialskolan hade fyra ettåriga klasser och dessutom en *skriv- och räkneklass*. För intagning i denna klass fordrades, att lärjungarna inhämtat de för den lägsta klassen i trivialskolan föreskrivna kurserna. I de lägre trivialskolorna eller *barnskolorna*, vilka i slutet av 1600-talet började kallas *pedagogier*, skulle meddelas samma undervisning som i den lägsta klassen av de högre. Skriv- och räkneklassen var avsedd huvudsakligen för borgerskapets behov och icke för dem, som syftade till den lärda banan. Lärarna i den högre trivialskolan var rektor, konrektor och kolleger, alla klasslärare. I skriv- och räkneklassen undervisade apologisten i läsning, skrivning, räkning, katekes och svensk historia. Barnskolorna eller pedagogierna hade vanligen endast en lärare, ibland tvenne. Inom Västerbotten fanns endast en högre trivialskola nämligen den i Piteå. I Umeå, Luleå och Torneå belägna skolorna räknades till lägre sådana. Lärokurserna i dessa skulle följaktligen omfatta följande moment: "1. Att läsa innantill svenska och latin; 2. att skriva en vacker och flytande svensk och latinsk handstil; 3. att skriva siffertecken och känna deras värden." Då de lägre trivialskolornas uppgift var att

¹⁵ K. Svanljung, *ibid.* s. 6.

meddela borgarna och hantverkarna praktiska och för deras yrken nyttiga kunskaper samt att jämväl utbilda lägre tjänstemän, upptogs i allmänhet kursmoment från skriv- och räkneklassen, vars lärokurs omfattade bl. a. "aritmetik, såväl allmän som praktisk (apologistisk) i synnerhet vad som lämpar sig för köpmän samt att författa brev i olika ämnen på ren och vacker svenska". Inom denna ram torde man av allt att döma kunna innefatta även Torneå skolas kursplan.

Emellertid synes skolan under 1600-talet varit fåtaligt besökt. Upprepade gånger och senast under biskopsvisitationen i Neder-torneå 1726 uppmanar biskopen borgerskapet "at hålla Barnen i Schola", varmed åsyftas Torne pedagogi, och att lära dem läsa.¹⁶ Givetvis fick skolan i Torneå liksom i motsvarande skolinrättningar den tiden emottaga nybörjare utan någon läs- och skrivfärdighet.

Början av 1700-talet under den stora ofredens tid och även tidigare oroades trakten av ständiga krigiska förvecklingar, vilket kan åskådliggöras bl. a. med uppgiften, att staden Torneå enbart under år 1716 plundrades av ryssarna sju gånger och påföljande åren sex gånger, lämnande efter sig en bränd och härjad stad.¹⁷ Förutsättningarna för en skolas verksamhet var då ej stora. Skolhuset brändes ned och rektor Wegelius måste som otaliga andra fly uppåt älvdalen undan fienden. Sedan ett nytt skolhus 1722 uppförts, kunde skolan åter så småningom komma i gång.

Bland mera bekanta elever, som på 1720-talet besökte skolan, kan nämnas *Anders Hellant*, köpman, lappmarksdirektör, amatörfysiker och astronom, deltagare i Maupertuis' gradmätningsexpedition m. m. Enligt hans uppgifter lästes då följande ämnen i skolan: kristendomskunskap, historia, latin, grekiska, geografi och logik.¹⁸ De elever, som ville fortsätta sina studier, fick fara till gymnasiet i Härnösand.

Från mitten av 1700-talet har man emellertid mera detaljerade uppgifter beträffande skolans inre arbete, detta tack vare de elevmatriklar alltifrån 1769, som ännu finns bevarade och vari varje

¹⁶ Biskopsvis. prot. i Neder-Torneå.

¹⁷ K. O. Lindeqvist, *Isonvihan aika Suomessa*, s. 421 o. f.

¹⁸ H. J. Boström, *Anders Hellant, kaksisatavuotis muisto 1717—1917*, 1918. s. 5 o. f.

enskild elevs studieresultat minutiöst redovisas. De, som stått för dessa detaljerade uppgifter har varit "Scholae Mästrarna" Jacob Eurenus (1769—82), Anders Lönnberg (1782—1800), Sal. Antman (1800—02), Joh. Edv. Ullenius (184/05), Eric Häggman (1805/06), Martin Rechartt (1812—14) och J. J. Grape (1814/15). Matriklarna, som utgetts av *Väinö Perälä*, är av ovärderlig betydelse vid studiet av dessa lägre lärdomsskolor under 1700-talet. Under de här ovan nämnda tvenne första rektorernas tid utvecklades Torne skola till en undervisningsanstalt, som stod vida över motsvarande skolor och som i relativ stor utsträckning fyllde uppgiften att vara en förberedelseanstalt för universitetsstudier. Man räknar också nämnda tid, som skolans blomstringsperiod. Av matriklarna framgår, att under perioden 1787—1800 avgick åtm. 16 elever direkt till universitetet i Uppsala för att där fortsätta sina studier. Dessa blev framstående och lärda män i staten. Bland dessa kan nämnas Jöns Svanberg, som sedermera slutade som matematikprofessor i Uppsala och som är bekant bl. a. för sina gradmätningar i Lappland, vilka rättade Maupertuis' forskningsresultat angående jordens avplattning vid polen.

Beträffande Torne skolas *organisation* anges intet direkt. De föreskrivna skolordningarna torde varit föga tillämpliga här i en skola, där ingen klassindelning fanns och där samma lärare fick taga hand om undervisningen av barn på alla utvecklingsstadier. Visserligen anger rektor Lönnberg, att vid hans tillträde till rektoratet 1782 fanns bland de tre böcker, som skolan ägde, en avskrift av 1724 års skolordning, vilket låter oss förmoda, att den följts i lämpliga delar.¹⁹ Man finner också i matriklarna, att många av de läroböcker, som i nämnda skolordning föreskrives för trivialskolan, kom till användning bland eleverna.²⁰ Både trivialskolans och delvis även gymnasiets läroböcker är angivna som tillhörande lärokurserna.

Eftersom endast en lärare var anställd vid skolan och då elevnumerären per läsår under tiden efter 1769 varierade mellan 20 och 58 med ett medeltal under Eurenus tid av 31 och under Lönn-

¹⁹ Väinö Perälä, *ibid.*, del II, s. 55.

²⁰ B. Rud. Hall, *Sveriges allmänna läroverksstadgor 1561—1905* (Årsb. i sv. underv.hist. 1921).

bergs tid av 44 elever, kan man lätt förstå, att svårigheterna att uppdelade eleverna i avdelningar var stora. Dessutom framgår av akterna, att redan de nyinskrivna befann sig på olika ålders- och utvecklingsstadier. När man vidare erfar, att många elever stannade vid skolan ända till 8 à 10 år, måste man förstå lärarens otroliga arbetsbörda. Tydligt har en viss gruppindelning förekommit (20—30 läxlag). Men även individuell undervisning måste ha förekommit i synnerhet med den, som läste högre kurser för fortsatta studier vid akademien. Största delen av arbetet måste emellertid läggas på elevernas självständiga studier, vilket också framgår av det förhållande, att många elever gjorde ett eller flera års paus och återkom tillbaka med vida högre kunskaper, än när de lämnade skolan. En stor del av söner till präster hade vid inskrivningen inhämtat avsevärda kunskaper i vissa ämnen och även sysslat med latinstudier. Då även frivilligt val av ämnen tilläts, måste grupperna blivit åtskilligt ojämna.

Vid de lägre elementarskolorna eller pedagogierna fick skolan emottaga nybörjare, som ofta saknade färdighet i läsning och skrivning, varför innanläsningsövningarna ur ABC-boken och inlärandet av skrifvärdigheten under de första tvenne åren upptog en stor del av tiden. Därpå följde räkning, biblisk historia, katekes, geografi, historia, grunderna till latinska språket samt längre fram svensk och finsk språklära. Av ovanangivna elevmatrikeln framgår dock, att lärokurserna vid Torneå pedagogium icke stannade vid dessa pensa. Under dess blomstringstid synes lärarna lagt vinn om att hjälpa de studiebegåvade in på den lärda banan och därför gett den tillfälle att inhämta vida större lärokurser, i många fall t. o. m. överskridande trivialskolans. Allt var här tydligt beroende av lärarens personlighet och ambition samt av lärjungarnas begåvning och syfte med studierna. Enligt tidens sed bestod den individuella undervisningen vanligen i utanläsning och förhör av läxan. Eftersom Torneå pedagogi är den enda lärdomskola ända fram till 1828, då Haparanda lägre apologistkola kom till, som kan sägas vara finnbygdens egen, må här en kort redogörelse lämnas för de *lärokurser*, som under senare hälften av 1700-talet tillämpades där samt de *läroböcker*, som då kom till användning. Givetvis bör man därvid ha i minnet, att de olika elevernas kunskapsmätt helt och hållet var beroende av den tid, som dessa bevistade skolan.

En del med ett eller ett par års åtnjuten undervisning hann självklart ej längre än vad 1724 års skolordning föreskrev för trivialskolans lägsta klass, som ju officiellt var pedagogiernas hela lärokurs. De elever däremot, som förberedde sig för högre trivialskolan eller för akademiska studier inhämtade gott hela trivialskolans kurs och i bästa fall även en del av gymnasiets. Mellangrupperna stannade vid olika kunskapsstadier. I det pedagogiska arbetet synes Gezelii Methodus informandi 1683 ha kommit till användning i tillämpliga delar.

Visserligen föreskrev 1724 års skolordning, att ”i prima eller then första Classen böra piltarna kunna läsa Swenskan innantil, förr än the komma i Scholan”. Detta kunde dock ej tillämpas vid alla pedagogier och lägre lärdomskolor, ej heller vid skolan i Torneå. I allmänhet fick man börja med stavning och innanläsning. Ännu i slutet av 1700-talet finner man i elevmatrikeln uppgifter angående talrika elever, som under första — ibland även andra året — ”haft öfning i stafwa”, öfwat sig i innanläsning” eller ”öfwat skrifning”. ABC-boken ingick i regel bland de första läroböckerna. Dessutom övades innanläsning i katekesen, ibland även i bibeln och bibl. hist. Därpå följde *skrivövningarna* för att skapa ”en wacker och läslig” handstil. Parallellt härmed pågick övningar i latinsk innanläsning och skrivning. Dessa övningar fortsatte de följande åren.

I *religionskunskap* användes förutom hustavlan, bibeln och psalmboken Gezelii, Svebelii och Möllers — senare även Lindbloms — katekeser, vilka läroböcker repeterades upprepade gånger år efter år. Efter katekesen följde bibl. hist., varvid vanligen begagnades Hybners Walda berättelser samt Rosenmüllers Religions Historia. I slutet av 1700-talet användes därjämte Benzeli teologiska kompendium och Haffenrefferi Compendium Doctrinae Coelestis med en kurs i kyrkohistoria. I *filosofi* nyttjades olika läroböcker bl. a. av Plenning samt ett arbete på tyska Grunde der Weltweisheit. I allmänhet fanns här möjlighet att inhämta trivialskolans kurs.

I 1724 års skolordning upptogs ej *matematiken* i trivialskolan bland de ordinarie ämnena. I pedagogierna och apologistklassen vidtog undervisning i ämnet, sedan eleverna lärt sig läsa och skriva samt inhämtat något av kristendomskunskapen. I allmänhet hann man i dessa endast de fyra räknetsätten i hela tal, ibland dock även

bråk och regula de tri. Ett ännu större fåtal sysslade jämväl med intresse-, bolags- och ränteräkning. I Torneå skolas matrikel finner man ofta angivet, att eleven inhämat hela matematiken. De, som förberedde sig för akademiska studier sysslade även med uträkning av kvadrat- och kubikrötter — alltså en vida vidlyftigare kurs än vid övriga motsvarande skolor. Även beträffande *geometri* utgjorde Torneå pedagogi ett undantag, ty medan nämnda ämne icke förekom i andra pedagogier, genomgicks här t. o. m. 3:e, 4:e och i enstaka fall även 5:e boken Euklides och därjämte *algebra*.

Först i rektorsklassen upptager 1724 års skolordning ämnet *geografi*. Däremot ingick geografien i apologistklassen och följaktligen även i pedagogierna. Vid Torneå skola användes läroböcker av Djurberg och Regné, varvid som undervisningsmaterial nämnes kartor och glob. Regnérs Wettenskapernas Sammandrag uppges som lärobok i kosmografi.

I ämnet *historia* upptog den allmänna historien huvudparten av tiden. Bland läroböckerna nämnes ofta Hybners och Regnérs läroböcker samt Bergklints Historiska Sammandrag. Antikens historia ägnades den största uppmärksamhet och latinska författare lästes flitigt. I svensk historia användes bl. a. Volthemats Svenska Historia, Wählbergs Svenska Historien och Lagerbrings lärobok, medan undervisning i Finlands historia tillkom först på 1840-talet.

Även *logik* upptogs bland ämnena i Torneå pedagogi, varvid Plennings lärobok kom till användning.

Enligt gällande skolordning skulle endast grunderna i *latin* jämlikt kursen för första klassen i trivialskolans inhämtas vid pedagogierna. Vid många av dem synes man emellertid ha haft vida större lärokurser för dem, som ville fortsätta sina studier. Med Torneås avlägsna läge var det helt naturligt, att skolan där under de dugliga pedagoger, som i slutet av 1700-talet ledde dess öden, ville bereda eleverna möjlighet att inskrivas vid akademien. Med mera försigkomna elever började man latinundervisningen det första året och med dem, som ej kunde läsa vid inträdet, något senare. Undervisningen bedrevs tydligen med energi, ty kurserna för de lärjungar, som stannade längre tid vid skolan, synes ha tävlat med fullständiga trivialskolors och i vissa fall omfattat även gymnasiernas, varom nedan angiven litteratur vittnar. Längre fram efter sekelskiftet, då skolan tycks tacklat av, inskränktes latinstudierna

till grammatik och "Cornelius Nepos". Även Exercitia Stili bedrevs flitigt.

Grekiskan låg ej inom pedagogiernas läroplan. Dock finner man, att de längst komna eleverna vid Torneå pedagogi läste en relativt diger kurs i ämnet. En hel del lärjungar hann förutom grekisk grammatik Mattei och Lukas evangelium samt Apostlagärningarna och en del Pauli brev. En elev uppges ha läst hela nya Testamentet på grekiska och Genesis jämte 30 psalmer på hebreiska.

"Den enda pedagogi, där *hebreiska* lästes", skriver Svanljung, "var den i Torneå, nämligen i slutet av adertonde århundradet".²¹ Enligt nämnda författare bedrevs undervisningen efter "Opitius Arosenius och senare Gezenius grammatik". Textläsningen omfattade i vanliga fall de fyra första kapitlen i Genesis och några psalmer. Ämnet nämnes emellertid ej varje år. Tydligen gällde det endast de elever, som skulle till akademien.

De moderna språken ingick ännu på 1700-talet varken i pedagogiernas eller trivialskolornas läroprogram. Enligt uppgift var Torneå pedagogi den enda före 1800-talet, där *franska språket* lästes.²² Som lärobok användes Pepliers samt senare Stridsbergs. En hel del text medhanns. I matrikeln anges bl. a. Belisaire, Voyage de Curus, L'Eleve de la Nature, Telemaque av Fenelon m. fl. I en del fall hade man tagit syfte på affärsspråket. Sista gången franska lästes var läsåret 1814/15.

Tyska språket var under 1700-talet föga uppmärksammat och förekom knappast i den lärda skolan, ej heller i apologistskolorna. Första gången sagda språk påträffas i pedagogierna synes vara vid Torneå skola läsåret 1778/79, då ätm. en elev läste Mattei evangelium på tyska. Under de påföljande årtiondena lästes sagda språk av flera lärjungar. Som läroböcker användes en av Stridsberg samt tyskt Nya Testamente. Tydligen har torneborgerskapets handelsförbindelser med de tyska kuststäderna spelat en viss roll vid upptagandet av detta språk på skolans läsordning.

En del disciplar läste även *engelska språket*, varvid man hade köpmännens praktiska nytta i sikte. Som lärobok anges en av Mannercrantz samt Newtons Philosophical discoveries — tydligen

²¹ K. Svanljung, *ibid.* s. 153.

²² K. Svanljung, *ibid.* s. 155.

föga lättläst litteratur. Det är märkligt, att man här gav handledning i de moderna språken, då dessa ämnen vid den tiden knappast var representerade vid Uppsala universitet. Så t. ex. anför *Albert Wiberg* representerades tyskan och franskan då av en språkmästare, medan engelska språket var orepresenterat.²³

Svenska språket var undervisningsspråk, då latinet ej kom i fråga. Eftersom en del av alumnerna var finsktalande vid inträdet i skolan, måste dessa först översätta från finska till svenska och på så sätt även inhämta färdighet i undervisningsspråket, vilket medförde ett dubbelt arbete. Som läroböcker vid dessa översättningsövningar använde man finskspråkigt Nya Testamente och psalmboken, ty annan litteratur på finska fanns ej att tillgå. Även anges finska psalmboken ha utnyttjats för "öfning uti Svenska orthographien".

Lika litet som i den tidens finska skolor förekom *finska språket* på Torneå skolas läsordning. Första gången befolkningens modersmål upptogs som ett läsämne var läsåret 1846/47 och först på 1860-talet började man undervisa i vissa ämnen på finska. År 1869 synes man ha övergått helt och hållet till finska som undervisningsspråk.

För att åskådliggöra, vilka lärokurser man hann genomgå med de elever, som längre tid stannade vid Torne pedagogi, må här ett exempel på studieresultat bland många liknande återges:

1:a året: "Catechesen, den han med språk och det öfriga absolveradt, ånyo inhämtadt Bibliske Historierne, så gamla som nya Testamentets: af Latinska A.b.c.boken lärt sig stafning och innan läsning, absolveradt Grammatican Latinam både Etymologie och Syntax, samt af Fundamental Historien til Romerska Monarchiens Historia".

2:a året: "Har i Latiniteten analytice genomgådt Syntactiske reglorna, samt half annan Decurie af Colloqviiis, absolveradt det återstående af Fundamental Historien, jemte Bihanget samt af Wetenskapernas sammandrag."

3:e året: "Af Benzeli Epitome är inhämtadt til XXIII:dje Artikelen, något Repeteradt af Fundamental Historien, samt Cornelie til 7:e Cap. af Alcibiades Vita analyticeradt och expliceradt, samt memoreradt de derwid förefallande Latinske ord, och haft någon öfning i Exercitiis Stili: igenom öfversättning ifrån Swänskan."

Här har vederbörande gjort ett års avbrott.

²³ Albert Wiberg, Carl Ulric Broocman, 1950, s. 71.

4:e året: "1:o Läst utan till ifrån XVI Art. af Benzeli Epitome till slut och Repeterat samt explicerat till X Art. 2:o Af Cornelio ifrån Thimothei Vita till slut, jemte Praefation och Miltiades Vita, hvilka för ut varit förbigångne, samt börjat med Officia Ciceronis. 3:o Repeteradt af Gram: Graeca till de Adverbiis, samt Explicerat till pag: 30 eller Annotationes de Perfecto Activo. 4:o Läst i Nov: Testam: till IX Cap: af Matthei Evang. 5:o Börjat med Fransyskan och Explicerat några Fabler. 6:o Genomgått hwad förut blifwit läst i hwad som hörer till Historien. 7:o Räknat Qvattuor Species i hela tal och i sorter, äfwen Qvat: Sp: i Bråk jemte Reg: De tri Simplex och börjat Radix Qvadrata. 8:o Skrifwit Exercitia Stili och öfwersatt på Svenska åtskilligt utur Cornelio jemte några Fransyska Fabler. 9:o Repeterat jemte alla de öfrige, alla Onsdagar och Lördagar Catechesen samt Bibl: Historierne."

5:e året: "1:o Läst i Benzeli Epitome ifrån IX Art. till slut. 2:o I Ciceronis Officia till Andra Boken samt Euchiridion Serm. Latinae. 3:o I Nov. Testam. till Evang. Lucae, samt Gram: Graeca till slut. 4:o Af Euclide till 31 Prop. 123. 5:o Plennings Mindre Logica, ut. 6:o Vossii Rethorica till De Elocutione. 7:o Repeterat Hybners Hist. Politica, samt Stats Hist: om Sverige. 8:o Läst till slut Brefwen och Dialog i Pepliers Grammaire och continuerat med RäknanDET. 9:o Skrifwit Exercit Stili till Reg 65, samt Verterat åtskilligt af Cornelio jemte Fransyska Bref."

6:e året: "1:o Repeterat till slut Benzeli Comp: Theolog: 2:o Läst i Woeldies Comp: Theolog: till De Graitia Dei. 3:o Af Novo Testam: till Acta Apostolorum. 4:o Af Cicero Libr: Tres De Officiis, De Amicitia och Paradoxa. 5:o Poetica Juvenilis till slut samt Terentii Comediae till slut. 6:o Af Elem. Euclides till Sjunde Boken. 7:o Reflexions Morales till § 382. 8:o Qvattuor Capita Geneseos. 9:o Recolerat Logican och Rethorican samt något af Cornelio jemte Hist: Politica. 10:o Öfwat sig i räknande. 11:o Skrifwit Exercitia Stili. 12:o Verterat Brefwen i Pepliers Gram: jemte åtskilligt af Cornelio, äfwen Voyages De Curus, Magazins Des Ensans och Milles et une Nuits samt skrifwit något Fransyska."

7:e året: "1:o Recolerat det angelägnaste af hwad till förra förhöret war genomgått. 2:o Läst ånyo af Woeldies Comp: Theol: ifrån och med Artic: De Gratia Dei till slut. 3:o Af Nov: Test: Graeco ifrån början af Acta Apost: till slutet af Apocalypsi. 4:o Af Psalterio Dav: 30 Psalm: jemte Dicta classica äfwen de Graekiska. 5:o Af Cicero De Amicitia, De senectute, Paradoxa af Somnium Scipionis samt af dess Orationer till Orat: contra Catilin. 6:o Af Euclide till 4 Bokens slut och Boken äfwen Algebraice. 7:o Hela Virgilius samt Ovidii Tristium till slut samt af Jul. Caes: 6 Böcker. 8:o I Fransyskan: Belisaire, Voyage De Curus, L'Eleve de la Nature, m. m. 9:o I Engelskan: Dia-logerne i Mannercrantz Engelska Gram: Maijs Handels-Bref, och ifrån

början till 4 Cap. uti Boken Newtons Philosophical Discoveries samt 3:dje delen af Gottschedens Erste Grunde der Weltweisheit. 11:o Skrifwit Exercitia Stili både på Latin och Fransyska samt verterat åtskilligt af bägge nyssnämnda Språk. 12:o Öfwat sig i Räkande samt i Cub och Qvadrat Rötters Utdragande.”

Många av eleverna stannade ännu längre tid vid pedagogien, ja, en del ända till 10 à 11 år. Enstaka läste jämväl hebreiska enligt gymnasiakursen. Med nu nämnd skolunderbyggnad kunde mången yngling fortsätta studierna direkt vid universitetet. Trots saknaden av klassindelning, följde man i mycket tydiligen föreskrifterna i 1724 års skolordning, varvid läxlagen fick ersätta klassindelningen i trivialskolan. Alla hade emellertid icke samma framgång i sina studier. Det finns ex. i matrikeln på att gossar, som vistats fyra år vid skolan, men ej hunnit med annat än katekesen, biblisk historien och de fyra räknesätten i hela tal. I enstaka fall karakteriseras mindre begåvade som ”döfwe och Dumbe”. Det var kanske ej lätt för 8- à 9-åringar att tränga in i latinets hemligheter, i synnerhet som vederbörande vid inträdet i skolan ännu ej lärt sig läs- och skrivkonsten. Ty i det fallet synes Torneå pedagogium ej följt bestämmelserna angående inträdesfordringarna i 1724 års skolordning. För en del vållade även svenska språket svårigheter.

Med det goda resultatet av undervisningen i Torneå skola under senare delen av 1700-talet var det ej underligt, att förslag 1793 gjordes om inrättandet av ett gymnasium i staden samt avskiljandet av Västerbottens och Uleborgs län till ett särskilt stift med Uleborg som biskopssäte. Förslaget ledde dock ej till något positivt resultat.²⁴

Vad här ovan sagts gällde förhållandena under tiden från 1769 till första åren på 1800-talet. Efter rektor Lönnbergs avgång år 1800 fram till 1846, då skolan erhöll en andra lärare, skedde täta rektorsombyten. De flesta av lärarna hade ej heller den utbildning, att de kunnat med framgång uppehålla skolans goda anseende. En del av dem hade avlagt studentexamen, men andra hade endast den skolunderbyggnad som Torneå skola kunnat ge. Av matrikeln framgår, att skolans lärokurser så småningom kom att inskränkas

²⁴ Knut Svanljung, Österbottens pedagogier och trivialsolor, 1895, s. 19.

till inlärandet av läs- och skrifvärdigheten samt till utanläsning av katekesen och bibl.hist. jämte något historia och geografi. Sedan ett fåtal från Lönnbergs tid kvarvarande elever ännu de första åren efter sekelskiftet läste latin, försvann fr. o. m. 1806 nämnda ämne helt och hållet från skolans läroplan. De övriga främmande språken gick samma väg. Effektiviteten i studierna synes avtagit i samma tempo. Det fanns elever, som fjärde läsåret kunde redovisa endast repetition av katekesen och bibl. hist. samt addition och subtraktion med hela tal. Från tiden 1806—1812 finns inga uppgifter beträffande skolans verksamhet ej heller matrikel. Under krigsåren 1808—09 med krigshändelser, inkvarteringar och allmänt härjande sjukdomar inom området torde skolans verksamhet varit obetydlig. Rektorsbefattningen uppehölls av tillfälliga vikarier ända fram till 1812 och därefter av flera mindre framstående personligheter.

Torneå lärdomskolans fortsatta historia hör till finska skolväsendets. Ända fram till 1833, då Haparanda erhöll sin lägre apologist-skola, utnyttjades den av barnen till de borgare i Torneå, som enligt fredstraktaten hade uppsagt sitt burskap i Torneå med avsikt att bosätta sig i Haparanda. Många av dem hade sina hemman och ägodelar på den svenska sidan. I matrikeln finner man ofta de namn, som vid Haparanda köpings tillblivelse 1828 kom att bilda stommen i den blivande stadens borgerskap och tjänstemannakår.²⁵ När sedan finska språket fick sitt erkännande och på 60-talet upptogs som ett ämne i elementarskolan och senare som undervisningsspråk där, började de svensktalande borgarna och tjänstemännen i Torneå sända sina barn till Haparanda skola, som 1840 blivit en högre apologist-skola och kunde följaktligen ge ungdomen en mera omfattande grund för studiebanan än Torne pedagogi.²⁶ Ännu på 1870-talet var nämligen borgarna och hantverkarna i Torneå helt och hållet svensktalande och många av gesällerna ej ens förstod finska. Samma var förhållandet med de tidigare anställda tjänstemännen.²⁷ Under namn av alkeiskoulu (lägre ele-

²⁵ Haparanda 100 år, 1945, s. 136 o. f.

²⁶ Samuli Paulaharju, Torniolaiselämä 1800-luvunkeskivaiheilla, Tornio 1621/1921, s. 153.

²⁷ N. Liakka, Tornion ala-alkeiskoulusta 1870-luvulta (Koulu ja me-neisyys 1935, s. 130 o. f.) Tornio 1621—1921, s. 135 o. f.

mentarskola) fortsatte skolan sin verksamhet till 1876, då den nedlades och i dess ställe inrättades en 5-klassig borgarskola. Orsaken till nedläggandet var, att Torneå stad 1874 erhållit en folkskola, som övertog "alkeiskoulus" uppgift. Det senare inrättade läroverket eller Lyceet hör till en senare tids historia.

Ur personhistorisk synpunkt är ovan nämnda matrikel ett intressant dokument för förståelse av gränsbygdens kulturella liv under 1700-talet. Bland de 390 under tiden 1769—1806 skolan besökande elever finner man praktiskt taget de flesta borgare, hantverkare och tjänstemän, som i början av 1800-talet gav tonen i Tornedalen och angränsande trakter. Många av dem sökte sig neråt Sverige och Finland, men största delen stannade på orten. Skolans rekryteringsområde omfattade Tornedalen och stora delar av Kalix och Kemi älvdalar med tillhörande lappmarker. Främst är naturligtvis borgerskapet och tjänstemännen i Torneå representerade. Prästerskapets barn från kusten inåt lappmarken finner man talrikt här. Många av dem fortsatte i sina fäders spår på svenska och finska sidan om gränssälven. Samma var förhållandet med barnen till de övriga tjänstemännen. Avståndet till närmaste trivialskola i Piteå var långt och till gymnasiet i Härnösand ännu längre. Visserligen fanns en trivialskola i Uleborg ända från 1682, men överflyttningar från Torne pedagogi dit var fåtaliga.²⁸

Allmogens barn synes ha varit ytterst sällsynta i skolan. Orsakerna härtill är lätt förståeliga: undervisningen bedrevs på svenska och man förutsatte, att de nyinskrivna behärskade detta språk. Samma var förhållandet i alla lärdomsskolor i Finland. Att samtliga elever under 1700-talet och in på 1800-talet var svensktalande omvittnar de svenska släktnamnen, även om en del av dem var försvenskade. Första gången, rent finsktalande elever inskrevs vid Torne pedagogi, var läsåret 1800/01, då tre sådana anges kräva, "att hwart ord måste förut förklaras på både swenska och finska språken, innan läxan kunde öfwerläsas". Påföljande läsår fanns sju sådana inskrivna, om vilka det heter, att de var "som ägande finska föräldrar mindre försigkomna i svenska språket och behöfwa ofta finsk förklaring". Detta avvita förhållande var i full överensstäm-

²⁸ Kusta Hautala, Piirteitä Oulun oppikouluoloista 1822—1843 (Koulu ja menseisyys 1938, s. 7 o. f.).

melse med bestämmelserna även för pedagogierna och trivialskolorna jämte gymnasierna i de centralare delarna av Finland åtm. ända till 1800-talet. Den finsktalande allmogens barn hade inga möjligheter att komma i åtnjutande av undervisningen i den s. k. lärda skolan, innan de dokumenterat sin kunskap i svenska språket och i brist på skolor för ändamålet var detta praktiskt taget en omöjlighet. I Tornedalen var frågan ej alls aktuell t. o. m. 1700-talet och även under 1800-talet, ty de få tjänstemän och präster, som där behövdes, kunde man skaffa nerifrån. Men i bl. a. Åbo och Borgå stift yppades svårigheter att anskaffa tillräckligt antal svenskspråkiga elever till skolorna. Redan år 1731 uttalade Åbo domkapitel önskemålet, att eleverna i apologistkolans första klass skulle få läsa Luthers katekes på modersmålet d. v. s. att de icke-svenskkunniga eleverna skulle få läsa finska, tills de hjälpligt kunde klara sig i svenska språket. Detta ledde dock ej till något positivt resultat. Ännu 1795 erinrar domkapitlet rektorerna vid katedralskolorna det olämpliga i att kollegernas tid användes till att lära finsktalande elever svenska — detta till förfång för de svensktalande elevernas undervisning.²⁹

Emellertid fick domkapitlet ändra taktiken, ty elevnumerären sjönk katastrofalt, varför år 1805 första gången officiellt medgavs rätt att bedriva undervisningen i skolans lägsta klass delvis på finska, tills de finsktalande eleverna kunde följa undervisningen på svenska. Torne pedagogi följde tydligen förebilderna från Finland.

Läroboksfrågan synes ha varit besvärande. En del av eleverna saknade böcker. Så t. ex. säges 1801, att en elev "i brist på bok ej kunnat repetera Declinationer och Conjugationer" samt att finska psalmboken fick användas som lärobok vid undervisning i svenska språket. Rektor Sal. Antman klagar över "brist på tjenliga Scholaeböcker". Ovan är nämnt, att tyskspråkigt Nya Testamente måste användas som översättningsbok vid undervisning i tyska. Ej heller skolan kunde stå till tjänst. År 1800 anger rektor Lönnberg, att vid hans tillträde fanns i skolan "I:o En gammal och illa medfaren Bibel i Folio, hwilken såsom i anseende till skrif- och stafnings-

²⁹ Gunnar Suolahti, Vähän maamme kieliloista 1700-luvulla (Aika 1908, s. 460—480).

sättet nu mera mindre tjenlig för Ungdomen, blifwit lämnat till Lofl. Magistraten, 2:o Denna matrikel, 3:o En bok i lika format i hwilken Scholae Ordningen av den 4:e Februari 1724 finnes Afskrifwen, 4:o Tionde Sättnings Längden för Löfångar av den 1 November 1773). Detta var tydligen bokbeståndet. Av följande redogörelser framgår, att förhållandena ej blev bättre de följande åren.

Skolgången var åtskilligt oregelbunden, vilket självklart ej var enastående för Torneå pedagogium. Avbrotten av studierna var icke ovanliga, ty ofta byggde eleverna på självstudier i hemmen framför allt, när det gäller prästbarn. En sammanställning av studietiden under skolans blomstringstid 1769—1800 för de elever, vilka omkring sekelskiftet lämnat skolan, visar följande:

Besökt skolan under	1 år	66 elever
” ” ”	2 ”	55 ”
” ” ”	3 ”	42 ”
” ” ”	4 ”	32 ”
” ” ”	5 ”	34 ”
” ” ”	6 ”	41 ”
” ” ”	7 ”	26 ”
” ” ”	8 ”	14 ”
” ” ”	9 ”	7 ”
” ” ”	10 ”	5 ”
” ” ”	11 ”	3 ”
” ” ”	12 ”	1 ”

S:a 326 elever

Med denna sammansättning av elevmaterialet under samma lärare var det ej underligt, att läxlagens antal kunde svälla till 20 à 30. Lärarens uppgift torde ha varit att vara ett slags rådgivare och förhörare av utantill inlärd läxor. Var läraren intresserad av sitt arbete kunde — som ovan påvisats — resultatet bliva gott. Men den arbetsbörda, som ålåg honom, kan vara en hälsosam erinran för vår tids bekvämlighetstörstande pedagoger och studerande, vilka uppoffringar man den tiden gjorde för att tränga in i vetandets värld.

IX. FOLKSKOLAN I FINNBYGDEN UNDER GRUNDLÄGGNINGSTIDEN

I vår första folkskolestadga av den 18 juni 1842 stadgas bl. a. följande:

”§ 1. *mom. 1.* I varje församling och varje socken på landet bör finnas minst en, helst fast, skola med vederbörligen godkänd lärare; såsom undantag härifrån må dock tvenne eller flera till samma pastorat hörande stadsförsamlingar eller socknar på landet kunna sig om en skola förena, där en ringare folkmängd och övriga förhållanden en sådan förening påkalla.

Mom. 2. Där medellöshet eller lokala förhållanden hindra inrättandet av fast skola, må tillsvidare barnundervisningen besörjas i flyttbara skolor med en eller flera behörigen godkända lärare. Sådana flyttbara skolor bör likaledes inrättas där, uti ett vidsträcktare pastorat, åtskilliga byar, hemman, torp eller lägenheter äro från den fasta skolan så avlägsna, att hinder för dess begagnande för många av församlingens barn uppkommer”.

För varje skoldistrikt skulle finnas en *skolstyrelse*, som genom kyrkostämmoförordningen av 1862 ersattes med ett *skolråd*, vilket 1930 åter erhöll beteckningen *folkskolestyrelse*.

I den första folkskolestadgan bestämdes en övergångstid av fem år, inom vilken kommunerna skulle enligt föreskrifterna ha sitt ”skoleverk” färdigt. Naturligtvis visade det sig vara omöjligt att inom fem år realisera ett sådant reformprojekt, som här var fråga om. I vår tid förefaller det kanske vara en obetydlighet att inrätta en folkskola per församling. Men i en tid, då man ute i bygderna rörde sig med ytterst små ekonomiska resurser utöver daglig nöd- torft och då medvetandet om behovet av en obligatorisk folkskola ännu ej uppgått hos den stora allmänheten, var åstadkommandet av en folkskola med lärare och lokal ett svårt tvisteämne på socken-

stämmorna. Redan vid behandlingen av förslaget till lag om den obligatoriska folkskolan var moståndet kraftigt ej enbart från de högre ståndens sida utan jämväl från en del bonderepresentanter. Ej underligt att allmogen runt kring landet ogärna ville anslå medel för ett ändamål, om vars nytta den ej var övertygad. Någon ledning i skolornas inrättande hade man ej heller. Allt var nytt för allmogen, och en betänketid krävdes, innan man ville gå till verket. Det visade sig också, att den 5-åriga övergångstiden i förordningen var alltför knappt tilltagen. I många av församlingarna hade man vid dess utgång ej hunnit längre än till en viss planläggning av problemets lösning. Innan de av folkskolestadgan fastställda föreskrifterna om att seminarier skulle inrättas i stiftstäderna och i huvudstaden hunnit praktiskt tillämpas, fanns ej heller lärare att tillgå. Svårigheterna var många.

Men redan i kungl. maj:ts berättelse till riksdagen 1850—51 om vad i riket och dess styrelse sedan senaste riksdag "sig tilldragit haver" meddelas, att folkskolor i enlighet med folkskolestadgans föreskrifter hade inrättats i alla församlingar med undantag av ett fåtal skoldistrikt, företrädesvis i landets nordliga delar. I viss mån var nog denna skönsmålning ej i allt överensstämmande med verkligheten ute i bygderna. Efter övergångstidens utgång måste nämligen kungl. maj:t bevilja en hel del församlingar ytterligare fem års anstånd, före vilken tids utgång emellertid folkskolorna ovillkorligen skulle vara i verksamhet. Dessutom fick man pruta på kravet om "behörigen godkända" lärare, vilket ursprungligen avsett från seminarier utexaminerade, detta i brist på sådana.

Under 40- och 50-talet kämpades mången hård dust mellan sockenmännen i församlingarna och statens representanter om folkskolan. Det dröjde länge, innan de förra lärde sig att inse folkskolans nödvändighet. Ännu i slutet av 60-talet finner man klagomål från folkskoleinspektörernas sida ej blott i de nordligare delarna av landet utan även i de mellansvenska stiftens över att folket ej förstår att rätt värdera folkskolan och att det betraktar den som "ett nödvändigt ondt", som prästerskapet måste "truga" på allmogen. I bästa fall visade allmänheten likgiltighet, även om vackra undantag fanns. Även "godsegare och bildade personer" fanns i ärkestiftet, som var mindre gynnsamt stämde mot folkskolan och i Strängnäs stift förekom "högt uppsatta män, som

med en viss grad av hån betvivlade behovet och nyttan" av folkskolan. Dessa ansåg nämligen, att den läskunnighet, som hemundervisningen meddelade och som kyrkan kontrollerade, var en tillräcklig andlig förberedelse för allmogemannens och -kvinnans uppgifter i samhället.¹ Även en del av prästerskapet hade ringa tilltro till reformens behövlighet och ansåg, att inrättandet av obligatoriska folkskolor medförde endast att föräldrarna i tron, att undervisningen och uppfostran nu var endast en skolans angelägenhet, kom att försumma hemundervisningen och undandra sig ansvaret för sina barns uppfostran samt att barnens intresse för kroppsarbete minskades. Men å andra sidan fanns också många präster och biskopar, som inom kort kunde vitsorda den goda verkan, som skolan redan hade åstadkommit.

Enligt 1842 års folkskolestadga skulle kyrkoherden i resp. församling vara ordförande i skolstyrelsen. Detta fortfor att gälla även senare i skolrådet. Först med folkskolestyrelsens allmänna införande 1930 avskaffades kyrkoherdens självskrivnenhet, om han också i fortsättningen skulle vara ledamot i styrelsen. Genom de tidigare bestämmelserna kom följaktligen prästerskapets inflytande över den nya folkskolan att bli av dominerande betydelse.

Den uppfattning beträffande allmogeskolans uppgift, som prästerskapet tidigare och även riksdagens överläggning om folkskolestadgans antagande hyllat, nämligen att folkskolan bör vara endast ett bihang till fattigvården och för nattvardsundervisningen, hade prästerna ute i församlingarna svårt att överge. De ansåg nämligen, att endast de fattiga, som icke själva kunde vägleda sina barns undervisning och uppfostran, var i behov av en allmän skola, som gav barnen undervisning i kristendom, samtidigt som den meddelade färdighet i handaslöjder m. m. för deras uppehälles skull. Även sedan uppfattningen om folkskolan som blott en fattigskola börjat skingras, fasthöll prästerskapet sin åsikt, att folkskolan vore först och främst till för att bibringa allmogen och ungdomen kristendoms-kunskap, alltså att denna skola vore endast ett komplement till statskyrkan. Vid bedömningen av folkskolans arbetsprestation var följaktligen värderingen av kristendoms- och katekes-kunskapens halt den avgörande måttstocken. Som vi i det följande

¹ Folkskolinspektörernas berättelser 1867—68.

skall märka, levde denna uppfattning bland prästerskapet i finnbygden vida längre än på annat håll, detta icke minst förorsakat av språkundervisningen.

Svårigheten vid startandet av folkskolor i vårt land låg till stor del i problemets ekonomiska lösning. Mot bondeståndets och en del andra folkskolevänners motstånd beslöt 1840—41 års riksdag att lägga huvudparten av utgifterna för folkskolans underhåll på kommunerna d. v. s. allmogen själv. Från bondeståndets sida hade framhållits, att eftersom allmogen bidrager till underhåll av skolor för de andra stånden, bör dessa stånd även bidra till underhåll av en allmogens skola. De, som icke vill erkänna denna skolans medborgerliga uppgift, ansåg självklart att utgifterna för skolan borde falla på allmogen. Det dröjde dock ej länge, innan en annan uppfattning under förutseende skolmäns propaganda började göra sig gällande även bland rikets ständer. Vid 1844—45 års riksdag beslöts, att den s. k. folkskoleavgiften skulle utgå som statsbidrag för folkskolors inrättande och underhållande. Detta statsbidrag var en viss lättnad för vissa församlingar men tyvärr ej för alla. Avgiften utgick nämligen efter antalet församlingsmedlemmar oberoende av antalet folkskolor i församlingen. De stora församlingarna kunde härigenom underhålla folkskolan och därtill få ett visst överskott, medan bördan för de små församlingarna föga lättades. Följden blev, att motståndet i de små församlingarna mot folkskolan växte och anläggandet av fasta folkskolor där upphörde. Efter svåra och långa strider kom detta avvita förhållande att med statsbidragsreformen 1871 rättas till.

Före folkskolestadgans tillkomst fanns inga egentliga folkskolor i Norrbottens finnbygd. På förfrågan av domkapitlet om huru många och av vad slags folkskolor som inrättats här sedan 1810, svarar prosten i Övertorneå *J. W. Wijkström* den 3 mars 1838, att inom västerbottens fjärde kontrakt "inga folkskolor funnits eller finnas" och tillägger, att utsikterna att inrätta sådana för ortens befolkning syntes saknas till följd av församlingarnas stora vidsträckthet, glesa befolkning och den allt mer tilltagande fattigdomen.

På 1840-talet tillkom ej heller några folkskolor i finnbygden. Påminnelser och påtryckningar från domkapitlet i Härnösand och från Konungens befallningshavande i Västerbottens län angående

vidtagande av åtgärder för folkskolors inrättande jämlikt folkskolestadgans föreskrifter saknades icke. Men för sockenmännen var frågans lösning icke alls så enkel. Alla de skäl, som på andra håll framfördes mot iakttagandet av bestämmelserna, mobiliserades även här. Naturligtvis var anslagsfrågan det primära hindret, men därutöver fanns inga möjligheter att anskaffa lärare för de planlagda skolorna, eftersom här var fråga om finsktalande resp. lapsktalande sådana. År 1846 meddelar kyrkoherden i Karl Gustavs församling *Henric Bucht*, att någon skola därstädes ännu ej inrättats, ej heller var påtänkt. Sockenmännen hade vägrat att jämlikt myndigheternas åläggande välja skolhusbyggnadsdirektion, emedan de ansåg att anläggandet av en folkskola i dessa trakter var utsiktslöst. Därför hade också sockenstämman beslutat att ingå till kungl. maj:t med en "böneskrift att varda nådigt befriad från sådana skolors inrättande inom de finska församlingarna." Motiveringen härför var språksvårigheterna och att inga lärare kunde erhållas. Liknande framställningar gjordes av de övriga församlingarna: av Nedertorneå den 24 juli 1847, av Övertorneå den 15 juli 1847 och av Pajala den 24 juli 1847. *G. Westerlund*, cur. ger. i Gällivare skrev den 2 juni 1847, att i nämnda församling ingen folkskola blivit inrättad av den anledningen, "att skickligt ämne för folkskollärarkallet saknas, helst här borde vara man, som vore mäktig tre språk, nämligen svenska, finska och lapska". Motiveringen i de övriga församlingar var enahanda. Efter yttrande av domkapitlet m. fl. myndigheter beviljade kungl. maj:t genom resolution den 20 april 1849 det begärda anståndet på ytterligare fem år. I stort sett avstannade alla förberedelser för inrättande av folkskolor. Man ansåg, att kommer tid, kommer råd.

I en del församlingar ansåg sockenmännen rent av att allt redan var bra som det var, eftersom barnen erhöll sin kristendomsundervisning och handledning i läsning i hemmen. I vissa fall anslöt sig även prästerskapet till samma uppfattning, vilket framgår av att de ej framförde annan åsikt vid frågans behandling på sockenstämmorna. Även med hänsyn till den tidens uppfattning om obehövligheten av teoretiska kunskaper och färdigheter för allmogen — naturligtvis med undantag av kristendomskunskap — kan man knappast säga, att förhållandena i finnbygdens församlingarna i nämnda hänseende var tillfredsställande. I en redogörelse vid nämnda

tid till domkapitlet meddelar bl. a. kyrkoherden i Karl Gustav "att 135 gossar och 127 flickor eller hela antalet skolpliktiga barn saknade undervisning, medan däremot i redogörelserna från de övriga församlingarna antingen alla eller ock några av de skolpliktiga uppgåvos hava erhållit undervisning i hemmen".² Till detta citat från finnbygdssakkunnigas utlåtande måste dock bifogas den anmärkningen, att uppgifterna från resp. kyrkoherdar ofta var åtskilligt tvetydiga. Att förhållandena i Karl Gustav skulle varit sämre än i de övriga finnbygdsförsamlingarna är ett obefogat antagande. Olikheten består endast i att uppskattningarna varit olika och uttrycket "erhållit undervisning" haft skiljaktig betydelse för de olika uppgiftsgivarna. Kyrkoherden i Karl Gustav torde nog tangerat sanningen närmast. I anteckningarna om hemundervisningen står ofta anmärkt, att det gällde kristendomsundervisningen, här närmast katekesen. Vad kunskaper och färdigheter i övrigt beträffar, torde man därför kunna säga, att den hemundervisning, som här åberopas pågå i hemmen, var praktiskt taget obefintlig, vilket också folkskolinspektörerna vitsordar. I svensktalande trakter var det ofta vanligt, att hemmen anlitate gamla änkor, avdankade soldater och andra perrsoner, som ej mera ansågs kunna delta i kroppsarbete, som medhjälpare i barnens handledning i läsning och event. i skrivning. I finnbygden synes detta icke varit fallet sannolikt därför, att de här åsyftade kategorierna av församlingsbor, var mindre kunniga i läsning och framför allt i skrivning. Däremot synes klockarundervisningen liksom under slutet av 1700-talet sporadiskt förekommit. Bland jordbrukarna torde dock läsfärdigheten varit relativt vitt utbrett icke minst tack vare de religiösa väckelserna. Skrivfärdigheten däremot var det sämre med. Sockenstämmo- och kyrkostämmoprotollen äro ofta ända till slutet av 1800-talet justerade med bomärken.³ Och ändock gällde detta ibland ägare till församlingarnas största hemman.

Efter ytterligare påminnelser från myndigheterna började sockenmännen i slutet av den beviljade anståndspanoden att planlägga anläggandet av folkskolor. Egendomligt nog finner man de första ansatserna härtill i landets nordligaste församling, Kare-

² Finnbygdssakkunniges betänkande, s. 65.

³ Socken- och kyrkostämmoprot.

suando.⁴ Där verkade *Lars Levi Laestadius*. På hans initiativ beslöts där att inrätta en fast folkskola och att anslå 133 riksdaler och 16 skilling årligen till lärarens avlöning samtidigt som man gjorde framställning till Lappmarkens ecklesiastikverk om bidrag ur dess fond för skolans underhåll. Som lokal föreslogs tingshuset. Emellertid kom dock skolan ej att träda i verksamhet förrän i slutet av 60-talet, enligt uppgift i brist på lärare. Vi får dock ej draga den slutsatsen, att man i den glest befolkade lapsktalande Karesuando skulle ha förstått att mera uppskatta folkskolans förtjänster än i den relativt tätare befolkade neråt belägna finnbygden. Lars Levi Laestadius' avsikt med den planlagda folkskolan var religiöst motiverad. Redan tidigare år 1847 hade en missionskola för samernas barn inrättats i Karesuando och där hade även en del av de fåtagliga nybyggarnas barn fått undervisning i kristendom. Som en parallell till denna skola var den beslutade folkskolan avsedd. Missionsskolorna kom snart att spela en viktig roll för Laestadius vid väckelserörelsens spridning.

Först på 50-talet inrättas de första folkskolorna i finnbygden. Den 10-åriga respittiden efter folkskolestadgans ikraftträdande hade redan gått till ända, då folkskolan i Nedertorneå med Haparanda år 1853 trädde i verksamhet. Samma år började undervisningen i den ambulerande folkskolan i Karl Gustavs församling. I Övertorneå, som med Hietaniemi bildade gemensamt skoldistrikt, tog undervisningen sin början påföljande år 1854. Samma år inrättades en mellan tvenne stationer flyttande folkskola i Gällivare församling. Det är dock betecknande, att i denna folkskola emottogs endast svensktalande barn, inga finsktalande, trots att de förra utgjorde endast en försvinnande liten minoritet av församlingens skolpliktiga barn. Om man alltså undantar lappskolan i Karesuando och i Jukkasjärvi, vilken senare hade sina anor från 1744 fanns vid ingången av 60-talet endast dessa nu nämnda fyra folkskolor i finnbygden.⁵ I jämförelse med förhållandena längre neråt landet ter sig denna utveckling av folkskolväsendet som synnerligen efterbliven. Men tar man hänsyn till de svårigheter, som man

⁴ W. Snell, Ur folkundervisningens historia i Torne- o. Kalix älvdalar 1842—1942, s. 72.

⁵ Hülphers, Beskrifning öfver Norrland.

här hade med organisationsarbetet, är saken lätt förklarlig. Så t. ex. återger finnbygdssakkunniga ett meddelande till det i Piteå år 1858 församlade prästerskapet från fjärde kontraktet, "att för folkundervisningens ändamålsenliga ordnande, vartill i de ofantligt vidsträckta församlingarna skulle fordras i var och en minst en fast skola och en eller flera flyttande skolor, funnes föga utsikt dels därför att allmogen icke tyckes äga varken håg eller förmåga att avlöna lärare, dels därför att tillgång saknades på finska språket kunniga, utexaminerade seminarister", varpå de sakkunniga tillägger: "Att dessa uttalanden voro befogade framgår därav, att år 1863 inom Tornedalen och de nordligaste lappmarksdistrikten funnos endast 11 skolor. Under de närmast följande två åren synes dock någon förbättring hava inträtt, ty Konungens befallningshavande kunde i sin berättelse för åren 1860—65 meddela, att folkskolor, mer eller mindre fullständiga, funnos i alla församlingar med undantag av Pajala socken och Torne lappmark". I verkligheten föreligger ingen "förbättring" sedan slutet av 50-talet, ty de församlingar, som K. B. åberopar var blott 5 till antalet. I de 11 av de sakkunniga angivna skolorna torde ha medräknats även lappskolorna och missionsskolan i Karesuando. De finnbygdskommuners församlingar, som 1865 hade egna skolor, var följande: Haparanda-Nedertorneå (1833), Karl Gustav (1853), Övertorneå-Hietaniemi (1854), Gällivare (1854) och Korpilombolo (1864). Om man undantar en privatskola för svensktalande började folkskolan i Hietaniemi sin verksamhet 1867 och Pajala församling fick sin första folkskola 1869 samt Tärenö först på 70-talet.

Församlingarnas vidsträckthet och befolkningens gleshet var ej blott ett tomt påstående. Enligt statistiska uppgifter var folktätheten 1860 per km² i nedanstående församlingar följande:

Nedertorneå	4,1 inv./km ²
Karl Gustav	4,5 "
Hietaniemi	2,0 "
Övertorneå-Korpilombolo	0,9 "
Pajala-Tärenö-Junosuando-Muonionalusta	0,4 "
Hela området	0,9 inv./km ²

Som jämförelse kan nämnas, att motsvarande siffror för de svensktalande delarna av länet var 4,4. I dessa finnbygdens älvdals-

församlingar var visserligen huvudmassan av befolkningen koncentrerad till vissa byar längs älven. Men en icke föraktlig del bodde även i skogsbyarna utan några kommunikationer. Självklart kunde en folkskola i kyrkbyn icke nås av en stor del av församlingarnas skolpliktiga barn. Under senare delen av 1860-talet börjar man att anlägga allt flera och flera småskolor.

Folkskolepolitiken i vårt land under 1850-tlet var ej heller ägnad att uppmuntra den utveckling av folkskolan, som folkskolevännerna vid fattandet av 1842 års beslut avsett. Svaret härtill kan i viss mån läggas på biskop *Henrik Reuterdahl*, som i början av 50-talet satt som ecklesiastikminister. Hans tidigare inställning hade varit, att folkskolan i enlighet med prästerskapets uppfattning skulle vara en fattigskola eller ett bihang till kyrkan. Dess uppgift som en medborgerlig allmänbildande skola ville han ej erkänna. I enlighet härmed utkom utan något föregående riksdagsbeslut i ärendet en kungl. kungörelse den 29 sept. 1853 med en olycklig ändring av vissa paragrafer i folkskolestadgan, i vilka föreskrevs, att vid de bestämda skolorna skulle finnas "en vederbörligen godkänd lärare", vilket uttrycks innebörd var, att resp. lärare genomgått lärarutbildning vid ett seminarium. Den nya förordningen omskrev bestämmelsen sålunda: "Där byar hemman, torp eller lägenheter äro så aflägsna, att dithörande barn icke utan svårighet kunna begagna den med sålunda godkänd lärare försedda skolan, må *mindre skolor*, fasta eller flyttbara, inrättas". Kvalifikationerna för dessa lärare var endast, att de "inför pastor och skolstyrelse företett intyg om god frejd och kristligt lefverne, samt ådagalagt, att de kunde obehindrat och riktigt läsa svenskt och latinskt tryck innan, efter katekesen hafva god kristendoms-kunskap, skriva läsligt, innehafva de enklaste och allmännaste begrepp om räknekonsten, samt besitta förmåga att i dessa stycken undervisa".

Genom att kravet på examinerad lärare bortföll, äventyrades hela folkskolans idé. De personer, som kunde komma ifråga vid besättandet av lärarbefattningarna, var oftast fullständigt okunniga och vanligen ej ens skrivkunniga. Det var gamlingar, pensionerade soldater, inhysesshjon m. fl., som skolstyrelsens ordförande ansåg lämpliga att sköta om undervisningen. Viktigast var, att de kunde läsa sina katekestycken och några psalmer. Undervisningen

kom att bli ett maskinmässigt utantill rabbel, en parodi på undervisningen. Härom skriver undervisningsrådet *Sven Nylund*:⁶

”Det bedrövligaste med denna skolform var den lärarpersonal, som här kom att sköta undervisningen. Den brokiga skara av i det hela mycket okunniga individer: fattighjon, uttjänata soldater och gamla gummor, som tillätos att härja med barnen i stavningsexercis och katekesdrill i dessa mindre skolor, satte hela folkskoleinstitutionen i ett vanrykte, som den haft svårt att skudda av sig även sedan förhållandena i det hänseendet alldeles ändrats.”

Det äventyrliga och beklagliga med nyss nämnda förordning var, att lärare i dessa mindre skolor icke var garanterade lagenlig lön, utan sockenborna fick överenskomma om ersättningen. Följden blev, att även där en fast folkskola med examinerad lärare fanns, denna vid lärarskifte förändrades till en mindre skola, vars underhåll blev billigare. De nya skolor, som under 50-talet inrättades, var oftast av samma slag.

Med de språksvårigheter, som rådde i finnbygden, var det ej underligt, att examinerade lärare till en början ej fanns att tillgå, varför man i de flesta fall får anse de här under 50-talet inrättade skolorna vara av typen 1853.

---

⁶ Sven Nylund, *Vår folkskola*, 1924, s. 35.

X. DEN FINSKSPRÅKIGA FOLKSKOLAN I FINNBYGDEN 1842—82.

1. Nedertorneå församling.

Första antydning om behandlingen av folkskolefrågan i svenska Nedertorneå efter 1842 års folkskolestadgas ikraftträdande finner man i sockenstämmoprotokoll den 29/1 1843.¹ På myndigheternas anmodan att vidtaga åtgärder för folkskolors inrättande anfördes, att sockenmännen ”betviflade att folkskoleinrättning i denna ort” på grund av fattigdom kunde utan statens understöd åstadkommas, men om en sådan av tvång inrättades ”måste det blifva ambulatorisk”. Den 23/7 samma år under ytterligare påtryckning från myndigheterna beslöt sockenmännen att hos kungl. maj:t hemställa om statsbidrag till avlönande av en lärare. Motiveringen var kommunens fattigdom och den stora fattigvårdsbördan, 2.000 riksdaler årligen, samt de höga kronoutskylderna m. m. Härmed fick frågan vila till sockenstämman den 1/3 1846. Då förelåg Konungens befallningshavandes i Piteå åläggande till församlingen att vidtaga åtgärder för folkskolans inrättande och för uppförande av skolhus. I sitt svar erinrade sockenstämman om sitt tidigare yttrande med förslag om *en* ambulatorisk skola samt att sedan ”tillgång skulle gifvas å sujetter till lärare . . . som uti bägge språken, finska och svenska, vore kunniga samt sådana lärdomsböcker på finska språket vore att tillgå, som i dessa skolor erfordras . . . tyckes tiden först då inträffa för denna finska församling att gå i författning om en sådan ambulatorisk scholas inrättning”, varför församlingen icke ansåg sig ”kunna gå i någon öfverläggning om

---

¹ E. Sandström, *Ur folkunderv:s hist. i Torne- och Kalix älvdalar 1842—1942*, s. 73. Sockenstämmoprot.

en fast scholas inrättning och byggnad af ett scholehus... som insänd ritning antyder".² Man bad därför "om anstånd härmed intill dess ljuvare utsigter sig företedde för undervisningens istandsättande". Samtidigt ansåg stämman, att de som önskade gå i skola, kunde anlita skolan i staden (en lägre lärdomsskola). Det var tydligen klara besked om sockenmännens inställning till folkskolefrågan. Det anmärkningsvärda är, att ej heller prästerskapet synes ha anfört avvikande mening.

Myndigheterna lämnade dock ej sockenmännen i fred. Den 26/4 samma år förelåg för sockenstämmans behandling ett åläggande att välja skolstyrelse för att få folkundervisningsfrågans ordnande i gång. För att tillfredsställa myndigheternas önskan valde man en sådan styrelse men sockenmännen gjorde försiktigtvis "det förbehållet, att skönt de nu valt skolstyrelsens ledamöter, detta dock icke må blifva något hinder för dem, att förena sig med öfriga socknar, att hos Kgl. Maj:t i underdånighet söka antingen dimission från folkskolors inrättande i anseende till de svårigheter, som af ortens språk och modersmål som af andra omständigheter på denna gränsort förefinnes, eller något anstånd och modifikation uti denna inrättning, lämpad efter förhållandena på orten". Framställningen gjordes, som ovan nämnts.

För att åtminstone till synes visa sin goda vilja uppgjorde man en plan för den påtänkta ambulatoriska undervisningen. Skoldistriktet skulle indelas i 5 rotar: 1) Vojakkalabyarna med intill liggande skogsbyar, 2) Mattila och Haparandabyar, 3) Vuono by med Keräsajoki, 4) Nikkala och Seskarö samt 5) Säivis, Nartjärvi och Långträsk.

Men redan den 12/7 1846 förelåg Konungens befallningshavandes anmodan om yttrande över en kalkyl beträffande inrättande av en fast och två ambulatoriska skolor i Nedertorneå, varpå sockenmännen svarade, att de icke ansåg skäl föreligga att ändra sitt beslut av den 29/1 1843 om blott *en* ambulatorisk skola men gick dock med på att uppgöra en kalkyl för tvenne sådana skolor.

Myndigheterna var dock ej nöjda med församlingens negativa inställning till folkskolan. Den 19/9 1847 föreligger ett nytt åläggande att påskynda folkskolans inrättande samtidigt som påpekas,

² Sockenstämmoprot.

att lärdomsskolan i staden, som är frivillig, icke kan ersätta en folkskola, som folkskolestadgan ålägger församlingen att anlägga. Äntligen såg sig sockenmännen nödsakade att besluta att en *fast* folkskola skulle inrättas "i närheten eller i staden, men förbehöllo sig såväl stads- som landsborna att med alla arrangementer för Skol-Inrättningen skulle hafvas anstånd, till dess Kongl. Maj:ts nådiga utlåtande uppå sockenmännens underdåniga ansökan om anstånd med skolbyggnaden utfallit, som i underdånighet afvakta".³ Den 20/4 1849 beviljades församlingarna detta anstånd, varefter sockenmännen lade skolfrågan på hyllan.

Men myndigheterna hade dock inte glömt församlingen. Enligt protokoll den 21/12 1851⁴ föreligger ett nytt åläggande från biskop *Israel Bergman*, vilket gav till resultat samma undanflykter med liknande motiveringar som tidigare. Dock efter nya påstötningar utsåg sockenstämman den 4/7 1852 en gemensam skolstyrelse för Haparanda stad och Nedertorneå. Den tidigare valda styrelsen hade tydligen ej lämnat några spår av sin verksamhet.

Så fortgick tiden. Man diskuterade skolhusbygget. Efter många om och men kom man slutligen den 23/1 1853 till ett beslut om byggandet av ett skolhus, vilket beslut emellertid omedelbart överklagades med motiveringen, att den planlagda byggnaden var för stor och tomten för dyr. Nya påstötningar från domkapitlet och Konungens befallningshavande. Under tiden hade den nyvalda skolstyrelsen beslutat att anställa *C. J. Laestadius* som distriktets förste lärare med rätt att uppbära lön från och med den 1/5 samma år. Emellertid kom denne aldrig att tillträda tjänsten, varför skolstyrelsen efter ett par kungörelser lyckades få in ansökan till tjänsten av seminarieeleven *C. D. Allstadius*, som den 12/1 1854 utsågs att "på försök" vara skollärare, "till dess utrönas kan, huruvida han är eller kan blifva fullt skicklig att nämnda plats nöjaktigt såsom ordinarie lärare förestå". Hans lön fastställdes till 200 Rdr Banco.

Så hade äntligen efter 10 års strider folkskolan i Nedertorneå förverkligats. Tyvärr visade det sig, att den lärare, som skulle sköta om undervisningen, var allt annat än pedagog. Disciplin-

³ Sockenstämmoprot.

⁴ Sockenstämmoprot.

svårigheterna och hans säregna undervisningsmetoder gjorde, att hans tjänstgöring ej blev långvarig. Svårast var, att han ej behärskade finska språket, som ju skulle vara undervisningsspråk. Efter ett års tjänstgöring fick han avsked. Hans efterträdare blev *Theodor Grape* (1856—1860), en synnerligen duglig lärare, som dock snart övergick till annan tjänst för att sluta som läroverkslärare. Denne efterträddes av *P. U. Martin* (1860—1867), som anslöt sig till frireligiösa riktningar och blev avsatt från sin tjänst, därför "att han afvikit från den rena Evangeliska Lutherska bekännelsen och omfattat baptismen". Efter honom kom *C. J. Holmgren* (1868—1903).⁵

Haparanda folkskola torde haft de bästa förutsättningarna i finnbygden att vid denna tid gå en relativt lycklig framtid till mötes. Befolkningstätheten även utom Haparanda stad var störst inom hela området. Sedan skolan en gång kommit i gång syntes även befolkningen vara nöjd med den. I början arbetade den emellertid i hyrda lokaler, som föga var lämpade för undervisningsarbetet: Jakobssonska bagarstugan i Pipons gård, gränsvaktskaserinen (det gamla seminariet). År 1860 inköptes egna lokaler. Om skolsalen skriver överlärare E. Sandström:

"I skolsalen i nedre våningen var tidtals inrymt ett 50-tal barn, och god sämja var en nödvändig betingelse, för att barnen ej skulle finna det svårt att arbeta i de tätt stående 8 alnar långa bänkarna. All strävan till individuell rörelsefrihet måste under sådana förhållanden med obönhörlig stränghet undertryckas, och "karbasen" var ett viktigt attribut i uppfostran."⁶

Med all sannolikhet kan denna bild kunna tillämpas även på de andra folkskolorna i finnbygden under 60- och 70-talet.

Även arbetet i de första skolorna var ej stor skillnad på. I Haparanda folkskola förekom naturligtvis ännu ej någon klassindelning, utan barnen uppdelades efter hand i läxlag. Kursens utformning fanns ej ännu. År 1857 uppdelades barnen första gången i två avdelningar, inom vilka läxlagsindelningen kvarstod. År 1866 fanns 4 läxlag i varje avdelning.

Även beträffande *skolgången* kan denna folkskola utgöra ett åskådningsexempel på förhållandena i de första folkskolorna i finn-

bygden under 60-talet. Vid biskop Bergmans visitation 1859 uppgavs antalet skolpliktiga barn i församlingen vara två- à trehundra, av vilka endast 20—30 besökte skolan. Anledningen härtill uppgavs vara svårigheten för den avlägset boende befolkningen att i staden kosthålla sina barn. Av en del uttalades därför önskemålet att erhålla en ambulatorisk skollärare. År 1867 bevistades skolan redan "tämligen oavbrutet" av 63 av 536 skolpliktiga barn och år 1877 undervisades 231 barn i hemmen och 128 i skolan. I staden däremot besöktes skolan av 138 barn och 12 undervisades i hemmen.

Resultatet av folkskolans arbete i Nedertorneå under de närmast följande decennierna är ej mycket omtalat. Som antydningar här om kan man kanske anse de omdömen, som fällas vid biskopsvisitationerna i synnerhet vad nattvardsgångens kunskaper beträffar. Vid biskop *Isr. Bergmans* visitation 1859,⁷ vid vilken predikan hölls — liksom ännu på följande visitationer — på finska och biskopens tal tolkades till finska, anges, att några av nattvardsgångens befanns "äga god och försvarlig christendomskunskap men andra åter på till dem framställda frågor dels lämnat inga, dels orätta svar". Samma uttryck användes vid visitationen 1853, medan återigen vid biskop Franzéns visitation 1835 "befanns såväl de äldre som de yngre äga god och försvarlig christendomskunskap". Man skulle ha väntat, att en förbättring av kunskaperna efter folkskolans tillkomst inträtt, men så synes ej förhållandet varit, trots att tiden för nattvardsläsningen utökats.

Enligt beslut på biskopsvisitationen 1806 hade *nattvardsläsningen* bestämts till 8 dagar, vilket biskop Franzén vid visitationen 1835 ansåg vara alltför otillräckligt och föreslog dess utsträckning till 14 dagar. "Detta bestreds av församlingen förebärande att de tjänande bland allmogens barn genom detta långa uppehåll skulle gå miste om sina tjänster".⁸ Emellertid genomdrevs biskopens vilja och vid visitationen 1853 intygas, att nattvardsläsningen pågått under 14 dagar med 6 timmars undervisning. Nu meddelas också första gången, att svensk skriftskola för statens svensktalande barn hållits vartannat år.⁹ Av ovannämnda yttrande synes resultatet ej

⁷ Biskopsvisitationsprot. 1859.

⁸ Visitationsprot. 1835.

⁹ Visitationsprot. 1853.

⁵ E. Sandström, *ibid.* 90.

⁶ E. Sandström, *ibid.* 88.

varit lysande. Knappast bättre var förhållandet vid visitationen 1867, då det heter, "att under det hållna förhöret erhållits av somliga mera och andra mindre goda och tillfredsställande svar". Vid detta tillfälle finner man första gången, att även förhör med skolbarnen hållits och "befunnos delvis de äldre och mera försigkomna ega temmeligen god insikt i detta ämne" (kristendomskunskap). Ännu synes det vara fråga om undervisning på finska. Däremot meddelas, att konfirmation hålles både på svenska och finska "vanligen 2 gånger på 3 år".¹⁰

I de följande visitationsprotokollen förekommer inga värderingar av nattvardsbarnens kristendomskunskaper. Däremot är av intresse uppgifterna om antalet svenska resp. finska nattvardsbarn vid tiden för domkapitlets nya språkpolitik, vilket framgår av följande tabell:

År	1875	.....	65	finska	och	0	svenska	nattvardsbarn,
"	1876	.....	39	"	"	46	"	"
"	1884	.....	48	"	"	28	"	"
"	1885	.....	39	"	"	23	"	"

Då enligt uppgift 1853 jämväl svensk skriftskola varit anordnad, måste försöket ha gett ett sämre resultat, eftersom antalet svensktalande nattvardsbarn år 1875 sjunkit till 0. Ett decennium senare är åter antalet svensktalande nattvardsbarn i sjunkande. Förklaringen härtill torde ligga i den språkliga motsättningen mellan Nedertorneå landsbygd och Haparanda stad. Ännu vid biskop Landgrens visitation 1877 är folkskolan i Nedertorneå, vilken började sin verksamhet 1868, finsktalande. Huruvida svenska språket som ett läroämne förekommit, finns ingen anteckning om. De svensktalande nattvardsbarnen måste därför härstammat från den svensktalande befolkningen i staden.

Ända fram till 1886 finner man inga handlingar, som ådagalägger den finsktalande befolkningens i Nedertorneå intresse för svenska språkets införande i folkskolan — naturligtvis med undantag av folkskolan i staden, där befolkningen var dels svensk- och dels finskspråkig. Den finska nattvardsungdomen, som år 1876 var 39 till antalet, ökades år 1884 till 48, medan den svenska gruppen minskades samtidigt från 46 till 28. Det är möjligt, att den

¹⁰ Visitationsprot. 1867.

språkliga motsättningen mellan staden och landet just då har börjat stabiliseras. Vid biskopsvisitationen 1886 offentliggör — som i ett annat sammanhang anföres — biskop Landgren sitt nya skolprogram med förslag om statsskola med svenska som undervisningsspråk i Nikkala. "Önskligt vore", säger han, "att en folkskola med tillhörande småskola der undervisningen meddelas på svenska språket, inrättades i Nickala". "Men då församlingen är fattig", fortsätter han diplomatiskt, "borde denna skola inrättas av staten". Initiativet till denna statsskolas inrättande utgick alltså från visitationsförrättaren.

2. Karl Gustavs församling.

Liksom i Nedertorneå genomlevde Karl Gustav efter skilsmässan från den östra församlingshalvan en övergångsperiod. Någon folkskola eller ansatser till en sådan fanns ej före vår första folkskolestadgas tillkomst. Efter dess ikraftträdande erhöi sockenmännen anmaning att välja skolstyrelse och att vidtaga åtgärder för förordningens efterlevnad. Emellertid synes den då tjänstgörande prästmannen icke befattat sig med frågan. Först med den nye kyrkoherden *Henrik Buchts* (kyrkoh. 1846—57) tillträdde föredrogs ärendet år 1846 för sockenstämman i Karl Gustav. Liksom i Nedertorneå ville sockenmännen ej befatta sig med skolfrågan, "emedan de ansett många, om icke oöfwerwinneliga hinder möta vid folkskolans etablerande härstädes", varför de i likhet med grannförsamlingarna beslöt att till kungl. maj:t "oförtöfwadt ingå med underdånig böneskrift att warda nådigst befriade från sådana Skolors inrättande inom dessa Stiftets Finska församlingar".¹¹ Till domkapitlet avlät kyrkoherden en skrivelse, vari han motiverar sockenstämmans beslut med *att* i församlingen endast talas finska med undantag av "några få invånare i en nära Neder Calix Socken rå befintelig aflägsen skogsby, hwilka förstå och tala Svenska språket", *att* barnaundervisningen därför icke kan ske på svenska, *att* uti finska språket kunniga folkskollärare icke kan anskaffas samt *att* inga läroböcker finns. Enligt uppgifter av sockenborna var kyrkoherde Bucht en vän av folkskoletanken och synes haft många

¹¹ Sockenstämmoprot. 1846.

svåra duster med sockenborna. Han karakteriseras som "en ordningsmänniska, kanske väl pedantisk i sin noggrannhet, men ock en självständig man, som i sammandrabbningarna på sockenstämmorna i de flesta fall lyckades vinna seger för sina förslag".¹² I folkskolefrågan lyckades han dock ej vinna framgång mot sockenmännens hårdnackade gensträvighet.

Domkapitlet i Härnösand uppmanade pastorn att undersöka, om det fanns ynglingar, som kunde både svenska och finska och som vore hågade att utbilda sig till lärare i finsktalande församlingar, varpå pastorn meddelade, att han efter att ha hört sig för icke funnit någon, som vore villig att genomgå ett seminarium, då de hade utsikter till bättre inkomster på annat håll. Efter ytterligare flera försök meddelade kyrkoherden för sista gången den 24/3 1848, att några spekulanter till lärarutbildning ej fanns inom församlingen trots höjda stipendier för finsktalande elever vid seminarierna.

Därmed var naturligtvis ej frågan utagerad.¹³ Påstötningar från domkapitlet duggade tätt och kyrkoherden var livligt verksam, trots ett uppenbart motstånd från sockenmännens sida. Äntligen den 13/6 1852 beslutade sockenstämman i Karl Gustav, att kommunen skulle bidra till pensioneringen av folkskollärare och den 13/7 samma år beslöts ledigförklarandet av folkskollärare-, klockare- och organistbefattningen i församlingen. Även reglemente antogs i okt. samma år. Efter upprepade annonseringar erhöll man en sökande, *Jöns Wennberg* från Hedens by i Överkalix, vilken genomgått seminariet i Härnösand. Om honom skriver *C. W. Lindfors*: "Wennberg var en kunnig och duktig man, en kraftkarl, med utsökt god musikalisk begåvning, och om det om någon skall sägas klockarfar skall allting bestyra; så nog var det om Wennberg". Största svårigheten var, att den nyantagne läraren ej fullt behärskade finska språket, som ju var undervisningsspråk och kyrkospråk. Visserligen hade han under sin vistelse i garvarelära i Torneå förvärvat sig någon bristfällig kunskap i finska, men fullt finskkunnig blev han aldrig. Det måste dock till hans förtjänst nämnas, att vad han förmådde i den vägen, det gjorde han. Han

¹² L. Bygdén, Hernösands stifts herdaminne II, s. 66.

¹³ G. W. Lindfors, Karl Gustav sockens historia 1543—1944, s. 78 o. f.

kom att uppehålla sin tjänst i 30 år. Icke minst till följd av lärarens svenskspråkighet och även i enlighet med kyrkoherdens önskan låg det nära till hands, att en strävan hos vederbörande förelåg att försöka med svenskspråkig undervisning. I mitten av 70-talet började man göra försök med sådan. I början var det i de byar på gränsen till svenskspråkig bygd, där befolkningen till en viss del talade svenska.

En svårighet vid folkskolans start i Karl Gustav var, att föräldrarna icke var villiga att låta sina barn gå i skola. År 1855 finns i förteckningen upptagna 88 barn, vilket var blott en liten del av de c:a 400 skolpliktiga barnen i församlingen. I visitationsprotokollet 1861 anföres följande:¹⁴ "Såsom ett medel för vinnande däraf (kristendoms-k.) inskräptes i synnerhet hos föräldrar och målsmän nytta och behöfvat af en säker innanläsning, hvaruti tillfälle vore att inhämta förkofran i församlingens folkskola. Som det dock vid nyligen hållen inspektion befunnits att, ehuru skolan bort vara i gång för 14 dagar sedan, hade sådant icke kunnat ske i brist af lärjungar..." År 1875 besöktes skolan av c:a 100 av församlingens c:a 400 skolpliktiga barn. Ännu 1891 klagas över att skolgången är dålig "ej blott under terminen utan äfven på så sätt, att barnen efter en och annan termins skolgång ej vidare infinna sig i skolan".¹⁵

Finnbygdssakkunniga 1919 anför beträffande den helsvenska folkskolans tillkomst följande:¹⁶ "I Karl Gustavs skoldistrikt beslöt skolrådet på sammanträde den 6 januari 1875 'för att tillmötesgå en av flera församlingsbor uttalad önskan, föreslå och understålla kyrkostämmans beprövande att från och med början av nästa vårtermin undervisningen i fasta folkskolan meddelas endast på svenska språket'..." Den 11/1 1875 godkände kyrkostämman detta förslag. Motivet för förslaget anges av skolrådet vara, "att antalet svenska språket talande i denna församling årligen synes tilltaga". Den sistnämnda uppgiften torde nog icke vara överensstämmande med verkligheten, då någon märkbar ökning av de svensktalandes antal i församlingen ej kunnat påvisas. Den obetyd-

¹⁴ Visitationsprot. 14—15 sept. 1861.

¹⁵ Visitationsprot. 17—18 juni 1891.

¹⁶ Betänkandet s. 86.

liga svensktalande befolkningen i gränsområdet till Kalixälvdalen (Lappträsk) var samma som förr och någon märkbar inflyttning till Tornedalens bebyggelseområde hade icke ägt rum. I biskopsvisitationsprotokollet 1877 anges, att de svensktalandes antal den 31/12 1876 inskränkte sig till "2 hushåll i Aavajärvi, ett i vardera av byarna Kuckola, Karungi och Haukijärvi", vilket med församlingens 2203 personer var en obetydlighet i synnerhet som endast två av dessa hushåll kunde räknas till den helt finsktalande älv-dalen. Nu är att märka, att ovanstående uppgifter av finnbygds-sakkunniga kräver ett visst förtydligande och tillrättaläggande. Det återopade skolrådsprotokollet jämte kyrkostämmobeslutet synes innehålla en viss mystifikation. Den 6/1 1875 beslöt visserligen skolrådet, utom vad ovan anförts jämväl att undervisningen i skolan i den till svensktalande bygd gränsande byn Lappträsk, där enligt dåtida uppgifter 2/3 av befolkningen förstod svenska, skulle undervisningen ske på nämnda språk. Samtidigt anges, att av de medel, som landstinget ställt till kommunens förfogande till av-löningsbidrag åt småskollärare skulle folkskolläraren J. Vennberg erhålla "100 kronor såsom lönetillägg ifall nämligen och så länge som undervisningen i fasta folkskolan meddelas endast på svenska". Detta protokoll, som ej är undertecknat, anför som motivering för förslaget — en redan då bland präster och skolmyndigheter rådande uppfattning — "att svenska språket med tiden kommer att ut-tränga finska språket". Detta förslag godtogs av kyrkostämman den 11/1 samma år. Men redan den 25/1 föreligger ett helt annat förslag av skolrådet: "Skolrådet föreslog, att 100 kronor beviljas till höjande av folkskollärarens aflöning öfver det lagligen be-stämmda beloppet, men att såsom villkor . . . bestämmes, att *svenska språkets lärande ingår bland öfriga läroämnen*",¹⁷ vilket förslag stadfästes av kyrkostämman den 3/5 1875. Man kan fråga sig, vad som inträffat strax efter det första beslutets fattande. Möjligen av-såg det första beslutet att uppfylla villkoren för statsanslagets er-hållande. I varje fall synes det senare beslutet ha varit överensstäm-mande med förhållandet vid församlingens skolor. Här var följ-aktligen icke fråga om undervisningen *på* svenska utan *i* svenska,

¹⁷ Visitationsprot.

¹⁸ Skolråds- och kyrkostämmoprot.

vilket senare krav aldrig mött motstånd från befolkningens sida. Samma misstag begås även av överlär. *Laila Wuolikainen*.¹⁹

Vid samma stämma förelåg konsistoriets yrkande på inrättande av flera skolor inom församlingen, varpå byamännen svarade, att "inrättandet av nya folk- och småskolor i denna församling ej är af behovet påkallat, och ville församlingen af denna orsak ej bi-draga till inrättandet av nya folk- och småskolor". Dessa mot-stridande beslut måste tydligen förklaras av att den för sin iver för svenska språkets utbredande i Tornedalen väl bekante kyrkoherden *E. A. Stenborg*²⁰ samt den föga svenskkunnige folkskolläraren i det första förslaget icke tagit hänsyn till allmogens egna önskemål utan endast beträffande statsanslagets utfående. Att folkskolan i Karl Gustav vid detta tillfälle icke blev helsvensk visar även folkskol-inspektörens berättelse 1886, där det heter, att "i några av folk-skolorna har man kommit derhän, att för folkskolans öfversta klass begagnas svenskan som undervisningsspråk i de flesta ämnena".²¹ Ännu 1892 är Karl Gustavs skolor ej medtagna bland dem, där svenska språket är undervisningsspråk i alla klasser. Hit räknas endast de 4 statsskolorna och Övertorneå helsvenska folkskola. I skolrådsprot. den 27/5 1886 finns följande passus: "I Lappträsk småskola skulle undervisningen meddelas endast på svenska, men ej i öfriga småskolor". Undantag för denna småskola förestavades av den svensktalande befolkningen vid gränsen till Kalixälvdalen. Emellertid har detta beslut aldrig behandlats på kyrkostämman. Först i folkskolinspektörens berättelse 1898²² heter det, att "svenska språket ingår som *undervisningsämne* i inspektionsområdets alla skolor — de lappska katekeskolorna dock undantagna — och som *undervisningsspråk* uteslutande i alla statsskolor och fasta småsko-lor samt i de flesta öfriga folkskolor . . . der dock till följd av ogynnsamma förhållanden äfven finskan måste ännu be-gagnas som undervisningsspråk". Detta senare synes ha varit fallet i Karl Gustav åtminstone att döma av kyrkostämmoprot. den 20/1 1878,²³ jämlikt vilket beslöts att rekvirera uteslutande finska läse-

¹⁹ "Tornedalen". Tidskr. utg. av J. U. F. nr 1—2.

²⁰ L. Bygdén, Hernösands stifts herdaminnen, II, s. 68.

²¹ Ber. för folkskolorna i riket åren 1882—86. D:o 1887—92.

²² D:a 1893—98.

²³ Kyrkostämmoprot.

och läroböcker men även "Läsebok" lämpad för den första undervisningen i svenska språket, samt "Svenska psalmböcker", förutom finska sådana. Den 19/1 1879 rekvireras 100 bibl. hist. på finska och 100 katekeser på finska, 100 "Lukemisto" av Ahlquist. Först den 10/3 1884 beslutas om rekvisition av "Läsebok för folkskolan". Men därjämte Ahlmans "Alkeiskursi". Övriga läroböcker, som användes, var Länkeläs "Ensimäinen lukukirja", finsk biblisk hist. av C. O. Roos, Finsk psalmbok samt för undervisning i svenska språket Ahlmans svensk-finska och finsk-svenska ordbok samt "Läsebok för den första undervisningen i svenska språket." Allt detta vittnar om, att här förekom endast undervisning i svenska och att finnbygdssakkunnigas uppgifter måste vara felaktiga.

Biskop L. Landgrens stora intresse för försvenskningen av finnbygdens folkskola är väl bekant. Då de täta ålägganden till församlingen att anlägga erforderliga skolor stötte på benhårt motstånd hos kyrkostämman, upptog biskopen på visitationsstämman 1885 frågan till behandling och föreslog, att en statsskola med svenska språket som undervisningsspråk skulle inrättas i Lappträsk "utan församlingens betungande". Då ju nämnda by redan var till 2/3 svenskkunnig och då man härigenom kom undan de ständiga påtryckningarna från myndigheternas sida att anlägga nya skolor, var det ej så märkvärdigt, att församlingsborna ansåg lösningen av problemet fullt acceptabel. Det är detta "initiativ", som ledde till 1888 års beslut om inrättandet av helsvenska statsskolor. När erbjudande om statsskola i Lappträsk förelades skolrådet, avgav det yttrandet, att en sådan skola vore nyttig, men att församlingen ej kunde åtaga sig varken underhållningsskyldighet eller skyldighet att avlöna lärare, möjligen pensionsavgifterna. På därpå följande kyrkostämma, där "endast ett fåtal sockenmän hade infunnit sig", anslöt sig 4 till skolrådets förslag, medan 4 yrkade på avslag beträffande pensionsavgifterna för läraren (40 kr). Finnbygdssakkunnigas påstående om sockenmännens initiativ och önskan om helsvenska skolor är följaktligen av åtskilligt tvivelaktigt halt.²⁴

Men innan denna fråga kom till behandling, hade den tidigare kontroversen mellan skolmyndigheterna och församlingarna angående indragning av skolorna inom finnbygden — detta med anled-

²⁴ Kyrkostämmoprot. 25/3 1888.

ning av de uteblivna landstingsbidragen, varom längre fram redogöres — kommit att aktualiseras.

En bild av folkskolans tillstånd inom Karl Gustavs församling under här ifrågavarande tid ger bl. a. upplysningen, att i församlingen fanns 1877 endast 1 fast folkskola och 3 mellan 5 stationer flyttande småskolor. Bland skolbarnen uppges innanläsningsförmågan ha varit "försvarlig", vilket ju ej var underligt, då ännu av 400 skolpliktiga barn endast 1/3 erhöll skolundervisning, vari naturligtvis medräknas alla, som besökte de flyttande småskolorna. Någon förbättring synes ej ha inträtt de närmaste åren.

Föräldrarnas likgiltighet — ja passiva motstånd — för folkskolan framträder ej blott i barnens klandervärda skolgång och den upprepade vägran på sockenstämmorna att anslå medel till skolans verksamhet och skolbyggena utan även i att t. o. m. skolstyrelseledamöterna ofta ej ens trots anmodan besökte skolstyrelsesammanträdena. År 1877 klagas över att de "ej alltid infinna sig på kallelse", vilket upprepas i visitationsberättelserna 1885 och 1891, då det heter, att skolrådssammanträdena icke kunnat hållas, då ledamöterna icke kommit tillstädes. Visserligen klagas vid denna tid ännu även neråt landet över samma symptom, men i finnbygden varade företeelsen längre.

Till en början var Karl Gustavs skola ambulerande. Men fr. o. m. 1861 blir den fast. Vid denna tid hade man redan börjat inrätta "småskolor" eller egentligen "mindre skolor" av typ 1853. Vid dessa skolor besattes till en början lärarbefattningarna av Wennbergs söner, trots att de icke undergått lärarutbildning. År 1870 anställdes den äldre sonen Johan Alfred som lärare vid den samma år inrättade ambulerande mindre skolan i Korpikylä-Lappträsk, och år 1877 den yngste Jonas Bernhard i motsvarande skola i Keräsjöki (Kärrbäck)-Lappträsk. När Jöns Wennberg 1884 avgick med pension hade en ny tid inbrutit i finnbygdens folkskola.

3. Övertorneå-Hietaniemi församling.

Första gången, man i Övertorneå finner anteckningar om kravet på en folkskola, är i sockenstämmoprotokollet den 5/2 1843,²⁵ alltså blott ett år efter folkskolestadgans tillkomst, där det heter,

²⁵ Sockenstämmoprot. 5/2 1843.

att vid stämman förelåg Kongl. Maj:ts och Consistoriets i Hernösand åläggande att inrätta folkskola i församlingen. Sockenmännen förklarade sig dock icke kunna inrätta en sådan skola utan anhöll om statsmedel härtill. Domkapitlet var dock ej nöjd med denna förklaring utan gjorde en förfrågan, huru många skolor som ansågs vara behöfliga för församlingen. Skrivelsen förelåg vid sockenstämman den 26/5 1844. Stämman svarade — tydligen med den ranken, att ju större krav, dess lättare att komma ifrån — att det behövdes minst 6, av vilka 2 fasta, en i vardera socken, och övriga ambulatoriska. Men, tillade stämman, att anlägga skolor vore omöjligt av den orsaken, att inga lärare, mäktiga i finska språket, kunde anskaffas, att inga läroböcker med undantag av katekesen finns att tillgå samt att några statsmedel ännu inte anslagits för ändamålet, och församlingen själv ej kan anslå medel härför. Protokollet fortsätter:²⁶

”I den händelse Höga Wederbörande skulle förmoda det vara ändamålsenligare, att barnen i Folkscholorna härstädes finge lära sig svenska språket, och att finska Läroböcker då blefwe obehöfliga, så ansågs upplysningswis nämnas att sådant skulle hafwa till påföljd, att ändamålet derigenom helt och hållet förfelades, ty erfarenheten har nogsamtt wisat, att der endera maken, som varit svensk och sökt lära sina barn Christendom på detta språk, det alltid inträffat, att dessa barn blifwit de mest okunniga, emedan de hwarken kunnat rätt läsa i bok på någotdera språket, ännu mindre nöjaktigt förstå sin Christendom”.

Som man ser, kan allting motiveras med språkfrågor, i vilken riktning det än gäller. Exakt samma motivering användes några decennier senare som invändning mot användningen av finska språket som undervisningsspråk bland samma befolkning.

Stämman förmodade, att inrättandet av en folkskola vore t. o. m. en fara för läskunnighetens befrämjande, ty om höga vederbörande ansåge ”att blott en Schola för det närvarande borde uti hvardera församlingen inrättas, så trodde allmogen dervid böra tillkännagifva sin fruktan . . . att okunnigheten mera till- än aftoge, samt således att blott en Schola i Församlingen möjligtvis och sannolikt skulle härstädes medföra en mot den goda afsigten stridig verkan.”

Den 13/4 1846 föreligger för sockenstämman strängt åläggande av landshövdingen och domkapitlet att utse i lagen om obligatorisk

²⁶ Sockenstämmoprot. 26/5 1844.

folkskola föreskriven skolstyrelse. Trots sockenmännens protest mot en sådan skyldighet måste stämman till slut icke minst genom den nye kyrkoherden I. W. Buchts ingripande den 13/4 1846 tillsätta en skolstyrelse, planlägga skolhusbygget, anskaffa inventarier och att anskaffa lärare. Den första skolstyrelsen bestod av följande ledamöter: kyrkoherde I. W. Bucht, ordf., härads skrivaren H. Wilh. Hackzell, häradsdomaren Isak Tornéus, nämndemannen Isak Grape, kyrkovärden Nils Petter Sandqvist och tjänstgörande komministern i Hietaniem A. Sjöding. Men sockenmännen ville samtidigt poängtera, att beslutet endast var av tvång, varför de samtidigt beslöt att anhålla om att bli befriade från skyldigheten att bygga skolhus samt att slippa utse lärare, då sådan finsk- och svenskkunnig ej fanns att få. Myndigheterna ville dock ej lämna församlingen i fred. Den 12/7 samma år har sockenmännen att besvara en hotfull fråga från Konungens Befallningshavande, huruvida de vore villiga att i enlighet med 4 § 4 mom. i Kongl. stadgan den 18 juni 1842 bevilja ett årligt bidrag till skollärarens aflöning. ”Härpå avgavs sådant svar, att sockenmännen ingalunda någonsin vilja sätta sig emot Kongl. Maj:ts nådiga Bud och Befallningar, dock icke ännu funno skäl vara för handen att bidrag till lärarens aflöning bestämma, helst som sockenmännen egde all anledning att förmoda, att folkundervisningen i anseende till att få både finska lärare och läseböcker, härstädes någonsin kan komma i gång eller åtminstone ej på många år begynner . . .”, varför stämman ville invänta kungl. maj:ts resolution på anhållan om anstånd med skolbygget. Påföljande år anmodade K. B. församlingen att inkomma med rekvisition på statsbidrag till skolor. Sockenmännen sammanträdde den 25/7 1847 och, heter det, ”blef deras enhälliga beslut, att icke begära något statsbidrag, hvarigenom de skulle blifva förbundna att anskaffa så många skolor, hvilka de ej mäktade underhålla, om med nästa Riksdags slut nämnda statsbidrag skulle upphöra”.²⁷ Det var minsan ej lätt för myndigheterna att bemästra detta envisa elastiska motstånd.

Sedan kungl. maj:t gett anstånd med folkskolans inrättande, fick frågan vila. Men den 4/1 1852 föreligger åter en skrivelse från biskop Bergman med anmodan om påskyndande av skolans star-

²⁷ Sockenstämmoprot.

tande och med förfrågan ”huruvida sockenmännen ville komma i åtnjutande av understöd till Folkskollärarens aflöning”, varpå sockenstämma i stil med tidigare praktiserad passiva motståndets politik svarade, ”att när ingen schola i socken ännu kunnat organiseras och ovisst är, när någon sådan hinner komma till stånd, de ej ansågo sig ega något skäl att ingå med ansökan om sådant understöd, helst som behoven i omförmälda afseende äro okända”. Tydligen tog Övertorneå sockenstämma priset i envist motstånd bland alla finnbygdens församlingar, även om ej heller de övriga visade någon medgörlighet.

Visserligen var den dåvarande kyrkoherden, sedermera kontraktsprosten *Isak Wilhelm Bucht* (kyrkoh. 1845—77) icke den viljemänniska som hans yngre bror Henrik, kyrkoherde i Karl Gustav och (enligt minnesteckning 1883) ”väl ej utrustad med några lysande egenskaper” men var ”en pliktrogen och vörnadsvärd man, för hvilken t. o. m. de hätska Laestadianerna måste hysa aktning”, varför hans ord kunnat väga tungt bland sockenmännen.²⁸ Men hans intresse för folkskolan var ljust.

Något formellt beslut om folkskolans inrättande framgår ej av tillgängliga handlingar, men valet av skolstyrelse förutsätter, att ett sådant fattats, såvida ej sockenmännen uppfattat svaret till domkapitlet som ett sådant. Efter ytterligare påtryckningar av myndigheterna beslutade skolstyrelsen den 12/7 1852 att ledigförklara lärarbefattningen. I saknad av sökande måste befattningen i början av 1853 ledigförklaras på nytt. Till slut lyckades man övertala vice organisten *Abraham Montell* att söka befattningen och på sockenstämman den 2/10 1853 valdes han till folkskollärare mot en lön av i ett för allt 224 Rdr banco, vilken lön 1857 höjdes till 300 Rdr riksmünt. Han kom att tjänstgöra till 1876. Skolan skulle anordnas som fast och förläggas i närheten av kyrkan.

Det dröjde emellertid till den 6 febr. 1854, innan läsningen kunde börja. Blott en liten procent av de skolpliktiga barnen nämligen 47 st deltog i undervisningen. Vid den första terminsavslutningen den 7/6 var skolstyrelseledamöterna, barnens föräldrar och målsmän närvarande, varvid 12 lärjungar tilldelades premier. Det blev därefter sed i Övertorneå, att skolstyrelsen skulle sammanträda

²⁸ L. Bygdén, Hernösands stifts herdaminnen IV, s. 371.

på examensdagen. Visserligen var detta sammanträde det enda, som årligen ägde rum under den följande tiden. Men allt detta vittnade om, att sedan isen en gång brutits, vann folkskolan sympatier åtminstone hos en del av församlingsborna. Emellertid synes dock sympatierna ej varit allmänna. Barnantalet i folkskolan sjönk under de följande åren. Vid visitationen 1859²⁹ av biskop Bergman anges antalet skolpliktiga barn i församlingen till ”över 300”, av vilka endast 20 à 30 begagnade sig av undervisningen. I allmänhet, säges det i protokollet, kunde nattvardsbarnen läsa och endast 4 personer över 20 år hade icke kunnat admitteras till nattvarden. Likaså påpekas, att bland församlingsborna hade ”en del god, andra försvarlig kristendomskunskap”. Allt detta vittnar om att hemundervisningen bedrevs relativt tillfredsställande. Hur det var med skrivkunnigheten nämnes ej, men med all sannolikhet fattades åtskilligt härutinnan.

Den folkskola, som inrättades i Övertorneå liksom i de andra finnbygdsförsamlingarna, var icke i enlighet med 1842 års bestämmelser utan bör hänföras till de i förordningen 1853 betecknade ”mindre skolorna”. Genom riksdagens beslut den 29/9 1853 skedde en modifiering av folkskolestadgans bestämmelser i så måtto, att ”mindre skolor” kunde inrättas överallt dock ej med tanke på att dessa skolor skulle utgöra underlag för den egentliga folkskolan, där barn med en redan i viss grad förvärvad läsfärdighet intogs och där undervisningen bedrevs av examinerade lärare. Medan 1853 års skolor närmast kunde betecknas som ”ersättningskolor” för en verklig folkskola, började så småningom de senare skolorna betecknas som ”roteskolor”, ”småskolor” och ibland även som ”mindre skolor”. År 1858 kan betecknas som den verkliga småskolans födelseår. Tyvärr blev det vanligen så i finnbygden — liksom tidigare även i andra trakter — att 1853 års mindre skola fick ersätta den vanliga folkskolan. Härtill tvingades man även av den anledning, att examinerade lärare ej fanns att erhålla.

Om Montell skola berättar en sockenbo, som själv bevistat den under tiden 1867—1872 följande:³⁰

”Skolan pågick både före och efter middagen, som barnen intog i sina

²⁹ Visitationsprot. 1859.

³⁰ K. Rydberg, Ur folkundervisningens historia i Torne o. Kalix äldalar, s. 112.

hem. Skolan började vid åttatiden och slutade så sent, att det under höstarna var mörkt, då barnen gick hem. Montell undervisade endast på finska och i ämnena biblisk historia, katekes, geografi och räkning. Skoldagen var så anordnad, att läraren förhörde läxan på morgonen och genomgick ny läxa på eftermiddagen. De yngsta barnen hade sina platser på de eftersta bänkarna och undervisades av de mera försigkomna. Av läroböcker fick barnen själva skaffa biblisk historia och katekes. Jämte abc-boken var dessa de första böckerna". Katekesen var den Svebelius-Lindblomska, översatt till finska och tryckt i Oulu. Av examenskatalogen framgår, enl. *K. Rydberg*, att undervisning meddelades även i historia, naturlära, sång och gymnastik. Det omtalas också, att "den allvarligt sinnade läraren på söndagarna brukade samla barnen till andaktsstunder".

För "ståndspersonernas" barn i trakten fanns en liten privatskola i Matarengi, där en icke lärarutbildad handledare undervisade på svenska. Den bevistades endast av ett fåtal tjänstemanna- och af-färsfolks barn.

1858 års förordning föranledde domkapitlet i Härnösand att göra förfrågan hos Övertorneå församling liksom hos de övriga finnbygdsförsamlingarna, huruvida den ville komma i åtnjutande av statsbidrag för ifrågavarande småskolor. Sockenstämman, som behandlade frågan den 25/7 1858³¹ avböjde erbjudandet med motiveringen, att "för närvarande icke funnes tillgång till sådana personer, som vore lämpliga till lärare i sådana skolor". Det passiva motståndet fortsätter. Något större intresse för folkskoletanken befrämjande finner man ej heller hos prästerskapet, utan stämmobesluten, som fattades under kyrkoherdens ordförandeskap, synes ha varit relativt enhälliga. Man fann den gamla ordningen med hemundervisningen tillfredsställande. Den ekonomiska sidan av saken vägde lika tungt för "ståndspersonerna" som för allmogen.

Församlingens vida utsträckning gjorde dock nödvändigt, att en decentralisation företogs. Den 1/3 1860 vidtog skolstyrelsen i Övertorneå åtgärder för skiljandet av Korpilombolo kapellag till särskilt skoldistrikt. Från denna tid börjar Korpilombolos egen skolhistoria.

1860-talet är en reformernas tid i folkskolans historia i vårt land. De centrala myndigheterna under ecklesiastikminister *F. F. Carlssons* (1863—70) ledning gjorde allt för att uppmuntra kommu-

³¹ Sockenstämmoprot. 25/7 1858.

nera till ansträngningar för skolanläggningar landet runt. Några av 60-talets grundläggande folkskolereformer må nämnas. Fullständig *folkskolestatistik* beslöts 1860, år 1862 genomfördes *seminarie-reformen*, varigenom folkskoleseminarierna blev treåriga, och en ny seminariestadga utkom 1865. Även kvinnliga seminarier inrättades, sedan 1859 års riksdag medgivit anställande av kvinnliga lärare. En ny *löneroglering*, den första efter 1842, för lärarpersonalen genomfördes 1864 och folkskollärarnas *pensionsinrättning* beslutades 1865. Samma år utkom på riksdagens initiativ den första uppsättningen av *normalskolritningar* för folkskolebyggnader med noggranna mått och beskrivningar.³²

Vad som särskilt fick den största betydelsen för folkskoleväsendets förbättring var inrättandet av *folkskolinspektionen*, som beslöts på 1860 års riksdag. Härigenom erhöi staten ett effektivt organ vid ledandet av folkskoleväsendet i skoldistriktet runt kring hela landet. Man hade funnit, att den uppsikt över skolväsendet, som utövades av det lokala prästerskapet — visserligen med stöd av domkapitlet — var ineffektivt, varom t. ex. ovan refererade behandlingen av folkskolefrågan i här nämnda församlingar noggsamt bär vittne. Den 15/6 1861 förordnades de första folkskolinspektörerna för en tid av tre år. Visserligen var folkskolinspektörssysslan en bisyssla i så gott som samtliga 20 folkskolinspektionsområden. Endast i ett fall var den en heltidssyssla. Det var präster, läroverks- och seminarielärare m. fl. som fick förordnandet. Samarbetet mellan de nya folkskolinspektörerna och skolråden var i allmänhet gott och folkskolefrågan fick en kraftig stöt framåt. De berättelser, som från denna tid lämnas, utgör ännu för vår tid en utmärkt källa till folkskolans historia i olika delar av landet.

En annan förordning från *F. F. Carlssons* ecklesiastikministertid fick den största betydelse för det inre arbetet i folkskolorna. Den 22/4 1864 utfärdades en kungörelse, som icke utan skäl ofta kallats för vår andra folkskolestadga tack vare dess nyskapande betydelse. Dittills hade lancasterskolorna fått utgöra ett slags surrogat för en verklig folkskola, en skolform, som avsåg att råda bot mot lärarbristen och förbilliga folkskolans underhåll genom att läraren använde sig av de mera försigkomna eleverna som medhjälpare vid

³² Sven Nylund, *Vår folkskola*, s. 43.

den mekaniska drillen. I system blev denna skolform sannolikt aldrig fullt satt i finnbygden, även om ansatser vid det växande elevantalet härtill fanns. I nämnda förordning föreskrevs bl. a. strängare tillsyn över skolgången, barnens indelning i klasser efter kunskapsmätt, avståndstagandet från katekesrabbel, en grundlig förberedelse av läxorna, undervisningens läggning så, att den utvecklar barnets själsförmögenheter, begränsning av den dagliga lästiden till högst sex timmar per dag samt raster mellan lektionerna, roteförhör i flyttande skolor, avgångsprövning med dem, som lämnade skolan och fortsatt undervisningen efter slutad folkskolekurs.

Även till finnbygden nådde något av centralmyndigheternas reformanda. Under påtryckning av domkapitlet beslöt skolstyrelsen i Övertorneå den 18/7 1863 att hos sockenstämman föreslå, att en roteskola av 1858 års typ inrättades i Pello, Juoksengi m. fl. andra byar och utsåg till lärare därstädes "backstugusittaren" *Salomon Hellberg* mot en ersättning "av 25 Riksm för månad" jämte husrum vid var station. Anställningen gällde ett år i sänder. Samtidigt skulle en liknande skola inrättas i Hietaniemi.³³ Nästa ambulerande roteskola, som inrättades, var i Puostijärvi — Ylipää — Hirvijärvi och Raidajärvi. Till lärare vid nämnda skola utsågs den 2/10 1864 "backstugusittaren" *Hans Wilhelm Wikström*. Skolan skulle pågå på varje station 30 dagar per år.

Trots envetet motstånd måste dock församlingen genom upprepade påstötningar från myndigheterna upptaga skolbyggnadsfrågan till behandling. Den 7/10 1865 beslöts äntligen att uppföra en skolhus- och tingsbyggnad i Matarengi. Den gamla förfallna skolstugan skulle flyttas till den nya skolan och inredas till vedhus, varjämte fähus och visthus skulle byggas för läraren. Härav kan man göra sig en föreställning om de tidigare skollokaler.

Hittills hade Övertorneå och Hietaniemi utgjort ett skoldistrikt, men beslöts nu att den senare kapellförsamlingen skulle fr. o. m. 1/1 1868 bilda eget skoldistrikt dock hörande under samma kyrkostämma.

Det gick trögt med förverkligandet av 1858 års beslut om inrättandet av småskolor. De roteskolor, som delvis påbörjat sin verksamhet i Övertorneå, var icke underlag för folkskolan utan av

³³ Sockenstämmoprot. 18/7 1863.

typen 1853. Den 15/11 1869 förelåg för kyrkostämman en förfrågan från myndigheterna, huruvida sockenstämman ansåg nödigt att tvenne småskollärare anställdes, varpå svaret blev, att sådant behov saknades och att lärare ej kunde anskaffas. Folkskolinspektör *Z. Grape* påskyndade frågans utveckling, men kyrkostämman upprepade den 1/8 1870 sitt undvikande svar. Ett nytt åläggande förelåg den 7/12 samma år med uttrycklig anmodan att anslå medel till inrättande av småskolor. Sedan landstinget beviljat ett bidrag för ändamålet gick stämman med på att anslå 200 R. Rmt härför. Detta föranledde skolrådet, som enligt förordningen 1862 ersatt skolstyrelsen, att uppgöra den första planen för småskolornas inrättande i Övertorneå församling. Enligt den skulle 9 distrikt för ambulatoriska småskolor inrättas med följande rotar och lästider per rote:

Distrikt	Rotar	Vinter	höst
1.	Aapua — Olkamangi	2 veckor	1 veckor
2.	Pello	3 " "	2 " "
3.	Turtola — Rantajärvi — Pyhäjärvi — Mettjärvi	2 " "	1 " "
4.	Juoksengi — Vyöni	3 " "	2 " "
5.	Torakankorva — Soukolonjärvi — Ylinenjoki — Kainulasjärvi	3 " "	2 " "
6.	Ruoko-, Ylinen- och Siekasjärvi	2 " "	1 " "
7.	Kuusijärvi	2 " "	1 " "
8.	Jänkis-, Kura-, Mukka- och Pirttijärvi	3 " "	2 " "
9.	Raida-, Hirvi- och Puostijärvi	4 " "	— " "

För alla dessa 24 byar miltals avlägsna från varandra ansågs två lärare vara tillräckliga. Till småskollärare utsågs "backstugusittaren" *Salomon Hellberg* och "inhysheshjonet" *Salomon Fors*, vilka enligt skolstyrelsens åsikt ansågs "vara till lärare dugliga". Av denna åskådliga bild torde man lätt kunna sluta sig till skolväsendets tillstånd i Övertorneå i början av 70-talet. Inspektören yrkade på att småskolorna skulle läsa 6 veckor på varje rote, vilket emellertid skolrådet ej synes gått med på. Omsättningen på innehavare av dessa småskolläretjänster synes ha varit livlig, vilket ju ej var att undra på, då lönen icke räckte till uppehållet, varför vederbörande måste söka biförtjänster genom dagsverksarbeten. Efter var-

andra anställdes backstugusittarna *Herman Pettersson Outinen*, "jungfru" *Mina Vikman*, "färgare" *Nils Bäfwer*, alla personer, som ansågs odugliga att på annat sätt försörja sig men som genom att "undervisas av skolläraren vitsordades att vara lämpliga som lärare". Första examinerade småskollärare, som anställdes, var från det år 1875 startade seminariet i Haparanda utexaminerade *Robert Pekkala*, vilken antogs den 2/8 1876.³⁴

Som av det anförda synes, gled genom riksdagsbesluten 1853 och 1858 folkskolans utveckling även i finnbygden, som tidigare neråt landet, från den väg, som folkskolestadgan hade utstakat. Fasta folkskolor med examinerade lärarkrafter inrättades ej mera. Övertorneå skolväsende, som här utförligare behandlas, är typisk för folkskolans introducerande i finnbygden. Den 14/5 1875³⁵ föreligger för kyrkostämmans behandling ett nytt åläggande av domkapitlet att inrätta nya folk- och småskolor samt att höja lärarnas löner över det lagliga. Tydligt avsågs här fasta folkskolor och småskolor som underlag för folkskolan. Kyrkostämman ger följande svar: "Någon Ny fast folkskola anses icke behöflig men däremot förbinder sig sockenmännen att . . . till de tvenne redan befintliga småskolorna inrätta ytterligare en tredje småskola i Svansteins bruk och angränsande byar med skyldighet för därstädes stationerade lärare att undervisa både på finska och svenska".³⁵ Förklaringen till denna till synes stora frikostighet finner man i att skolrådet den 19/3 samma år erhållit en gåva av 500 kronor av sågverksägaren A. V. Lundblad i Luleå under villkor, att en skola för i Svansteins sågverk stationerade svensktalande tjänstemän och arbetare skulle inrättas. Det var följaktligen inget intresse för folkskolan, som framdrev erbjudandet utan villkoret för gåvans utnyttjande. År 1875 hade man nu i Övertorneå församling 4 ambulatoriska småskollärare, av vilka två var utexaminerade från Haparanda seminarium, samt en folkskollärare i kyrkbyn.

I allmänhet klagar folkskolinspektörerna på 70- och 80-talet över den dåliga skolgången, som anses bero på att föräldrarna "ännu ej insett folkskolans betydelse". I finnbygden är förteelsen ännu mer markerad. Ännu i visitationsprotokollet år 1877 anges att "af 102

³⁴ Skolrådsprot.

³⁵ Kyrkostämmoprot. 14/5 1875.

skolpliktiga inom den fasta skolans distrikt (ej hela församlingen) hade under sistflutna vårtermin 60 begagnat undervisningen i folkskolan".³⁶ I Hietaniemi med 344 skolpliktiga barn hade 96 undervisats i hemmen, vilket gav en något ljusare bild. I hela moderförsamlingen hade av 512 skolpliktiga barn endast 217 bevistat skolan d. v. s. 42 %. Av dessa var största delen sådana, som besökt de mindre skolorna med ett fåtal veckors undervisning per år. Tydligt var folkskolan ännu i sin begynnelse, ty de som angavs vara undervisade i hemmen, kan man enligt folkskolestadgans andemening anse som praktiskt taget icke alls undervisade, även om en del av dem bibringats någon slags läsfärdighet. Vid visitationen 1886³⁷ finner man, att av 601 skolpliktiga barn i moderförsamlingen endast 210 anlitat skolundervisningen, alltså blott 34 %. Här har tydligen antalet skolbesökande barn relativt minskats. Att läsfärdigheten och kristendomskunskapen försämrats vittnar uppgiften om att 1885 kunde av 63 nattvardsbarn endast 50 admitteras till nattvarden och år 1886 av 68 endast 50. Även bland de äldre synes antalet av dem, som förvägrats nattvarden till följd av bristande kristendomskunskap ha ökat.

Den 1875 beslutade skolan i Turtola synes dock icke ha blivit annat än en vanlig ambulerande sådan, ty den 15/8 1881 erhöi skolrådet en framställning av förvaltaren i Svansteins sågverk A. Müller med anhållan, "att då flertalet barn vid sågverket var svensktalande och sålunda i behov av undervisning i svenska språket, måtte (en lärare) anställas vid Turtola folkskola, varjämte han upplyste, att Haparanda Export A/B vore villigt att tillsviðare bidra till dylik lärares aflöning med ett kofoder hö per år samt dessutom fria husrum och fri vedbrand". Skolrådet antog nu förslaget och anställde "seminarieleven" *J. Perttu* som lärare. Det bör anmärkas, att de vid sågverket anställda svensktalande arbetarna endast utgjorde ett fåtal personer, medan församlingens alla skolpliktiga barn var helt naturligt finstalande. Undervisningen bedrevs som förr på finska, men de fåtal svensktalande barn, som fanns, fick bilda en liten grupp för sig, där läraren undervisade på svenska.

³⁶ Visitationsprot. 1877.

³⁷ Visitationsprot. 1886.

Med 80-talet inträder även Övertorneå i en annan utvecklingsperiod.

4. Korpilombo församling.

Korpilombolo, denna ödemarksförsamling i skogsbygden mellan Torne och Kalixälvdalar, vilken spelat en sådan dominerande roll i våra ödemarksskildringar och som tidigare alltid framställdes som den ständiga nödens och armodets utkristalliserade hemvist — vilket naturligtvis var överdrivet — utgjorde, som tidigare nämnts, en kapellförsamling till Övertorneå. Genom sammanslagning av delar av de angränsande församlingarna Övertorneå, Pajala och Överkalix bildades detta annex 1856. År 1903 bestämdes, att Korpilombolo skulle avskiljas till eget pastorat, vilken reglering genomfördes i maj 1920.³⁸ Eget skoldistrikt blev församlingen 1860. Dittills hade kapellförsamlingen och moderförsamlingen gemensamt skolråd.

Självklart kan man ej förutsätta, att folkskolan i denna ödebygd församling hade en gynnsammare jordmån än i älvdalssocknarna. Snarare var det tvärtom. Läskunnigheten var bristfällig och blott en del av befolkningen anges ha haft en "försvarlig" läsfärdighet. Liksom i de övriga finnbygdsförsamlingarna var skrivkunnigheten sällsynt. Protokollen från 60- och 70-talen är justerade medelst bomärken. "Vid några tillfällen förekommer det t. o. m. att ordföranden praktiserat samma metod", heter det. På sockenstämman den 20 maj 1860 beslöts att inrätta en fast folkskola i församlingen och åtog sig stämman att avlöna skollärare. Att ett sådant beslut ej tilltalade alla församlingsbor kan man förstå av församlingens små ekonomiska resurser: den ringa folkmängden och det svaga skatteunderlaget. År 1860 fanns i församlingen 107 personer ("utbrytningen var tydligen ej fullföljd, eftersom följande år fanns 997 personer"), år 1875 fanns 1198, år 1900 1990, år 1920 2261, år 1930 2734 och år 1940 3476 personer. En utgift på några hundra kronor för dessa fåtaliga jordbrukare och

³⁸ L. Bygdén, Hernösands herdaminnen IV, s. 363.

skogarbetare i ödebygden, vilka sällan rörde sig med klingande valuta, medförde kännbara uppoffringar.³⁹

Den första folkskolan förlades helt naturligt i kyrkbyn. Även frågan om inrättandet av en ambulerande skola för utebyarna var under debatt, men sockenmännen ansåg sig ej ha råd att inrätta en sådan. Något senare blev dock även den under myndigheternas påverkan beslutad. Lokal för kyrkbyns skola anskaffades genom att sockenmännen gick med på att efter antalet "rök" framskaffa byggnadsmaterial och till inredningen erhöles i statsbidrag 500 Rdr. Den flyttande skolan tillkom fr. o. m. nyåret 1864.

Naturligtvis kunde man ej här påräkna att erhålla examinerad lärare för den fasta skolan, varför också skolan närmast får betraktas som en "mindre skola" enligt 1853 års förordning. Den första läraren torde ha varit "handelsbokhållaren" *Degerman*, vars förutsättningar för en pedagogisk verksamhet synes ha varit ringa. Men år 1868 blev *J. P. Wallin*, året före utexaminerad från folkskoleseminariet i Härnösand, utnämnd till v. kapellpredikant och folkskollärare i Korpilombolo, varigenom verklig undervisning kunde komma i gång. Anordningen hade emellertid sina brister, helst som kapellpredikanten ända till 1873 var skyldig att samtidigt biträda prostén Bucht i Övertorneå med ämbetsgöromålen. Wallin var dock väl lämpad för lärarkallet och som ortens barn var han genom sin folklighet väl lämpad för uppgiften och omtyckt av befolkningen. Hans pedagogiska verksamhet fick sin stora betydelse för hela finnbygdens folkskola genom de offentliga uppdrag, som han erhöles att översätta läroböcker till finska för folkskolan. Genom hans ingripande tillkom följande finska editioner av läroböcker: C. O. Roos, *Bibl. hist. för folkskolor*, och L. G. Lindström, *Bibl. hist.* (1884, 1888), C. T. Odhner, *Lärobok i fäderneslandets historia* (1892) samt J. Bäckman, *Bibl. hist. jämte åtföljande kyrkohist. öfversikt*. Under hela den finska skolans period i finnbygden och på många ställen ända in på 1900-talet användes dessa läroböcker i finnbygdens folkskola. För Wallin var katekesen skolans viktigaste ämne och utanläsningen bedrev han med en fermitet, som knappast hade sin like. 1864 års direktiv för

³⁹ Berta Peterz, *Ur folkundervisningens hist. i Torne o. Kalix älvdalar 1842—1942*, s. 134.

kristendomsundervisningen hade knappast någon positiv anhängare i honom, vartill också bidrog hans sympatiska inställning till laestadianismen. Även under sin kapellpredikanttid i Tarendö (1882—1892), som folkskolinspektör (1887—1892) samt som kyrkoherde i Övertorneå (1894—1928) var hans uppfattning om folkskolan som en katekesskola den dominerande. Folkskolan var för honom ett effektivt medel till befolkningens andliga utveckling, varvid språkfrågan icke fick fördunkla allmogens religiösa uppfostran. Visserligen betraktades han av den senare tidens präster i sekelskiftet som alltför bunden av gamla tankegångar, men hans nit för själavården var äkta. Han ville anknyta församlingens utveckling på gammal tradition och därför kom han aldrig i konflikt med lekmanverksamheten, vilket däremot den nya generationens präster i allmänhet råkade i.

Att besätta den ambulande skolans i Korpilombolo lärarbefattning mötte stora svårigheter. Här fanns inga utjänta soldater eller läskunniga gamlingar. Till slut lyckades man övertala ”inhysingshjonet” *Isak Wanbatalo* att uppehålla tjänsten, vilken han innehade till 1880 med undantag av år 1869, då undervisningen låg nere, emedan församlingen ej vill anslå medel till skolans underhåll. Den ambulande skolan flyttade till en början mellan 9 stationer: Jerijärvi—Narken—Lahnajärvi—Kainulasjärvi—Teurajärvi—Kivijärvi—Suaning—Ohtanajärvi och Kirnunjärvi. Undervisningen pågick fyra veckor på varje station, såvida detta medhanns. Annars fortsatte man i samma ordning påföljande år. Det fanns elever mellan 5—19 år, och de mera försigkomna fick tjänstgöra som medhjälpare vid undervisningen, vilket nog var behöfligt, då elevantalet ibland gick upp till 49. Huvudämnet var naturligtvis kristendomskunskapen, medan skrivning och räkning lades mindre vikt vid. Lokaler fick barnens föräldrar sörja för. Vanligen blev det ”någon bagarstuga, där de vuxna utförde sitt arbete och de minsta tultade omkring”.⁴⁰

Fr. o. m. 1870 stannade den ambulande skolan minst 7 veckor på samma plats, vilket medförde att en ny ambulande lärartjänst fick inrättas 1875, varvid kravet på ”säker innanläsning, bibl. hist., katekes, skrivning och räkning” skärptes. Den tredje flyttande

⁴⁰ Berta Peterz, *ibid.* s. 136.

skolan tillkom 1882 och stationernas antal minskades till fyra samt i sekelskiftet till två.

Finnbygdssakkunnigas uppgift, att församlingen år 1860 beslöt, att ”i denna skola skulle samtidigt undervisning på svenska förekomma”,⁴¹ är icke med sanningen överensstämmande. Enligt § 6 i prot. skulle undervisning även i svenska förekomma under förutsättning, att skolläraren härtill förklarade sig villig.⁴² Under den första tiden av skolans verksamhet kunde undervisning i svenska icke bli tal om. Men sedan kapellpredikanten Wallin tillträdde befattningen, infördes några timmars undervisning i riksspråket, till en början endast i översta klassen.

5. Hietaniemi församling efter 1869.

Som tidigare är nämnt var Hietaniemi ett annex till Övertorneå församling. År 1869 fastställdes dess utbrytning till eget pastorat, vilket ägde rum 1878, då församlingen erhöll sin förste kyrkoherde *Carl Mikael Stenborg*, tidigare kyrkoherde i Gällivare. Under annextiden alltifrån 1637 hade den ene komministern i Övertorneå sin bostad här. Liksom de andra älvdalsförsamlingarna fick Hietaniemi vid fredsslutet 1809 avstå från den del av församlingen, som låg på östra sidan om älven.⁴³ Dess kyrkliga historia från denna tid till 1878 sammanfaller följaktligen med Övertorneås. På grund av moderförsamlingens stora ytvidd avskildes emellertid Hietaniemi till eget skoldistrikt redan 1867. Den år 1854 i moderförsamlingen inrättade skolan besöktes till en början även av några barn från kapellförsamlingen. Det var dock först den år 1857 för sitt lastbara liv och ”brott mot sjetten budet” avsatte komministern i Hietaniemi *Carl Gustaf Wikström* (1824—1857), vilken synes haft mera intresse för barnundervisningen än för själavården, som organiserade den första skolan i kapellförsamlingen. Han inrättade i Koivukylä en enskild skola, som verkade under tiden 1860—67 och som 1860 av moderförsamlingen erhöll ett understöd av 50 Rdr

⁴¹ Finnbygdssakkunnigas betänkande, s. 86.

⁴² Sockenstämmoprot.

⁴³ L. Bygdén, *ibid.* s. 365.

åriligen.⁴⁴ På sockenstämman bestämdes också, att skolan skulle pågå minst 30 veckor om året och att läraren med omsorg och nit skulle ägna sig åt undervisningen. Han skulle överenskomma med lärjungarnas föräldrar och målsmän om skälig ersättning och vara skyldig att mot ett arvode av 25 öre per vecka meddela undervisning åt fattiga barn, som fattigvårdsstyrelsen hänvisat till skolan. Denna skola verkade tills en församlingsskola inrättades 1867. Det är intressant att se, att vi här i finnbygden finner ett exempel på en skola, som tillkommit på privat intitiativ och som utgjort en föregångare till den av statsmakterna påbjudna folkskolan.

I moderförsamlingen hade man 1863 beslutat inrätta en ambulande småskola. Då skolstyrelsen ansåg, att undervisningen i denna torde vara "till ganska stor nytta och högst välgörande för Innnanläsning och Stafning", föreslogs av komminister Stenborg, att en s. k. småskola även skulle inrättas i Hietaniemi annexförsamling, vilket också blev beslutat på kyrkostämman den 30 aug. 1863.⁴⁵ Vid denna stämma anställdes "backstugusittaren" *Hans Wilhelm Wikström* som "ambulatorisk skolelärare". Lönen utgjordes som vanligt 25 Rdr i mån. vartill kom fritt husrum, ved och ljus av föräldrarna. Wikström härstammade från det svensktalande Överkalix och behärskade både svenska och finska språken. Några andra meriter hade han ej för läraryrket. När den ambulande lärartjänsten indrogs i och med inrättandet av en fast folkskola, valdes han till kyrkvaktmästare, tills den ambulande lärartjänsten vid småskolorna återinrättades år 1871, då han återinträdde i tjänstgöringen och uppehöll denna till 1886.

Vid kyrkostämman den 16 okt. 1864⁴⁶ förelåg myndigheternas åläggande att inrätta en fast folkskola i församlingen. Sockenmännen beslöt att förena klockare- och organistbefattningen med en folkskollärartjänst samt att i Koivukylä (kyrkbyn) uppföra ett skolhus, tills den nya tjänsten skulle tillträdas. Lönen fastställdes till c:a 18 tunnor korn, 2 kofoder hö, fria boningsrum och vedbrand, åkerjord samt skollärlön 400 Rdr, alltsamman värde-

⁴⁴ G. Holte, Ur folkundervisningens hist. i Torne o. Kalix älvdalar 1842—1942, s. 118 o. f.

⁴⁵ Kyrkostämmoprot. 30/8 1863.

⁴⁶ Kyrkostämmoprot. 16/10 1864.

rat till 859 Rdr, boningsrummen och åkerjorden ej medräknade. Skolhuset jämte lärarbostaden blev färdiga år 1867, samma år som Hietaniemi bildade eget skoldistrikt. Vid samma tid utsågs också församlingens egna skolrådsledamöter. Den fasta folkskolans förste lärare blev *Pebr Anders Mörtberg*, först som vikarie hösten 1867 och som ordinarie 1868.⁴⁷ Undervisningen i denna skola var helt naturligt finskspråkig. Men enligt Konungens Befallningshavandes meddelande i berättelsen för åren 1881—85 skall Mörtberg varit den förste med undantag av i Haparanda folkskola, som börjat med svenska som undervisningsspråk i folkskolan. Denna uppgift torde dock icke överensstämma med verkligheten. Med all sannolikhet har här en förväxling skett mellan begreppen "undervisningsämne" och "undervisningsspråk". Som undervisningsämne torde svenska språket införts i Hietaniemi folkskola på 70-talet. I folkskolinspektörens berättelse 1881⁴⁸ anföres, att "folkskolan i Hietaniemi redan i flera års tid meddelat undervisning i detta språk för att" — som det heter — tillgodose önskemål "av de förmögare bland ortens allmoge", vilket i detta fall torde avse svensktalande tjänstemän och affärsmän. Men även om det var dessa, som påyrkade ämnets upptagande på läsordningen, finns ingenting, som talar för existensen av någon ovilja från de finsktalandes sida.

Tanken på helsvensk undervisning med finska språkets uteslutande från skolans arbetsordning är emellertid såväl i Hietaniemi som i de övriga församlingarna biskop Landgrens och domkapitlets i Härnösand.⁴⁹ Enligt ämbetsberättelsen vid visitationen i församlingen 1878 "väcktes denna tanke hos biskopen under förhöret med skolbarnen, bland vilka några visade goda kunskaper i svenska". En annan sak är naturligtvis, att denna tanke redan tidigare varit aktuell hos domkapitlet. Men ännu 1881 stannade det vid undervisning i svenska under vissa veckotimmar. År 1886⁵⁰ anmärkes dock, att i några av folkskolorna meddelas undervisning på svenska "i folkskolans översta klass". Till dessa torde Hietaniemi folkskola ha hört. Det är alltså först på 80-talet som Landgrens tanke börjar

⁴⁷ G. Holte, Ur folkundervisningens hist. i Torne o. Kalix älvdalar, s. 121 o. f.

⁴⁸ Folkskolinspektörernas ber. 1877—81.

⁴⁹ G. Holte, ibid.

⁵⁰ Folkskolinspektörernas ber. 1877—86.

så småningom realiseras även i Hietaniemi. Trots sin svaga skolunderbyggnad utförde Mörtberg här ett gott verk, tills han avgick med pension 1885.

Ända till 1871 fanns endast en folkskola i Hietaniemi. Då beslöt församlingen att inrätta även en ambulerande småskola. Som lärare vid denna antogs kyrkovaktmästaren Vikström, som skulle tjänstgöra under 8 mån. per år. Nästa ambulerande småskollärarebefattning inrättades 1875. Innehavaren av den blev *Erik Olof G. Vikström*, en brorsson till den tidigare nämnde komminister C. G. Vikström. Någon lärarutbildning hade han naturligtvis ej utan måste dokumentera sin kompetens genom att avlägga undervisningsprov och prövas muntligen inför vederbörande präst. Genom skrivelse från domkapitlet i Härnösand den 31 mars 1875 påskyndades inrättandet av nya småskolor, som var avsedda som underlag för den egentliga folkskolan. Här blev det ännu ej fråga om sådana utan om småskolor, som skulle ersätta en folkskola. Den tredje ambulerande småskolan inrättade församlingen 1878, vid vilken den första inom församlingen anställda utexaminerade läraren från Haparanda seminarium *Greta Sofia Mörtberg* antogs. Om skolväsendets tillstånd vid denna tid i denna, en av de centralaste älv dalsdistrikten belägna församling, ger följande rotationsordning en åskådlig bild:

1:a distriktet: 10 veckor i Niemis, 4 veckor i Miekjärvi och Kii-lsjärvi, 10 veckor i Puostijärvi samt 10 veckor i Armasjärvi.

2:a distriktet: 10 veckor i Vitsaniemi, 7 veckor i Vuomajärvi, 10 veckor i Matojärvi samt 7 veckor i Päckilä.

3:e distriktet: 10 veckor i Koivukylä, 4 veckor i Persomajärvi, 8 veckor i Kukasjärvi samt 4 veckor i Littiäinen.

Härav framgår, att ännu i början av 80-talet fick största delen av de skolpliktiga barnen i Hietaniemi nöja sig med 4—10 veckors underhållig undervisning i en s. k. småskola, som knappast kunde ge de elementäraste i läsning och skrivning. När landstinget 1884 beslöt att indraga bidraget till länets småskolor (Se nedan!), beslöt kyrkostämman i Hietaniemi liksom i de flesta andra finnbygdsförsamlingarna att inställa undervisningen i dessa ambulerande småskolor. Efter flera ålägganden av myndigheter, överklaganden, nya ålägganden och förnyade överklaganden måste dock församlingen foga sig i det oundvikliga och igångsätta skolverksamheten

hösten 1886. Det fordrades krafttag av myndigheterna att tvinga allmogen till insikt om skolornas betydelse för samhället och befolkningen.

Angående folkundervisningen tillstånd i församlingen vid slutet av denna period anför visitationsprotokollet 17/7 1882, att "skolan råkat i förfall genom lärarens fylleri, så att lärjungarnas antal betydligt nedgått. För en sådan skola ansåg man sig icke vara förpliktad till synnerlig uppoffring". Visitatorn biskop L. Landgren uppmanade skolrådet att göra sin plikt och avskeda läraren.

En liten glimt av den allmänna folkupplysningen ger samma protokoll i följande sats: "Föräldrar och husbönder uppmanades att utrota hedniska sedvanor och bevara sina döttrars ära". Varken katekes- eller passionspredikningar hölls och kyrkobesöken var fåtaliga men i gengäld glädde sig visitatorn åt "att svenskan redan med framgång drefs i folkskolan". Av församlingens 371 skolpliktiga barn besökte (visserligen oregelbundet) 224 skolan och 147 undervisades i hemmen.

6. Pajala församling.

Redan 1725 hade Pajala annexförsamling avsåndrats från moderförsamlingen Övertorneå och år 1783 sammanslagits med bruksförsamlingen, vilken år 1643 uppstått vid i samma socken anlagda Kengis järnbruk. Allt sedan 1655 hade vid detta bruk en särskild brukspredikant för de svensktalande arbetarna varit anställd. År 1757 fick emellertid Pajala egen präst, vilken betraktades som andre komminister i moderförsamlingen Övertorneå. Utbrytningen av Pajala till eget gäll jämlikt kungl. br. den 5/2 1828 ägde rum 1849, från vilken tid dess egen skolhistoria börjar.⁵¹

När *Lars Levi Laestadius* år 1849 tillträdde kyrkobefattningen i Pajala efter att ha varit kyrkoherde i Karesuando sedan 1826 och där skapat den för finnbygden så karakteristiska laestadianska lekmanarörelsen, hade denna del av Övertorneå församling legat i andligt lägervall. Komminister Wikmans strid med den Wiklundska rörelsen gav ett resultat, som avlägsnade allmogen från kyrkan.

⁵¹ L. Bygdén, Hernösands stifts herdaminnen, IV, s. 363.

Hemundervisningen synes dock tack vare lekmannaverksamheten gett ett tillfredsställande resultat åtminstone vad läsfärdigheten bland de äldre beträffar. Sämre var det med skrivkunnigheten och kunskaperna i de allmänbildande ämnena. De lyste i allmänhet med sin frånvaro. Läsfärdighetens drivkraft var som allmänt den tiden nattvardsundervisningen.

När prosten *Lars Levi Laestadius* tillträdde sin befattning som förste kyrkoherde i Pajala församling (1849—61), fick han på sin lott att genomdriva den första folkskolans införande i församlingen. Med hans inriktning var det ej underligt, om han såg frågan från en vida vidare perspektiv än statsmakterna och deras representanter. Ytligt sett ter det sig som om hans inställning till införandet av en allmän obligatorisk folkskola var ljum. För honom som en religiös reformator var folkskolan en bisak och väckelserörelsen det viktigaste. Det gällde att väcka de sovande samvetena, vilket arbete han påbörjat i sin tidigare församling Kareuando. Domkapitlet gjorde omkring år 1850 upprepade påminnelser om efterlevelse av folkskolestadgans föreskrifter, dock utan resultat. Visserligen ledigförklarades lärartjänsten i ortstidningarna till ansökan ledig 1852, men då ingen anmälde sig, fick frågan vila. Initiativet till denna annons torde ha varit kyrkoherden själv. Då ingen behörig sökande anmält sig till tjänsten ifråga godtog domkapitlet f. d. vice missionären *C. J. Grape* som vik. lärare.⁵² Skolan kom trots detta icke till stånd. Vid biskopsvisitationen 1860 framkom, att i församlingen fanns 157 skolpliktiga barn, vilka icke kunde "stort läsa" och vilkas undervisning hemmen fullständigt försummat, vilket också gav visitatorn anledning att yrka på att de s. k. kringresande skolmästarna skulle i st. f. att enbart undervisa i kristendomskunskap också ägna sig mera åt den verkliga barnundervisning, som folkskolestadgan föreskrev, d. v. s. läsning, skrivning och räkning.⁵³ Det torde vara genomskinligt, att kritiken gällde de s. k. missionsskolorna, som helt och hållet uppgick i väckelserörelsen och som Laestadius på allt sätt sympatiserade med och använde som väckelsecentra i synnerhet sedan han erhållit

⁵² John Kyrö, Ur folkundervisningens hist. i Torne o. Kalix älvdalar, s. 161 o. f.

⁵³ Visitationsberättelsen 1860.

sina lärjungar bröderna Raattamaa och Erkki-Antti som lärare vid dessa.

De lokala skolmyndigheterna synes icke ledigförklarat lärartjänsten efter 1852, då ingen sökande anmälde sig. Ännu 1858 "mägtade Pajala församling ej bekosta annons om lärartjänstledighet" heter det i handlingarna. Först år 1865 sker ett nytt ledigförklarande av skollärartjänsten. År 1867 anmälde sig emellertid en sökande till tjänsten ifråga nämligen *Carl Johan Laestadius*. Då denne icke var examinerad, beslöt kyrkostämman att bestämma en ny ansökningstid, vilket synes varit synnerligen behagligt för stämmobesökarna. Ty något intresse för folkskolans startande hade man icke. Den missionsverksamhet, som utgick från den laestadianska rörelsen, ansåg man vara tillräcklig för allmogens undervisning. Då ännu år 1868 ingenting gjorts för att anskaffa lärare för den "blivande folkskolan", yrkade dr Wiridén att omedelbara åtgärder vidtoges för att få skolan i gång.⁵⁴ Kyrkostämman beslöt dock, "att ifrågavarande begäran icke behöfve föranleda någon åtgärd". Enligt skolrådsprot. den 1/1 1869 antogs skolynglingen Herman Lindström tillsvidare till lärare vid folkskolan i Pajala mot en lön av 300 kr per år i ett för allt. Vid samma stämman beslöts även att begära anslag till avlönande av tre småskollärare. Påföljande år synes beslut fattats om inrättandet av dessa skolor. År 1871 anställdes slutligen en examinerad folkskollärare *Carl Em. Snellman* som lärare vid den tidigare beslutade folkskolan, och därmed kan man säga, att den första verkliga folkskolan i Pajala började sin verksamhet. Det var dock blott en liten del av församlingen skolpliktiga barn, som kom i åtnjutande av denna skolundervisning. Enligt uppgift hade församlingen 1870 674 skolpliktiga barn, av vilka 43 var inskrivna i folkskolan men endast 34 bevistade den mera regelbundet, alltså ej fullt 5 %. Enligt folkskolinspektörernas berättelse 1871⁵⁵ fanns inom församlingen 1 folkskola och 1 småskola, vilken senare fick fast karaktär först år 1887. Under 70-talet tillkom ytterligare 1 fast och 3 ambulerande småskolor, så att församlingen enligt folkskolinspektörens berättelse 1881 hade 1 fast folkskola, 2 fasta småskolor och 3 flyttande sådana.

⁵⁴ Kyrkostämmoprot. 10/5 1868.

⁵⁵ Ber. om folkskolorna i riket 1877—81.

Som synes var folkskoleväsendet i församlingen vid tiden för statsskolornas inrättande i sin allra första början och några större krav på resultat av undervisningen kunde man helt naturligt icke ställa på skolan. Om skolväsendets tillstånd i slutet av 70-talet anföres i visitationsprotokollet 1877⁵⁶ följande upplysande fakta:

”Förhöret med skolungdomen började med psalmsång och bön, hvar efter inhämtades, att för socknens samtliga i skolåldern varande barn finnas endast en examinerad lärare och en oexaminerad lärarinna. Då den examinerade läraren undervisar hela året i Pajala by, der af 71 skolpliktiga barn endast 29 bevista skolan, så lämnas 500 barn utan annan undervisning än den tillfälliga, som kan fås af den oexaminerade lärarinnan”.

I hela församlingen var de skolpliktiga barnens antal 578, av vilka endast 81 erhöll skolundervisning d. v. s. 14 %. Samtidigt beklagade visitatorn över ”den likgiltighet hos föräldrarna, som visade sig i förutnämnda missförhållanden mellan antalet skolpliktiga och skolbesökande barn”.

Ännu fanns ingen klassindelning. Vid nyssnämnda visitation yrkade visitatorn, att barnen skulle uppdelas i tvenne avdelningar: ”de mer och de mindre försigkomna och att dessa avdelningar undervisades särskilt var för sig varannan dag.” Den egentliga klassindelningen i kyrkbyns fasta folkskola kom till stånd efter upprepade påtryckningar av folkskolinspektör P. O. Grape genom beslut av skolrådet den 15/4 1883. Samtidigt uppdelades skoldistriktet för småskolans del i 5 rotar med vardera 3 stationer, för vilka lästiderna fastställdes.

Beslutet av landstinget år 1884 att indraga det särskilda anslaget till småskollärarnas avlöning föranledde även i Pajala samma beslut som i de övriga församlingarna i finnbygden. Den 29/10 1884 beslöt nämligen skolrådet att hos kyrkostämman föreslå, att 2 småskolor skulle nedläggas, vilket stämman godkände. Men även domkapitlet hade ett ord med i laget och förklarade för sockenmännen, att församlingen var så illa skyldig att underhålla befintliga småskolor. Den 25/1 påföljande år tog kyrkostämman skeden i vacker hand och beslöt att nämnda skolor skulle åter upptaga sin verksamhet men poängterade samtidigt, att ingen ökning av antalet skolor skulle få ske utöver de då existerande. Något senare fick

⁵⁶ Visitationsprot. 1877.

man även i den punkten ge vika för folkskolinspektörens och domkapitlets påtryckningar så att 2 nya småskolor inrättades.

Den första skolan i församlingen hade att kämpa emot ej blott ett behårt motstånd från sockenmännens sida utan även mot lärarbristen. De ”lärare” som man lyckades uppbibriga, var för det mesta icke examinerade utan personer, som ej ansågs kunna försörja sig på annat sätt. Även de med den tidens seminarieutbildning, som man lyckades locka hit upp, var icke några förnämliga exemplar av pedagogikens blomster. År 1882 anfördes enligt visitationsprotokollet klander mot ”skolläraren för hans ogudaktiga och förargelseväckande leverne, dels för fylleri, dels för att han levde i konkubinats med sin från honom genom domkapitlets utslag skilda fästekvinna”. Att detta klagomål kom från ”de kristnas” sida d. v. s. från den laestadianska lekmanarörelsen torde vara klart. Från de andras sida d. v. s. från dem som icke gillade den nyreligiösa väckeiserörelsen bland vilka framförallt handelsmännen, tjänstemannaklassen och bruksfolket hörde, anfördes klagomål mot kyrkoherden. Det heter nämligen i protokollet: ”Mot kyrkoherden sade sig sockenmännen hafva anledning till missnöje, och önskade att han ej genom sitt uppförande skulle nedsetta ämbetet”. Biskopen ”ville dock hoppas, att Herren skulle vända allt till det bästa”.⁵⁷

Redan vid visitationen 1877 hade biskop Landgren angett, att han av ”en till domkapitlet ingiven berättelse inhämtat, att bokkunskap och skolundervisning icke till mycket tjänade enligt laestadianernas omdöme”, mot vilket påstående ”uppträdde en av församlingens ledamöter, förklarande denna uppgift vara en uppenbar osanning”. Av dessa uppgifter torde man kunna sluta sig till, att folkskolefrågan helt och hållet undanträngdes av de religiösa slitningarna och att de, som skulle arbetat för folkundervisningens befrämjande, icke fick gehör för sina önskemål.

Det är i denna veva, som biskop Landgren förde fram sitt nya folkskoleprogram för finnbygden. Enligt visitationsprotokollet 1882 fanns i Pajala församling 672 skolpliktiga barn. Av dessa erhöll 384 eller 42 % undervisning i skolan. De flesta av dessa, som bevistade skolan, erhöll en några veckors undervisning, ty utom folk-

⁵⁷ Visitationsprot.

skolan i kyrkbyn fanns 6 småskolor, som roterade mellan ända till 6 rotar med en undervisningstid på i medeltal mellan 10—12 veckor. Självklart kunde en skola av detta slag icke fylla någon uppgift, när det gällde att ge om ock blott en elementär medborgerlig undervisning. Ej ens läskunnigheten hann bibringas dem, som icke genomgick den enda i kyrkbyn förlagda folkskolan. Och det var följaktligen ett försvinnande litet antal barn, som kom i åtnjutande av denna förmån. Hemundervisningen var knappast att räkna med. När därför biskop Landgren på sin visitation 1877 väckte frågan om statens ingripande vid inrättandet av folkskolor i församlingen, detta med försvenskningensprogrammet som bakgrund, var det naturligt, att sockenmännen med förtjusning såg i förslaget en möjlighet att komma ifrån den pålaga, som skolmyndigheterna med domkapitlet och folkskolinspektören i spetsen plågade dem med och ställde sig villiga att reflektera på förslaget. Redan på kyrkostämman den 25/1 1880 framfördes av bruksfolket under åberopande av visitatorns yttrande ”frågan om väljande af någon fullmäktig, hvilken gör underd. ansökan hos Kungl. Maj:t att underlärare må anställas vid fasta folkskolorna i Pajala och Tarendö med skyldighet att undervisa i svenska språket samt att dessa lärare aflönas af staten”. I strid med finnbygdssakkunnigas påstående beslöt emellertid stämman att uppskjuta frågans avgörande ”till framtida behandling”. När detta avgörande skedde eller om det alls skedde framgår ej av handlingarna.

7. Lappbygdens församlingar.

Som tidigare framhållits omfattar finnbygden i vidare bemärkelse även lappmarksförsamlingarna Gällivare, Jukkasjärvi och Karesuando. Den ursprungliga samebefolkning i dessa tre församlingar har ifrån äldsta tider varit föremål för ett kyrkligt folkupplysningsarbete, varom redan tidigare talats.

Första tillgängliga uppgifter angående inrättandet av en folkskola i *Gällivare* synes föreligga i visitationsprotokollet den 27/2

⁵⁸ Kyrkostämmoprot.

1846. Då begärde den tjänstgörande v. pastorn *G. Westerlund* att ”få i protokollet antecknat, att församlingen på sockenstämman nekat bidrag till en sockenskolas stiftande, ehuru behovet av en sockenskolmästare vore måhända större i denna församling än anorstädes”.⁵⁹ Det är nämligen den finsktalande nybyggarbefolkningen inom församlingen, han har i åtanke. Påföljande år den 2/6 meddelar han, att ännu ingen folkskola inrättats av den anledningen, ”att skickligt ämne för folkskollärarkallet saknas, helst här borde vara man, som vore mäktig i tre språk, nämligen svenska, finska och lapska”. Liksom de andra finnbygdsvförsamlingarna ingick Gällivare församling till kungl. maj:t med underdåning framställning om uppskov med skolers inrättande.

På 1850-talet synes emellertid den första folkskolan hava kommit till. I husförhörboken 1855 upptages nämligen en man, född 1830 i Strängnäs *C. G. F. Apelqvist*, som uppges ha varit folkskollärare. Härav torde man kunna antaga, att en skola trätt i verksamhet. Att det var en ambulerande sådan framgår av en uppgift 1866, att nämnda *Apelqvist* tröttnat på det kringflackande livet ute i socknen och erhållit begärt entledigande från lärartjänsten. Till hans efterträdare utsågs *A. M. Sortelius*. Dennes årslön bestämdes till 350 Riksmünt.

Eftersom samerna hade sina egna undervisningsanstalter, kom den första folkskolan att helt ägna sig åt den inflyttade befolkningens, framför allt de svensktalandes, barn. Den förste läraren var ej finskkunnig, varför man får antaga, att någon undervisning på finska då ej förekom. Den 1/12 1867 upprättade kyrkostämman en stat för skolorna och beslutade att för ändamålet anslå samma belopp som dittills nämligen till folkskolläraren 144 Rdr, till småskolläraren 100 Rdr och till lapska läraren 150 Rdr. Därmed har tydligen en ambulerande lärare anställts även för den finsktalande allmogen i utebyarna. Folkskolan är likaså flyttande. Ehuru handlingarna ej nämner något om stationerna, förmodar *Grapenson*, att det gällde förutom kyrkbyn, byarna *Hakkas*, *Nattavaare* och *Ullatti*.

Först år 1879 föreligger mera detaljerade uppgifter angående skolväsendet. Följande lärartjänster anges förefinnas:

⁵⁹ *J. Grapenson*, *Gällivare sockens hist.*, s. 108.

- 1 folkskollärare i kyrkbyn (fast skola),
- 1 folkskollärare i Hakkas-Nattavaara (flyttande),
- 1 småskollärare (flyttande) samt
- 1 lappkateket.

Åtminstone 18 byar utanför kyrkbyn synes ha fått besök av de ambulerande lärarna. Något eget skolhus fanns ännu ej. Vid visitationen 1879 föreslog biskop Landgren, att sockenmännen skulle hos kungl. maj:t hemställa om anslag till uppförande av skolhus i Nattavaara och Hakkas, vilket även skedde. Framställningen beviljades och år 1888 beslöt kyrkostämman att uppföra tre nya skolhus: i kyrkbyn, i Hakkas och i Niilivaara.

Vid denna tid börjar emellertid den stora inflyttningen till Malmberget och Gällivare kyrkby. Malmbrytningen ökas och därmed sker en kraftig ökning av antalet arbetare och tjänstemän. Början till dessa samhällenas inlemmande i svenskbygden vidtager. Men samtidigt börjar också försvenskningen av finnbygdens folkskola. När järnvägen 1888 nådde det malmförande berget, vidtog malmbrytningen på allvar. Ett stort antal arbetare, av vilka många deltagit i järnvägsbygget (rallare) bosatte sig nu på platsen för det blivande Malmberget. Under de följande åren inflytta talrika personer förutom från finnbygden från Västerbotten, Västmanland, Småland m. fl. orter, varför samhället allt mer och mer börjar få en svensk prägel.

Folkskolans startande i *Jukkasjärvi* och *Karesuando* församlingar sker senare än i Gällivare, vilket ju ej var underligt, då dessa församlingar ända fram till slutet av 1800-talet levde sin isolerade tillvaro oberörda av händelserna utanför den samebärsade världen. Malmbrytningen i Kiruna malmfält hade ännu ej begynt. Den inflyttade bofasta finstalande befolkningen var i minoritet och hela undervisningsintresset hade rört sig kring frågan om samebarns undervisning. Som tidigare anförts hade här liksom i de andra lappmarksförsamlingarna genom Lappmarkens eckl. verk omkring år 1740 den ambulatoriska samebarnsundervisningen anordnats som en ambulatorisk kateketundervisning, vilken skolform visade sig misslyckad, varför de gamla lappskolorna återupplivades om ock i en annan form genom reglementet den 14/4 1846. Gellivare fick behålla sin lappskola. Till den andliga uppfostran bidrog även Svenska missionssällskapet (1835), som utsände kateketer och anlade åtskil-

liga skolor. Även den s. k. Femöresföreningen (1864) och Lapska missionens vänner (1880) verkade i samma syfte genom att anlägga missionsskolor och barnhem.

Den allmänna folkskolans tillkomst hade däremot lika stora svårigheter att övervinna i dessa tvenne nordligaste församlingar som i de övriga inom finnbygden. Liksom beträffande dessa utgick från K. B. anmodan till Jukkasjärvi församling år 1847 att jämlikt gällande bestämmelser ordna folkskolefrågan. Den 17/9 samma år sammanträdde sockenstämman⁶⁰ och beslöt att anföra samma förhinder som vi känner till från de andra socknarna. ”Men”, fortsätter protokollet, ”om den (folkskolan) ovillkorligen måste inrättas, så skulle den blifva ambulatorisk med de bestämda 2 t:r spannemål i ersättning för kofoder”. Vad den kontanta lönen beträffar, anhöll stämman om statens understöd, eftersom de skattskyldigas antal inom socknen uppgick till endast 100 personer. Myndigheterna synes ha nöjt sig med denna deklaration, ty först 1856 inkom domkapitlet med anmodan om uppgift, huru församlingen på ett ändamålsenligt sätt ville ordna folkundervisningen ävensom det antal lärare, som ansågs vara behöfligt samt huruvida församlingen var villig att ingå i den pensionsanstalt för folkskollärare, som inom stiftet komme att inrättas.⁶¹ På dessa frågor svarade stämman, ”att något giltigt skäl icke vore förhanden att gå ifrån det beslut, som för redan 10 år sedan i denna fråga blifvit fattadt” nämligen att endast *en* ambulerande lärare var behöflig samt att sockenmännen var beredda att ingå i ifrågavarande pensionsanstalt, innan folkskolan kommit i gång. Någon skolstyrelse synes ej heller ha utsetts. Först på kyrkostämman den 10/5 1863 utsågs kyrkoråd och skolråd. Vid denna tid hade emellertid den kyrkliga administrationen i församlingen flyttats från Jukkasjärvi till Vittangi, som växte upp som en central ort för socknen. Lappkateketundervisningen däremot tillämpades ännu på 60-talet, ja ända fram till 80-talet och anges ha pågått ”ifrån Michaeli till den 1:a Maj hvarje år”. Men den avsåg endast de nomadiserandes barn medan de bofastas barn hänvisades till hemundervisning. Folkskolefrågan fick fortfarande

⁶⁰ Sockenstämmoprot.

⁶¹ Aug. Ljung, Några drag ur Jukkasjärvi skolhistoria, 1942.

⁶² Kyrkostämmoprot.

vila. Ännu 1868 meddelas, att i brist på finskkunnig lärare har folkskolan i Jukkasjärvi ej kommit i gång.

Då några initiativ rörande folkskolefrågans ordnande efter kyrkostämmans senaste avvärjande beslut varken från kyrkostämmans eller prästerskapets sida i Jukkasjärvi församling hördes av, måste myndigheterna ånyo ingripa. På folkskolinspektör Z. *Grapes* initiativ sammankallades kyrkostämman i Vittangi den 28/7 1867⁶³ för att "besluta angående folkskoleväsendets ordnande i denna församling". Sedan gällande lagbestämmelser och myndigheternas ålägganden upplästs, beslöt kyrkostämman äntligen, att en examinerad skol lärare skulle anställas samt att ett skolhus skulle uppföras i Vittangi. Men då församlingen var fattig, ansåg stämman, att den "ej kunde bära större tunga än som erfordras för att förse skolläraren med nödig vedbrand och anskaffa honom sommararbete och vinterfoder åt en ko". Samtidigt gick stämman till kungl. maj:t med framställning om anslag av 400 riksd. rmt till lärarens avlöning och 600 riksd. rmt som bidrag till uppförande av skolhuset. Sedan kungl. maj:t beviljat det äskade beloppet, beslöt kyrkostämman påföljande år att igångsätta bygget, som dock genom allehanda förhållanden ej kunde färdigställas förrän ett decennium senare. Någon examinerad lärare fanns ej heller att erhålla. År 1876 klagar ännu folkskolinspektören, att undervisningen i Jukkasjärvi församling var vanskött och bättre kunde det ej heller vara i Karesuando. Ej heller hade man fått några aspiranter till lappkateketbefattningarna, varför även denna undervisningsform avstannade. Med anledning härav yrkar inspektören på att lappundervisningsinstitutionen helt förnyades.

Äntligen fr. o. m. 1869 anställdes tvenne ambulerande småskollärare. Ingen av dem var dock examinerad. Enligt kyrkostämmoproto. den 1/8 1875 var skolornas stationeringsorter och lästider följande:⁶⁴

1. Luspaniemi och närbelägna byar 1 mån. — Kurravaara 1 mån. — Jukkasjärvi by 1 3/4 mån. — Svappavaara 1 3/4 mån. — Juntosuando och Masugnsbyn 1 mån. — Parakkavaara 1 1/2 mån.
2. Soppero 3 mån. — Lainio 1 1/2 mån. — Vivungi 3 veckor —

⁶³ Kyrkostämmoproto.

⁶⁴ Kyrkostämmoproto.

Vittangi 1 1/2 mån. — Kuoksu och Merasjärvi tillsammans 1 mån. och 1 vecka.

Effektiviteten av detta folkskoleväsende kanske kan framgå av upplysningen, att dessa tvenne oexaminerade småskollärare skulle ombesörja barnens undervisning inom en areal av c:a 141 mil² med 8 à 10 mil mellan stationerna.

Medan alltså utvecklingen i Jukkasjärvi och Karesuando står och stampar på samma utgångsläge, har i Gällivare tack vare malm-brytningen en kraftigare utveckling gjort sig märkbar. Medan i de tvenne förstnämnda församlingarna år 1880 finns blott 1 s. k. folkskola och tvenne småskolor i vardera, har antalet skolor i Gällivare ökat till 6. Men det bör observeras, att skolornas kvalitet icke ens här stod högre än i de övriga finnbygdsförsamlingarna. Samtliga "småskolor" var flyttande. Fast fanns endast i kyrkbyn. Tvenne vittnesbörd angående skolornas halt 1880 kan ge en bild av förhållandena. Beträffande tillståndet i Gällivare skriver folkskolinspektör J. *Laestadius*:

"Der föräldrarna sjelfva kunna och vårda sig om att bibringa sina barn innanläsningsfärdighet och någon kunskap i kristendom, der kan skolan, om den också först efter någon tids förlopp återkommer, verka med någon framgång; men der föräldrarna sjelfva äro okunniga eller för barnens undervisning liknöjda, der uträttar en några veckors skola föga eller intet. Innan skolan återkommer, hafva barnen glömt det lilla de der förut inhämtat. Af sistnämnda förhållande har jag vid skolbesök på vissa enstaka stationer funnit barnen, såväl äldre som yngre, på samma ohjälpliga låga ståndpunkt, som ett eller flera år förut, då skolan der var förlagd. Läraren har på sådana ställen ett verkligt Sisyphi-arbete".⁶⁵

Uppgifterna från Jukkasjärvi och Karesuando församlingar, vilka hörde till I. *Johanssons* insp.omr. är lika dystra:

"I småskolorna har intill de sista åren undervisningen handhafts af okunniga personer, hvilka nu på en när fått vika för småskollärare från Haparanda seminarium".

Den fasta folkskolläraryrkesbefattningen i Vittangi var emellertid obesatt, varför folkskolinspektören föreslog kyrkostämman att besätta den med en från Haparanda seminarium utexaminerad, som

⁶⁵ Folkskolinsp. ber. om folkskolorna i riket 1877—81.

vore villig att tjänstgöra. Stämman avlog förslaget den 24/6 och den 29/9 1878. Först efter domkapitlets ingripande och folkskolinspektör G. V. Buchts skarpa åläggande knäcktes det halsstarriga motståndet och kyrkostämman den 29/12 1878 måste foga sig i att antaga lärarinnan *Johanna Mörtberg* att tillsvidare tjänstgöra vid folkskolan. Sedan befattningen ånyo ledigförklarats och tvenne behöriga sökanden anmält sig, utsågs folkskolläraren *Abr. Johansson* den 7/12 1879 till innehavare av tjänsten fr. o. m. den 1/1 1880. Först 38 år efter folkskolestadgans tillkomst fick alltså Jukkasjärvi församling sin första folkskola.

En utförlig berättelse om skolväsendets tillstånd i Jukkasjärvi församling år 1880 har vi i pastor *J. A. Nymans* (senare kontraktsprost i Haparanda) ämbetsberättelse till domkapitlet i Härnösand.⁶⁶ Han anför bl. a.:

”Skolväsendet, som enl. hvad folkskolinspektörens berättelse utvisar i en följd av år helt och hållet legat nere, har så tillvida förbättrats som det ändteligen efter ett hårdnackadt motstånd från församlingens sida lyckats besätta folkskollärbefattningen i Vittangi med en examinerad lärare”.

De tvenne ambulerande lärarna fyllde icke det behov, som förelåg, men församlingen hade avslagit framställningen om anställandet av en tredje sådan, för vilken landstingsbidrag ej kunde påräknas. Däremot ansåg N., att de tvenne lappkateketerna, som arbetade bland den nomadiserande befolkningen, väl fyllde sin uppgift, även om som husförhören ådagalagt, undervisningen oftast bestått i ”ett tanklöst uppläsande av katekesstycken och bibelverser utan någon insigt i deras innehåll eller förmåga att med egna ord återge det lästa”. Kateketerna anges icke vara skrivkunniga. Berättelsen utmynnar i följande pessimistiska omdöme:

”Såsom förhållandet nu är härstädes måste allt som rör skolväsendets förbättring påtvingas församlingen. Den är helt och hållet oförmögen att inse sitt sanna väl, utan betraktar hvarje förändring och steg framåt såsom ett framsteg i ondt i jämförelse med hvilket rådande mened, sedeslöshet och stöld framstår som ett godt”.

Med kännedom om författarens explosiva temperament, som uppräpats av likgiltighet för folkupplysningen, vilken ju var hans

⁶⁶ Aug. Ljung, *ibid.*

ögonsten, får man nog antaga, att omdömet i viss mån var överdrivet. Men att ett visst fog för påståendet fanns finner man av den nytillträdande kyrkoherde *F. W. Lidströms* (kyrkoh. 1881—1907) ämbetsberättelse påföljande år. Även han klagar över föräldrarnas och skolrådsledamöters likgiltighet och över den dåliga skolgången. När frågan om höjning av småskollärarnas lön hade varit aktuell, hade kyrkostämman anført, att den intet hade att anföra däremot”, såvida sådant kunde åstadkommas *utan avgift* från socknemännens sida”. Ej heller finner han, att kateketernas kompetens var tillfredsställande. Fr. o. m. den 1/1 1880 erhöill man den första ex. småskolläraren *Isak Isaksson*, som anställdes i Soppero och Lainio. En tredje småskollärare antogs den 11/12 1881 för skolan i Svappavaara—Kurravaara—Jukkasjärvi.⁶⁷

Klagomål över lappkateketernas inkompetens föranledde, att domkapitlet den 20/4 1881 uppdrog åt kyrkoherden i Jukkasjärvi församling att anskaffa kateketer, som var skrivkunniga. Med anledning härav meddelar kyrkoherden den 16/1 1882, ”att inom Jukkasjärvi församling för närvarande icke finnes någon lapp, som vore skrifikunnig, ej heller någon annan skrifikunnig person, som vore hågad att emottaga kateketbefattningen”. Det var klara besked om det kulturella tillståndet i församlingen.

En ljusglimt har dock kyrkoherden 1882 att ge nämligen att det bebådade barnhemmet i Lannavaara, ”som bekostats av *H. K. H. prinsessan Eugenia* och Lapska missionens vänner, börjat sin verksamhet under förliden vårvinter”. Sådan var situationen i Jukkasjärvi vid övergången till 80-talet.

Tillståndet i *Karesuando* var i stort sett enahanda. När *Lars Levi Laestadius* år 1826 tillträdde kyrkoherdebefattningen i Karesuando, rådde allmän okunnighet bland den till huvudsaklig del bestående lapsktalande befolkningen. Visserligen hade hans företrädare *Z. Grape* gjort stora ansträngningar att befrämja undervisningen i den lappskola, som han samtidigt undervisade i, tills skolan indrogs 1820. Men det förslog ej långt. Den väckelserörelse, som Laestadius här skapade, blev under 40- och 50-talen hans stora huvudintresse. Folkupplysningens kärnpunkt för honom var icke världslig visdom utan en religiös uppfostran av de — enligt hans syn på sa-

⁶⁷ Skolrådsprot.

ken — under brännvinsmissbruket och sedeslöshet dignande samerna. Visserligen beslöts 1847, att en folkskola skulle inrättas i församlingen, men den trädde i verksamhet först på 60-talet. Däremot var Laestadius intensivt upptagen av sin missionsverksamhet. Härvid fick han stor hjälp av sina lärjungar bröderna Raattamaa, framför allt *Johan Raattamaa*, om vilken han vitsordar, att "han öfverträffar mästaren" i guds ords spridande. På Laestadius' initiativ inrättades ett slags "missionsskolor" (varom i ett annat sammanhang) i de flesta byar, i vilka bröderna Raattamaa och "Erkki-Antti" undervisade och missionerade. Dessa skolor blev centra för väckelserörelsen, som spridde sig hastigt över församlingen och utom dess gränser. De underhölls huvudsakligen med frivilliga gåvor av församlingsborna. Denna upplysningsverksamhet fick oerhört stor betydelse även för läsfärdighetens utbredande och därmed också för folkbildningen. Först omkring 1870 tack vare landstingsbidragens tillkomst inrättades tvenne småskolor i församlingen.

Första folkskolan i Karesuando beslöts visserligen 1847, men genom det uppskov på fem år, som finnbygdsförsamlingarna beviljades, gjordes ingenting för att verkställa beslutet. Ännu 1860 fanns ingen skola. Den första läraren anställdes år 1869. Detta betydde dock icke, att all undervisningsverksamhet skulle legat nere. Under Laestadius tid bedrevs barnundervisningen åtm. delvis av kringresande predikanter. Efter hans tid synes dock denna verksamhet avtagit och borttynad icke minst genom det motstånd från kyrkans sida, som väckelserörelsen fick kämpa mot. Läsfärdigheten synes också efter 50-talet ha försämrats. De flesta i skolåldern varande barn uppges icke kunna läsa. År 1880 fanns visserligen på papperet i församlingen en folkskola och två småskolor, men samtliga lärarbefattningar var besatta med icke behöriga lärare. Till följd av svårigheten att anskaffa kompetenta kateketer avskaffades kateketväsendet i församlingen omkring år 1880 och de för dessas underhåll anvisade medlen användes till lapska barns inackordering hos nybyggarna vid distriktets folkskola.⁶⁸ Detta visade sig emellertid icke kunna tillfredsställa samernas önskemål. Det klagades över att samerna var ovilliga att lämna sina barn i de bofastas och nybyg-

⁶⁸ Folkskolinsp. ber. 1877—81.

garnas vård, varför folkskolinspektören föreslog 1881, "att kateketväsendet bör återupptagas, så fort fullt kvalificerade kateketer kunna erhållas", vilket han trodde kunna ske genom att de dugligaste eleverna i Lannavaara barnhem bereddes tillfälle att genomgå seminariet. Den lämpligaste formen för folkskola i lappmarksförsamlingarna anser han "småskola eller rättare mindre skolan", varemot det enligt honom är för tidigt att tänka på en småskola som underlag för folkskolan.

Enligt folkskolinspektören var skolgången i de tvenne nordligaste lappmarksförsamlingarna åtskilligt sämre än i älvdalsförsamlingarna. I Jukkasjärvi och Karesuando, där endast 30 % av de skolpliktiga barnen kunde beredas en bristfällig skolundervisning, fanns "många över den vanliga skolåldern varande personer, som . . . saknade all läskunskap". Även om orsakerna härtill låg i undervisningsanstaltarnas otillräcklighet i förhållande till områdets stora vidd och bosättningsens gleshet, ansåg dock inspektören, att "felet otvivelaktigt (låg) i föräldrarnas stora okunnighet och liknöjdhet jämte en för befolkningen egendomlig själfrådighet, som gerna ej vill böja sig för en ny ordning, vore den än så god och nyttig". Inspektören (I. Johansson) ger också "folkets okyrkliga hållning och en under årtionden uppammad ovilja för alla, som ej kunna dela dess religiösa åsichter", en viss skuld till motviljan mot skolan. Tydligt har vi här den laestadianska väckelserörelsen, som åsyftas. Samma klagomål anför också folkskolinspektören i Gellivare skoldistrikt.

Bland socknens ledande män syntes ej heller ha förefunnits intresse för folkskolans inrättande. Så t. ex. beslöt skolrådet i Jukkasjärvi liksom de övriga skolråden i den egentliga finnbygden år 1884 att med anledning av att landstinget vägrat att anslå det tillägg till lärarnas avlöning, som utgått under de föregående åren, indraga småskolorna.

XI. SAMEBARNENS UNDERVISNING 1842—1900

Efter folkskolestadgans ikraftträdande inträffade en viss förändring även i sameallmogens undervisning. Indragningen av lappskolorna 1820 och dessas ersättande med kateketundervisning och missionärer hade — som ovan framhållits — icke medfört det resultat, som vederbörande i Stockholm avsett. Med anledning härav ingav dåvarande visitatorn för samernas undervisning *Petrus Laestadius*, vilken redan tidigare angripit samebarns undervisning, år 1835 en skrivelse till Härnösands domkapitel, vari han föreslog en omorganisation av Lappmarkens ecklesiastikverk med återgång till fasta lappskolor. Förslaget gav upphov till ett nytt "Reglemente för Ecklesiastik-Werket i Lappmarken" av den 14 april 1846. Enligt detta gjorde man skillnad mellan å ena sidan de församlingar, i vilka lapska språket var rådande och å andra sidan sådana, där svenska eller finska språket kom till huvudsaklig användning. I de förra skulle barnundervisningen ske på lapska i fasta lappskolor i Gällivare, Jokkmokk och Arjeplog. Dessutom skulle den Skytteanska skolan i Lycksele bibehållas, där emellertid samernas språk ej finge vara förhärskande. I Jukkasjärvi och Karesuando skulle samebarnens undervisning ske på finska språket, i övriga lappmarksförsamlingar i likhet med nybyggarnas barn på svenska. Man förutsatte, att endast barn till samerna skulle intagas i lappskolorna. Föräldrarna skulle själva bekosta dessas underhåll vid inackorderingen hos den bofasta befolkningen på skolans förläggningssort. Dock skulle en del barn till fattiga samer få fritt underhåll genom statsbidrag. Antalet frielever bestämdes av biskopen och domkapitlet och valet av dessa skulle ske genom församlingens kyrkoråd. Beträffande Jukkasjärvi och Karesuando föreskrevs, att samernas barn där skulle "inackorderas hos finska nybyggare inom församlingen eller dess grannskap och på finska språket undervisas i socknens

allmänna skola."¹ Då emellertid denna skola ännu ej fanns, kunde den goda tanken ej realiseras. Andra initiativ kom att rädda situationen, varom längre fram.

Den i reglementet förskrivna lappskolan skulle omfatta tvenne avdelningar: en lägre 2-årig och en högre 3- eller 4-årig allt efter omständigheterna. Läsåret omfattade två terminer med tre månaders ferier om året, och frieleverna var berättigade att även under ferierna, om de så önskade, få stanna kvar i skolan. Inträdesåldern var 10 år. Skolmästaren, som fortfarande skulle vara präst och kunnig i lapska språket, ålåg att övervaka undervisningen inom hela distriktet. För undervisningen fick han anlita biträden, som ofta kallades kateketer och som han själv fick avlöna med statsbidrag.

Genom 1846 års reglemente avskaffades de ambulerande kateketerna, även om de av skolmästarna anställda biträdena, som ibland benämnde kateketer, var behjälpliga vid undervisningen. Kyrkoherden skulle vara inspektor och öva tillsyn över lappskolan. Dessutom förordnades tvenne visitatorer, som hade att vartannat år anställa visitation. Dessa lydde under domkapitlet.

Under c:a 30 års tid gällde denna organisation med samma underhaltiga resultat som tidigare. Genom kungl. kung. den 11/9 1877, som tillkom på Johan Laestadius' och biskop Landgrens initiativ, vidtogs en del förändringar föranledda av folkskolväsendets utveckling inom landsändan samt av insikten om organisationens ineffektivitet. Kateketskolorna återinfördes och domkapitlet fick i uppdrag att efter vederbörande skolråds hörande förordna ett erforderligt antal kateketer, som hade att meddela undervisning åt samebarn, vilka ej kunde beredas plats i lapp- eller folkskola. Samtidigt ställdes lappskolorna under skolrådets och kyrkoherdens överinseende.

En viktig förändring i föregående reglemente må antecknas nämligen föreskriften, att lappskolmästaren ej mera behövde vara prästman, detta dock med undantag av skolan i Jokkmokk, där tidigare gällande bestämmelser upphävdes först senare.^{1a}

Beträffande undervisningsspråket föreskrev reglementet, att i den mån barnen i lappskolan lärde sig att förstå svenska, skulle undervisningen ske på detta språk. I de norra lappmarksförsam-

¹ Wilhelm Tawe, Jukkasjärvi kyrka och bygd 350 år, 1958, s. 161.

^{1a} Erik Nordberg, *ibid.* s. 302 o. f.

lingarna kom denna bestämmelse ännu i decennier ej att ha någon verkan.

I samma reglemente påträffas en bestämmelse, som redan tidigare kommit i tillämpning i södra lappmarkerna, nämligen att även barn till andra än samefinge åtnjuta undervisningen i lappskolorna, dock under förutsättning, att inga extra omkostnader härför belastades ecklesiastikverket. Rätten att utse frielever överflyttades på skolråden. Dessutom tillkom bestämmelsen, att bidrag av statsmedel till inackorderingskostnader för 10 av föräldrarna underhållna samebarn kunde på ansökan erhålla statsbidrag.

Under denna lappskoleväsendets nedgångsperiod fanns en del privata initiativ, som medverkade för samebarnens undervisning och uppfostran. År 1835 hade "Svenska missionssällskapet för den protestantiska lärans utbredande bland hedningarna" bildats i Stockholm. Dess verksamhet kom även att omfatta samerna, som tydligen jämfördes med "hedningarna". Sällskapet underhöll bl. a. en missionsskola i Åsele. Därifrån erhöll Lars Levi Laestadius, som 1826—49 tjänstgjorde som kyrkoherde i Karesuando, tanken på att inplantera liknande missionsskolor i Torne lappmark. Trots att han stod i kontakt med nämnda sällskap, som t. o. m. sände sina representanter till Jukkasjärvi och Karesuando att undersöka möjligheterna för skolans inrättande där, kom det till följd av ekonomiska svårigheter ej att bli engagerat i företaget. I stället blev det så, att de missionsskolor, som här uppe inrättades, kom helt och hållet under prostens Laestadius' ledning. "Såsom visitator i de nordligaste församlingarna och som ledare av den religiösa väckelsen samordnade han skolans och väckelsens intressen". De medel, kronor 540 Rdr Riksmünt (ej som Tawe anger 360 Rdr),² som statsmakterna anslagit till samebarnens inackordering, kunde han använda för avlönande av lärare vid nämnda skolor. Medel därutöver anskaffade han genom frivilliga offergåvor av hans anhängare i bygden. I anknytning till missionsskolorna kunde Laestadius anordna bönenöten för äldre och sålunda kringgå konventikelplakatets stränga föreskrifter. W. Tawe ger skolorna det vitsordet, "att undervisningen dock gav mycket bättre resultat än någonsin tidigare",³ vilket i

² L. L. Laestadius brev den 18/6 1859 till Peter Wieselgren. W. Tawe, Jukkasjärvi kyrka och bygd 350 år, 1958, s. 162.

³ W. Tawe, *ibid.*, s. 163.

verkligheten är ett underbetyg åt lappskoleväsendets tillstånd vid nämnda tid. Beträffande dessa laestadianska missionsskolornas verksamhet hänvisas till framställningen i ett annat sammanhang.

Förutom lappskolor, kateketer och missionsskolor tillkom under denna period ännu en typ av anstalter för samebarnens undervisning och uppfostran. År 1867 erbjöd sig Direktionen för Svenska missionssällskapet att på dess bekostnad inrätta ett barnhem i de nordligaste lappmarkerna under villkor, att resp. socken anslog medel till anskaffande av lämplig lokal och till vedbrand. Sockenmännen ville emellertid ej åtaga sig denna utgift, vilket ådagalägger befolkningens negativa inställning till skolväsendet. Emellertid hade den s. k. Femöresföreningen stiftats i Stockholm för att bistå missionssällskapet i dess kulturella arbete i lappmarken. På dess initiativ tillkom år 1868 barnhemmet för samernas barn i Vittangi, där 10—12 barn erhöll undervisning och vård. I mån av utrymme intogs även de bofastas barn. År 1898 flyttades barnhemmet till Karesuando.

Det år 1846 utfärdade reglementet kom aldrig att fullt tillämpas i Torne lappmark. Inackorderingssystemet genomfördes visserligen men kateketverksamheten återupptogs i Jukkasjärvi 1863. Utbildningsanstalter för dessa kateketer saknades emellertid, sedan lappskolorna i deras ursprungliga form och även missionsskolorna nedlagts.

På 80-talet tillkom en ny faktor i Torne lappmarks folkbildningsarbete. År 1880 hade genom prinsessan Eugénias initiativ inrättats en sammanslutning i Stockholm för befrämjande av kristlig odling i Lappland dels genom predikoverksamhet, dels genom inrättande av skolor för samebarnen. Den fick namnet "Lapska missionens vänner". Bland dess första åtgärder var inrättandet av ett barnhem och en missionsskola i Lannavaara nära gränsen mellan Jukkasjärvi och Karesuando församlingar år 1883. Ett tiotal samebarn intogs till en början, men antalet ökades så småningom ända till ett 50-tal. I mån av utrymme deltog även bybornas barn i undervisningen. Anstalten fick dock sin verkliga start, sedan man 1885 lyckats förvärva en ovanligt energisk och dugande ledare för arbetet, en ledare, som vigde sitt liv åt folkupplysningsarbetet i dessa ödebygder, nämligen *August Lundberg* från Aspeboda c:a 1,5 mil väster om Falun. Med dalmasens envishet och energi gick

han till sitt arbete. Under hans ledning blev Lannavaara missionskola av den allra största betydelse ej blott för samebarnens undervisning utan även för utbildande av lappkateketer. Med sin djupa religiositet, sin människovänliga inlevelseförmåga och sin försonliga, milda personlighet kom Lundberg att bliva en stöttepelare även för den laestadianska väckelserörelsen såväl inom finnbygden som långt in i Norge, Västerbotten och Finland.⁴

Trots alla dessa privata initiativ var dock samebarnens undervisning synnerligen bristfällig. År 1883 anför Domkapitlet i Härnösand i sin berättelse om tillståndet i Lappmarkerna, att "i Norra Lappland var undervisningens tillstånd vid seminariets början (Mattisuddens) i eländigt skick särdeles i Vittangi och Karesuando församlingar, där hvarken folkskola eller nämnvärda småskolor funnos". Karesuando kom först 1882 "på rätt spår". "I Gellivare befinner sig ock undervisningsväsendet på mycket låg ståndpunkt", heter det. Domkapitlet förordade svenska skolor för lappbarnen för att "en så viktig sak kunde vinnas som lappfolkets införande i svenskans kännedom". I motiveringen härför ingår också det något tvivelaktiga påståendet "att Lapparne i Rånedalen öfvergifvit sitt modersmål och övergått icke till svenskan utan till finskan", ett förhållande som om så varit fallet ju kyrkans förfinskning under 1700-talet bar skulden för. Men domkapitlet har även en syndabock för det dåliga undervisningsresultatet nämligen den laestadianska rörelsens motstånd mot skolväsendets utveckling trots att det bort haft sig bekant de laestadianska missionsskolornas arbete. "Laestadianerna," heter det, "fortfara på sitt gamla vis i de 3 nordligaste socknarna och hafva nyligen blifvit uppeggade af en finsk prest i Hettas (tydl. Laitinen) kapell — som fått den gamla Laestadii grofhet till mönster för sitt tillvägagående. Någon sund, kraftig ande är från det håll icke att påräkna, ehuru sectens fiendskap till fylleriet alltid kommer sedligheten till gagn". Anklagelsen stannade ej heller med detta. Den 15/10 samma år insände domkapitlet en skrivelse till utrikesdepartementet i Stockholm med beskyllningar mot Laitinen för dennes "villolärer," varient av ifrågasattes krav hos de finska myndigheterna på prästens

⁴ J. E. Eklund, Lannavaara Lundberg, 1935.

avsättning, även om domkapitlet ansåg denna åtgärd mindre lämplig, då den skulle förära vederbörande martyrkrona.

En bidragande orsak till domkapitlets utlåtande var "den svarta skildring, som pastorn i Karesuando (J. A. Nyman) lemnade" och dennes hänsynlösa anfall mot laestadianerna. Domkapitlet har dock även en förhoppningsfullare syn på saken, då den yttrar: "En ansats till förbättring i både intellectuellt och religiöst hänseende pågår längs hela fjällryggen, som ej skulle utebliva, om kyrkans herdar göra sin pligt". Häri kan man kanske instämma.

Den 31/1 1896 utkom ett nytt reglemente för Lappmarkens ecklesiastikverk, vilket kom att gälla in på de första decennierna av 1900-talet. Några större avvikelser från 1877 års bestämmelser finner man ej här. Den viktigaste torde vara, att stadgandena bragtes i närmare harmoni med bestämmelserna i den då gällande folkskolestadgan. Den gamla benämningen lappskola ändrades till *lappfolkskola* och lärotiden fastställdes till fem år. Inflytandet från försvenskningens arbetet påträffas även här. Det föreskrives nämligen, att undervisningsspråket i såväl kateketiskolan som lappfolkskolan bör, så vitt ske kan, vara svenska.

Ett komplement till samebarnens undervisning tillkom år 1895 bestämmelsen, att till förbättrande av undervisningen för de nomadiserande samernas barn inom Karesuando församling *vinterkurser* skulle anordnas årligen under 10 veckor vid folkskolan i Karesuando kyrkby eller vid mindre folkskolan i Kuttainen och Mertajärvi samt att till underhåll av 10 fattiga samebarn vid dessa kurser skulle av anslaget till Lappmarkens eckl.verk tillsviðare utgå ett belopp av 245 kronor. Följande år inrättades likadana kurser vid Jukkasjärvi lappskola för barn, som bodde i församlingens periferi och som ej kunde komma i åtnjutande av församlingsskolornas undervisning. Ett anslag av 600 kronor anvisades för ändamålet.

Som av den kortfattade översikten torde framgå, har skolpolitiken beträffande samebarnens undervisning under 1800-talet saknat enhetliga linjer. Den har — som det synes — nyckfullt svängt hit och dit mellan lappskole- och kateketundervisningen. Redan Petrus Laestadius framhöll denna dualism, vars orsak han tillskrev vederbörande förslagsställares bristande kännedom om de verkliga förhållandena bland samerna. Denna labilitet i planläggningen är ej avslutat med 1800-talet.

XII. DE LAESTADIANSKA MISSIONSSKOLORNA

Vid en skildring av finnbygdens folkupplysningshistoria bör icke förbigås en form av "skolor", som har spelat en viktig roll vid bibringandet av läs- och skrivfärdigheten samt av den religiösa upplysningens utveckling under mitten av 1800-talet i finnbygden, innan den obligatoriska folkskolan införts, nämligen de laestadianska missionsskolorna. Praktiskt taget alla laestadianforskarna har ofta förbigått denna sida av väckelserörelsens verksamhet och i stället poängterat lärofadern Laestadius' "kulturfientlighet". Ett undantag i det fallet utgör dock teol. dr *Martti Miettinen*, som i sitt arbete gett den bästa tillgängliga på arkivstudier grundade översiktliga redogörelsen för nämnda skolor¹ och varur delvis följande sammanställning må göras.

Som i ett annat sammanhang nämnes hade samebarnens undervisning i Torne lappmark år 1820 överlämnats åt ambulering kateketer, som följde samerna på deras vandringar och undervisade i kåtorna. Denna undervisning befanns synnerligen ineffektiv. Ingen har så bittert karakteriserat dessa kateketer, utvalda bland sameynglingarna, som *Petrus Laestadius*, som ansåg t. o. m. den gamla ordningen före 1820 vara att föredraga.² Redan 1846 gick också myndigheterna in för att på nytt inrätta lappskolor och att inackordera barnen hos nybyggarna, varvid man förutsatte, att barnundervisningen skulle ske även i de då påtänkta folkskolorna. Emellertid hängde hela planen i luften, ty folkskolorna i dessa nordliga församlingar kom i verksamhet först efter många, långa år. Inackorderingarna fick därför fortsätta. Men nu visade det sig, att den undervisning, som nybyggarna skulle ge samebarnen, var underhållig icke minst till följd av att vederbörande saknade förutsättningar härför. Därtill kom, att det till slut blev så gott som omöjligt att anskaffa inackorderingsställen.

¹ Martti Miettinen, *Lestatiolainen heräysliike*, 1942, s. 54—96.

² Petrus Laestadius, *Journal I* (uppl. 1928, s. 195—228).

Det statliga anslaget till 18 samebarn i Jukkasjärvi och Karesuando uppgick totalt endast till 360 riksdaler per år eller 20 riksdaler per barn. Ingen ville underhålla och lära samebarnen för detta belopp. När följaktligen år 1847 kateketerna avskaffades, lämnades samebarnens undervisning vind för våg.

Då år 1835 Svenska missionssällskapet stiftades, tog det särskilt sikte på samernas undervisning. Biskopen i Härnösand ställde sig sympatisk till sällskapets förslag att anlita en del lekmän för kateketuppgifter. Han gav dem t. o. m. tillstånd att anordna andaktsmöten, som annars var förbjudna för dem. Snart upptäckte man emellertid, att samernas kristendomskunskap var så bristfällig, att någon missionsverksamhet var otänkbar, innan barnundervisningen var ordnad. Så tillkom de första missionsskolorna år 1839 i södra lappmarkerna. Tack vare de av religiös nit behärskade lärarna vann dessa samernas förtroende och undervisningen bar god frukt. Fr. o. m. år 1845 kunde sällskapet anställa tvenne ordinarie kateketer, som uteslutande ägnade sig åt detta undervisningsarbete.

År 1843 riktade sällskapet sin uppmärksamhet jämväl på Torne lappmark. Påföljande år gjorde Laestadius under sin visitationsresa till Åsele bekantskap med dessa missionsskolor. Den följande tiden stod han i livlig kontakt med missionssällskapet angående liknande skolors inrättande i Torne lappmark. År 1847 sände därför sällskapet tvenne kateketer dit upp för att undersöka möjligheterna för skolans anläggande. På dessas önskan föreslog Laestadius, att missionsskolan skulle förläggas till Lainio och en andra möjligen till Muonio.^{2a} Sedan han erhållit uppmuntrande löfte av sällskapet, men innan något beslut i ärendet fattats, ingick Laestadius i juni 1847 till domkapitlet med förslag om att de av statsverket bekostade samebarnen i Jukkasjärvi och Karesuando (12 st.) placerades i den skola, som på Svenska missionssällskapets bekostnad kommer att börja sin verksamhet i en eller flera allmogebyar i Torne lappmark, samt att det tillgängliga anslaget finge användas till kateketers avlönande. Domkapitlet tillstyrkte och kungl. maj:t biföll förslaget. På grund av ekonomiska svårigheter kom missionssällskapet aldrig att fatta beslut i ärendet. På så sätt kom de laestadianska missions-skolorna till stånd utan nämnda sällskaps medverkan och ställdes

^{2a} Avser sannolikt Muonionalusta.

under Laestadius direkta överinseende och ledning och med av laestadianerna insamlade medel jämte med bidrag av ovannämnda statsmedel som ekonomiskt underlag. Laestadius realiserade sin missionsskoletanke självständigt och på sitt speciella sätt. Som visitorator för samernas undervisning hade han goda tillfällen att dirigera skolorna och utsträcka sin pedagogiska verksamhet långt utom sin egen församling Karesuandos gränser.

Vid nämnda tid var — som ovan framhållits — Laestadius' huvudintresse riktat på kampen mot "brännvinsdraken". Han insåg snart, att han med de stora avstånden ej ensam kunde nå alla, som han ville införliva i rörelsen. Som alla stora religiösa folkuppfostrare och ledare hade han en säker psykologisk blick att välja de lämpligaste medhjälparna. Upplysningsverksamheten i religiös riktning mötte dock ett hinder i konventikelplakatets bestämmelser, som förbjöd lekmän att anordna religiösa sammankomster. Här fick han emellertid tanken, att med nykterhetspropagandan förknippa den religiösa förkunnelsen eller som han sade före kampen från jorden till himmelen. Härvid kunde missionsskolorna bli centralpunkter för verksamheten. Han utvalde sina "nykterhetsombud" (raittiasiamiehet) bland lämpliga personer i olika församlingar och sände ut dem för att "predika nykterhet". För att ej komma i konflikt med nämnda plakat lämnade han åt var och en en rekommendationsskrivelse från "Karesuando nykterhetsförening", till vars stiftande han sannolikt fått idén av Wieselgren, med vilken han stod i skriftväxling. Under åren 1847—54 pågår ett livligt missionerande och en effektiv nykterhetspropaganda. Främst bland "nykterhetsombuden" har vi bröderna *Johan* och *Petter Raattamaa*, *Erkki-Antti* samt de flesta av de första lärjungarna, som kom att fortsätta lärofaderns verk. Miittinen uppräknar ett 30-tal sådana från olika församlingar i finnbygden. Många av dem utsträckte sina missionsresor in i Norge till den finska bebyggelsen vid Ishavets kuster samt in i Finland. Då många av dem ursprungligen saknade förmåga att självständigt utlägga de religiösa frågorna och hålla nykterhetssamtal, skrev Laestadius åt dem färdiga föredrag och predikokoncept (karttoja), som dessa föredrog vid sammankomsterna och som gjordes till föremål för utläggningar. Härigenom uppfostrades en skicklig lekmanpredikantskara, som korsade hela finnbygden och därutanför härs och tvärs och som på kort tid

lyckades utrota supseden i byarna. Det talas om, att krögarna slog sönder sina brännvinsfat och anslöt sig till den nya förkunnelsens läror. Nykterheten och den laestadianska väckelserörelsen ingick en ouplöslig förening med varandra, vilket förhållande fortlevat sedan rörelsens början. Väl bekant är, att användningen av starka drycker — vin inbegripet — bland allmogen i Tornedalen och framför allt bland dem, som anslutit sig till rörelsen — vilka ju var i majoritet — betraktats långt fram i tiden som en skam och en grov synd. Att denna laestadiska mission var en viktig kulturell gärning kan ej bestridas. Med inflytanden nerifrån landet har på senare tider åtskilligt ändrats, även om de verkliga laestadianerna ännu håller hårt på de ursprungliga kraven.

Men det uppgick snart för Laestadius, att för den religiösa väckelsens djupare rotfäste hos allmogen krävdes läskunnighet. Det var här han såg i missionsskolan en viktig faktor. Nyårsdagen 1848 startade på hans initiativ den första laestadianska missionsskolan sin verksamhet i Lainio by i Jukkasjärvi församling. Som lärare anställdes kateketen *Johan Raattamaa* (1811—99), vilken senare kom att taga värd om den laestadianska rörelsen, sedan Laestadius år 1861 gått bort. Redan året före hade hans bror "Pekka" verkat i Jukkasjärvi gamla kyrkby, där missionsskoleverksamheten senare fortsattes av kateketen f. lappmissionären *C. J. Grape*. Arbetet hade dock ej medfört den framgång, som man önskat. Först med Lainio missionsskola började "islossningen". Ty Johan hade ett helt annat mera psykologiskt sätt än brodern att taga folket. Hans milda lynne, lugna temperament och försonande läggning såg i varje person — även motståndaren — en älskad medmänniska, som det gällde att leda på salighetens väg. Det är också han, som ledde Laestadius' lagiska förkunnelse i mera evangelisk riktning och kan därför anses som anfader till den östlaestadianska fraktionen av rörelsen. Likaså torde han ha utformat laestadianismens lära om den ovillkorliga absolutionen.

Det har skrivits åtskilligt om Johan Raattamaas framgångsrika predikoverksamhet och om hans oinskränkta auktoritet under senare delen av 1800-talet men däremot föga om vad hans verksamhet i missionsskolorna betytt bl. a. för läskunnighetens utbredande bland allmogen i en tid, då ännu ingen folkskola fanns. År 1829 förordnade Laestadius honom till kateket med uppgift att under

samernas vandringar undervisa barnen i läsning och kristendoms-kunskap. Om honom skriver Laestadius då, att Raattamaa redan vid den tiden hade kunnat vara lappmarkens mest framstående kateket, om icke brännvinet hade varit hans olycka.³ Under åren 1844—46 genomgick han en andlig kris, varefter hans omvändelse skedde. Själv har Raattamaa skildrat denna själskamp på ett för hans framställning karakteristiskt och åskådligt sätt. Hans verksamhet blir nu livlig och hela intresset koncentreras på det religiösa missionsarbetet. Under sin 20-åriga kateketverksamhet hade han under Laestadius ledning utvecklat sin undervisningsskicklighet. Men när han år 1848 blev lärare i missionsskolan i Lainio, fick undervisningen för honom ett helt annat innehåll och mål. Läskonsten blev ett medel för undervisningen i den sanna kristendomen, sådan han och Laestadius uppfattade den. Hans faderliga, förtroendeingivande personlighet och suggestivt medryckande framställningskonst inspirerade alla åhörare. Ännu i sekelskiftet kunde man påträffa personer, som med hänryckning talade om "skolmannen" (kuolumies) Raattamaas skola, där de lärde sig läsa. I Lainio uppstod t. o. m. en s. k. barnväckelse, som ryckte de äldre med sig. Och därmed började även de äldres undervisning i läsning och kristendom. Om dagarna undervisade Raattamaa jämte biträdande läraren vid missionsskolan *Erkki Antti Jubonpieti* (kallad Erkki-Antti), en av Laestadius' hängivnaste lärjungar, barnen i skolan och på kvällarna samlades äldre och yngre till bönemöten, varunder man läste Laestadius predikokönscept och bad. "Den unge kateketen", heter det, "arbetade dag och natt, talande med människorna, predikande och bedjande". Missionsarbetet och skolundervisningen spridde sig runt hela finnbygden. *Petter* (Pekka) *Raattamaa* verkade i Jukkasjärvi gamla kyrkby, andra utsträckte sina resor neråt Tornedalen. Bönemöten anordnades i pörten, där Luthers postillor och Laestadius predikotexter lästes och studerades. Härigenom uppmuntrades de äldre att själva lära sig läskonsten för att kunna läsa de finska uppbyggelseskrifterna.⁴ Därom skriver kyrkoherde V. Havas:

"De väckta bland de äldre tog till ABC-boken och kom till skolan

³ Väinö Havas, *Laestadiolaisuuden historia*, 1927, s. 26.

⁴ Hjalmar Westeson, *Ödemarksprofetens lärjungar*, 1922, s. 29.

skänkande sin lärare t. o. m. en ren. I Gellivare hade man tidigare med nöd och näppe fått ett skolhus. Att underhålla fattiga barn var ej fråga om. Nu erbjöd man med glädje pörten till skollokalerna, och behövande barn erhöi bespisnings- och beklädnadshjälp".⁵

Han tillägger dock betecknande: "Senare ägde en reaktion rum i dessa frågor". Det var sedan domkapitlet övertagit skolans ledning.

Lainio missionsskola flyttades år 1849 till Kangos i Pajala församling, samtidigt som Laestadius tillträdde kyrkoherdebefattningen i Pajala, och 1850 till Tarendö. När samerna på våren flyttade upp mot fjällen, fortsatte Raattamaa sin missionsskola med den fast boende allmogens barn i Pajala. Även i Övre och Nedre Soppero i Jukkasjärvi församling höll han missionsskolekurser. På hösten 1850 finner vi honom i missionsskolan i byn Sammakko i Gällivare församling, där en skara andra "nykterhetsombud" verkade. Vid samma tid höll nyssnämnde C. J. Grape missionsskola i Junosuando för samernas barn från Karesuando och Jukkasjärvi. Om Raattamaa som lärare vid missionsskolorna skriver Laestadius i ett brev till grosshandlare G. Th. Keyser i Piteå:

"De mindre barnen tar han i famn, smeker dem, talar rörande till deras hjärtan, och det dröjer icke länge, innan han får dem att gråta. Aldrig har han ännu behövt bruka riset".⁶

Missionsskolornas ursprungliga syftemål var barnens — framför allt samebarnens — elementarundervisning. Men då i brist på obligatorisk folkskola intresset bland de äldre vaknade för läsfärdighetens inhämtande, var alla välkomna till skolans undervisning. Det är betecknande, att den läsfärdighet, som före folkskolans startande i finnbygden och lappbygden bibringades allmogen, har till stor del missionsskolorna att tacka för. Bland eleverna fanns som nämnts ej enbart barn utan även äldre ungdom och vuxna. Så t. ex. kan nämnas, att enligt visitationsprotokollen Tarendö skola år 1850 bevistades av 16 elever, bland vilka fanns en 54-årig sameman, en 33-årig kvinna, en 19- och en 18-årig yngling samt en 18-årig och en 17-årig flicka. Två år senare var mer än hälften 15 år eller därutöver. Elevnumerären varierade men begränsades av

⁵ Väinö Havas, *Laestadiolaisuuden historia*, 1927, s. 19.

⁶ Carl J. E. Hasselberg, *Under Polstjärnan*, 1935, s. 253.

det trånga lokalutrymmet. Under de följande åren hade Lainio ända till 50 elever, av vilka 26 bekostades med allmänna medel, i Kangos skola undervisades 51 och av dessa 19 på egen bekostnad, i Tarendö skola gick 20 samebarn och 5 barn till nybyggare samt därtill byns barn på föräldrarnas bekostnad. År 1851 gick i Gällivare missionsskola 12 same- och nybyggarbarn samt i Junosuando 18 med statsmedel underhållna samebarn jämte talrika nybyggarbarn från Pajala. Alla barn från Jukkasjärvi, både nybyggarnas och samernas, intygar Laestadius, var "abc-darier", när de vid missionskolans start kom till Lainio och fortsätter:

"Men med dessa barn anställt förhör den 1:a Maj, kunde de läsa redigt innantill (på finska) med förmåga att uppfatta det lästa styckets innehåll, samt utantill Luthers mindre Catches, med förmåga att göra reda för Christendomens hufvudgrunder".

Ett av huvudmotiven för inrättandet av missionsskolor var för Laestadius, att han ivrigt motsatte sig myndigheternas planer på att inackordera samebarnen hos bofasta nybyggare, som enligt honom "knappast kunde nödortfigt undervisa sina egna barn, ännu mindre lapparnas". Därom skriver han: "Jag vill säga, att barnen i Lainio Schola lärt sig mera på 4 månader än hos Nybyggare på ett år".

Även undervisningen i de då befintliga fasta lappsolorna, av vilka en fanns i Gällivare, hade ingen vän i Laestadius. Han ansåg den bestå huvudsakligen i en tanklös innanläsning och ett mekaniskt utantillrabbel, som ej förklarades eller tillämpades på elevens leverne, dess hjärta och samvete. Han genomskådade bristerna i den tidens undervisningsmetod, som — enligt honom — gav ett dåligt resultat och ville därför införa en annan metod i missionsskolan. Laestadius framhåller, att man där måste undvika den mekaniska minnesbelastning, som ej bidrager till att uppöva och skärpa förståndet och odla känslolivet. Han var ingen ensidig fiende till utanläsningen, men den måste kombineras med ett förstående av innehållet. Barnen måste, framhåller han, förstå det lästa och kunna tillämpa det på deras eget liv och leverne. En klar innanläsningsförmåga, förståndets utveckling och en tydlig uppfattning angående de till en sann kristlighet hörande frågorna d. v. s. "nådens ordning" (armonjärjestys) samt påverkan av övertygelse, hjärta och

samvete var enligt honom målet för missionsskolans undervisning.

Enligt dessa principer vägledde Laestadius sina medhjälpare i dessas undervisningsarbete. De yttre förutsättningarna var långt ifrån gynnsamma. Så t. ex. hölls Lainio skola i ett rökpörte. Skollokalen i Kangos var "ett litet mörkt pörte" med två små fönster och en öppen spis i vrån. Inventarierna utgjordes av ett långt bord, tvenne stolar och några omålade bänkar. Bättre var det ej heller i skolorna på de andra orterna. Barnen samlades kring bordet och de närvarande äldre i långbänkar kring väggarna. Man var ej bortskämd med skolpalats vid den tiden och ändock var resultaten icke föraktliga.

Beträffande tiderna för skolgången kan man få ett begrepp om vid genomläsningen av de räkenskaper, som Laestadius förde över missionsskolornas ekonomi. De mera stationära missionsskolorna, där även samebarnen gick, hölls vid för samerna lämpligaste tider nämligen från januari (ibland från december) till slutet av maj, alltså c:a 3—4, ibland 4½ månader. Sedan längre fram, då verksamheten utvidgades till grannförsamlingarna och missionsskolekurser inrättades inom hela finnbygden, inskränktes skoltidens längd, i vissa fall till endast några veckor. Såväl i de förra som i de senare skolformerna bevistade en del elever flera årskurser.

Angående det inre skolarbetets organisation var naturligtvis förhållandena olika vid de stationära skolorna och vid de kortare kurserna. Till skolorna strömmande elevernas antal, ålder och utvecklingsstadium var helt naturligt skiftande. Därför tillämpades vanligen det tillvägagångssättet, att de uppdelades i tvenne grupper eller klasser. I den första lästes ABC-boken, i den andra katekesen. Ibland hade man även en tredje klass av mera försigkomna elever, som under skollärares ledning och övervakning fick handha undervisningen i de tvenne första grupperna. Senare användes för denna undervisning "hjälpklärare". Den för missionsskolan karakteristiska religionsundervisningen gav dock den ordinarie läraren i tredje klassen. Eleverna samlades kring långbordet och läste turvis med klar och tydlig röst ett stycke ur Kristi pinas historia eller ur evangeli-texterna, medan de övriga följde med i sina böcker och rättade det fellästa. Efter uppläsningen fick vederbörande göra reda för innehållet i det lästa. Läraren förklarade de punkter, som han ansåg vara dunkla, varpå följde en klargörande behandling av innehållet

och dess tillämpning på eleverna själva under användande av en katekiserande undervisningsmetod med frågor och svar. Som synes finner vi här herbartianernas metod i praktiken. Vid sin undervisning av samebarnen använde Raattamaa förutom finska även lappska, som han fullt behärskade, även om utamläsningen — som en följd av textboken — skedde på finska.

Redan av detta framgår, att Raattamaa i all sin undervisning lade största vikten i att eleverna *förstod*, vad de läste. Detta är så mycket märkligare som vid denna tid utamläsningen utan preparation av katekesstyckena enligt folkskolinspektörernas yttrande var allmän i folkskolorna. Vid otaliga tillfällen framhåller också Laestadius meningslösheten i den mekaniska drillen i dessa skolor, enligt vilken kristendomen var endast kunskap d. v. s. förmågan att kunna utantill. Kampen mot utantillrabblat upptogs av de svenska skolmännen först senare och pågick hela senare hälften av 1800-talet.^{6a} En annan sak, som man finner i de laestadianska missions-skolorna som anmärkningsvärd, är att man i stor utsträckning lade bibeln till grund för kristendomsundervisningen, givetvis ej att uppfatta så, att katekesen ej skulle bibehållit sin viktiga plats. Först 1919 års undervisningsplan förverkligar denna tanke.

Uppgiften angående Raattamaas undervisning av *Märta Edqvist*⁷ med angivande av "en lappkvinnas" utsago som källa, "att det var egentligen endast en gång i veckan, som läraren själv tog undervisningen om hand" samt att "eljes fingo barnen mest sköta sig själva med hjälp av äldre kamrater" måste enligt vederhäftiga vittnesbörd var felaktig. Hennes vidare påstående, att "den faktiska kunskapsbehållningen (i kristendom) således ej kunde bli så stor", motsäges redan av hennes följande framställning men ännu mera av personliga vittnesbörd. Vid talrika samtal, som förf. till detta arbete år 1913 hade med predikanten *Johan Huhtasaari* i Kuivakangas, vilken väl genom personligt samarbete med Raattamaa var väl bekant med förhållandena, behandlades frågor rörande dennes undervisningsverksamhet i missions-skolorna. Upprepade gånger framhöll han Raattamaas personliga deltagande i den dagliga undervisningen, varvid äldre barn utnyttjades endast vid in-

^{6a} Dahlbom, F., Den svenska folkskolans kristendomsundervisning 1842—1919, 1927. s. 293 o. f.

⁷ Märta Edqvist, Lars Levi Laestadius, 1922, s. 156.

lärandet av bokstäverna och den första innanläsningen med nybörjarna, medan läraren själv behandlade kristendomsämnet med de mera försigkomna.

Sin psykologiska teori hade Raattamaa från Laestadius, som bl. a. yttrar: "Vid ankomsten till skriftskolan är barnen i ett slags oskyldighetstillstånd", varunder de ej vet skillnaden mellan gott och ont. Därför måste de först väckas till medvetande om sin egen fördärvade natur, så att de av egen erfarenhet, ej genom auktoritetstro, inser, "att människan är av naturen ett vredens barn". Första hindret är barnens tanklöshet. "Det gäller först att få dem att läsa Guds ord med eftertanke och uppmärksamhet". Därför var han, som han säger, angelägen att låta dem själva komma till tals för att inte endast svara som de trodde, att läraren ville hava svaret, utan så, som de själva genom egen erfarenhet verkligen menade, att det borde vara. Det är också häri, som Laestadius och Raattamaa tror sig finna motsättningen mellan missions-skolornas undervisning och den i lappskolorna bedrivna. Man skulle nästan misstänka, att herbartianernas tankar smugit sig upp till lappmarken.

Beträffande denna lärometod har bl. a. pastor *P. L. Stenborg* i visitationsprotokollet 1857 gett överväldigande lovord över missions-skolornas verksamhet. Tyvärr kan hans yttrande ej här medtagas i sin helhet, vilket hade varit belysande. Må endast framhållas, att han förundrar sig över den mognad och den inlevelse i kristendomens sanningar, som kom till uttryck vid förhören, när det gällde abstrakta saker. Han påpekar också, att undervisningen följdes av en hel hop av vuxna, som djupt rörda hänfördes av lärarens gripande framställning av Kristi lidandes historia. Samma goda omdöme ger kronofogde Hackzell, som bör anses som ojävig, då han minst av allt gillade den laestadianska rörelsen. Under sitt besök i Kangos missions-skola beundrade han Raattamaas klara framställningssätt beträffande nådens ordning och hans "lugn och foglighet, som måste draga till sig åhörarna".

Trots Raattamaas säregna förmåga att påverka känslan kan man ej säga, att hans undervisning var sentimental och vekhjärtad. Så tolkar bl. a. Laestadius saken, då han år 1851 yttrar sig om Raattamaas och Grapes undervisning i missions-skolan: lagens bud inpräntas allvarligt i barnens hjärtan, varvid läraren icke underlåter att framställa evangeli lära om den oförskylda nåden i Kristus till tröst

och vederkvickelse för de barn, som väckts till uppriktig ånger och medvetande om syndafördärvet. Man finner här en viss parallellitet mellan Herbarts karaktärsuppfostran och Raattamaas pedagogiska principer även om det blott gällde elementarstadiet.

Ovan är antytt, att till missionsskolorna strömmade förutom de ordinarie eleverna även talrikt äldre och vuxna för att åhöra undervisningen. I början var det kanske endast nyfikenheten, som var drivkraften, men senare gav missionsskolorna utmärkta tillfällen för de väckta att samlas till vid den tiden ännu av konventikelpakatet förbjudna konventiklar. Förutom i de byar, där missionskolan höll till, kom folk från andra även långt därifrån belägna byar. När missionsskolor började verka i byar längs Torne- och Muonioälvarna, ja, även i glesare bebyggda trakter, strömmade folk även från finska sidan av älven. År 1853 kom troende laestadianer ända från Hammerfest och från norra Ishavsfordarna att "åhöra bibelförklaringar" i missionsskolorna. En del av dem stannade blott några dagar men andra följde undervisningen under veckor. Dessa besök kom emellertid att på sätt och vis snedvrida undervisningen, i det att den lades så, att de besökande huvudsakligen fick religiös uppbyggelse.

I allmänhet var dock aftonandaktsstunderna reserverade för denna religiösa uppbyggelse. Varje kväll hölls bönemöte. Vid dessa lästes Laestadius' predikningar framför allt hans lagpredikningar och hölls bön. Även finskspråkiga och lapskspråkiga skrifter i nykterhetsfrågan lästes vid dessa tillfällen. Av räkenskaperna framgår, att år 1855 inköptes bl. a. Luthers postilla, varav man kan draga den slutsatsen, att även den kom till användning jämsides med Laestadius' predikokönskoncept. Dessa koncept användes flitigt i skolorna. Av räkenskaperna framgår, att under sex års tid hade flera av predikoårgångarna slitits så under användning i skolorna, att endast Laestadius själv kunde rätta och förnya dem i läsbart skick.⁸ I augusti 1853 reproducerades för missionsskolornas räkning och på deras bekostnad c:a 160 predikningar. Många av dessa kopiehäften finns ännu bevarade till våra dagar.

Från år 1852 började Laestadius utnyttja förutom de i missionskolarbetet väl förfarne bröderna Raattamaa och Grape jämväl i

⁸ Martti E. Miettinen, Lestadiolainen heräys, 1942, s. 76.

skolarbetet oerfarna personer, så att praktiskt taget alla i väckelse-rörelsen engagerade lekmanpredikanterna dirigerades till lärare vid missionsskolekurser för att utbreda den nya väckelsen. Nämnda år var de ordinarie missionsskolorna förlagda till Täreändö under C. J. Grapes och till Nattavaara under Raattamaas ledning. I Täreändö tjänstgjorde även Erkki-Antti, enligt räkenskaperna hela skolans verksamhetstid. Samma år synes han hållit skola i Erkheikki by i Pajala församling under drygt två månader. Utom tjänstgöring i Nattavaara undervisade Raattamaa en månad i Karesuando och två veckor i Muoniovaara i Pajala församling. Som biträdande lärare i Nattavaara, Lainio och Köngäs tjänstgjorde vid samma tid O. D. Alstadius, Erkki-Antti samt Lorens Laestadius, en son till Lars Levi.

År 1853 torde missionsskolornas verksamhet ha nått kulmen såväl vad antalet lärare som gåvornas storlek till skolornas underhåll beträffar. Missionsskolekurser hölls i Markettavaara inom Gällivare, Kuttainen inom Karesuando, Kitkiövaara, Kengis, Pajala och Lovikka, inom Pajala församling, i Pello, Juoksengi, Niemis o. s. v. inom Övertorneå församling. Men efter 1854 inskränktes skolornas verksamhet endast till lappbygdens församlingar. Skolorna blev mera ambulerande med åtminstone tvenne stationer under samma termin. I början av nämnda år finner vi Raattamaa, hållande "skolmöte" (kouluseuroja) i Kitkiöjoki by, inom Pajala socken, där missionskolan börjat redan i december föregående år. I mitten av januari var han vid öppnandet av "huvudskolan" i Ullatti, inom Gällivare församling där Moses Kankoinen biträdde honom vid undervisningen. I april flyttades skolan till Svappavaara inom Jukkasjärvi församling. Därifrån flyttade han till Karesuando, där Heikki Naimakka biträdde honom. I maj och juni finner vi honom undervisande i Ruosteranta och Muoduslompola inom Pajala socken samt i Täreändö. I juli är han i Erkheikki. Vid samtliga ställen medverkade hans medhjälpare. Inom Övertorneå församling fortsatte samtidigt hans medhjälpare att hålla missionsskola kombinerad med bönemöten i så gott som samtliga byar. På hösten nämnda år fortsatte Raattamaa sina missionsskolekurser i Karesuando, Soppero, Nattavaara, Dokkas och Vittangi m. fl. orter. Att missionerandet var intensivt under de hittills nämnda åren torde framgå av det nämnda.

Under de 13 år, som räkenskaperna omfattar, synes Raattamaa

själv ej utsträckt sin undervisningsverksamhet neråt Tornedalen. Däremot verkade där in på 1860-talet andra av Laestadius lärjungar, bland vilka kan nämnas Grape, Erkki-Antti, Isak Kangas, Moses Kankionen m. fl. År 1856 finner vi verksamheten utsträckt till Karungi och Nedertorneå. I Nederkalix arbetade Grape under åren 1859—60.

Med missionsskolekursernas förläggning inom allt vidare områden kom undervisningen i viss mån att ändra karaktär. Det ursprungliga målet att bibringa de icke läskunniga läsfärdigheten och ge barnen en levande kristendomskunskap undanskymdes allt mer och mer av predikoverksamheten och uppbyggelsemöten. Härtill bidrog också, att nämnda "sidoskolor" (sivukoulut) på var ort pågick endast en vecka eller något mera. Undervisningsmetoden ville man dock behålla i dess ursprungliga form. Lektionen inleddes med att en innanläsningskunnig yngling läste någon söndags evangelitext eller ett stycke ur Kristi lidandes historia, som sedan "skolmästaren" förklarade och genom frågor och svar jämte samtal med eleverna kontrollerade, att det lästa uppfattats riktigt. Till slut läste man upp en predikan av Laestadius. Ofta torde det dock för en hel del av predikanterna ha blivit, som kyrkoherden i Övertorneå säger "tal ex tempore" alltså uppbyggelsepredikningar utan speciell text. Framför allt torde detta gällt kvällsmötena för de äldre.

Missionsskolornas verksamhet fick på sätt och vis ett officiellt stöd genom domkapitlets tillstånd att i saknad av folkskola få anlita icke behöriga lärare vid barnens första läsundervisning — åtminstone tills folkskolan kom i gång och seminarieutbildade finskkunniga lärare kunde anskaffas. Då anställandet av dessa lärare ankom på folkskolestyrelsen eller kyrkoherden i församlingen, kunde Laestadius inom Pajala och angränsande församlingar anlita ovan nämnda personer vid denna elementarundervisning i missionsskolorna, varvid han på så sätt kunde uppbära statsbidragen till lärarnas avlönande.

År 1858 hopar sig dock svårigheter för missionsskoleverksamheten icke minst till följd av nyssnämnda förändring i undervisningens karaktär. Talrika anmälningar mot Laestadius från väckelse- rörelsens motståndare gällde bl. a. missionsskolorna och de olämpliga lärarne vid dessa. Domkapitlet varnade allvarligt prostens för att utsända "råa bonddrängar" och "blinda fattighushjon" som or-

dets förkunnare, såsom klaganden hade påstått. Laestadius tillbakavisade anklagelserna som obefogade och sade sig ej ha rätt att in- skrida mot allmogemännen, som anlidade angivna personer för att bibringa barnen läsfärdighet och vad till kristendom hör, detta i synnerhet som den ende läraren i Övertorneå underlät att besöka ifrågavarande byar. Miettinen anser dock, att Laestadius var "primus motor" vid planläggningen av även missionsskoleverksamheten i nedre Tornedalen, eftersom de där verkande lärarna emottog gåvor till skolorna och redovisade dem för prostens samt uppbar dag- traktamenten för biträdandet vid undervisningen. Att dessa kortare missionskurser utnyttjades för rena andaktsstunder torde man ej kunna förneka. Men å andra sidan motsäger ej detta det väl- kända förhållandet, att Laestadius hyste ett varmt intresse för läs- färdighetens utbredande bland allmogen.

Konventikelplakatets upphävande medförde, att lekmanpredi- kanternas religiösa sammankomster blev tillåtna. Men i verklig- heten var allt detta blott skenbart. Ty de nya bestämmelserna föreskrev, att om någon, som icke var präst eller som i kyrko- lagens mening hade tillstatts att predika, uppträdde som "lärare" med föredrag, vilka ansågs leda till söndring i kyrkligt avseende eller till förakt för gudstjänsten eller som kunde rubba tron på religionen, hade kyrkorådet rätt att under hot om böter eller fängelsestraff förbjuda, att en sådan person uppträdde i försam- lingen. Polisen kunde även upplösa offentliga andaktsstunder, som ansågs leda till oordningar. Väckelserörelsen förblev följaktligen även efter konventikelplakatets upphävande i samma beroendeför- hållande till de lokala — såväl kyrkliga som världsliga — myndig- heternas goda vilja som förut.

Det ser emellertid ut som missionsskolornas verksamhet i viss mån gynnats av domkapitlets okunnighet om dessas rätta ursprung. Ty efter nyssnämnda anmälningar och klagomål vände sig domkapitlet till Sv. missionssällskapet med förfrågan, huruvida nämnda skolor åtnjöt understöd från sällskapet och verkade under sällskapets överinseende. I mars 1858 ingick ett svar från sällskapet med upp- gift, att det ej inrättat några i verksamhet varande missionsskolor i Torne lappmark. Nu först vaknade domkapitlet till insikt om sär- arten hos Laestadius' missionsskolor, vilket kom att bli ödesdigert för dem. Härtill kom, att Laestadius vid utgången av den 6-åriga

period, som han tjänstgjort som visitator över lappmarksskolorna, till följd av hans undergrävda hälsa avböjde ett nytt återval. När domkapitlet uppgjorde sitt förslag till stat för 1859, föreslog det att de medel, som tidigare utgått till samebarnens inackordering och undervisning, skulle överlämnas åt domkapitlet att bestämma över samtidigt som det meddelade, att det icke hade befattning med de hittills verkande missionsskolorna. Till Laestadius efterträdare som visitator utsåg domkapitlet kyrkoherden i Gällivare *Fredrik Engelmark*, som var långt ifrån gynnsamt stämd mot väckelserörelsen. På dennes förslag indrogs fr. o. m. år 1860 anslaget, som utgått till missionsskolorna för samebarnens underhåll och undervisning, och de ifrågavarande samebarnen i Karesuando och Jukkasjärvi inackorderades under c:a två månader hos nybyggare. Följden blev, som redan Laestadius tidigare påvisat, att till följd av det klena resultatet församlingsborna vid visitationen 1862 krävde, att det statliga anslaget skulle användas till avlönande av tvenne ambulera kateketer i vardera av de nämnda församlingarna. Så gled utvecklingen tillbaka till den organisation, som gällde före nyordningen 1846 och som man med stöd av erfarenheterna förkastat. Den ena handen har ofta ej vetat vad den andra gjort i dessa trakter, i synnerhet när de dirigerats från statliga och kyrkliga myndigheters skrivbord.

Under sommaren och hösten 1858 synes Laestadius ha plågats av tanken på missionsskolornas öde, vilket framgår av hans öppenhjärtiga skrivelse till Wieselgren. Han önskade, att Sv. missionssällskapet övertog ansvaret för dem. Därför skrev han bl. a. till *Peter Fjellstedt* att medverka härtill. Man kan fråga, varför Laestadius nu var hågad för en sådan åtgärd, som han tidigare motsatt sig. Saken var nämligen den, att han var rädd för att den "fientligt sinnade" nye visitatorn skulle använda sin makt att skada missionsskolorna. Han uttryckte även sina farhågor för att visitatorn skulle försöka utestänga Raattamaa från skolornas verksamhet, varvid all nykterhet och kristendom komme att tillintetgöras i församlingar, där denne på ett lyckligt sätt verkat. Om alltså missionssällskapet övertog skolorna, skulle lärartillsättningen och övervakningen från tagas visitatorn och överlämnas åt Sv. missionssällskapet, för vilket Laestadius hade större förtroende än för kyrkoherde Engelmark. Lyckligtvis var Laestadius' farhågor ogrundade, ty — som av

räkenskapsböckerna framgår — fick missionsskolorna, som ovanstående framställning visar, fortsätta som förut. Att anslaget till frielever bland samebarnen indrogs invercade föga på missionsskolornas ekonomi, eftersom de till huvudsaklig del även tidigare varit beroende av de frivilliga bidrag, som allmogen lämnade. "De troende" skänkte ej blott pengar utan även silversaker, ringar, klädespersedlar m. m., som Laestadius avyttrade i Haparanda och i Norge, vilket åsamkade honom anmälan hos domkapitlet av hans vedersakare. Trots att den befarade faran avvärjts fick dock ej Laestadius länge leda sina kära missionsskolor. Under hans sjukdom övertog hans svärson pastor *P. L. Stenborg* räkenskapernas förande ända till Laestadius' död i febr. 1861. Domkapitlets nya ordning förkvävde missionsskolorna och även om de på sina håll ännu fortlevde i tynande tillvaro, övergick de så småningom att bli vanliga bönemöten — till den form under vilken laestadianismen verkat och verkar ännu.

Missionsskolornas betydelse omkring mitten av 1800-talet för väckelserörelsens spridning är uppenbar. Men lika viktigt är att förstå deras kulturella insats. I en tid, då ännu inga folkskolor fanns och då allmogens teoretiska undervisning i allmänhet stannat på papperet med uppmaning till vanligen icke läskunniga föräldrar att lära barnen läsa och förstå kristendomens huvudstycken, utförde missionsskolorna ett pionjärarbete bland allmogen i finnbygden. Lika märklig till sitt innehåll är den undervisning, som lämnades i dessa skolor. Den gick ej — som vid den tidens skolor var vanlig — ut på en mekanisk drill och på minnesplugg utan på att eleverna förstod och anammade det lästa. Bibeln, psalmboken och katekesen var läroböcker, ur vilka man inhämtade läskunnigheten. Strävan att utbreda den nya läran var givetvis drivfjädern att tränga in i tankeinnehållet, ty läskunnigheten betraktades endast som ett nödvändigt medel för inhämtandet av det religiösa innehållet. Samtidigt kan man säga, att den ofta i världslig visdom föga bevandrade "läraren" gick till sitt undervisningsarbete med förutsättningen att "lära genom att lära" och på så sätt dels tillägnade sig en naturlig metod, dels kunde omedelbart vinna lärjungarnas förtroende och åhörarnas hjärtan.

Intressant är också att iakttaga missionsskolans inflytande på den laestadianska förkunnelsens form. Som ovan nämnts, lästes vid

missionsskolornas lektioner långa stycken ur bibeln, varpå läraren avdelning för avdelning förklarade innehållet i texten. Därav härledde sig, att de laestadianska predikanterna även längre fram, sedan missionsskolan upphört, bibehöll predikans karaktär av bibelförklaring. Metoden hade sin positiva sida i att den tvingade predikanterna till trägna bibelstudier, varpå många av de söderifrån inflyttade unga prästmännen ofta fick tydliga om ej alltid så angenäma erfarenheter av. Betecknande är också, att laestadianernas bönemöten långliga tider gick under namn av "koulu" (skola) och att predikanten i överstämmelse med missionsskolans katekiserande undervisningsmetod mitt under bibelförklaringen riktade frågor till menigheten. I många av de svensktalande finnbygdsprästernas skildringar (ex. Bergfors m. fl.) från laestadianernas bönemöten har dessa frågor uppfattats som "inkvisitoriska försök att sätta den närvarande prästen på hal is". Även om i enskilda fall (t. ex. bland västlaestadianerna) predikanten kunnat ha en sådan avsikt, kanske föranledd av den med ortens förhållanden obekante prästens visade högdragenhet och överlägsenhet, så vet var och en initierad, att frågorna vanligen var av retorisk art, vilket naturligtvis ej hindrat, att de ibland besvaras av åhörarna med ett jakande, resp. nekande. Det är Raattamaas undervisningsmetod i missionsskolan, som här går igen. Även den seden, som fortfarande bibehålles vid bönemötena, att predikanten låter sin medbroder läsa upp texten, varpå han sedan utlägger den, härstammar från missionsskolan, där läraren för läsningens inlärande lät eleverna läsa upp bibelställena innan han förklarade texten.

I populära skildringar angående laestadianpredikanterna har ofta framskymtat de stora arvoden, som dessa skulle uppbära av sina anhängare, vari i så fall vanligen ligger en understucken antydan om deras materialistiska inställning. Det kan då påpekas, att Johan Raattamaa vid missionsskolan under de första åren åtnjöt c:a 100—150 riksd. om året eller ungefär samma som han tidigare åtnjutit som kateket. Efter 1855 erhöll han endast ett dagsarvode (för tjänstgöringsdagarna) av 1 riksd., varunder han fick själv bekosta sitt uppehälle. De andras dagsarvode varierade mellan 1—½ riksd. Allt sedan den tiden har lekmanpredikanterna hållit det som en oskriven lag, att endast vad som erfordras för de dagliga behoven, får emottagas. Samlandet av jordiska skatter kan man i sanningens

intresse ej beskylla laestadianpredikanterna för vare sig för hundra år sedan eller nu. Det vore ett oförlätligt brott mot lärofaderns lära om de "avlönade fåraherdarna".

Sedan Laestadius gått bort och efter allt motstånd från prästerskapet och de kyrkliga myndigheterna avtynar missionsskoleverksamheten. På 60-talet börjar även folkskolor att inrättas, även om de till en början förekom endast i kyrkbyar. Johan Raattamaas intresse kom nu att koncentreras huvudsakligen kring predikerverksamheten. Hans långa och tidsödande predikoresor framför allt inom Pajala och lappmarksförsamlingarna men även längre neråt Tornedalen väckte och fortplantade väckelsens vågor i stugor och pörten, där bönemöten hölls. Kyrkorna, folkskolorna och alla offentliga lokaler var på order från domkapitlet strängeligen förbjudna att öppnas för rörelsen, vilket självklart ytterligare bidrog till att fjärma allmogen från kyrkans undervisning. Men från sin bostad i Saivomuotka i Karesuando församling styrde han sin hjord med ödmjuk kärlek och vidsynt blick. Alla yngre predikanter besökte denna "lappmarkens akademi" och prövades av denne lärofaderns efterträdare, innan de sändes ut på missionsfältet i ödebygderna. För läskunnighetens befrämjande hyste Raattamaa samma intresse som förr och i sina predikningar glömmer han ej att framhålla vikten av att vederbörande studerar de heliga skrifterna. Han var ingen fiende till statskyrkan. Själv besökte han regelbundet, när han kunde, kyrkogudstjänsten och uppmanade alla att göra detsamma. När den västlaestadianska riktningen bland väckelse-rörelsens pionärer i Gällivare församling yrkade på skilsmässa från statskyrkan, påvisade han med skriftens ord oriktigheten i denna uppfattning och kvävde symptomen i sin linda. Han var också en bödens man i motsats till vad som ofta påståtts om laestadianismen. Den öppna bikten ålade ej Raattamaa men framhöll, att de som kände behov av den, skulle bikta offentligt.⁹ Hela hans predikerverksamhet var en fortsättning på missionsskolearbetet.

⁹ Aatu Laitinen, Muistosanoja Lapin kristillisyydestä, 1926, s. 35 o. f.

XIII. ALLMÄN ÖVERSIKT ÖVER FOLKSKOLEVÄSENDETS UTVECKLING I FINNBYGDEN UNDER PERIODEN

1842—1882

Efter ovanstående redogörelse för folkskoleväsendets utveckling under de fyra första decennierna efter vår första folkskolestadgas tillkomst i de olika församlingarna i finnbygden, är det av intresse att jämföra denna utveckling i belysning av motsvarande utveckling i mera centrala delar av vårt land.

I folkskolinspektörernas berättelse 1864—66 finner man ännu inga uppgifter om denna avlägsna trakts folkskoleväsende. Anledningarna härtill är olika. Som ovan påvisats kom anläggandet av folkskolor här uppe i gång långt senare än neråt landet. *Torsten Rudenschölds* inspirerande verksamhet för en reformering av folkskolan nådde aldrig hit upp. Den plan, som han utarbetade och genomförde på många håll i Mellansverige och enligt vilken tre slags skolor, roteskolor, elitskolor och kristendomsskolor skulle finnas, finner man inga antydningar om i finnbygdens folkskoleväsende. Däremot har förordningen av 1853 angående inrättandet av "mindre skolor" betytt mycket för denna landsända. 1858 års bestämmelse om "småskolor" som underlag för den egentliga folkskolan kom däremot under denna period ej att tillämpas, som avsikten var. De skolor, som efter inrättandet av en skola i varje församling tillkom, var av ersättningskoletyp. 1859—60 års riksdagsbeslut att anställa folkskolinspektörer inom var sitt område för att avgiva berättelser om skolornas tillstånd och allmogens skyldighet att inrätta folkskolor, fick under den första tiden ringa betydelse för finnbygdens skolväsende icke minst därför, att det nordligaste inspektionsområdet omfattade hela Norr- och Västerbotten samt därtill tre kontrakt i Ångermanland eller c:a $\frac{1}{3}$ av hela landets areal.¹ Som förste inspektör över detta vida område, dit även finnbygden hörde, var förordnad hovpredikanten, kyrkoherden i Över-

kalix *Erik Anders Rosenius*, en äldre broder till den kände väckelsepredikanten C. O. Rosenius. Som folkskolinspektör tjänstgjorde han från 1861 till sin död i maj 1866. Från nyåret 1864 minskades det nordligaste inspektionsområdet till att omfatta Norr- och Västerbottens län med undantag av Umeå och Vännäs pastorat.

Inspektörssysslan var en bisyssla, varför övervakandet av skolväsendet icke kunde bli så effektivt. Rosenius ägnade emellertid en stor del av sin tid åt inspektionsresorna, vilket också var behöfligt, då han under de första åren hade att inspektera 65 församlingar, i vilka fanns 206 skolor, därav 56 fasta folkskolor, 101 småskolor, 4 ambulerande skolor, 4 missionsskolor och 2 privata skolor. Inom det område, som nu tillhör Tornedalens inspektionsområde, fanns 1863 endast 10 skolor, varav inom den egentliga finnbygden endast 7.² "Av de 3.963 skolpliktiga barnen i dessa socknar var endast 114 närvarande vid inspektionerna i de egentliga folkskolorna. I Karl Gustavs och Överkalix skolor lyste alla barnen med sin frånvaro." Skolgången betecknades som mycket ojämn på landsbygden men jämn i Haparanda stad.

I sin berättelse 1863 ger Rosenius en utförlig skildring av "folkskoleväsendets öden i Norrland allt ifrån dess upprinnelse" under yrkande på inrättandet av mångdubbelt flera skolor. I sin uppfattning om småskolan som en underbyggnad till den egentliga folkskolan avviker han i viss mån från andemeningen i 1858 års bestämmelser, i det han anser, att föräldrarna skall övertaga småskolans roll. För honom och hans tid syntes förhoppningen, att alla barn erhöles en småskoleutbildning, som ett oupphinneligt mål. För finnbygdens skola med dess säregenheter har han inga särskilda förslag.

Rosenius' efterträdare som inspektör kyrkoherden i Nysätra *Anders Nordenstam* (1864—66) lämnar i sin berättelse inga särskilda meddelanden om finnbygdens skolor. De uppgifter om den ojämna skolgången, om saknaden av läsordningar, om växelundervisningens övergivande m. m. torde hänföra sig till sydligare församlingar. Huruvida han hunnit besöka finnbygdens skolor är osäkert.

Under åren 1867—74 innehades folkskolinspektörstjänsten av kollegan vid Haparanda läroverk, fil. dr *Zacharias Grape*. Inspektionsområdet minskades ytterligare. Under tiden 1869—77 omfattade det nordligaste inspektionsområdet Norrbotten län med un-

¹ William Snell, Ur folkundervisningens historia i Torne och Kalix älv-dalar, 1842—1942, s. 11 o. f.

² Ref. enl. W. Snell, *ibid.*

dantag av lappmarksförsamlingarna Arvidsjaur, Arjeplog, Jockmock och Gällivare, den sistnämnda tillhörande finnbygdsområdet. Ytvidden var ändock ansevärd, ty den omfattar över 400 kvadratmil.

Grape härstammade från Tornedalen och var född i Pajala 1826, där hans fader var komminister. Efter skolgången i Haparanda och Härnösand avlade han studentex. i Uppsala 1845, fil. kand.ex. 1851 och promoverades till fil. dr. sistnämnda år.³

Grapes årsberättelse 1867—68⁴ är den första, som ger inblickar i finnbygdens och lappbygdens folkskolväsende under nämnda tid. Församlingarna Pajala, Jukkasjärvi och Karesuando saknade ännu en ordnad folkskola. För den nomadiserande samebefolkningen fanns följande undervisningsanstalter: 1. tre inom vardera av Arjeplogs, Kwickjocks och Gällivare församlingar, vilka inrättats av lapska eckl.verket och som förestods av resp. församlingarnas pastorer; 2. två av svenska missionssällskapet bekostade s. k. missions-skolor i Arvidsjaur och Jockmocks församlingar; 3. tre av femöreföreningen i Stockholm underhållna barnhem, ett i Arjeplog, ett i Gällivare kyrkby och ett i Vittangi by i Jukkasjärvi församling. I tre av församlingarna var kringresande kateketer anställda, vilka ombesörjde samebarnens undervisning under flyttningarna. I stats- och missionsskolorna anges "ärligen omkring 100 fattiga lappska barn" erhålla undervisning. Med uteslutning av lappmarkerna fanns inom inspektionsområdet endast en folkskola på ett område av 7—8 kvadratmil. Inom finnbygden låg skolorna ännu glesare. De ambulande skolorna flyttade mellan ända upp till 7—9 rotar. Under Grapes tid tillkom flera av de s. k. "mindre skolorna", vilka vid denna tid börjar ersätta fasta skolor. Av den tendens, som man finner i landet i övrigt, nämligen att minska de flyttande skolorna till förmån för fasta sådana, finner man ej i finnbygden. I Norrland var tendensen i motsatt riktning genom att rotarnas antal ökades. Såväl en del folkskolinspektörer och t. o. m. F. F. Carlsson räknade detta rent av som en fördel. Härnösands stift låg dock ej allra sämst till. Där var 55 % av skolorna fasta, medan t. ex. Växjö stift hade endast 17 % och Karlstads stift 6 %. Skolväsendets tillstånd inom finnbygden 1867—68 framgår av följande statistiska tabell.

³ W. Snell, ibid, s. 15 o. f.

⁴ Berättelser om folkskolorna i riket 1867—68.

Skolväsendets tillstånd i finnbygden 1867—68.

Församling	Antal barn		Skolor				Lokal	
	Skolpliktiga	I skolan inskrivna	Fasta folkskolor	Flyttande folkskolor	"Småskolor"	S:a	Egna	Hyrda
<i>Gällivare:</i> Flyttande folksk. (3 stationer) 4 flyttande småskolor	479	11		1	1 ¹	2	—	1
<i>Nedertorneå-Haparanda:</i> Fast folksk. i staden (1853) Flyttande i landsförsaml. (1868) "Småskola" i staden (1868)	516	44 35 20	1	1	1 ²	3	1	1
<i>Karl Gustav:</i> Fast folkskola (1853)	417	24	1			1	1	
<i>Hietaniemi:</i> Fast folkskola (1867) C. G. Wikströms priv. skola (1860—67)	320	32	1			1	1	
<i>Övertorneå-Korpilombolo:</i> Fast folkskola i Matarengi (1853) Fast folkskola i Korpilombolo (1864) Småskola flyttande mellan 8—10 stat.	698	29 22	2		1 ³	3	1 1	
<i>Pajala:</i> <i>Jukkasjärvi:</i> <i>Karesuando:</i>								
	Inga säkra uppgifter. 5—15 barn per rote.							
	608 301 257							
	Av brist på finskkunniga lärare har underv. i dessa 3 församlingar ej begynt. Ett barnhem med 10 barn i Jukkasjärvi. Två kringresande kateketer i Jukkasjärvi och Karesuando vardera.							
Summa	3596	217	5	2	3	10	6	2

¹ 6 stationer.

² 3 stationer.

³ 8 stationer.

I ovanstående finnbygdsområde var endast 6 % inskrivna i skolan. Vid samma tid var motsvarande siffra i hela riket 77 % och i Härnösands stift 50 %. Skolbesöksfrekvensen var tydligen mycket dålig. Visserligen tillkom härtill de barn, som någon vecka om året besökte de flyttande skolorna. Men dels var dessa fåtaliga och dels var den undervisning, som i dessa skolor gavs, knappast att medräkna.

Under 1860-talet fram till 1868 har enligt ovanstående tabell tillkommit 1 fast folkskola i Korpilombolo och 1 i Hietaniemi, 1 ambulering folkskola i Nedertorneå samt 2 flyttande småskolor, 1 i Korpilombolo och 1 i Gällivare. Då säkerligen de flyttande skolorna spelade en minimal roll i folkundervisningen, kan man säga, att förbättringen i folkskolväsendet inskränkte sig till tillkomsten av tvenne folkskolor inom detta drygt 500 kvadratmil omfattande område. Av de angivna 10 skolorna finns närmare uppgifter endast beträffande 8.

Under Grapes tid tillkom ett nytt normalreglemente för folkskolorna 1867, vilket ersatte det år 1846 utfärdade och i många avseende föråldrade reglementet. I de flesta skoldistrikten fastställdes nu nya tidsenliga reglementen, vari man genom inspektörens initiativ försökte tillämpa de genom kungl. cirk. den 22 april 1864 meddelade bestämmelserna, tillkomna genom ecklesiastikminister F. F. Carlssons initiativ. Ovan är antytt den reformering av folkskolans organisation och inre arbete, som dessa bestämmelser innebar. Svårigheten att realisera de goda tankarna låg i befolkningens motstånd och i bristen på finskkunniga och kvalificerade lärare. I sin berättelse försöker Grape förklara allmogens motstånd som härledande icke av motvilja mot undervisningen men väl av fattigdom, befolkningens gleshet och de långa avstånden till skolan. Säkert uttrycker han sanningen med anförandet, att folket "gera mottoge mångdubbelt större antal skolor — blott de icke kostade något".

Som tidigare nämnts var 60-talet i folkskolans historia en framstegens period. Den stora striden mellan anhängarna till folkskolan som enbart kristendoms- och fattigskola, vilken företrädades av en stor del av prästerskapet, och folkskolevännernas uppfattning om folkskolan som en allmänbildande medborgarskola hade i viss mån dämpats till den senare uppfattningens förmån. Men detta gällde mera i teorien än i praktiken. Från kyrkans sida ville man

ute i bygderna fortfarande anse folkskolan som en enbart kristendomsskola med uppgift att förbereda ungdomen för nattvardsläsningen. Med lancasterundervisningen bedrevs utantillrabblandet som skolans allena härskande metod. "Det blev en flåsande ordström, och felläsningarna voro så många, att det i regel icke blev någon förnuftig mening i det lästa", skriver en skolman. En folkskolinspektör i ärkestiftet yttrar: "Orsaken till detta bedrövliga förhållande är den hos föräldrarna rådande åsikten, att huvudsaken av barnens kunskap är utanläsning av katekesen".⁵ Att samma var förhållandet i finnbygdens folkskola har tidigare framhållits. All undervisning och kontroll från prästerskapets sida tog endast hänsyn till förmågan att läsa katekestyckena utantill. Under den finska skolans tid gjordes från inspektörernas sida, under påtryckning av 1864 års bestämmelser, försök att stävja ofoget. Men lärarnas bristande kompetens lade ofta hinder i vägen. Och när den helvenska skolans period längre fram tog vid, hade barnen utanläsningen som enda utvägen att inpränta i sig de svåra kristendomsstyckena på ett för dem ännu ej inlärt språk. Ännu har förf. i livligt minne sina första år som lärare i en folkskola i Övertorneå i början av 1900-talet. Det var inspektion av kyrkoherden, en för folkskolan intresserad person. Sedan kristendomslektionen pågått en hel timme med genomgång och utfrågning av ett kyrkohistoriskt avsnitt i anknytning till bergspredikan, framställde läraren frågan, huruvida kyrkoherden önskade att lektionen skulle fortsätta. "Ja", svarade denne, "det var nog bra, men jag skulle vilja höra något i kristendom", vilket vållade huvudbry för den fungerande pedagogen, eftersom han enligt sitt tycke hela tiden pejlat i kristendoms-kunskapens djupsinniga värld. Efter ett visst parlamentarande förklarade kyrkoherden, att han önskade höra utanläsning av katekestycken. Efter en halv timmes rabblande utantill, var den inspekterande mycket belåten, och förklarade, att de unga lärarna ofta förbisåg det viktigaste i undervisningen. Med denna inställning hos de lokala kyrkliga myndigheterna måste lärarna inställa sig efter dessas önskemål.

Framstegen i folkundervisningsväsendets utveckling under 1868—70 består endast i att lappmarksförsamlingarna Jukkasjärvi och

⁵ Folkskolinspektörernas ber.

Karesuando samt Pajala församling erhåller var sin folkskola. Därtill kom 6 flyttande "småskolor" eller egentligen "mindre skolor" i regel med 3 klasser och ambulerande mellan 2—8 stationer. 1860-talet medför följaktligen inga större framgångar för finnbygdens folkskola. Föräldrarnas motstånd, sockenmännens oförstående inställning, prästerskapets ligkiltighet för all profan undervisning samt myndigheternas hjälplöshet inför allt motstånd gjorde, att inrättandet av skolor förhalades så långt det möjligtvis lyckades. Och det lyckades i allmänhet ganska länge, vilket tydligen torde framgå av redogörelserna för de olika församlingarna. Lagens föreskrifter var klara, men maktmedlen att få församlingarna att rätta sig efter anvisningarna och bestämmelserna var begränsade. Att förhållandena i finnbygden var sämre än i svensktalande trakter var ganska naturligt. I senare fallet kunde allmogen i någon mån även intresseras för skolarbetet genom att man där kunde anknyta kunskaperna till den litteratur, som var tillgänglig för folket. I finnbygden fanns endast ett slags litteratur, som kunde komma ifråga, nämligen den religiösa och den hade ej samma lockelse för ungdomen som annat läsbart. Genom språklig isolering fanns ej heller någon utveckling på detta område. Litteraturen från Finland hade myndigheterna och de tongivande svensktalande i finnbygden inget intresse för. Längre fram blev all sådan andlig kommunikation med finskspråkig litteratur betraktad som skadlig och motarbetades. Detta var nu ännu ej på 60-talet fallet men dess fattigare var också denna litteratur. Hur skulle allmogen i denna språkliga isolering kunna väckas till intresse för en allmän skolundervisning, då det enda som ansågs motivera en läskunnighet, var katekesen och möjligen postillan, och den härtill erforderliga läskunnigheten hade man — åtm. de som intresserade sig för detta — lärt sig hemma. Att under sådana förhållande skaffa sig andra kunskaper och färdigheter var i allmogens ögon en meningslöshet. De skolor, som under denna tid inrättades, var ej utrustade med några möjligheter att intressera ungdomen för andlig sysselsättning eller för att alstra behov av kunskaper. De var maskinella katekespluggningsanstalter och ingenting annat. Ej ens vad kristendomskunskapen beträffar var de ägnade att väcka allmogens förtroende. Ty vad till själavården hörde, ansågs skolan och kyrkan med dess män som "blinda ledare". Laestadianismen var folkets religion och hade ingenting

med den profana undervisningen att göra. Häri ligger också en olikhet mellan de svensktalande trakterna och finnbygden. I de förra bibehöll man respekten för kyrkan och dess prästerskap, medan i de av laestadianismen behärskade finnbygdsförsamlingarna denna känsla avtrubbades av väckelserörelsen, icke minst genom kyrkans ursprungliga negativa inställning till denna. Även talrika olämpliga prästers placering i dessa trakter gjorde säkerligen också sitt till, att man på bönemötena såg i kyrkan "den babyloniska skökan". Allt detta skapade om icke motvilja så åtminstone ligkiltighet för en obligatorisk folkskola, som krävde ekonomiska uppoffringar.

Det bör dock framhållas, att jordmänen för folkskolan ej heller var överhövan god i de svensktalande församlingarna intill finnbygden. Här må citeras folkskolinspektörens yttrande i berättelsen 1881 ang. ett fall från Kalixälvdalen:

"Och då förslag om de första småskolornas inrättande i slutet av 1860-talet väcktes, röntes det ett så häftigt och hänsynslöst motstånd från allmogens sida, att förslagsställaren d. v. s. skolrådsordföranden, till följd af de tillmälen och otidigheter, som han dervid fick uppbära, väsentligen föranleddes till det förtviflade beslutet, att hos Högv. Domkapitlet begära antingen afsked från innehafvande tjänst eller — om det icke beviljades — från hela prestämberet".⁶

Finnbygdssakkunniga anmärker i sitt betänkande, att "efter 1868 synes det emellertid gått ganska raskt att upprätta skolor . . . inom de finsktalande församlingarna" samt att "det sega och envisa motståndet inom vissa församlingar (åsyftas finnbygdsförsamlingarna) började vid denna tid brytas".⁷ Påståendet är en sanning med starka modifikationer. Orsaken till att en viss förbättring under 70-talet synes ha skett berodde på helt andra faktorer än förändring i sockenmännens inställning till folkskolan. Den ligger förutom i folkskolinspektörernas intensiva arbete huvudsakligen på det kommunalekonomiska planet. Bl. a. på framställning av Z. Grape utverkades ökade landstings- och statsbidrag för skolornas verksamhet. För att uppmuntra anläggandet av småskolor i länet anslag 1869 års landsting ett visst anslag till läraravdelningar i länet

⁶ Berättelse om folkskolorna i riket 1877—81.

⁷ Betänkandet, s. 68.

på villkor, att på 1000 invånare i resp. församling funnes en skola och i samhällen med mer än 1500 invånare två skolor. Detta var anledningen till att sockenmännen blev intresserade av att inrätta småskolor (egentl. mindre skolor enl. 1853) lite varstans. Det anslag, som kommunerna på detta sätt erhöll, räckte vanligen till läraravlöningen. Landstingsbidraget enligt denna princip utgick t. o. m. år 1874, då landstinget beslöt, att för varje småskola på 750 invånare i församlingen och för två småskolor på mer än 1125 invånare skulle utgå 150 kr som bidrag till varje småskollärares, resp. lärarinnans avlöning. Genom att lärarnas i dessa skolor avlöningsförhållanden icke var i lag fastställda, var avlöningens storlek beroende av privat överenskommelse mellan kommunen och resp. lärare. Härigenom kunde det hända som i Karl Gustav, att genom anställandet av lärare i en sådan skola, kunde sockenmännen göra en direkt vinst av 50 kr per år och lärare, eftersom lärarens avlöning 1875 bestämdes till 100 kr per år. Självklart var detta en sporre till inrättandet av de talrika flyttande "småskolorna", som under 70-talet uppstod i finnbygden, vilket framgår av en jämförelse mellan tabellerna för antalet skolor 1870 och 1880. Däremot avstannade inrättandet av fasta folkskolor.

Z. Grapes verksamhet för folkskolornas utveckling i finnbygden har varit av stor betydelse icke minst genom strävan att reformera det inre skolarbetet, införandet av klassindelningen, avgångsprövningarnas införande m. m. Inför den stora lärarbristen vidtog han initiativet till anläggandet av ett särskilt seminarium för finnbygden.⁸ Landstinget hade visserligen redan 1869 vidtagit vissa åtgärder för anskaffande av utbildade lärare för småskolorna i länet genom att anslå 1.500 Rdr att under loppet av fem år utgå till avlöning av "instruktörer", som under folkskolinspektörens överinseende skulle undervisa blivande småskollärare och -lärarinnor, jämte påföljande år ett visst anslag till stipendier. Äsyftade undervisningskurser anordnades i Luleå, Piteå och Nederkalix och besöktes dessa av 63 elever, 28 manliga och 35 kvinnliga samt 27, som förut redan tjänstgjort i småskolor. Men då kurserna pågick endast 5—6 veckor, kan man ej fordra, att denna utbildning gav djupare

⁸ H. Tenerz, Kort historik över statens småskoleseminarium i Haparanda 1875—1925.

pedagogiska kvalifikationer. Dessutom var kurserna avsedda för de svensktalande trakterna, medan finnbygden saknade all sådan handledning för lärarna. Därom skriver inspektören: "I de finsktalande församlingarna anställda småskollärare hafva erhållit någon termins förberedande undervisning i närmast belägna folkskola". Inom inspektionsområdet med 70 lärare fanns endast 20 från seminarium utexaminerade. Dessa tjänstgjorde huvudsakligen i de tätare orterna i svensktalande trakter.⁹ Det var här som Z. Grapes initiativ bildar en vändpunkt i finnbygdens skolhistoria. Hans framställning till kungl. maj:t den 6/11 1873 angående statsanslag för folkskoleväsendets utveckling i finnbygden omfattade följande: att statsanslag beviljades för inrättandet av ett lärarseminarium för de finsktalande församlingarna, att statsanslag måtte utgå för befrämjande av skolväsendet i finnbygden samt att lärarna i finskspråkiga församlingar tillerkändes ett statligt lönetillägg av 150 kronor. Härutöver yrkade han på att tjänliga läroböcker och skolmateriel för de finsktalande skolorna skulle anskaffas. 1874 års riksdag ställde ett förslagsanslag av 12.000 kronor till kungl. maj:ts förfogande för ifrågavarande ändamål, vilket anslag årligen utgick under c:a 40 år under beteckningen "Förslagsanslaget till främjande av folkundervisningen bland de i rikets nordligaste trakter bosatta finnar". Detta statsanslag, som under de följande decennierna kom att bli av den allra största betydelse vid utformningen av folkskoleväsendet i finnbygden, höjde riksdagen vid förnyade framställningar upprepade gånger: 1889 till 25.000 kr, 1893 till 45.000 kr, 1906 till 90.000 kr, 1911 till 150.000 kr, 1915 till 225.000 kr och 1918 till 300.000 kr. På förslag av 1919 års finnbygdssakkunniga ändrades beteckningen till "Förslagsanslaget till folkundervisningens befrämjande i rikets nordligaste gränstrakter" samtidigt som anslaget höjdes till 425.000 kronor.¹⁰

Som ett viktigt resultat av Z. Grapes initiativ var tillkomsten av Haparanda seminarium, vars ursprungliga uppgift var ej blott att utbilda lärare för småskolor utan jämväl att råda bot på den stora lärarbristen i samtliga skolformer i finnbygden. Seminariets stif-

⁹ Folkskolinspektörernas ber. 1869—71.

¹⁰ Betänkande och förslag rörande folkskoleväsendet i de finsktalande delarna av Norrbottens län, s. 78.

telseurkund är kungl. maj:ts brev den 29/5 1874. De flesta examinerade lärare, som under sista årtiondena på 1800-talet tjänstgjorde i finnbygdens folkskolor, hade fått sin utbildning vid detta seminarium.

I början av 1880-talet börjar terminsuppdelningen vara genomförd i finnbygdens folkskolor. Visserligen klagas över att föräldrarna icke hålla barnen i skolan i början av höstterminen och i slutet av vårterminen under motivering, att dessa måste arbeta hemma. Ett intressant försök gjordes bl. a. i Hietaniemi genom att avkorta vårterminen med en månad och införa en tredje sommartermin. Försöket synes dock ej ha gett tillfredsställande resultat, varför man snart övergick till den gamla ordningen. Den dagliga lästiden i skolorna var begränsad till 6 tim. under den ljusa årstiden och till 4—5 tim. under vinterperioden.

Vad undervisningsämnen beträffar, upptog kristendomsundervisningen — relativt sett — den största tiden. Modersmålsundervisningen säges ännu vara ”långt ifrån tillfredsställande”. ”Vid sista inspektionen”, anför inspektören, ”befanns innanläsningen (inom hela inspektionsområdet) vara *god* i 6 skolor, *försvarlig* i 36 och i 20 mer eller mindre *dålig*”.¹¹ Z. Grape anser mycket i detta nedslående resultat bero på lärarnas förkastliga metoder. Inom de finsktalande församlingarna användes omkring 1870 följande läroböcker: Länkeläs' Läsebok, Barths bibl. historia, nya Testamentet och event. Berlins naturlära, som — där den användes — fick tjänstgöra som kunskapskälla vid undervisningen i samtliga orienteringsämnen.

Angående undervisningsmetoderna meddelar folkskolinsp., att ”mekanisk utanläsning... kan sägas fortfarande vara det vanligaste undervisningssättet. Endast sällan förekommer ordentlig förklaring af lexorna... något som jag icke heller kunnat påyrka, då läraren dertill befunnits oförmögen”. Vid rättstavning och rättläsning användes allmänt stavningsmetoden och nybörjarundervisningen bedrevs ibland med tillhjälp av monitörer.

Mot det föreskrivna kravet på företeende av avgångsbetyg från folkskolan vid intagning i nattvardsskolan har folkskolinspektören den rimliga invändningen, att så länge ej alla barn har tillgång till

¹¹ Folkskolinspektörernas ber. 1867—71.

skolundervisning, kan bestämmelsen ej tillämpas. Han ifrågasätter rent av ändamålsenligheten i ett sådant lagbud och anser det bättre, om uppvisandet av genomgången skolkurs kunde uppställas som villkor för åtnjutande av vissa medborgerliga rättigheter. ”Blefve det t. ex. genom lag stadgad”, skriver han, ”att ingen yngling får antagas till undergående af de årliga beväringsofningarna, med mindre än att han antingen i offentlig skola eller på annat sätt förvärfvat sig de kunskaper, som folkskolestadgan för hvarje undersåte föreskrifver såsom minimum, så skulle icke allenast ordentlig afgangspröfning ifrån skolorna, utan ock en jämnare skolgång deraf blifva en nödvändig följd”. Tydligt var tidsandan då en annan än i vår tid.

Efter Z. Grapes fränfalle uppehöll kyrkoherden i Karesuando *Frans Wilhelm Lidström* folkskolinspektörstjänsten under tiden 1874—76. I dennes inspektionsberättelse återupprepas samma klagomål över föräldrarnas likgiltighet för skolan och barnens skolgång, saknaden av skolor m. m., som framförts tidigare. Särskilt anmärkes, att undervisningen i Jukkasjärvi var ”i högsta grad vanskött”.

Under Lidströms tid började de ökade landstings- och statsbidragen att göra sin verkan, även om småskolornas antal icke ökades i den grad, som man haft skäl att vänta. Sockenmännen ville ej öka sina utgifter för folkskolan. År 1876 erhöles första gången statsbidrag till skolbyggnader i finnbygden bl. a. 2.500 kr till skolbyggnad i Täreändö och 2.000 kr till fyra mindre skolbyggnader i Karl Gustav.” Samma år utkom på statens bekostnad troligen den första läroboken med parallelltext på finska och svenska, nämligen Luthers lilla katekes med Lindbloms förklaring, övers. av fil. dr G. W. Bucht i Haparanda. Dittills hade endast finskspråkiga läroböcker begagnats vid undervisningen med finsktalande barn. Ferd. Ahlmans ’Ruotsin kielen alkeiskurssi’ (Nybörjarkurs i svenska språket), vars 1:a upplaga utkom 1873, blev dessutom den första läroboken i svenska språket i finnbygden”.¹²

Fr. o. m. 1877 indelades Norrbottens län i tre inspektionsområden: 1. Västerbottens fjärde kontrakt med församlingarna Nederorneå-Haparanda, Karl Gustav, Hietaniemi, Övertorneå, Korpi-

¹² W. Snell, *ibid.* 21 o. f.

lombolo, Pajala, Karesuando och Jukkasjärvi, 2. Västerbottens andra och tredje kontrakt med undantag av Gällivare och Jokkmokks pastorat samt 3. de södra lappmarksförsamlingarna. Till förstnämnda inspektionsområde förordnades för åren 1877—78 t. f. föreståndaren för Haparanda seminarium fil. dr *Gustaf Wilhelm Bucht*. Till folkskolinspektör i södra lappmarksdistrikten, till vilka Gällivare församling hörde, förordnades för samma tid kyrkoherden i Jokkmokk *J. Laestadius*.

Bucht var tornedalsbarn, son till kyrkoherde H. Bucht i Karl Gustav och väl förtrogen med befolkningen och landsändans förhållanden. Som pedagog verkade han ej blott som seminarielärare först i Haparanda och senare vid folkskoleseminariet i Härnösand, där han fr. o. m. 1879 tillträdde rektorstjänsten, utan även som översättare av läroböcker till finska. Förutom ovan nämnda katekesöversättning utgavs följande läroböcker med parallelltexter efter Buchts översättning: Erslevs Lärobok i geografi (1880) och L. G. Lindbloms Räknekurs för småskolor och folkskolor (1885). C. T. Odhners Lärobok i fäderneslandets historia, som senare omredigerades av J. P. Wallin och som torde ha tidigare utgetts på svenska och finska av komminister Sjöding i Hietaniemi.

Bucht efterträddes som folkskolinspektör av hans efterträdare vid seminariet i Haparanda seminarieföreståndare *Oscar Liljebäck*, även han ortsbo. Under hans tid (1878—80) utkom vår första normalplan, som föreskrev uppgörandet av läroplan och läsordning för varje skola och fastställde minimikursfordringarna för olika skolformer. Trots allvarliga försök att tillämpa dessa i finnbygden skola fanns föga utsikter till ett lyckande framför allt till följd av ojämn skolgång, bristfälliga skolor, kristendomsundervisningens bedrivande på bekostnad av övriga läroämnen och den redan då påbörjade dragkampen mellan finska och svenska språken vid undervisningen.

Snart visade det sig att även den senaste reduktionen av inspektionsområdets ytvidd var alltför knappt tilltagen. Från nyåret 1881 avskildes därför Karesuando och Jukkasjärvi till eget inspektionsområde med pastorsadjunkten i Gällivare *Isak Johansson* som förste folkskoleinspektör. Visserligen skedde en viss återgång till den gamla indelningen, då under hans nästa inspektionsperiod 1882—86 till nyssnämnda område lades de södra lappmarksförsamlingarna i

länet jämte Gällivare pastorat. Först under perioden 1887—92 bildade de tre lappmarksförsamlingarna i finnbygden Karesuando, Jukkasjärvi och Gällivare eget inspektionsområde med kapellpredikanten i Tärändö *J. P. Wallin* som inspektör. Därmed är vi emellertid inne på nästa period.

En översikt över skolväsendets utveckling i finnbygden under 70-talet framgår av till folkskolinspektörernas berättelser åren 1877—81 fogade tabellen (sid. 274) över skolornas antal m. m. vid slutet av år 1880.

Av de inom fjärde kontraktet befintliga skolpliktiga barnen besökte knappt 44 % skolan, och inom Jukkasjärvi och Karesuando var besöksfrekvensen blott 30 %. I dessa är medräknade även de, som visserligen var inskrivna men vanligen uteblivna, varför den verkliga närvaroprocenten var vida lägre. Som jämförelse kan nämnas, att motsvarande siffra i tredje kontraktet d. v. s. den svensktalande delen av länet 1880 var 68 % och i hela riket c:a 88 %, alltså en avsevärd skillnad. Bland de närvarande barnen i finnbygden medräknas även sådana, som besökte de flyttande skolorna. Då de fasta skolornas antal endast var 19, därav blott 10 folkskolor, medan de flyttande skolornas antal var 23, vilka ambulerade mellan 2—3 stationer och som meddelade undervisning några få veckor eller någon månad om året på var station, kan man förstå, att blott c:a hälften av de 44 % i skolorna inskrivna barnen kunde erhålla verklig folkskolundervisning.

Ökningen i folkskolornas antal inom området under 70-talet bestod endast i att Nedertorneå och Gällivare hade ändrat den flyttande folkskolan till fast, varjämte 1 flyttande folkskola hade tillkommit i Övertorneå. De fasta småskolornas antal hade ökat med 5 och de flyttande småskolornas med 16. Ej ens de tillkomna 5 fasta småskolorna kunde anses vara av typ 1858 utan hade karaktären av ersättningskolor för folkskolan. Enligt folkskolinspektörens uppgifter hade endast 2 nämligen Haparanda och Matarengi folkskola småskoleavdelningen som underlag för den egentliga folkskolan. Samtliga alla övriga eller 29 småskolor, av vilka 22 var ambulerande, måste rätteligen betecknas som ett slags bristfälliga mindre skolor av typ 1853 med klasserna 1—3, såvida man alls kunde tala om någon klassindelning. Det heter nämligen, att "i småskolan genomgås en kurs, som mer eller mindre går utöver

Skolväsendets tillstånd i finnbygden 1880.

Församling	Yrvidd i km ²	Antal invå- nare	Antal barn		Skolor						Antal		
			Skolplik- tiga	I skolan inskrivna	Fasta folksk.	Flyttande folksk.	Fasta småsk.	Flyttande småsk.	S:a	Lärare	Skolhus		
Haparanda stad	140	1028	151		1		1		1		2	2	2
Nedertorneå	430	2370	347		1				3	1	5	5	1
Karl Gustav	442	2294	319		1					3	4	4	1
Hietaniemi	770	2009	367	1247	1					3	4	4	1
Övertorneå	1741	2942	542		1	1			1	3	6	6	2
Korpilombolo	1535	1414	219		1				2	2	3	3	1
Pajala	6134	3830	632		1					3	6	6	2
Jukkasjärvi	14136	Inga säkra			1				2	3	6	6	1
Karesuando	6531	tillgäng- liga uppg.	147		1				2	2	3	3	3
Gällivare	16973				1						3	3	3
(1 lapps. o. 2. flyttande lapp- kateketsk.)											6	6	—
	505511	15887	2577		10	1	9	22	42	42	42	42	14

(excl. lapp-
marksförs.)

småskolans uppgift".¹³ Normalplanens (1878) bestämmelser kunde ej tillämpas. Det relativt stora antalet tillkomna nya skolor under ifrågavarande decennium är följaktligen icke något direkt mått på skolväsendets förbättring. De av staten och landstinget anslagna bidragen gjorde dock, att inrättandet av nyss nämnda skolor icke kom att i nämnvärd grad betunga socknarnas ekonomi.

Undervisningens halt var naturligtvis ej enbart beroende av skolformernas bristfällighet utan även av andra faktorer. En viktig sådan var lärarnas kompetens. I de 10 folkskolorna hade man i allmänhet lyckats förvärva vid folkskoleseminariet i Härnösand utexaminerade lärarkrafter. Men i småskolorna framför allt i de flyttande finner man talrikt personer med titeln "ynglingen", "bondedottern", "inhysesshjonet", "backstugusittaren" m. m. För att anskaffa lärare för småskolor och mindre skolor (eller som de längre fram börja kallas "mindre folkskolor") hade landstinget åren 1877—79 anordnat de ovan nämnda seminariekurserna med 8 månaders utbildningstid motsvarande dem, som föreskrevs i folkskoleseminariernas första klass. Tyvärr var det knappt någon från dessa kurser som sökte sig till finnbygden, där tjänstgöringen krävde kunskap i finska språket. Finnbygdens skolor var hänvisade till mindre kvalificerade lärarkrafter. Sedan emellertid seminariet i Haparanda 1875 kommit i gång, började man så småningom erhålla därifrån utexaminerade. Visserligen var utbildningstiden till en början endast ett år. Och med den bristfälliga skolunderbyggnad, som de inträdande hade, kan man ej förutsätta, att dessa nyutexaminerades pedagogiska förutsättningar var så betydande. Ibland finner man bland de anställda beteckningar "eleven vid Haparanda seminarium", vilket väl får antagas betyda, att vederbörande ej avslutat sin kurs eller också att han avvikit från seminariet. Elevantalet vid seminariet var också obetydligt. Av de 14 inträdessökande, som första året inskrevs, synes endast 5 efter examinas avläggande ha ägnat sig åt lärarkallet. Den ringa avlöning, som bestods dessa lärare, vanligen 100—200 kr per år, var ej heller lockande. Många av dessa fick för sitt uppehälle anskaffa biinkomster genom dagsverkssysslor. Utbildningen vid seminariet undergick en viss förbättring, sedan lärokursen 1877 förlängdes

¹³ Folkskolinsp. ber. om folkskolorna i riket 1877—81.

till 2 år för att längre fram genom nådigt brev den 9/8 1884 förlängas till 3 år. Denna sista förlängning av utbildningstiden var huvudsakligen motiverad av svenska språkets införande som undervisningsspråk i finnbygdens folkskola.

Undervisningsspråket i finnbygdens samtliga skolor var ännu 1880 finska språket. Ett undantag utgjorde Haparanda stads folkskola, där som en följd av talrika svensktalande borgare i staden svenska införts som undervisningsspråk. Naturligtvis användes finskan som hjälpspråk. Tidigare hade man även här meddelat undervisningen på finska, även om de svensktalande barnen fått särskild undervisning på sitt modersmål. Den förste läraren i stadens folkskola måste avskedas, bl. a. därför att han ej fullt behäskade finska språket. Uppgiften i visitationsprotokollet från Nedertorneå 1886, att undervisningsspråket i församlingen alltsedan 1867 var svenskan, är antingen fel eller också avser det endast Haparanda stad. Emellertid började man vid här ifrågavarande tid så smått införa svenska språket som ett läroämne i folkskolan och längre fram även i en del fasta småskolor. Ursprungligen anslogs ett par timmar i veckan för ändamålet. Tidigare torde detta skett i Hietaniemi som en följd av de goda erfarenheter, som den från sin tjänst avsatte komministern C. G. Wikström enligt egen uppgift gjort i sin privata skola på 60-talet. Initiativet till införandet av undervisning i riksspråket utgick från domkapitlet i Härnösand, men även en del av de mera insiktsfulla sockenborna förstod att uppskatta betydelsen av kunskap i svenskan, som ju var det officiella språket i det kommunala livet. Ännu var det naturligtvis ej fråga om svenska språket, som ett obligatoriskt ämne. Allt var på frivillighetens grund, men tanken på undervisning i riksspråket omfattades av många med intresse.

Någon *fortsättningsskola* fanns ännu ej inom området. Förhållandet mellan den egentliga folkskolan och småskolan hade ännu ej allmänt kunnat ordnas, och även de tvenne folkskolor, där småskolan utgjorde ett underlag för folkskolan, hade ej nått den utveckling, att bestämmelserna om avgångsprövning kunnat tillämpas. Endast i Övertorneå hade man gjort ansatser att försöka med ett slags fortsättningsskola på eftermiddagarna, men försöket

hade stött på svårigheter att anskaffa elever. Undervisningen var planlagd att omfatta finska, svenska, räkning, historia, geografi och sång.

Fullständig klassundervisning enligt bestämmelserna i föreskrifterna för folkundervisningen hade man före 1880 icke allmänt kunnat genomföra i finnbygdens folkskolor. Den enda folkskola, där sådan praktiserades, var Haparanda folk- och småskola. I övriga folkskolor uppdelades eleverna i 2 à 3 grupper, som samtidigt undervisades av läraren. Klassindelningen var ett slags läxlagsindelning, som icke alltid följde årsgrupperna. "För att i någon mån," heter det, "kunna öfvervinna de svårigheter, som blifva en följd deraf, att samma lärare nödgas undervisa samtidigt skolans 2, 3 och 4 klasser, har i några skolor vidtagits den åtgärden, att indela läroböckerna i kurser, der mindre fordringar upptagits för de mindre än för de större barnen. Härigenom har den fördelen vunnits, att alla klasserna få samtidigt undervisning i samma ämne".¹⁴ Tydligt hade man här redan använt sig av ett slags undervisning med koncentrisk kurser. Då emellertid lämpliga läroböcker saknades, måste denna undervisning ha mött stora svårigheter.

I de s. k. småskolorna (egentligen "mindre skolor") som ju utgjorde huvudparten av finnbygdens skolor, var situationen ännu sämre. Därom anför folkskolinspektören 1881: "I en småskola med oexaminerad lärare hade läsordningens följande helt och hållet uppgifvits, och vid inspektionstillfället var läxlagen nästan lika många som de läsande barnen". I de flesta övriga småskolor var nog förhållandena knappast bättre. Orsakerna härtill låg i den ojämna skolgången. Barnen avbröt sin skolgång, när de så behagade, och först innan nattvardsläsningen började, inställde de sig något så när regelbundet. Det omtalas även, att en del barn besökte skolan endast ett par dagar i veckan. Det var ej heller ovanligt, att barn återsändes från nattvardsläsningen tillbaka till skolan för att förkovra sitt vetande. Med kännedom om nattvardsskolans små fordringar vid denna tid kan man lätt föreställa sig barnens skolunderbyggnad.

Vid de flyttande småskolorna var tillståndet allra sämst. Tidi-

¹⁴ Ber. om folkskolorna i riket 1877—81.

gare hade dessa skolor flyttat mellan ända till 6—8 stationer. Omkring år 1880 synes stationernas antal i allmänhet ha minskats till 3. Men förbättringen var mer skenbar än verklig. Där om anför folkskolinspektören: "Visserligen äro icke rotarna för året fler än tre; men det derpå följande året visas läraren kanske till tre andra rotar, och det derpå följande året likaså, hvarföre han endast efter långa mellantider återkommer till samma stationer."

I berättelserna och övriga uppgifter redovisas en grupp av barn, som "undervisas i hemmen". Antalet barn, som saknade all skolundervisning och fick nöja sig enbart med denna "hemundervisning", vilken motståndarna till en allmän folkskola ville slå vakt om som en oerhörd viktig tillgång i folkuppfostran och undervisningen, var 1880 i fjärde kontraktet d. v. s. älvdalsförsamlingarna 47 % av samtliga skolpliktiga barn. I tredje kontraktet, som omfattade största delen av Norrbottens svensktalande område, var motsvarande siffra 28 % och i hela riket 6,8 %. Folkskolinspektörernas uppfattning om detta slag av undervisning framgår av påståendet, att den endast var en täckmantel för saknaden av all undervisning. Visserligen kan inte förnekas, att de mera ansvars-kännande hemmen försökte bibringa sina barn någon läsfärdighet och en smula katekesrabbel. Men det fanns också en stor numerär av barn, tillhörande denna grupp, som aldrig lärt sig någon läskunnighet. Detsamma omvittnar skolrådsordförandena, som vid sina husförhör säger sig ofta kommit till "sorglig erfarenhet" härom.

Skolförhör jämlikt cirk. 1864 synes ej alls ha förekommit, ej heller roteförhör. Särskilda avgångsprövningar och meddelandet av avgångsbetyg hade man enligt folkskolinspektören försökt endast i Övertorneå, men någon utexaminering enl. § 47 hade knappast förekommit. I otaliga fall hade man, om stadgeenliga fordringar ställts, ej ens § 48 kunnat komma ifråga. Och detta gällde områdets bästa folkskola.

Vad *läroämnena* och *undervisningsmetoderna* beträffar, är uppgifterna av kyrkoherden i Övertorneå *P. O. Grape*, som under tiden 1881—1901 tjänstgjorde som folkskolinspektör i fjärde kontraktet, relativt upplysande. Då det kan vara av ett visst intresse att veta, vad man vid denna tid i dessa bristfälliga skolor sysselsatte sig med, bör några ord härom nämnas.

Skolans huvudämne var biblisk historia och katekes. Skolan betraktades från prästerskapets sida huvudsakligen som en förberedelse för nattvardsundervisningen. Visitationsprotokollen vittna tydligt härom. Några uppgifter om andra kunskaper än i kristendom förekommer ej innan försvenskningensperioden börjar, då t. o. m. nyssnämnda mål fick vika för kravet på kunskaper i riksspråket, varom närmare i det följande.

Vid undervisningen i modersmålet (finska) användes i allmänhet bokstavsmetoden. "Endast i några få skolor", heter det, "begagnas den s. k. ljud- och skriv-läsemetoden", vilket dock torde ha gällt de svensktalande trakterna. För att vinna tid hade man i några skoldistrikt uppställt som villkor för intagning i skolan, att barnen hemma lärt känna bokstäverna och kunde stava enstaviga ord. I många skolor i finnbygden levde detta krav ännu i sekelskiftet. Åtgärden var i viss mån enligt vårt sätt att se icke pedagogisk men väl praktisk, ty därmed tvingades hemmen att bibringa barnen en viss läsfärdighet. Angående resultatet av läsundervisningen i skolorna meddelar folkskolinspektören, att innanläsningsfärdigheten 1880 "endast i några få skolor är öfverhuvud god, deremot i de flesta medelmåttig och till och med långt under medelmåttan". De mest använda läseböckerna var samma, som omnämnts i redogörelsen för förhållandena 1870.

Undervisning i svensk historia och geografi påstods också ha förekommit, men torde detta ha inskränkt sig till innanläsning. Det framhålles också, att i brist på läroböcker måste denna undervisning ske endast "muntligen". Samma gällde undervisningen i naturlära, varför också "barnens kunskaper häri äro ganska ringa".

Övningsämnena upptogs visserligen på läsordningen, men undervisningen i dessa var minimal, om den alls förekom.

Som nämnts, hade undervisningen i svenska språket börjat införas som ett frivilligt ämne i en del skolor, varom det heter i redogörelsen: "Allenast lärjungar i de öfre klasserna få deltaga i denna undervisning. Först öfvas innanläsning och sedan öfversättning av enstaka ord och kortare satser, samt skrifning av ord och meningar". Att man härvid använde sig av den vanliga inlärningsmetoden i främmande språk, som allmänt förekom i högre skolor, är ingenting att anmärka på. Även sedan man genom införandet

av den helsvenska samtalsmetoden uteslutit finska språket från skolans läsordning skulle översättningen haft sin mission att fylla.

Räkning och skrivning förekom såsom läroämnen i folk- och småskolor. Med "skrifning" avsågs ej uppsatsskrivning eller rätt-skrivning utan framför allt välskrivning, varför, som folkskolinspektören anmärker, "barnen ock äro temligen svaga i språkets behandling". Med "språket" menade man helt naturligt folkets modersmål finskan. Till följd av att inga av lärarna i folkskolorna fått någon handledning i behandlingen av finska språket i skrift, kunde de naturligtvis ej stå till tjänst med undervisning häruti. När man ofta längre fram talar om det dåliga resultatet i den finska undervisningen, måste man komma ihåg, att lärarna i dessa skolor själva saknade all utbildning för bedrivande av sådan undervisning. Utantilläsningen ur läroböcker i kristendom kunde de bedriva, men handledning i språkets muntliga och skriftliga behandling var de icke mäktiga i. Den muntliga undervisningen med finska som undervisningsspråk och inlärandet av bibelns och katekesens språk gav dock en viss finskspråkig underbyggnad för den tidens ungdom i finnbygden, och sedan den nått en mogen ålder, kunde den t. o. m. tillgodogöra sig den fåtaliga finskspråkiga litteraturen, som fanns att tillgå. Språket blev naturligtvis starkt påverkat av den religiösa litteraturen, varför också en finskspråkig författare på 1920-talet karakteriserade tornedalsdialekten på den svenska sidan om älven som "terveysdämelinen raamatunkieli" (kärnfriskt bibelns språk). Med finska språkets uteslutande från skolorna har emellertid finska språket i svenska Tornedalen helt och hållet släppt förankringen i det finska skriftspråket.

Vad *skollokalerna* omkring 1880 i finnbygden beträffar, kan man säga, att tillståndet var föga ljusst. År 1870 fanns inom hela området endast 8 skolhus, medan 14 skolor fick hålla sig till förhyrda lokaler, som var under all kritik. År 1880 var antalet skolhus 14, varemot 28 skolor arbetade i hyrda lokaler. Sedan kommunerna började erhålla stats- och landstingsbidrag, hade inrättandet av småskolor underlättats. Men ifråga om skolhusbyggen, som ju krävde avsevärda ekonomiska uppoffringar av kommunerna själva, var motståndet på kommunalstämmorna benhårt. Längst i detta motstånd torde Pajala sockenmännen gått, då de under c:a 25 års tid från stämmans beslut att bygga lyckades att genom remisser,

framställningar till kungl. maj:t, överklaganden och andra saboterande åtgärder förhålla skolhusets färdigställande. I finnbygden hade följaktligen c:a 19 % av samtliga skolor egna skolhus, medan t. ex. i länets svensktalande trakter (3:e kontraktet) hade av 132 skolor 64 egna sådana d. v. s. c:a 50 %. Landsändans efterblivenhet även i det fallet framträder bjärt.

Som ett slutomdöme angående finnbygdens folkskola omkring år 1880 kan man säga, att dess utveckling ännu ej nått det stadium, som folkskolan längre neråt landet nått 20 år tidigare. Folkskolan här var ännu i ett vardande.

XIV. OLIKA SLAG AV FOLK- OCH SMÅSKOLOR

I det föregående har redan omnämnts olika slag av folk- och småskolor, varvid terminologien ofta är tänjbar och obestämd även i officiella handlingar. En kort översikt över denna fråga torde därför här vara på sin plats.

I 1842 års folkskolestadga skiljer man endast på två slags skolor, som benämnas "*folkskolor*" och endast "*skolor*". Först i kungl. kung. den 29 sept. 1853 omnämnes även "*mindre skolor*", varjämte även begreppet "*mindre folkskola*" förekommer. Dessa "*mindre skolor*" fick inrättas i glest befolkade trakter, där egentlig folkskola med behörig lärare jämlikt 1842 års stadga ej kunde inrättas. Detta medgivande förekommer sedan såväl i 1882 års och 1897 års folkskolestadgor. Självklart ansåg man ursprungligen detta medgivande vara av tillfällig karaktär, vilket tydligt framgår av 1878 års "normalplan för undervisningen i folkskolor och småskolor" (vår första normalplan), där det heter: "Då s. k. *mindre skolor*, i vilka barn, tillhörande både folkskolan och småskolan, undervisas av samma oexaminerade lärare eller lärarinna, icke kunna betraktas som normal skolform, äfven om dessa skolor på flera ställen . . . måste tillsvidare bibehållas och möjligen kunna nödortföttigt fylla behovet av undervisning i folkskolans minimikurs, har icke för dem någon särskild läroplan uppställts."

Denna skolform kom emellertid att av ekonomiska skäl få sådan utbredning, att den t. o. m. hämmade inrättandet av egentliga folkskolor, varför man upptog den i 1889 års normalplan som särskild litt. och fastställde för den en särskild lärokurs, som sedan inflöt i 1900 års normalplan, där den lydte under beteckningen "*mindre folkskola*". Ibland kallades den även "*ersättningsskola*" i betydelsen, att den ersatte en egentlig folkskola. Utvecklingen av denna skolform till en verklig folkskola har vanligen varit följande.

I glest bebodda trakter utanför kyrkbyn, där den fasta folkskolan hade sitt säte, inrättades en mindre folkskola som hjälp för hemundervisningen. Till lärare fick man taga någon lämplig för annat arbete oduglig person. I början var denna skola flyttande mellan ibland ända till 9 stationer. Så småningom uppstod tvenne eller trenne sådana i församlingen, varvid stationernas antal kunde minskas till 3 à 4. När barnantalet växte i någon av utbyarna, övergick den flyttande mindre skolan eller som den i finnbygden oftast kallades *småskolan* till en fast sådan, dock ännu med okvalificerad lärarkraft. Ur dessa fasta mindre folkskolor växte så fram den egentliga folkskolan, varvid längre fram en småskola fick övertaga undervisningen av nybörjarna.

1853 års "mindre skola" var med all sannolikhet icke tänkt som en underbyggnad till den egentliga folkskolan utan som en ersättningsskola. Var den flyttande, kallades den en "roteskola". Först med kungl. kung. den 23 april 1858 tillkommer *småskola* i den bemärkelse, som vi uppfatta den. Därom heter det: "Sådana mindre skolor . . . må . . . till det antal, församlingen . . . finner behöfligt, inrättas i ändamål att det första förberedande kunskapsmättet för nybörjare må i dessa mindre skolor inhämtas, och att således de skolor, för hvilka enligt folkskolestadgan examinerade lärare erfordras, må företrädesvis hafva till föremål de mera försigkomna barnens undervisning".

Genom kungl. kung. den 11 dec. 1863 fixerades begreppet "*småskola*" närmare. Där heter det nämligen: "Där småskolor finnas, försedda med understöd av allmänna medel, må folkskolestyrelsen berättigas föreskrifva, att i den fasta eller ambulatoriska folkskolan i allmänhet endast sådana lärjungar böra emottagas, som redan kunna hjälpligt läsa innantill". Genom kungl. cirk. den 22 april 1864 uppdrogs åt domkapitlen att "vidtaga åtgärder för ordnandet av förhållandet mellan småskolan och folkskolan på ett ändamålsenligt sätt".

I kungl. cirk. den 31 dec. 1875 angående berättelsen om folkundervisningen omtalas tre slags skolor: *folkskolor*, *mindre folkskolor* och *småskolor*, vilka senaste skulle vara underlag för folkskolan. Men i 1878 års normalplan upptogs endast folkskolor och småskolor, varemot "s. k. mindre folkskolor" nämnes endast i förbigående. I såväl 1882 och 1897 års folkskolestadgor som i 1889

och 1900 års normalplaner fastställes däremot bestämda gränser mellan folkskolor, mindre folkskolor och småskolor.

I 1919 års undervisningsplan bibehålles ännu mindre folkskolan som en undantagsform jämsides med halvtidsläsande skolor för att slutligen försvinna i 1955 års undervisningsplan.

XV. DEN SVENSKSPRÅKIGA UNDERVISNINGENS TRÖSKELPERIOD

1. Folkskolan i finnbygden 1880—1886.

Med 1880-talet börjar en ny period i folkskolans utveckling i finnbygden. Diskussionen om denna gränsbygds ställning i vårt land hade börjat. Vårt lands uppmärksamhet riktades allt mer och mer på de politiska händelser, som skedde i Finland under den ryska regimen. När det 600-åriga bandet mellan Sverige och Finland slets, bekräftade och stadfäste *Alexander I* i egenskap av Finlands storfurste den 22 mars 1809 på lantdagen i Åbo i sin regentförsäkran landets religion och grundlagar samt ståndens och enskildas privilegier och rättigheter. Under de följande kejsarna *Nikolaus I* och *Alexander II* var samarbetet mellan självhärskarna och storfurstendömet relativt gott. Så småningom framträdde emellertid en del nationalistiska strävanden i Ryssland, vilka syftade till Finlands intimare förenande med det ryska riket. När *Alexander III* 1881 besteg tronen, skedde en del viktiga personalförändringar i riksledningen. Generalguvernören greve *N. Adlerberg* ersattes med greve *F. Heiden* (1881—97). Denne var en avgjord anhängare av de nationalistiskt-ryska strävandena, som ville inskränka Finlands konstitutionella ställning. Redan på 80-talet inleder den ryska pressen sina anfall mot Finlands särställning inom det ryska riket. Även i regeringskretsar förmärktes sympatier för dessa tankar. Den finska pressen svarade med bitterhet anfällen. Det är preludierna till den konstitutionella kamp, som kom att behärska det följande decenniet och in på det nya seklet.

En annan samtida fråga i Finland, som irriterade den svenska opinionen, var språkfrågans tillspetsning under 1880-talet. Fenno-manerna under Yrjö Koskinens ledning hade allt mer och mer in-

skränkt de tidigare inom förvaltningen dominerande svensktalandes privilegier till förmån för majoritetens finsktalande befolkning. Man uppfattade såväl i det svensktalande Finland som i Sverige detta som ett ingrepp i av grundlagarna garanterade rättigheter. Samtidigt som den svenska opinionen med varmt hjärta deltog i Finlands försvar för sina garanterade rättigheter, låg sympatierna på den svenska folkgruppens sida.

Inför dessa händelser och tendenser till undertryckningspolitik i Finland riktades även de svenska statsmakternas uppmärksamhet på den nordliga gränstrakten med dess finsktalande befolkning. Det enda land, som den svenska staten vid denna tid kunde tänkas vara hotat av, var Ryssland, vars påbörjade politik i Finland man betraktade som ett försök att framflytta den verkliga riksgränsen till Torneälven. Den allmänna uppfattningen ej blott i landet i övrigt utan även i gränsbygden var att på östra stranden av gränsälven började ryssens land. Naturligtvis var den under sekler uppmammade och genom historiens erfarenheter underhållna känslan hos vårt folk om Ryssland som ärkefienden allra livligast i en gränstrakt, där minnena från 1808—09 års krig var så färska. Under 1880- och 90-talet inpräglades denna uppfattning alltifrån småbarnsåldern i gränsbygdens ungdom. När fråga var om folket på andra sidan om älven, användes beteckningen "ryssar". Tidningspressen omkring sekelskiftet hade uppseendeväckande och alarmrande artiklar om sågfilarspioner, som förberedde anfall österifrån: Här gällde det att stå på vakt mot hunnernas planläggningar, och Karl XII:s hjältegestalt frammanades vid alla tillfällen mot en analkande fara. Kanske var det ej alltid så aktuellt för allmänheten neråt landet som för gränstrakternas befolkning, där man förberedde sig att emottaga fienden.

En av de första här tillgängliga handlingar som vittnar om behovet av större uppmärksamhet på gränstrakternas kulturella och ekonomiska anknytning till moderlandet, är landshövding P. H. Widmarks skrift "Underdåniga berättelser inefattande ekonomiska och statistiska upplysningar om Norrbottens län" den 9/1 1860. Där anföres angående gränsbygden bl. a. följande:¹

¹ P. H. Widmark, Underdåniga ber. inefattande ekon. o. stat. upplysn. om Norrbottens län, 1860.

"De omständigheter, hvilka jag nu haft nåden angifva, hafva hos mig väckt öfvertygelsen om nyttan och behovet, samt med afseende därå att orten utgör en gränsprovins, politiska vikten däraf, att från det allmännas sida anstalter vidtagas, för att bland det uppväxande släktet inom de finska församlingarna sprida nu saknad kännedom af svenska språket, och att för sådant ändamål deras folkskolor så mätte ordnas, att undervisning derstädes lämnas utom i finskan, äfven i svensk språkkunskap, så att i en framtid detta senare språk kan blifva, om ej allmänt rådande, åtminstone känt bland den finska folkstammen, på lika sätt som inom Arvidsjaurs socken, vid den derstädes af Svenska Missionssällskapet inrättade friskolan, vid hvilken 20 lapska barn årligen intagas, undervisningen meddelas både på lapska och svenska, och hvarigenom svenska språket i denna trakt bland lapparna erhållit en allmän utbredning. Börande jag icke stillatigande förbigå, att mycket är beroende af en nitisk stiftstyrelse samt församlingens prästerskap och skolstyrelser att verka för folkskoleväsendets ordnande i alla delar af länet, men förnämligast inom de öfre finska församlingarna . . ."

Tanken på finnbygdens försvenskning var väckt och började gro. Finnbygdssakkunniga refererar en broschyr från 1873 av en anonym författare, "där det klagas bland annat över, att svenska statens undersåtar av finsk och lapsk stam i mer än ett avseende behandlades som samhällets styvbarn. I långliga tider tyckes de och deras behov vara rent av bortglömda, och det vore i detta fall karakteristiskt sakförhållande, att man i den följd av berättelser över folkskoleinspektionen, som då fortgått sedan förra årtionden, nästan förgäves sökte några upplysningar om folkundervisningen för denna del av landets medborgare, liksom ock att den från ecklesiastikdepartementet utgångna officiella skolstatistiken tege som muren om dessa förhållanden. Staten hade, kort sagt, enligt nämnda författares åsikt dittills gjort oförsvarligt litet för sina lapska och finska undersåtars behov av skolundervisning, gudstjänst och administration".²

Som tidigare nämnts hade landstinget i Norrbottens län år 1874 ingripit i att bistå kommunerna med ekonomiskt bidrag till lärarnas avlöningar vid småskolorna. År 1875 tillsatte samma landsting en skolkommitté, som fick till uppgift att med uppmärksamhet följa folkundervisningen inom länet och föreslå de åtgärder, som kunde anses nödvändiga för befrämjandet av dess utveckling.

² Betänkande o. förslag rörande folkskoleväsendet i de finsktalande delarna av Norrb. län, s. 69.

Kommittén föreslog 1884, att det förut utgående landstingsbidraget av 150 kr per lärare skulle nedsättas till 50 kr, varpå landstinget gick en medelväg och nedsatte anslaget till 100 kr. Men K. B., som ansåg hela beslutet om anslag för ifrågavarande ändamål lagstridigt, vägrade att stadfästa detsamma, varför landstingsbidraget i fortsättningen uteblev. Så snart detta blev bekant i församlingarna, uppstod ett våldsamt missnöje inom de skoldistrikt, som utökade skolornas antal i förlitande på att anslaget även i fortsättningen skulle utgå och till vilka skoldistrikt finnbygdsförsamlingarna hörde. I svensktalande trakter synes åtgärden ej medfört större komplikationer. Annat var förhållandet i finnbygdens skoldistrikt. Missnöjet där gick så långt, att beslut på kyrkostämmorna fattades om småskolors och mindre folkskolors indragning. Följande antal små- och mindre folkskolor indrogos 1884 och 1885:

Hietaniemi	3	småskolor,	
Korpilombolo	1	„	
Pajala	2	„	
Tärendö	1	„	S:a 7 småskolor
Karl Gusav	3	m. folkskolor,	
Jukkasjärvi	3	„	
Gällivare	3	„	
Övertorneå	4	„	S:a 13 m. folkskolor
Tillsamman		20 skolor	

Åtgärderna föranledde självklart folkskolinspektörens, domkapitlets och K. B:s ingripande. Domkapitlet ålade församlingarna att återupptaga arbetet i skolorna, men sockenmännen vägrade envist, varpå följde Konungens befallningshavandes vitesläggande, vilket överklagades. Endast Övertorneå skoldistrikt retirerade för domkapitlets påbud. Kungl. Maj:t hade naturligtvis ej skäl att ändra länsstyrelsen och domkapitlets beslut. I synnerhet utmärkte sig Hietaniemi i sin obstruktion. Under yttersta tvång kom äntligen alla dessa skolor med undantag av Gällivare 3 mindre folkskolor åter i gång under läsåret 1886/87. Folkskolinspektören, sedermera kontraktsprosten, P. O. Grape, vilkens inspektionsområde omfattade fjärde kontraktets älvdalsförsamlingar och vilken uppehöll inspektörstjänsten under tiden 1881—1901, fick använda sin yttersta uppfinningsrikedom att lugna de upprörda känslorna hos

sockenmännen, som ansåg sig lurade av myndigheterna att anlägga småskolor och mindre folkskolor med förespegling att utlovat bidrag även i framtiden utginge. Samma var förhållandet med folkskolinspektören i lappmarksdistrikten, kyrkoherden I. Jobansson, till vilkens inspektionsområde Gällivare, Jukkasjärvi och Karesuando hörde. Så småningom fogade sig emellertid församlingarna efter myndigheternas önskan.

Skolväsendets utveckling i finnbygden under tiden 1880—1886 framgår av tabellen å sid. 290, som anger antalet skolor m. m. i slutet av år 1866.

Ser man bort ifrån de 20 skolor, som nedlades till följd av landstingsbidragets indragning, finner man, att förbättringen i skolororganisationen under tiden 1880—86 lyser med sin frånvaro. Ökningen i antalet folkskolor är 2 och i småskolor och mindre folkskolor likaså 2. Med hänsyn till befolkningstillväxten kan man snarare tala om tillbakagång än framsteg. Att detta faktum icke kan tillskrivas någon försummelse i folkskolinspektörernas nitiskhet eller i myndigheternas släpphänthet framgår tydligt nog av skolråds- och stämmoprotokoll. Snarare har vi att söka orsaken i att sockenmännens inställning till skolan och folkundervisningen icke undergått någon förändring till det bättre. Av redogörelserna för de olika församlingarnas behandling av skolfrågorna framgår, att den villighet, som den tidens — och längre fram — officiella uppgifter om befolkningens i finnbygden stora uppskattning av skolornas utveckling anföres, sällan påträffas. Så helt med denna villighet var det ej heller i de svensktalande trakterna, ehuru förhållandena därstädes var åtskilligt ljusare.

Det har ofta framhållits såväl i tal som skrift i fråga om folkskoleväsendets utveckling i finnbygden, att först genom införandet av svenska språket som undervisningsspråk blev folkskolan en medborgarskola i denna trakt. Påståendet är i viss mån sofistiskt. Även om man icke bestrider, att det finns en viss sanning häri, måste man samtidigt poängtera, att denna utveckling icke skedde tack vare modersmålets undanträngande från folkskolans arbetsordning utan trots detta. Före de helsvenska statsskolornas inrättande från och med 1888 fanns här i verkligheten endast en synnerligen bristfällig början till en folkskola med vanligen blott en fast folkskola i varje församling och en del mindre folkskolor och småskolor, de

Folkskoleväsendet inom finnbygden 1886.

Skoldistrikt	Yrvidd i km ²	Folk mängd	Antal barn		Skolor						S:a	Antal	Närv. barn i % av skolpliktiga	
			Skolpliktiga	Inskrivna	Folksk.		M. folksk.		Småsk.					Skolor
					Fasta	Flyttande	Fasta	Flyttande	Fasta	Flyttande				
Nedertorneå	430	2392	335	244	1	4	1	1	1	6	6	1	61,5	
Haparanda stad	140	1206	183	153	1	1	1	2	2	2	2	1	69,5	
Karl Gusav	442	2208	418	140	1	1	1	3	4	4	4	1	30,0	
Hietaniemi	770	1971	404	142	1	1	1	3	4	4	4	1	28,0	
Övertorneå	1741	3078	613	436	1	1	1	3	4	4	6	2	47,6	
Korpilombolo	1535	1555	334	213	1	1	1	3	6	6	6	2	34,3	
Pajala	6134	3227	673	267	1	1	1	5	1	6	6	2	37,5	
Tärendö	1709	1128	224	98	1	1	1	1	3	4	4	1	3	
Jukkasjärvi	14136	6917	1076	?	1	1	1	1	4	4	4	1	3	
Karesuando	6531				1	1	1	2	3	3	3	3	3	
Gellivare	16943				2	2	2	2	4	4	4	3	3	
S:a	50511	23682	4260		12	1	5	20	5	3	46 ²	49	20	

flesta ambulerande med backstugusittare, inhysheshjon, halv vuxen skolungdom m. m. och andra för kroppsarbete odugliga som lärare utan några kunskaper och insikter i barnens undervisning. Låt oss kasta en blick på den "folkskola", som år 1886 fanns, alltså strax före statskolornas inrättande!

Som verkliga skolor kan man ej anse andra än de fasta sådana, av vilka inom finnbygden fanns endast 12 folkskolor, 5 mindre folkskolor och 5 småskolor. De övriga ambulerade mellan 3—6 stationer och på varje station lästes vanligen 3—5 veckor årligen. I de flesta av dessa fanns inga examinerade lärare. Den undervisning, som i dessa bestods, var som också folkskolinspektörerna och visitationsprotokollen vitsorda av ringa betydelse, då den bristfälliga kunskap i läsning, som under ett år meddelats, vid lärarens återkomst nästa år var bortblåst och undervisningen fick börja på nytt från första början. Om vi nu jämför det vida område, som här skulle bibringas de första grunderna i folkskolans läroämnen, med områden i södra Sverige, skall man kanske lättare inse folkskolans ringa utveckling i finnbygden. Området ifråga omfattar c:a 505 kv. mil. Det motsvarar ungefär landskapen Skåne, Halland, Blekinge och Småland. Sprider vi inom detta område de skolor, som fanns i finnbygden, komme på vart och ett av dessa landskap 3 folkskolor och 2 1/2 små- och mindre folkskolor samt därutöver c:a 6 flyttande mindre folkskolor och småskolor, vilkas betydelse

Anm. till tabellen å sid. 290.

¹ Siffrorna i folkskolinspektörens ber. rättade enl. senare uppgifter.

² Under 1884—85 beslöt skoldistriktet, som ovan nämnts, att bland de då befintliga 36 småskolor och mindre folkskolor indraga 20 st, varför endast 16 sådana återstod. Under 1885—86 återupptogs arbetet i 17 skolor, varemot 3 skolor i Gällivare skoldistrikt förblev nedlagda. Ovanstående tabell visar förhållandena då.

³ Om närvaroprocen ten i lappbygdens distrikt finns inget angivet. Men då i samtliga tre distrikt de inskrivna barnens antal uppgick endast till 56 % av de skolpliktiga och då folkskolinspektören klagar över den dåliga skolgången, får man antaga, att närvaroprocen ten måste ha varit synnerligen låg.

I tab. är icke medtagna följande skolor för den nomadiserande befolkningen:

Statens lappskolor	2 st
Kateket- eller nomadskolor	4 „
Femöresföreningens barnhem	2 „
Lannavaara barnem	1 „
S:a	9 skolor

för folkupplysningen man gott kan se bort ifrån. Härtill kom, att blott en ringa del av de skolpliktiga barnen kunde erhålla denna bristfälliga skolundervisning.

Som av tabellen framgår, var ännu c:a hälften av de skolpliktiga barnen utan någon som helst skolundervisning. I verkligheten var frekvensen av de skolbesökande barnen ännu mindre än av de i skolorna inskrivna.³ Medeltalet för dessa barn inom den egentliga finnbygden (älvdalsdistrikten), var c:a 44 % av de skolpliktiga. Inom inspektionsområdet Gällivare, Jukkasjärvi och Karesuando var motsvarande siffra snarare sämre. För jämförelse kan nämnas, att samtidigt var i de svensktalande delarna av länet drygt 73 % av de skolpliktiga barnen inskrivna i skolan. Skillnaden är tydligen avsevärd. Inom Tornedalens församlingar har knappast någon förbättring i skolbesöksfrekvensen sedan 1880 inträtt, medan siffrorna för lappmarksförsamlingarna stigit åtskilligt sedan nämnda år, vilket väl beror på inrättandet av *statens skolor* för samebarnen: en i Jukkasjärvi, en i Karesuando och en i Gällivare 1885. Därtill hade "Lapska missionens vänner" inrättat ett barnhem i Lanna-vaara. Även där inskrivna barn ingår i statistiken.

Mer än hälften av alla barn i finnbygden besökte alltså ingen skola. Om man från dessa undantar dem, som fick nöja sig med 3—5 veckors kurs per år i en ambulerande skola, återstår högst 10 % av alla skolpliktiga barn, som erhöll efter den tidens uppfattning verklig folkskolundervisning. Återstoden av de medräknade c:a 34 % fick under några veckor om året nöja sig med ett mekaniskt inlärande av bokstavstecknen och utantillrabbel av katekesstycken. Resten 44—47 % var utan skolundervisning eller handledning med undantag av den hjälp vid inlärandet av läsningen, som föräldrarna kunde ge, vilken enligt folkskolinspektörernas vittnesbörd var minimal. Att en sådan skola icke kunde medföra något tillfredsställande resultat, torde vara uppenbart. Orsaken låg följaktligen icke i undervisningsspråkets art utan i skolväsendets utveckling.

Beträffande skolgången synes ingen ljusning inträtt. Nedläggandet av de 16 skolorna (utom Övertorneå 4 skolor) medförde naturligtvis, att en stor del även av de i skolan inskrivna barnen ute-

³ Folkskolinspektörernas ber. 1882—86.

stängdes från möjligheterna till skolundervisning. I älvdalsförsamlingarna klagar folkskolinspektören över "att många barn börja sin skolgång så sent och dessutom besöka skolan så ojämnt, att de ej hinna avsluta sin folkskolekurs före fyllda 14 år", samt att många "utan aflagd afgangsexamen äro borta från skolan för att biträda i hemmen ända till året före konfirmationsundervisningen."⁴ Frånvarodagar, som redovisas är också betydande. Värst är förhållandena i Tarendö skoldistrikt, där skolförsummelserna i medeltal per barn belöper sig till hela 80,2 dagar per år, vilket betyder, att varje barn under en tredjedel av undervisningstiden var frånvarande från skolan. Om förhållandena i lappmarksdistrikten anför folkskolinspektör *I. Johansson*: "Värst har dock förhållandena... varit i Jukkasjärvi och Gällivare". Han klandrar vederbörande skolråd och tillsyningsmän, som "icke göra det ringaste för att förmå försumliga och liknöjda föräldrar att ordentligt sända sina barn till skolan. Den lindrigaste tillrättavisning af läraren har visat sig för somliga föräldrar vara en tillräcklig anledning att taga sina barn från skolan." Tydligen härskade här ingen tacksamhetskänsla för skolan utan betraktades den som ett — ej ens nödvändigt — ont. Vi får dock ej döma befolkningen för hårt, ty existensvillkoren var svåra, och det dagliga uppehållet går alltid före skolans förespeglningar om kunskapens makt, vilket ämbets- och tjänstemännen ej alltid förstå att leva sig in i.

Vad lärarna beträffar, finner man, att Haparanda seminariums verksamhet börjat bära frukt. Men även från folkskoleseminarierna i Umeå och Härnösand utexaminerade finner man i allmänhet i folkskolorna. Dessas utbildning för en finsk folkskola var emellertid minimal. Någon pedagogisk handledning för den verksamhet, som de fick övertaga, hade de aldrig fått. Inom älvdalsdistrikten fanns 1886 38 lärare nämligen 16 lärare och 22 lärarinnor. Av dessa tjänstgjorde 6 lärare och 4 lärarinnor vid folkskolorna, 9 lärare och 13 lärarinnor vid m. folkskolor samt 5 lärarinnor vid småskolor och därtill 1 lärare vid slöjdskolan i Haparanda.⁵ Vid folkskolorna hade alla utom en behörighet. Av vid småskolor och mindre folkskolor anställda fanns endast 2 som var oexamine-

⁴ Folkskolinspektörernas ber.

⁵ Sveriges off. stat. Undervisningsväsendet.

rade. I lappmarksförsamlingarna fanns 2 i Gällivare och 1 i Jukkasjärvi, som icke var utexaminerade från seminarium. En del av dessa lärarinnor hade utexaminerats från Mattisuddens småskoleseminarium med tvåårig kurs och en del från landstingsseminarierna med ettårig kurs. Enligt folkskolinspektörernas uppfattning stod de från Haparanda seminarium med dess treåriga kurs "bäst vuxna sitt kall".⁶ Att det emellertid ej alltid var så väl beställt med den pedagogiska dugligheten och den moraliska halten hos de lärare, som sökte sig upp till de finska församlingarna vittnar folkskolinspektörernas betygssättning: "Af inspektionsområdets 38 lärare och lärarinnor kunna med afseende på undervisningsskicklighet och duglighet att sköta skolan 8 förtjäna vitsordet med beröm godkänd, 20 godkänd, 7 försvarlig och 3 icke ens försvarlig". Enligt vårt sätt att se fanns det alltså bland dessa 38 lärare endast 8, som kunde anses vara förtjänt av normal betygssättning.

Skolornas organisation hade knappast undergått några förändringar sedan 1880. Folkskolan i Haparanda hade som då en B-form med två avdelningar, 2 årsklasser i vardera. Alla övriga folkskolor omfattade 4 klasser, samtidigt undervisade av samma lärare. Endast 3 folkskolor, i Haparanda, Övertorneå och Pajala, hade egentlig småskola till underlag. Vid alla de övriga folkskolorna hade 1858 års bestämmelser ännu ej praktiserats. I stället hade man vidtagit den anordningen, att de sista veckorna av vårterminen och de första veckorna av höstterminen, då de äldre barnen vanligtvis var upptagna av arbeten i hemmen, ägnades "huvudsakligen åt folkskolans första klass, som i regel motsvarade en småskoleavdelning". Under den övriga delen av läsåret undervisades alla fyra klasser samtidigt. Härav framgår, att i stället för den i gällande bestämmelser föreskrivna 6-åriga folkskolan hade man här en 4-årig sådan med ett slags periodläsning. Att under sådana förhållanden ens försöka fylla normalplanens föreskrifter var naturligtvis ej att tänka på. I finnbygdens skolor har varannandagsläsningen varit sällsynt. Under denna period meddelas emellertid, att "folkskolan i Nedertorneå omfattar 2 avdelningar, hvilka vechselvis besöka skolan varannan dag. Hvardera avdelning består av 2 årsklasser". Hittills synes detta varit enda undantaget från regeln.

⁶ Folkskolinspektörernas ber.

Folkskolinspektören ansåg emellertid, att denna anordning borde ersättas med en periodläsning.

Omkring 1880 var de flesta folkskolorna inom finnbygden av typen mindre folkskolor, som ersatte egentlig folkskola. Endast 5 av dem var fasta, de övriga 20 var ambulerande mellan 2 å 3 stationer. Dessa omfattade 3 å 4 årsklasser och stannade endast några veckor på var station.

Småskolornas antal var 8, varav 5 fasta. De ovannämnda 3 utgjorde underlag för folkskolan. De övriga 2 var i Karesuando och kunde närmast karakteriseras som mindre folkskolor. Småskolan i Haparanda omfattade två klasser, vardera undervisad av särskild lärarinna: alltså litt. a. I Övertorneå och Tarendö omfattade småskolorna tvenne årsklasser, samtidigt undervisade av samma lärarinna: alltså litt. b. De flyttande småskolorna däremot var av det mest primitiva slaget ofta utan behöriga lärarkrafter och utan kursbestämmelser.

Beträffande genomgångna kurser hänvisar folkskolinspektören i lappmarksdistrikten till tidigare avgivna berättelse, vilket väl får tolkas så, att någon ändring i då gällande förhållanden icke inträffat. Däremot anser folkskolinspektören i älvdalsdistrikten, att undervisningen under denna period "i väsentlig mån gått framåt". Därvid avser han dels förbättring i lärarnas kompetens och dels att normalplanens föreskrifter om klassindelning och kurser tillämpats. Naturligtvis får man med hänvisning till ovan redogjorda skolformer och arbetssätt taga påståendet med en viss försiktighet.

Bestämmelsen i 1882 års folkskolestadga om intagning av elever i folkskolan hade helt naturligt ännu icke slagit igenom, varför intagning skedde även under terminens lopp.

Angående föräldrarnas inställning till barnens skolgång har redan åtskilligt antytts. Ovan relaterade kontrovers med anledning av landstingsbidragets indragning omvittnar tydligt, att sockenmännens inställning till skolan icke var sympatisk. Inspektören i lappmarksdistrikten meddelar, att "medan oginheten i Karesuando varit i aftagande, har den deremot inom Jukkasjärvi och i synnerhet inom Gällivare gränsat till ett lidelsefullt motstånd". I de svensktalande distrikten däremot anges förhållandet vara "ganska gott". De enda skolformer, som vunnit samernas förtroende enl. folkskolinspektörens yttrande var kateketskolan. I älvdalsförsamlingarna

var sympatierna för skolan lika svaga. Detta är dock ej hela sanningen. Visserligen ansåg den laestadianska riktningen, som ju behärskade allmogen i Tornedalen, att skolans "världsliga ämnen" icke var lika nödvändiga som en religiös upplysning genom lekmannapredikanterna. Men man opponerade sig icke mot skolan som sådan utan mot att kommunen skulle vidkännas utgifter härför. Naturligtvis låg häri en viss ringaktning för folkupplysningen enligt folkskolevännernas tankegång. Men kan man fordra av en allmoge en värdesättning av en sak, som den aldrig gjort bekantskap med?

2. Svenska språket införes som läroämne i finnbygdens folkskola.

1880-talet utgör en övergångsperiod i finnbygdsfolkskolans historia. Det var ej enbart befolkningens envisa motstånd mot skolförbättringar, som förde statsmakternas och myndigheternas tanke på att inleda en ny utvecklingsväg för gränsbygdens skolväsen. Som ovan framhållits bidrog härtill andra vida starkare skäl icke minst politiska sådana. Landshövding Widmark hade redan 1860 i sin ovan nämnda skrift framkastat planen, vilken föranledde diskussion även i andra sammanhang, och hänskjutit den till domkapitlets övervägande. Hans tanke var en sund framtidstanke, som respekterade befolkningens modersmål, samtidigt som han ville införliva landsändan även språkligt med moderlandet genom att upptaga svenska språket som ett ämne på folkskolans läsordning. På 80-talet mognade frågan. Hur tanken sedan kom att te sig i praktiken under domkapitlets och prästerskapets ledning framgår av det följande.

Vad *läroämnena* under förra hälften av 80-talet beträffar, sker ingen anmärkningsbar förändring. I av domkapitlet utarbetat reglemente för finnbygdens skolor fastställes nu emellertid, att jämte finska språket, som ännu betraktades som undervisningsspråk, även svenska språket skulle såsom läroämne upptagas såväl på små- som folkskolans läsordning. Normalplanens föreskrifter skulle, visserligen i begränsad omfattning, bliva vägledande för undervisningen. Att det i verkligheten kom att fattas åtskilligt härutinnan bar framför allt den bristfälliga skolorganisationen och den dåliga skolgången skulden för.

Redan på 70-talet började man sporadiskt införa svenska språket som ett läroämne i en del av de egentliga folkskolorna i finnbygdens älvdalsdistrikt. Första uppgiften om svenska språket som ett läroämne förekommer i folkskolinspektörens ber. 1876—71, där det meddelas, att i en del folkskolor hade svensk språklära förekommit som särskilt ämne. Tydligt var det de första försöken, som då hade gjorts. I början var det endast ett par veckotimmar i folkskolans högsta klass, som anslogs för ämnet. Så småningom utökades timtalet till 4 i veckan. Undervisningen i svenska var fullt frivillig och endast för dem, som själva anmälde sig. På domkapitlets uppmantran och säkerligen även med befolkningens gillande infördes denna undervisning i en del fasta mindre folkskolor och småskolor. I folkskolinspektörens berättelse för perioden 1877—81 anföres beträffande Tornedalens skoldistrikt följande:⁷ "Dessutom ingår även svenska språket *såsom undervisningsämne* vid samtliga de finska folkskolorna och även i många småskolor. Det har länge varit ett önskningsmål för många bland våra finnar, att kunskap i landets huvudspråk blefve allmännare härstädes." Som ex. på ett sådant intresse anför han, att "de förmögnare bland ortens allmoge plägar sända sina barn till svenska församlingar för att lära sig svenska språket. För att tillgodose detta behof har folkskolan i Hietaniemi redan i flera års tid meddelat undervisning i detta språk och sedermera hafva de öfriga folkskolorna och äfven många småskolor följt exemplet. Ännu ingår väl icke svenska språket som ett obligatoriskt läroämne..." Enligt inhämtade upplysningar synes dock dessa "förmögnare bland ortens allmoge" varit en del tjänstemän och inflyttade svensktalande, som ville få svensk undervisning för sina barn, vilket naturligtvis ej jävar det påståendet, att även allmogen hyste intresse för saken. I lappmarksdistrikten nämnes ännu ingenting om undervisning i riksspråket, detta med undantag av den folkskola i Gällivare, som inrättades huvudsakligen för de svensktalandes barn.

I folkskolinspektörernas berättelse 1882—86⁸ meddelas att "undervisning i svenska språket begynte redan i början av förra decenniet att meddelas åt barn av finsktalande föräldrar — allra först i

⁷ Folkskolinspektörernas ber. 1877—81.

⁸ Folkskolinspektörernas ber. 1882—86.

Hietaniemi församlings fasta folkskola". Folkskolinspektör P. O. Grape, som var den drivande kraften i svenskspråkighetens utbredande i finnbygden, fortsätter. "Dessa första bemödanden att sprida svensk språkkunskap bland den finska befolkningen i Norrbotten gillades och understöddes kraftigt af de öfverordnade myndigheterna, hvarjemte och ungefär samtidigt dermed de på Statens bekostnad utgifna läroböckerna med parallell svensk och finsk text började utkomma samt vinna spridning och väcka intresse för svensk språkkunskap. Visserligen var det ju en och annan av allmogen och till och med av skolans närmaste förmän, som med misstroende och tvivel mötte dessa strävanden; men då de skolor, i hvilka undervisning i svensk språkkunskap meddelades, hade att framvisa öfver förväntan stor framgång med denna undervisning, och det sålunda blef tydligt ådagalagdt, att svensk språkkunskap kunde utan öofvervinneliga svårigheter erhållas i folkskolan, så började det ena skolrådet efter det andra införa svensk språkundervisning bland skolornas undervisningsämnen. Och numera meddelas undervisning i svenska språket uti inspektionsdistriktets alla folk- och småskolor, samt i de flesta mindre folkskolor". Resultatet erkännes icke vara så stort, "men i alla fall vänjes dock barnen genom uttals- och läseöfningar i skolan att höra och uttala svenska ord samt vinna dessutom ett — om ock obetydligt — ordförråd, som af vetgiriga elever likväl lätt kan ökas med tillhjälp af de på statens bekostnad utgifna svensk-finska läroböckerna".

Beträffande *tillvägagångssättet vid denna främmandespråkundervisning* anges följande:⁹

"Inom småskola och småskoleafdelning af folkskola sysselsättas barnen med uttalsöfningar för att vänja sig att uttala och uppfatta svenska ord och i desamma förekommande stafvelser och ljud, samt i den mån barnen inhemtat ljudtecknen, innanläsningsöfningar, hvarvid naturligtvis ordens betydelse förklaras för barnen på deras modersmål. Uti dessa öfningar hafva alla barnen deltagit. I folkskolans lägre klasser och i mindre folkskolor har man fortsatt med samtals-, innanläsnings- och öfversättningsöfningar, hvarvid Ahlmans "Alkeiskurssi" begagnats såsom läsebok och för de mera försigkomna "Folkskolans läsebok", hvarjämte ock i sammanhang med öfversättningsöfningarna det hufvudsakligaste af svenska språkets ljudlära och formlära i korthet genomgått. I några af folkskolorna

⁹ Folkskolinspektörernas ber. 1886.

har man kommit derhän, att för folkskolans öfversta klass begagnas svenskan såsom undervisningsspråk i de flesta ämnena".

Framsteget sedan perioden 1877—81 är märkbar. Från frivilligheten hade man övergått till obligatorisk undervisning i svenska språket. I ett par, tre folkskolor hade man redan börjat införa svenska språket som undervisningsspråk, om ock endast i översta klassen. Ett undantag från detta utgjorde undervisningen i kristendoms-kunskap, som man alltid ville meddela på barnens modersmål. Endast i Haparanda stad, där ju befolkningen till stor del var svensktalande, användes svenska språket även vid denna undervisning. Enligt kyrkostämmobeslut den 22/8 1867¹⁰ överenskoms, att staden och landsdelen av församlingen skulle utgöra var sitt skoldistrikt, samt att i staden svenska språket skulle vara undervisningsspråk. I landsbygdskolen skulle däremot undervisningen fortfarande ske på finska, dock med rätt för föräldrarna att sända sina barn till den skola, de önskade. Finsk undervisning i stadens folkskola förekom emellertid en tid framåt med de barn, som ej behärskade svenskan.

Myndigheterna försökte även ekonomiskt understödja strävandena att sprida svenskspråkighet genom att tilldela de lärare premier, som ivrade för och var intresserade av undervisning i svenska. På domkapitlets initiativ och med skolrådets samtycke utverkades kungl. maj:ts bifall till en gratifikation av 100 à 150 kronor till uppmuntran för folkskolans lärarpersonal att "med flit och ihärdighet" bedriva undervisning i detta läroämne. Gratifikationen skulle av skolrådet tilldelas de lärare, som "utan att hafva försummat öfriga ämnen, med framgång meddelat undervisning i svensk språkkunskap". Härigenom lyckades man bryta en del lärares tvehägsenhet och intressera dem för ämnet, vilket jämte skolrådsordförandenas arbete blev av stor betydelse för sakens vidare utveckling.

Tyvärre kan man ej säga, att samma intresse för finnbygdsskolans inre utveckling förmärkes under perioden. Avgångsprövningar förekom endast sporadiskt. Roteförhör hade ännu icke införts allmänt utan förekom de endast "någon gång tillfälligtvis". Inga fortsättningsskolor hade tillkommit. Slöjdskolan i Haparanda fort-

¹⁰ Kyrkostämmoprot. 22/8 1867.

satte sin verksamhet med 2—4 tim. dagligen, varvid Nääs modellserie lades till grund för undervisningen. Även i Övertorneå hade man försökt starta med slöjdundervisning för gossar, men någon slöjdlokal fanns ej. Slöjdundervisningen för flickor meddelades ”i några folkskolor”.

Följande *läroböcker* användes vid undervisningen i finnbygdens folkskola:

I *svenska språket*: Fred. Ahlman, Lärobok i svenska språket, Läseböcker för små- och folkskolan, C. G. Starbäck, Små berättelser ur svenska historien, Sundén, Svensk språklära.

I *finska språket*: Läseböcker av Länkelä och Ahlqvist.

I *räkning*: Siljeströms, Wivolins och Lindbloms läroböcker.

I *historia och geografi*: Odhner, Lärobok i svenska historien, Erslev, Lärobok i geografi.

”Men i ganska många skolor begagnas icke någon lärobok vid undervisningen i geografi”. Detta gällde nog de flesta skolor.

I *kristendoms-kunskap*: Bibeln. Psalmboken. Roos', Biblisk historia, Åkerbloms o. Lindströms Biblisk historia. Luthers lilla katekes.

I *naturkunnighet*: N. J. Berlins läsebok och lärobok.

En del av dessa läroböcker var med parallelltext på finska och svenska och utdelades gratis till skolråden för att distribueras till barnen.

Som slutomdöme angående folkskoleväsendets utveckling i finnbygden 1886, då vi står på tröskeln till den nya av staten ledda utvecklingen här, kan sägas, att någon verklig folkskola, ej ens enligt den tidens krav i andra delarna av landet, ännu icke fanns här. Endast ett litet fåtal barn erhöll verklig skolundervisning, men det stora flertalet var utestängd från denna förmån. Någon skarp gräns till nästa period har vi ej heller. Intresset hos myndigheterna och skolans förmän samt lärarkåren kommer nu att länkas in på språkundervisningen.

XVI. DEN HELSVENSKA FINNBYGDSSKOLANS GRUNDLÄGGNINGSPERIOD

1. Perioden 1887—92. Statsskolor inrättas.

Som nyss framhållits hade hittills största delen av allmogens barn i finnbygden fått nöja sig med en sporadisk hemundervisning eller i stort antal fall helt och hållet fått undvara handledning i läsning och skrivning. Så tedde sig tillståndet vid övergången till den period, då myndigheterna började sin av staten dirigerade skolpolitik i finnbygden. Under diskussionen ett par årtionden senare var det en omtyckt metod, vilken ej heller var främmande för finnbygds-sakkunniga 1919, att bevisa den *helsvenska* undervisningens företräden framför den finskspråkiga skolans att ”jämföra resultaten av den finska undervisningen med den svenska” utan att nämna något om de olika förutsättningarna för skolarbetet i bägge fallen: i ena fallet praktiskt taget saknaden av verklig folkskola och underhaltiga lärarkrafter utan någon handledning i pedagogiskt avseende och i andra fallet fullständiga folkskolor med behöriga lärarkrafter. Det torde därför vara klart, att olikheten i resultatet huvudsakligen berodde på de olika utvecklingsstadierna i skolorganisationen.

Den tanke, som landshövding Widmark förde fram 1860, upptogs av de svenska skolmyndigheterna. På sin biskopsvisitation i finnbygdsförsamlingarna 1877 och ännu intensivare 1886 framförde biskop *Lars Landgren* offentligt det nya programmet med *helsvensk* undervisning i finnbygdens folkskola. Frågan diskuteras inom skolans högre ledning under 70-talet och helt öppet under 80-talet. Största förtjänsten av tankens omsättande i praktiken har den energiske biskopen och domkapitlet i Härnösand. Den 8/6 1887 ingick nämnda domkapitel med en skrivelse till kungl. maj:t med framställning om en omorganisation av folkskolväsendet i

gränsbygden. Första etappen skulle bestå i att statens folkskolor med svenska som undervisningsspråk skulle inrättas. Lärarnas avlöning och övriga erforderliga omkostnader skulle bestridas av statsmedel. Härigenom kunde man befria sockenmännen från de kommunala utgifter för skolväsendet, som alltid legat i vägen inom området för skolväsendets utveckling. Man förmodade, att allmogen komme att ställa sig välvillig till ett sådant förslag.

Med anledning av domkapitlets framställning beslöt kungl. maj:t den 2/11 1888 att till en början inrätta fyra fasta folkskolor med svenska som undervisningsspråk i Nikkala, Lappträsk, Turtola (Svanstein) och Teurajärvi, en skola i var sin församling. Även lokaler skulle anskaffas på statens bekostnad. Därmed hade de första helsvenska skolorna (med und. av Haparanda) införts i den finsktalande bygden. Undervisning i svenska d. v. s. som ett läroämne hade, som ovan framhållits, redan tidigare förekommit, men undervisning på svenska var nytt, om man frånser den privatskola i Hietaniemi, där svensktalande erhöll undervisning. I det första fallet tolererades allmogens modersmål, finska språket, jämsides med ämnet svenska. I det senare fallet uteslöts finska språket helt och hållet från folkskolans läsordning. En del uppgifter i finnbygdssakkunniges betänkande om tidigare införande av svenska som undervisningsspråk är icke fullt riktiga, vilket i samband med behandlingen av skolfrågornas utveckling i de olika församlingarna tidigare har och längre fram skall beröras. Vederbörande har ofta förblandat begreppen "i svenska" och "på svenska".

Frågan om *initiativet till de helsvenska statsskolornas inrättande* har föranlett olika uppfattningar bland allmänheten. Finnbygdssakkunniga¹ tillskriver detta befolkningen själv och anför "att initiativet därtill icke togs av myndigheterna utan av befolkningen själv". Biskop Bergqvist² har likaså upprepade gånger framfört samma åsikt. Samma bollande med fakta och felslut förekommer i en artikel av fil. mag. M. Mörtberg.⁴ I domkapitlets skrivelser till

¹ Betänkande o. förslag rörande folkundervisningsväsendet i de finsktalande delarna av Norrbottens län, s. 87.

² O. Bergqvist, Den s. k. Norrbottensfrågan. Kristen gemenskap, hft 1, 1929.

³ O. Bergqvist, Från Bygd och vildmark, 1925, s. 10 o. f.

⁴ M. Mörtberg, Ergo 1926, s. 229.

högre myndigheter och till församlingarna, i prästerskapets inlagor till domkapitlet, i tidningspolemiker, i skrifter rörande folkundervisningen i finnbygden och i andra litterära arbeten har denna uppfattning upprepats så ofta, att knappast någon, som ej personligen varit engagerad i befolkningens tankevanor och levnadssätt och som ej följt frågans utveckling kan inse, att en motsatt uppfattning hade något som helst fog för sig. Sedan finnbygdssakkunniga gav sin sanktion åt nämnda uppfattning, blev den den officiella sanningen. Allmogen och framför allt lärarkåren, som icke haft tillfälle att följa händelsernas utveckling accepterade den som ett omotsägligt faktum, och ännu 1957 finner man genljud av den i tidningspressen. Den 24/12 1941 förfäktar folkskolinspektör B. Karnell samma uppfattning, att "den finsktalande befolkningen redan tidigt framförde önskemål om undervisning på svenska, vilken uppfattning han senare under sin undervisningsrådstitid ofta förde till togs.⁵ Naturligtvis kan man gå med på att problemet här mera är av skolhistoriskt än av skolpolitiskt intresse. Men ändock sammanhänger det så intimt med finnbygdsskolans utveckling, att dess rätta förståelse ger skolproblemen i finnbygden ett åtskilligt mera facetterat perspektiv än vad den officiella framställningen kan ge. Det kan därför vara av ett visst intresse att belysa frågan med akternas vittnesbörd. Då skolfrågornas behandling på kyrkostämmorna och i skolråden ter sig helt olika i olika skoldistrikt, måste den mera detaljerade framställningen ske i ett annat sammanhang och frågan här beröras endast översiktligt.

I ovannämnda nådigt brev angående inrättandet av nyssnämnda statsskolor framhålles, att initiativet utgått från kyrkoherden och folkskolinspektören P. O. Grape samt skolråden i Karl Gustavs och Korpilombolo församlingar. Vid bedömandet av denna fråga måste man skilja på tvenne olika begrepp, som vanligen jämföras men som ställer initiativfrågan i en helt annan belysning nämligen 1. erbjudandet att inrätta statsskolor och 2. bestämmandet av svenska som undervisningsspråk. I folkskolinspektörens och domkapitlets förslag är det senare en förutsättning för det förra. För sockenmännen tedde sig frågan annorlunda. Med tanke på det hårdnackade motstånd, som kyrkostämmorna dittills systematiskt ådagalagt

⁵ Norrb. Kur.

mot anslagsbeviljanden till folkskolan, förefaller en sådan i skrivel- sen och längre fram åberopad villighet att införa en helsvensk un- dervisning som egendomlig, och detta i synnerhet som allmogen i finnbygden med det då allmänt omfattade laestadianska betrak- telsesättet ansåg all "världslig visdom" och profan kunskap onyttigt och t. o. m. skadlig för människans salighetssträvanden. Man kunde kanske tänka sig, att de erfarenheter, som man gjort vid undervis- ning på svenska i folkskolan, gett ett så gynnsamt resultat, att all- mogens inställning undergått en sådan förändring. Detta antyder också P. O. Grape i sin inlaga till skolrådet i Karl Gustav, vilken handlades den 26/1 1890,⁶ varvid anföres "att skolrådet kommit till den erfarenhet, att församlingens intresse för skolväsendet till- tager i samma mån, som svenskan blir undervisningsspråk i sko- lorna". Nu måste man komma ihåg, att denna erfarenhet då *ännu ej kunnat göras* och vidare att bl. a. folkskolinspektören i lapp- marksdistrikten J. P. Wallin samtidigt klagar i sin berättelse, att "införandet (av svenskan som ett ämne) mötte motstånd såväl från skolrådets som från lärarnas sida".⁷

Vid här ifrågavarande tillfälle var emellertid undervisningssprå- ket icke det aktuella, knappast ens nämnt. Framställningen gällde endast en anhållan om tvenne folkskolor i Karl Gustav, som staten lovade att inrätta, underhålla och avlöna lärare för. Ett så frikostigt erbjudande måste naturligtvis kyrkostämman gå med på. Ty häri- genom kom man från anslagskravet. För sockenmännen var den ekonomiska sidan av saken den enda, som hade någon betydelse. Samma procedur upprepas längre fram i de övriga församlingarna.

Sedan ovannämnda nådiga brev utfärdats, underställdes frågan respektive församlingars godkännande, vartill fogades följande vill- kor, som tidigare ej observerats:

1. Att svenska språket införes som undervisningsspråk i nämnda skolor,
2. att domkapitlet i st. f. skolrådet tillsätter lärare och handhar skolfrågorna samt
3. att särskilt reglemente utarbetas för statsskolorna.

Genom godkännandet av dessa villkor hade kommunerna nått

det eftersträvansvärda målet att vältra över utgifterna för skolan och lärarnas avlöning på staten. Värdet av den kommunala själv- bestämningsrätten över skolorna och barnens undervisning vägde vid denna tid för sockenmännen fjäderlätt gentemot den ekono- miska vinst, som här erbjöds dem. Huru oinskränkt de kommunal- ekonomiska synpunkterna dominerade kyrkostämmornas beslut vi- sar bl. a. de med emottagandet av statsskolorna åtföljande kontro- verserna mellan skolmyndigheterna och kommunerna. När staten övertog praktiskt taget alla utgifter för dessa skolor, hade stats- makterna förutsatt, att kommunerna för skens skull åtog sig att erlägga lärarnas pensionsavgift, som var 40 kronor, samt event. ersättning för kofoder. Men ej ens detta var de flesta sockenmännen med på. Bl. a. hade Karl Gustavs sockenmän haft det förutseende, att de redan vid myndigheternas erbjudande frånsagt sig denna förpliktelse. Efter många skrivelser och personliga påtryckningar från myndigheternas sida gick kyrkostämman slutligen med på att åtaga sig denna bagatellartade utgift. Exakt samma upprepas i andra församlingar.

Att allmogens accepterande av statsskolorna icke berodde på nå- gon särskild förkärlek för riksspråket, som i officiella akter på- ståts, torde vara tydligt. Om man sätter sig in i allmogens ställ- ning vid denna tid i finnbygden, vore också riktigheten av ett så- dant antagande mer än ett underverk. Ovan är redan antytt den laestadianska mentaliteten, som ställde sig likgiltig till all annan undervisning än kristendomsundervisningen. Och ej ens skolans undervisning i detta ämne uppskattades som någon ledning i själa- vården utan endast som ett historiskt kunskapsinhämtande av kris- tendomens utveckling. Som sådan ansåg allmogen kunde den för- svaras, även om det fanns icke så få bland lekmannapredikanterna, som framhöll, att en vida bättre religionsundervisning kunde med- delas av "kristna föräldrar". Som stöd för en sådan uppfattning åberopades ofta lärofaderns teser i dennes pastoralavhandling, att religionen icke kunde inhämtas i skolor och genom studier utan i hemmet. "På min moders knä", skriver denne, "fick jag hvad hos mig finnes af fromhet och tro".⁸ Att emellertid Laestadius härmed icke åsyftat folkskolan utan prästernas universitetsstudier upp-

⁶ Skolrådsprot. 26/1 1890.

⁷ Folkskolinspektörernas ber. 1887—92.

⁸ Lars Levi Laestadius, *Crapula mundi*.

märksammade lekmanpredikanterna ej alltid. Man kan dock ej påstå, att Laestadius var fientligt stämd mot folkskolan, även om det endast var kristendomsundervisningen han värderade — detta under förutsättning, att den bedrevs av "kristna lärare", vilket här innebar, att de var anslutna till väckelserörelsen. Härför talar t. ex. de insamlingar, som i hans fattiga församling och i Jukkasjärvi samt senare i Pajala gjordes för skolorna i Lainio, Kengis och Täreändö samt för inre missionen åren 1849—50 uppgående enligt uppgift till 1.422 riksdaler, en storartad välvillighet, om man tar hänsyn till de torftiga förhållanden, under vilka givarna själva befann sig. Även undervisning i läsning ansåg han vara nödvändig för tillgodogörande av uppbyggelselitteraturen.

Det har ofta framhållits i officiella akter och även av folkskolinspektörerna, att allmogen kände starkt behov av kunskap i riksspråket för deltagande i det kommunala livet och för upphävandet av landsdelens språkliga isolering. Detta torde nog till stor del vara ett utslag av tjänstemännens konstruktiva önsketänkande. Den finsktalande allmogens inflytande på de kommunala angelägenheterna var praktiskt taget obefintlig, ty de sköttes enligt traditionen av svensktalande tjänstemän. Allmogen i finnbygden hade vid denna tid ej heller några behov av att nå kontakt med moderlandet, möjligen med undantag av att förstå de överkalixbor, som någon gång köpte några skrindor hö i Tornedalen. Men härtill hade behövts ytterligare ett språk, överkalixdialekten. Trots detta får man ej fatta saken så, att allmogen här hade något mot att inlära sig svenska språket, vilket redan framgår av att detta ämne införts bland övriga läroämnen i folkskolan, åtminstone i de högre klasserna. Men så viktigt ansåg man det ej vara, att man ville göra ekonomiska uppoffringar härför. Snarare får man beteckna denna sida av saken som en likgiltighet från den finsktalande befolkningens sida.

Allmogens deltagande i det kommunala livet inskränkte sig vid denna tid till att någon gång, då man misstänkte, att något anslag krävdes, samlas på stämmorna för att, som det allmänt hette "panna vastaan herroille" (sätta sig mot herrarna). Och "herrarna" var kyrkoherden, länsmannen, en del handlande och övriga tjänstemän, vilka vid den tiden visserligen var fåtaliga men som genom fyrkröstningen vanligen behärskade besluten, i synnerhet som bland

allmogen i vanliga fall endast ett fåtal av de nära boende kunde bevista sammanträdena. Ofta finner man i kyrkofullmäktigeprotokollen uppgiften, att stämman måste inställas i brist på deltagare. Dessa stämmor hölls vanligen efter gudstjänsten i sakristian, men då gudstjänsterna i finnbygden avfolkats, fick man vanligtvis med endast kyrkoherden, kyrkovården, folkskolläraren, kommunalnämndens ordförande och någon enstaka till. Inverkan från den laestadianska riktningens åskådning är omisskännelig. Enligt Laestadius befattade sig den kristne ej med denna världens stridsfrågor. "Det gör", skriver han, "en kristen detsamma, om han betalar sin skatt till turkarnas sultan eller Amerikas president. Det är honom likgiltigt, om en Nero eller en Robespierre är vid makten. Han håller sig utanför det politiska bråket". Denna åsikt hade med väckelserörelsens spridning i finnbygden inympats hos allmogen.

Angående allmogens behov av kunskap i riksspråket är det antagligt, att någon enstaka fanns, som var intresserad av att kunna läsa de på svenska förda protokollen och de officiella handlingar, som någon enstaka gång av en händelse hamnade i vederbörandes händer. Men i allmänhet var dock inställningen sådan, att alla kommunala och offentliga frågor skötades ansågs höra till kyrkoherden och övriga tjänstemännens uppgifter. När den svensktalande tjänstemannakåren utökades och förhandlingsspråket blev svenskan, var det helt naturligt ur denna kår, man i de flesta fall utsåg skolråds- och kyrkorådsledamöterna. Betecknande är, att t. ex. i Övertorneå församling, den mest tongivande i älvdalen, satt i skolrådet under tiden 1882—1931, alltså under 50 år, 25 tjänstemän, 3 handlande, 2 kommunala förtroendemän och endast 5 allmogemän, vilka enligt protokollen ej ens alltid kallades till sammanträdena. Bland tjänstemannarepresentanterna finner man ända fram till sekelskiftet praktiskt taget de flesta av den tidens på orten tjänstgörande statens tjänstemän.

Man kan undra, varför ej detta förhållande hos allmogen väckte en motrörelse. I motsats vad fallet var i den svensktalande landsbygden, där allmogen vid samma tid behärskade det kommunala livet, och även till förhållandena på östra sidan av Torneälven, där redan då en livlig kommunal verksamhet förefanns, hade allmogen på västra sidan om gränsälven — kanske till följd av språkisoleringen och därav följande oförmåga att följa med frågornas be-

handling — aldrig fått känna behov av deltagande i den kommunala förvaltningen. För vår tid förefaller ett sådant tillstånd överkligt, men för den tidens finnbygdsallmoge var allt i sin ordning. Något annat hade man aldrig erfarit, även om enstaka vakna allmogemän ibland hänvisade till de annorlunda förhållandena på andra sidan om gränsälven, där dock den politiska oron gjorde all jämförelse mindre lockande. Det är ju så, att om man ej blivit van vid att tillfredsställa ett behov, saknar man det ej heller åtm. tills nya vindar utifrån blåser. Och vindarna här blåste ej i sådan riktning. Så kan man beteckna allmogens inställning till det kommunala livet i finnbygden ända fram till sekelskiftet, då en talrikare tjänstemannakår här uppstod och då framför allt genom folkhögskolans inrättande i Matarengi en talrikare inflyttning av icke finskkunniga personer skedde. Härigenom kom Övertorneå att bli ett slags centralort för försvenskningens arbetet. Men därigenom blev den finsktalande allmogen ännu mera undanskjuten från kommunallivet. Vid sekelskiftet uppstår visserligen en livligare kommunal verksamhet, men denna ledes då av en ny generation, som till största delen är inflyttad och har föga verklig kontakt med allmogen, vanligen genom språkgränsen skild från denna.

Lika litet som allmogen i finnbygden hade någon speciell känsla för riksspråket som sådant, lika litet hade den någon uppskattning av sitt eget språks värde såsom förmedlare av förfädernas andliga arv. Det var vardagens meddelelsemedel och därmed allt. På en del håll har detta väckt förvåning. Men en befolkning, som ännu till stor del knappast var skrivkunnig (bomärken under protokollen vittnar härom) kunde icke uppskatta andra andliga värden än dem, som hade med dess religiösa uppfattning att göra. För att taga en parallell — under största delen av den svenska tiden i Finland, då det officiella språket var svenskan och vilken tid sträckte sig åtskilliga decennier efter landets förening med Ryssland, dröjde det lång tid, innan känslan hos allmogen vaknade för dess eget språk och egen ursprungliga kultur och först sedan en bildad klass utgått ur dess egna leder. För finnbygdsallmogen hörde allt sådant till en idévärld, som ännu ej existerade.

Att det initiativ, som myndigheterna tog för införandet av den helsvenska undervisningen i finnbygdens folkskola, var väl förbättrigt, visar domkapitlets skrivelser och biskoparnas åtgärder, av vilka

här endast några må nämnas. Planerna torde oavsett den tidigare politiska bakgrunden utformats på 80-talet. På visitationsstämman i Karl Gustav⁹ framställde biskop Landgren frågan till menigheten, ”huruvida den ej ansåge det vara högst fördelaktigt för församlingen, om utan församlingens betungande kunde åstadkommas en folkskola i Lappträsk med undervisning på svenska språket och” — fortsätter protokollet — ”förklarade alla närvarande utan undantag, att de på förutnämnda villkor vore på det högsta för saken”. Här bör nämnas, att nämnda by hade en delvis svensktalande befolkning. Man bör lägga märke till visitatorns uppläggning av ärendet.

Enligt domkapitlets protokoll den 23/4 1884 omtalar biskopen med anledning av tanken på statsskolor i finnbygden, att ”allmogen är så död och likgiltig för all slags bildning”, varför han ansåg att inrättandet av statsskolor ”skulle utan gensägelse vara af största vigt för svenska språkkunskapens införande i Finnsöckarna”.^{9a}

På samma biskopsvisitationsresa genom församlingarna 1886 framföres det nya programmet offentligt. I Nedertorneå anför han (enl. prot.), sedan han framhållit det goda resultatet av ”den under 18 år bedrivna svenskundervisningen” i stadens folkskola: ”Äfven nattvardsbarnen gjorde godt besked för mig i svenska katekesen. Då nu undervisningen i seminariet äfven börjat drifvas på svenska, så vore det gott hopp, att svenskt tungomål skulle ifrån staden spridas till den svenska Torneådalens hela befolkning”.¹⁰

Biskop *Martin Johansson*, som 1888 efterträdde Landgren som biskop i Härnösand, inlade ett intensivt arbete för finnbygdens försvenskning och folkupplysning. Under hans visitation i Pajala 1891 omtalas första gången, att förhör hölls förutom i kristendom även i svenska språket. Detta innebar dock ej, att helsvensk undervisning här införts utan endast svenska som ett läroämne. Han uttryckte sin tillfredsställelse med resultatet, även om han beklagade att ungdomen uteblivit och endast ett 20-tal infunnit sig.¹¹ Nattvardsbarnens kristendomskunskap betecknade han som ”ojämn”

⁹ Visitationsprot.

^{9a} Domkapitlets i Härnösands prot.

¹⁰ Visitationsprot. 1886.

¹¹ Visitationsprot. 1891.

och "svag". Men samtidigt framhöll han med värme behovet av en effektiv undervisning i svenska, "ty", som han sade, "*svenska språket är modersmål* i det fädernesland, vars undersåtar vi äro". Här introduceras första gången dogmen om svenska språket som modersmål även för den finsktalande befolkningen, vilken dogm förvridit begreppet bland befolkningen i denna landsända och som försvarats enskilt och offentligt ej blott av menige man utan även av lärare, folkskolinspektörer, präster m. fl. och som man funnit fastslagen på många lärarmöten i finnbygden. Så sent som 1957 försvarades teorien i tidningspressen. Det dröjde ej heller länge, innan vederbörande i överensstämmelse härmed ersatte på folkskolornas läsordning läroämnet "svenska språket" med "modersmål" och betecknade finska språket, allmogens och barnens modersmål, som ett "främmande språk". Denna omstöpning av allmänt gällande begrepp och ingjutning i dem ett mot vanligt språkbruk stridande innehåll, har sedan förvillat uppfattningen även hos en del lärare i finnbygden, vilket vållat onödiga debattinlägg i pressen.

Man kan fråga, varför vederbörande varit så angelägna att härleda den helsvenska undervisningens ursprung från ett "allmogens eget initiativ" och att ge försvenskningens arbetet enbart karaktären av en humanitär kulturgärning något i stil med åtgärder för underutvecklade folken. Ingen vill bestrida, att den finsktalande befolkningen hade all nytta av kunskap i riksspråket, även om den med få undantag vid den tiden ännu ej själv insåg det, ej heller kombinerade dessa myndigheters strävanden med ett totalt utestängande av undervisning i dess eget språk, vilket längre ner kommer att belysas med exempel. Man torde icke taga fel, om man antar, att denna missvisande historiska framställning skedde i det för den tiden vällovliga syftet att motivera den nya språkpolitiken i finnbygden och samtidigt dölja det verkliga motivet. Ty redan av landshövding Widmarks anförande framgår, att detta motiv var *politiskt*, vilket man inte behövde skämmas för att erkänna. Bland riksdagshandlingarna finns många dokument, som bestyrker detta. *Sven Eriksson* anför beträffande kronprins-regentens Norrlandsresa i juli 1858, att nämnda resas syfte var enligt vad Carl själv meddelade till engelska sändebudet motiverat framför allt av önskan att organisera ett gränsvärn efter mönstret av de österrikiska militärkolonierna vid turkiska gränsen. Tornedalen var då framför allt

resans mål.¹² "Hans tanke var, att Kronan skulle upplåta soldattorp till nybyggare på villkor, att de en viss tid årligen övade sig i vapnens bruk. Härigenom skulle man vinna tre syften: för det första, att nyodlingen stimulerades, för det andra, att man erhöll en jägarkår eller kanske ett slags hemvärn, som kunde oroa och fördröja den fientliga framryckningen, och för det tredje, att en finsk invandring förhindrades; man fruktade nämligen, att om icke Tornedalens svenska och finska element sammansmälte, skulle tvister med Ryssland lätt uppstå i framtiden."

I denna belysning får man också se landshövding Widmarks förslag 1860. I K. B:s i Norrbottens län yttrande över förslaget om inrättande av helsvenska statsskolor återkommer ständigt uttrycket "statens intresse". Detta finner man också i riksdagsprotokollen och i domkapitlets skrivelse samt i de visiterande biskoparnas protokollförda yttrande. Som en sammanfattning av talrika dokument må här citeras ur kungl. maj:ts prop. till 1911 års riksdag angående "höjning av förslagsanslaget till befrämjande av folkundervisningen i rikets nordligaste gränstrakter bosatta finnar", där departementschefen i anslutning till en av biskop Bergqvist år 1908 skriven uppsats "Folkundervisningen i Sveriges finnbygd" anför bl. a. följande. Efter att ha återgett den fullständigt felaktiga uppgiften, att finska språkgränsen skjutit in på svensktalande områden, fortsätter han:

"Det ligger en fara uti att i gränstrakterna ha en befolkning, som är fullkomligt främmande för svenskt språk och svensk kultur. För den skull har det *blivit en riksangelägenhet* att sätta denna befolkning i tillfälle att vinna förtrogenhet med det svenska språket. Något mera verksamt medel härtill än skolundervisning har ej kunnat påvisas... Man har funnit, att skolan måste bli ett huvudmedel, varigenom den svenska odlingen må värnas och befästas i den finska gränsbygden, att *undervisningsspråket följaktligen måste vara svenska* och att skolväsendet därstädes måste få en sådan utveckling, att den svenska undervisningen kan bedrivas med verklig effekt... Här har den svenska folk- och småskolan ett försvarsarbete att utföra. Den skall sätta en damm för finskans framträngande och återföra barnen till svenskt tungomål. Men skolans uppgift är även så att säga offensiv. Den skall mitt inne i finnbygden plantera svensk odling. Emellertid är härvid att bemärka, att det icke är fråga om undertryckningsåtgärder. Avsikten är ingalunda att aldeles utrota det finska språket, så att det skulle vara

¹² Sven Eriksson, Karl XV, s. 288.

befolkningen förment att fortfarande använda sig av finskan i dagligt tal, där den så kan önska. Sådant ingår icke i den svenska undervisningens program. De beskyllningar, som i detta avseende från fennomanskt håll uttals, äro fullkomligt obefogade”.

Denna klara deklaration torde fullt klargöra initiativfrågan, samtidigt som den — ofta i samma ordalag — framställer frågan exakt lika som 10 år senare i finnbygdssakkunnigas betänkande. Man lägger märke till en viss cynism i prisandet av myndigheternas frikostiga generositet att ej förbjuda befolkningen i ett demokratiskt land att i vardagslag använda sig av det enda språk, som de förstod nämligen dess modersmål. Även om viljan härtill hade funnits, fick nog staten stanna utanför möjligheternas gräns. Men att då göra en dygd av denna nödvändighet vittnar om brist på argument. Ärligare hade varit att erkänna sanningen, men då hade den svenska pressen, som vid den tiden livligt engagerade sig i finlandssvenskarnas språkstrid, ställts i en obehaglig situation.

Redan i början av 1880-talet var man även i riksdagskretsar fullt inställd på en försvenskningpolitik i finnbygden. Under riksdagens Norrlandsresa 1880 besökte resenärerna bl. a. kyrkoherde P. O. Grape i Övertorneå. Vid detta tillfälle gjorde biskop C. H. Rundgren, som i egenskap av riksdagsman deltog i resan, i sin dagbok kritiska anmärkningar över att använda finska språket i Övertorneå och menade, att kyrkoherden åtminstone borde tvingat sitt tjänstefolk att tala svenska. Företeelsen upprepas titt och tätt i officiella handlingar från tiden därefter.

Lärarnas kompetensfråga med tanke på undervisningen på svenska språket blev aktuell med den nya skolpolitiken i finnbygden. Det egendomliga med finnbygdens lärarkår var, att den saknade all pedagogisk utbildning för undervisning i en skola med finska som undervisningsspråk. Den hade ej ens erhållit någon som helst undervisning i finska språkets behandling vare sig i tal eller skrift, varför man ej kan påstå, att den behärskade undervisningsspråket, om man i begreppet behärska inlägger den betydelsen, att vederbörande kan någorlunda riktigt uttrycka sig i tal och skrift. Lärarens kunskap i språket inskränkte sig till den bristfälliga tal-språksdialekten hos allmogen. Undervisningen vid seminariet hade avsett utbildningen av lärare för svensktalande skolor. För handledning i undervisning i finska och på finska hade myndigheterna

ej lagt ett strå i kors. Härav kan man förstå, huru undervisningen i allmogens modersmål skulle te sig.

Men ännu mera komplicerad var frågan för de småskollärare och de utan någon utbildning, som ej ens behärskade svenska språket tillräckligt fullständigt. När nu myndigheterna redan tidigare hade gått in för en försvenskning av finnbygdens folkskola, var det ej underligt, att de ej gjorde något för höjandet av lärarnas kompetens i den finskspråkiga skolan. Däremot ansåg de det vara nödvändigt att redan vid planläggningen av den helsvenska skolan ge lärarna en viss handledning i undervisning på svenska. Redan 1886 beviljade kungl. maj:t på framställning av domkapitlet och folkskolinspektörerna anslag till anordnande av en fortbildningskurs i Övertorneå för lärare i finnbygden, som det anges, i syfte att göra dem kompetenta att begagna svenska språket som undervisningsspråk inom områdets folkskolor. Detta skedde, innan någon församling underställts frågan om statsskolorna.

Men lärarfrågan för finnbygdens skolor fordrade en genomgripande ändring i syftemålet för det år 1875 startade seminariet i Haparanda.¹³ Ursprungliga tanken var, att nämnda seminarium skulle utbilda lärare för finnbygdens finska folkskola.

2. Folkskoleväsendets tillstånd i finnbygden 1892.

Folkskoleväsendets yttre utveckling från 1886 till 1892 framgår av följande tabell å sid 315.

Skolbarnens närvarosiffra 1886 var 45,5%, varför här ett framsteg synes ha ägt rum. Detta berör dock icke finnbygden i sin helhet utan är att tillskriva dels de statens skolor, som under perioden börjat sin verksamhet och dels, vad Gällivare beträffar, där skolornas antal under perioden ökats från 4 till 14, den kraftiga ökningen av folknumerären, som malmbrytningen i Malmberget medfört. År 1887 hade Luleå—Ofotenbanan nått Gällivare, och omedelbart därefter började ett intensivt bearbetande av malmfyndigheterna, vilket medförde en stark inflyttning till huvudorterna Malmberget och Gällivare. Från 1893 ökas inflyttningen ytterligare

¹³ H. Tenerz, Statens småskoleseminarium i Haparanda 1875—1925. Årsber. 1924—25.

till följd av att den ena gruvan efter den andra öppnas och järnvägsspår anlägges till olika delar av fältet. Däremot kan man ej säga, att utvecklingen inverkade avsevärt på den egentliga finnbygdens skolväsende, detta med undantag av statsskolornas tillkomst. Närvaroprocenten för barn i skolorna där hade knappast gjort några framsteg. Vi bör också lägga märke till att de i skolan inskrivnas antal ej var analogt med de närvarandes.

Granskar vi antalet egna skollokaler, synes samma vara förhållandet. År 1886 fanns inom hela området 23 skolhus, vari inbegripes även lokaler för lappskolor. År 1892 fanns 30 sådana. Inom äldvadsförsamlingarna hade tillkommit endast 2 samt 3 i Gällivare församling och 2 i Jukkasjärvi skoldistrikt. I summan medräknas lappskolelokaler. Fortfarande saknades egna skolhus för 32 skolor, vilka fick inhyras i ofta synnerligen bristfälliga lokaler.

Inredningen i skolorna var också därefter. Inom 4:e kontraktet (Tornedalen) anges 12 egna skolhus och 3 förhyrda skollokaler ha tvåsitsiga skolbänkar, medan övriga 33 skolor ännu fick nöja sig med "s. k. långbänkar och långbord, hvilka på en del ställen äro

Anm. till tabellen.

¹ Siffrorna i folkskolinsp:s ber. justerade enl. senare uppg.

² I verkligheten m. flsk.

³ Ovanstående av skolrådsordförandena inlämnade uppgifter torde icke — som folkskolinsp. förmodar — vara fullt tillförlitliga. Enligt deras egna uppgifter var procenten av de skolpliktiga barn, som 1891 åtnjöt undervisning i skolorna, läroverkseleverna medräknade, i fjärde kontraktet (äldvadsförsamlingarna) 60% och i lappmarksförsamlingarna (Jukkasjärvi, Karesuando, Gällivare) 54%. Enl. skolrådsordförandenas uppgifter var resp. talen 67% och 56%

⁴ Undervisningsanstalternas antal är i ovanstående tabell ej fullt jämförbara med tabellen för 1886. Här medtages även skolorna för den nomadiserande befolkningen, vikas antal var följande:

<i>Kateket- och nomadskolor:</i>	Gällivare	3 st	
	Jukkasjärvi	2 „	
	Karesuando	1 „	6 st
	Gällivare	1 st	
	Jukkasjärvi	1 „	2 st

<i>Enskilda skolor:</i>	Femöresför. barnhem i Karesuando	1 st
	Lapska missionens vänners barnhem i Lannavaara, flsk. o. smsk.	2 „ 3 st

S:a 11 skolor

Skolväsendet i finnbygden 1892.

Församling	Yrvidd i km ² ₁	Folk-mängd	Skolor						Antal barn	Skolpliktiga	Inskrivna	Folksk.	M. folksk.		Småsk.		Antal lärare	Antal skolhus	Närv. barn i % av skolpliktiga
			Fasta	Flyttande	Fasta	Flyttande	Fasta	Flyttande					S:						
														Fasta	Flyttande				
			Fasta	Flyttande	Fasta	Flyttande	Fasta	Flyttande					S:						
Nedertorneå	430	2457	2		3	2			270	433	2					7	7	62,4	
Haparanda	140	1302	1			1		204	230		1					3	3	88,7	
Karl Gustav	442	2264	2		2	2		230	372		2					5	5	61,8	
Hietaniemi	770	1941	2			2		210	390							5	5	51,2	
Övertorneå	1741	3197	4		1	4		512	601							8	8	85,2	
Korpilombolo	1535	1776	2			2		218	318							5	5	68,5	
Pajala (incl. Junosuando o. Muonionalusta)	6134	3680	2		3	4		338	654							10	10	51,7	
Tärendö	1709	1128	1			1		126	188							4	4	67,0	
Jukkasjärvi	14136	8044	1	3 ²	2	2		700	1250							6	6	66,6	
Karesuando	6531		1			1										4	4	41,5	
Gällivare	16943		3			3										14	14	51,2	
S:a	505511	25789	21	3	11	24	5	2808 ³	4436	25789	21	3	11	24	5	70 ⁴	72	30	

av ganska primitiv beskaffenhet”.¹⁴ Skåp och hyllor för böcker saknades i allmänhet. Skollokalernas uppvärmning och renhållning ombesörjdes av barnen själva. Man kan redan härav göra sig en livlig föreställning om, huru arbetet i sådana lokaler måste te sig. En bild av de hyrda lokalernas beskaffenhet ger folkskolinspektör *J. P. Wallin*:

”Ofta äro de småkamrar med ett enkelt fönster och öppen spis, trånga, mörka och kalla. Och möblemanget är ofta derefter. Ett eller flera olika höga, rankiga bord och olika höga stolar eller bänkar omkring dessa, på hvilka barnen sitta hoppackade, är allt som finnes. Det är omöjligt för de mindre barnen att skriva och räkna i sådan ställning, ty dels är borden för höga och dels är utrymmet för litet. De måste därför ofta vid sådana öfningar stå på knä vid stolar och bänkar, som då få tjäna som underlag.”

I lappmarkens distrikt fanns bänkar i folkskolorna och lappskolorna, likaså i ett par mindre folkskolor men i alla övriga endast långbänkar. Visserligen finner man, att även i de svensktalande trakterna inom länet fanns bristfälligheter i skollokalerna och dessas utrustning men ej i den utsträckning som i finnbygden. Längre neråt landet hade detta stadium i skolornas utveckling överskridits ett par decennier tidigare.

Skolgången i största delen av området hade knappast undergått någon förändring sedan 1886. Särskilt var antalet barn med ”hemundervisning” ännu stort. Sistnämnda år erhöi inom finnbygden ännu 55,5 % av skolpliktiga barn ingen skolundervisning. Av dessa hörde 45 % till dem, som angavs åtnjuta hemundervisning men som inspektören ansåg vara ”liktydig med saknad av undervisning”. År 1892 var inom älvdistrikten de icke skolundervisade barnens antal 40 % av de skolpliktigas, varav med hemundervisning 32 %. Inom lappmarksdistrikten hade 46 % av de skolpliktiga ingen skolundervisning och av dem 35 % med hemundervisning.

Även bland dem, som upptages som åtnjutande skolundervisning, var skolgången mycket försummad. Folkskolinspektörerna klagar över att föräldrarna tager sina barn från skolan, så snart de har någon nytta av dem hemma. Att tillgripa folkskolestadgans tvångsåtgärder, anser de, vore oändamålsenligt. I lappmarksdistrikten uppger föräldrarna taga sina barn från skolan så snart de ”lärt sig att

¹⁴ Folkskolinspektörens ber. 1892.

läsa någorlunda innantill och i bästa fall kunna det väsentliga i biblisk historia och katekes”.

Förändringen i undervisningsanstaltarnas antal framgår av följande tabell:

	År 1886	1892
Fasta folkskolor (folksk., m. folksk., småsk.)	22	37
Flyttande skolor „ „ „	24	33
S:a	46	70

Av ökningen i antalet undervisningsanstalter från 46 år 1886 till 70 år 1892 synes det, som om framsteget i skolväsendet vore avsevärt. Granskar man emellertid siffrorna och sätter dem i relation till förhållandena i de olika skoldistrikten, finner man snart, att optimismen förbleknar. Av de 9 fasta folkskolor, som tillkommit, var 4 av staten inrättade. Mindre folkskolornas antal har ökat med 8, vartill även kan läggas Jukkasjärvis 2 flyttande folkskolor. Småskolornas antal har ökat med 5, varav 3 flyttande. Totala ökningen var alltså 24 skolor. För att få ett begrepp om skoldistriktens egen medverkan till utvecklingen måste man dels frånräkna de av staten inrättade 4 helsvenska skolorna och dels de ovan nämnda 11 skolorna för samebarnen, som delvis inrättats av staten och enskilda föreningar m. m. Den återstående ökningen var alltså 9 skolor. Men enbart Gällivares andel i ökningen var 10 nya undervisningsanstalter. Härav torde framgå, att i den egentliga finnbygden hade knappast någon totalökning av skolornas antal ägt rum. Viktigaste förbättringen i skolväsendet var, att 3 mindre folkskolor förändrats till folkskolor och några nya mindre folkskolor och småskolor tillkommit.

De 60 % skolbesökande barnen 1892 fördelade sig mellan olika skolformer på följande sätt:

I fasta folkskolor	19%	
„ „ m. folkskolor	7%	
„ „ småskolor	4%	30%
I flyttande m. folkskolor	22%	
„ „ småskolor	4%	26%
I lärov., ensk. skolor o. andra distrikt		4%
S:a		60%

Tabellen visar, att endast 19% av barnen gick i fasta folkskolor. Men ej heller dessa åtnjöt fullständig folkskolundervisning, ty endast 4 av de 21 folkskolorna hade småskola till underlag. Alla de övriga 17 folkskolorna omfattade en små- och folkskolavdelning och måste alltså taga in nybörjare. I Jukkasjärvi var samtliga tre folkskolor flyttande. De folkskolor, som hade småskola till underlag, omfattade 4 klasser. De övriga däremot jämte alla 12 fasta mindre folkskolor var anordnade med 2 eller 3 avdelningar: 1 småskole- och en folkskoleavdelning resp. 1 småskoleavdelning och 2 folkskoleavdelningar, samtidigt undervisade av samma lärare. En folkskola (Mattila) hade halvtidsläsning: småskoleavdelningen läste senare delen av vårterminen och förra hälften av höstterminen, folkskoleavdelningen senare hälften av höstterminen och förra hälften av vårterminen.

De flyttande mindre folkskolorna och småskolorna till antalet 30 flyttade mellan 2—3 stationer, varför de 26% av skolpliktiga barn ej erhöll mer än 2—3 mån. läsning under året. Om resultatet av undervisningen i dessa ambuleringsskolor anför folkskolinspektören:

”Då därtill kommer, att till skolorna ofta sändas nybörjare eller sådana, som icke ännu känna bokstäfverna och hvilka i lyckligaste fall under den korta terminen (ofta blott 8 veckor) hinna lära sig blott de första grunderna i stafning och innanläsning, hvilket i regel bortglömmes, tills skolan nästa gång återkommer till samma rote, så kan man lätt föreställa sig omfånget och grundligheten af de kunskaper, som barnen i dessa flyttande mindre skolor under sin skoltid hinna förvärfva sig”.

Med undantag av Haparanda stad fanns ännu inga *fortsättnings-skolor* jämlikt kung. den 11/9 1877 och — som inspektören anmärker — ”hafva folkskolorna ej uppnått den utveckling, att de förmå bära den öfverbyggnad, som fortsättningsskolan afser att vara”. Ännu hade tydligtvis finnbygdens folkskola ej trampat ut barnskorna.

Lärarnas kompetens är i stigande, om också en hel del lärarbefattning fick uppehållas av icke examinerade. I folkskolorna hade examinerade folkskollärare med få undantag kunnat anställas. Från Haparanda seminarium hade man börjat erhålla examinerade lärarinnor för m. folkskolor och småskolor, likaså från Mattisuddens

småskoleseminarium. I lappmarksdistrikten fick man dock sporadiskt inställa läsningen i en del skolor i brist på lärare.

Om *föräldrarnas inställning* till skolan talas ej mycket i folkskolinspektörernas berättelser — naturligtvis med undantag av de vanliga klagomålen över föräldrarnas liknöjdhet gent emot skolan och barnens undervisning. I biskopsvisitationsprot. anmärkes, ”att föräldrarna ännu icke hafva lärt sig inse nyttan och behovet af skolbildning”, men erkännes samtidigt, ”att de dock icke äro afvovgt stämda mot skolväsendet”. Ibland finner man från prästerskapets och visitationsförrättarnas sida antydningar om väckelse-rörelsens menliga inverkan härutinnan.¹⁵ Redan 1859 och senare 1877 samt regelbundet under de följande visitationerna varnas för ”laestadianismens villfarelser och oljud”. Biskop Landgren återger på visitationsstämman i Pajala 1877, ”att han av en till domkapitlet ingiven berättelse inhämtat, att bokkunskap och skolundervisning icke till mycket tjänade enligt laestadiernas omdöme”, för vilken villfarelse han varnade.¹⁶ År 1891 påtalar visitatorn biskop Martin Johansson under visitationen i Karl Gustav föräldrarnas likgiltighet att hålla barnen i skola och att bibringa dem kristendoms-kunskap, vilken likgiltighet gick så långt, att skolrådssammanträdena ej kunde hållas, därför att ledamöterna ej brydde sig om att komma tillstädes. I Pajala samma år finner han en ojämn kristendoms-kunskap och påstår, ”att det i avseende på skolväsendet förmodligen här stode sämre till än i någon annan församling i Hernösands stift och troligen i Sveriges rike.¹⁷”

Skolformernas bristfällighet och lärarnas ringa pedagogiska utbildning för det säregna arbetet i finnbygdens skolor gjorde naturligtvis, att *undervisningen* höll sig ännu på ett primitivt stadium. Huvudämnet utom den mekaniska drillen med bokstaveringen var katekes och biblisk historia. Den anda, som 1864 års cirkulär och senare normalplanen av år 1889 jämte den nya folkskolestadgan 1882 försökt införa vid kristendomsundervisningen, hade ännu 1892 ej nått denna avlägsna landsända. I stället för en uppbyggande och begreppsenslig undervisning, som de metodiska anvis-

¹⁵ Visitationsprot. från Nedertorneå.

¹⁶ Visitationsprot. 1877 i Karl Gustav.

¹⁷ Visitationsprot. i Pajala 1891.

ningarna föreskrev, hade katekesplugget intensifierats. Folkskolinspektören anför härom: "I några skolor har dock katekesen — icke allenast textorden i Luthers lilla katekes utan även förklaringen — lästs redan i småskolan eller småskoleavdelningen och för öfrigt katekesläsningen forcerats för mycket till förfång för de öfriga ämnena". Folkskolinspektören i norra inspektionsområdet anför: "Någon färdighet i innanläsning och att rabbla utantill Luthers lilla katekes anses ofta vara tillfyllest". Man kan inte fritagga det lokala prästerskapet från en del av ansvaret för denna själlösa undervisning. Men en stor skuld härtill hade även föräldrarna. De ansåg nämligen, att all profan skolkunskap var onödig och därför yrkade de på att huvudsakliga tiden i skolan skulle användas för katekesundervisningen, som — enl. deras uppfattning — dock gav någon ledning för själens frälsning. Den lärare, som kom längst i denna exercis, fick föräldrarnas högsta vitsord för pedagogisk duglighet. Ej därför att undra på att ovanan förstärktes och fortsatte.

I de övriga ämnenas behandling hade ingen ändring sedan 1886 inträffat. Med nyss relaterade undervisningssätt räckte ej heller tiden till annat än läsning, katekes och skrivning samt något räkning.

Undervisningsspråket i älvdalsdistrikten (Tornedalen) var fortfarande finska språket med undantag av Haparanda och folkskolan i Övertorneå kyrkby. De 4 nyinrättade statsskolorna i Nedertorneå, Karl Gustav, Övertorneå och Korpilombolo var i enlighet med föreskrifterna helsvenska. Märkligt är, att försvenskningen bedrevs kraftigare inom Gällivaredistrikten, vilket naturligtvis berodde på inflytande från den allt mer och mer svensktalande kyrkbyn och Malmberget. I samtliga 3 församlingsfolkskolorna hade under perioden svenska språket införts som undervisningsspråk. Även i lappskolan i Gällivare meddelades all undervisning med undantag av kristendomsämnet på svenska. Om Nattavaara, som var helt finsktalande heter det: "Nattavaara... är uteslutande finsk by med mycket svår dialekt, men läraren har på de sex år, han varit på platsen, med nit och ihärdighet drivvit saken derhän, att undervisningen numera kan meddelas i alla profana ämnen och delvis äfven i kristendom på fäderneslandets språk." Samma var för-

hållandet i den finska byn Hackas. Liksom i Tornedalens distrikt hade i Jukkasjärvi under samma period "svenska språket blivit infördt såsom undervisningsämne i alla fasta skolor och i missions-skolan." Samma tillvägagångssätt tillämpades i Karesuando skoldistrikt. Även i flyttande mindre skolor hade man börjat införa ämnet. I Torneälvdalsdistrikten förekom svenska språket som ett ämne redan i småskolorna.¹⁸

Beträffande förfaringssättet vid denna undervisning gällde, vad redan anförts. Lärare, som visade sig nitiska i undervisningen i svenska språket, tilldelades gratifikationer. I de skolor, där svenska språket var undervisningsspråk, började man med talövningar, och finska språket begagnades "endast i yttersta nödfall endast för att förmedla öfvergången till svenskan, och derefter fortsattes såsom skolan vore helsvensk". Om resultatet av denna undervisning meddelas att det efter första läsåret icke var stort, varför yrkas på införandet allmänt av en tvåårig småskola. Märklig är uppgiften av folkskolinsp. P. O. Grape, att i de skolor, där både svenska och finska användas parallellt som undervisningsspråk, var resultatet "sämre och långsammare". Påståendet synes ej vara övertygande, eftersom han omedelbart senare meddelar, att dessa dubbelspråkiga skolor ännu vore nödvändiga, ty "i annat fall skulle alltför många barn... blifva nästan utan all verklig skolundervisning".

Tidigare hade enligt uppgift även lärarna ställt sig tveksamma inför strävandena att införa helsvensk undervisning. Nu finner man att en omsvängning under skolledningen och prästerskapets uppmuntran samt som en följd av gratifikationerna har börjat ske. Folkskolinspektören, kyrkoherde P. O. Grape, den intensivaste förespråkaren för den helsvenska metoden, refererar i sin berättelse ett föredrag på lärarmötet i Hietaniemi av folkskollär. A. Fr. Sörtelius över ämnet "Kan skolan nå det henne förelagda mål att göra folket i denna del av Sverige tillika svensktalande?" Föredraget ger en bild av skolledarnas intentioner. Föredragshållaren framhåller, att "arbetet för svenskt språk, svensk kultur härstädes är en fosterländsk pligt" och att "villkoret för att den svenska odlingen må vinna mera insteg härstädes är, att folket blir svensktalande". "Vårt mål är", fortsätter han, "att göra folket svensk-

¹⁸ Folkskolinspektörernas ber. 1887—92.

talande". Men huru detta med framgång skall ske, därom är han mera tvehågen: "Här är ej fråga blott om inlärandet af svenska, men det är tillika fråga om att på svenska inlära finska barn den stadgade folkskolekursen". Här framträder för första gången i hela sin utsträckning det stora pedagogiska och metodiska problemet i finnbygdens folkskola, vilket problem kom att bli det allbehärskande under de följande decennierna. "Lärarkåren betvivlar ej," säger han, "att folket i sinom tid blir svensktalande, men på ett eller två decennier går det ej. Beröringen här med de nära varande finska grannarna blir ej slut, och häraf följer nog, att finska ej heller tager slut: det har man full anledning att tro".

Man märker här en person, som ej blott som skolans förmän teoretiskt planlagt arbetet, utan som på praktikens väg kommit problemet in på livet inom den bristfälliga folkskolan i bygden. Även om hans mål efter några decenniers praktik måste modifieras till "tvåspråkighet", finner man hans tankar beträffande svårigheterna med realiserandet av det tvekluvna målet fullt verklighetstroga.

3. Perioden 1893—1898.

För att få en mera enhetlig ledning för skolväsendet vid dess organisation i finnbygden sammanslogs under denna period det norra lappmarksdistriktet med det södra, som omfattade den egentliga finnbygden, under samma folkskolinspektör kontraktsprosten P. O. Grape (1881—1901). På dennes och domkapitlets i Härnösands initiativ togs ett nytt och kraftigt steg i samma riktning, som inrättandet av de 4 statsskolorna 1888 inlett. På dessas framställning beslöt kungl. maj:t den 17 mars och den 21 sept. 1894, den 28 sept. 1895 samt den 16 sept. 1897 att följande statsskolor skulle inrättas i finnbygden nämligen i

Nedertorneå	2 st.
Karl Gustav	2 „
Hietaniemi	2 „
Övertorneå	3 „
Korpilombolo	2 „
Pajala	1 „
Muonionalusta	1 „ samt
Gellivare	5 „ eller tillhopa

S:a 18 folkskolor

Denna gång hade man ej ansett det nödvändigt att låta församlingarna tidigare yttra sig i ärendet utan erbjöd man skolråden och kyrkostämmorna att emottaga skolorna. Med löfte om att befria skoldistriktet från alla utgifter för dessas inrättande och underhåll samt för lärarnas avlöningar var naturligtvis samtliga kommuner villiga att underkasta sig de villkor, som redan gällde för de tidigare inrättade statsskolorna nämligen

1. att svenska språket i dessa skolor skulle vara undervisnings-
språk, vilket i verkligheten innebar, att finska språket uteslöts
från folkskolans arbetsordning samt
2. att domkapitlet tillsatte lärare i nämnda skolor, uppgjorde reg-
lemente för dem samt hade överinseendet över dem.

Säkerligen var åtgärden ett krafttag för finnbygdsskolans utveckling till vad den kom att bli. Inrättandet av dessa statsskolor fick dock ett litet efterspel, som synes vara bagatellartat men som tydligt ådagalägger kommunalmännens inställning till statsskolorna och folkskolor i allmänhet. Som ett exempel på detta, upprepat i flera församlingar, må här nämnas behandlingen av frågan i Övertorneå. På anmaning av Dir. för folkskollärarnas pensionsinrättning att inbetala pensionsavgifterna för bl. a. statsskolan i Turtola (40 kr) vägrade församlingen kategoriskt att efterkomma åläggandet. I sitt yttrande till domkapitlet anförde kyrkostämman skälen för denna vägran: "dels att ifrågavarande helsvenska folkskola i Turtola liksom öfriga i samma Bref omnämnda folkskolor inrättats för att i främsta rummet befordra svenska språkets utbredning inom bygden, dels ock har distriktets kyrkostämma icke beslutat denna skolas inrättande utan Kungl. Maj:t på framställning af Domkapitlet . . . Därför äro bestämmelserna i Reglementet för folkskollärarnas pensionsinrättning icke tillämpliga på förekommande fall".¹⁹ Någon känsla av behov av de nya skolorna eller tacksamhet gentemot staten synes icke ha förefunnits hos befolkningen. Aktstycket torde också till fullo vederlägga finnbygdssakkunnigas, biskop Bergqvists m. fl. teori om församlingarnas eget initiativ.

Kungl. Maj:t torde insett den formella riktigheten i kyrkostämmans invändning, eftersom statsmedel den 17/4 1891 anslogs

¹⁹ Kyrkostämmoprotokoll.

för ändamålet. Men nästa gång, liknande frågor kom till behandling, tog myndigheterna vara på lärdomen och lät åtminstone till formen församlingen stå för framställningen. Detta skedde så, att K. B. av församlingen infortrade uppgift, "huruvida och på vilka orter . . . af staten underhållna folkskolor med svenska som undervisningsspråk kunde utöver de redan inrättade skolorna af denna art vara af behovet påkallade". Denna uppgift gällde då som bevis för att församlingen tagit initiativet till skolornas inrättande. Man finner här en ömsesidig finurlighet hos bägge parterna. Alla andra församlingar, som ej varit så förutseende som Övertorneå fick stå för pensionsavgifterna, 40 kr per lärare.

Med detta kraftiga tillskott till antalet skolor i finnbygden, tog skolväsendet här ett stort steg framåt. Dess tillstånd vid denna periods slut 1898 framgår av följande tabell å sid 325.

Ökningen av antalet undervisningsanstalter framgår av följande tabell.

Skolform	År 1892	1898	Ökning resp. minskning
Fasta folkskolor	21	38	+17
„ mindre folkskolor	11	7	— 4
„ småskolor	5	16	+11
	37	61	+24
Flyttande folkskolor	3	4	+1
„ mindre folkskolor	24	42	+18
„ småskolor	6	3	— 3
	33	49	+16
	70	110	+40

Ökningen av antalet skolor är hela 59 %, vilket talar för att finnbygdsskolan nu kommit i en framgångsrikare period. Att emellertid största delen av framsteget är att tillskriva statens ingripande framgår bl. a. av det förhållandet, att samtliga 18 nya folkskolor, som tillkommit, är av staten inrättade helsvenska skolor. Kommunerna hade ej lämnat något bidrag härtill. Däremot tillkom 14 nya mindre folkskolor, samtliga flyttande, samt 8 småskolor. De flyttande skolornas antal var nu 56 % av samtliga mot 45 % 1892. Hade statens skolor ej tillkommit, hade försämringen i skolväsendets organisation varit katastrofal. Kommunerna ville

Folkskoleväsendet i finnbygden 1898.

Församling	Yrvidd i km ² 1	Folk mängd	Antal barn		Skolor						Närv. barn i skolan	Antal skolhus	Anges ej men klagas över dålig närvaro	
			Skolpliktiga	Inskrivna	Folksk.		M. Flsk.		Småsk.					S:a
					Fasta	Flyttande	Fasta	Flyttande	Fasta	Flyttande				
Nedertorneå	440	2992	537		4		3	2	2		11	43		
Haparanda	18	1519	290		1			2	2		3			
Karl Gustav	472	2314	416		4			3			7			
Hietaniemi	941	1981	370		3		1	3	2		9			
Övertorneå	1540	3363	595		6		1	3	2		12			
Korpilombolo	1513	1928	395		4			3			7			
Pajala	4829	4077	766		4			7	4		15			
Tärendö	1685	1282	209		1		1	2	1		5			
Jukkasjärvi	17375	2621	485		3			8	2		13			
Karesuando	14852	1301	230		1		1	1	1		5			
Gällivare		9305	1545		7	4		10			23			
S:a	43664	32683	5838		38	4	7	42	16	3	110	43		
					42		49		19					

Ann. 1 Enl. folkskolinspektörens uppgifter. Se uppgift för 1892!

endast inrätta flyttande skolor, som de ansåg vara tillräckliga för barnens behov.

Ett litet framsteg kan dock inregistreras från denna period nämligen att antalet *småskolor*, som utgjorde underlag för folkskolorna enligt 1858 års bestämmelse, hade ökat från 4 till 12.

Följande typer av skolor jämlikt 1889 års normalplan fanns inom området:

<i>Folkskolor:</i>	Litt A	.....	2	(Malmberget, Haparande lägre avd.)
	„ B	.....	1	(Gellivare)
	„ E	.....	9	(de med fasta småsk. till underlag)
	„ F	.....	26	(folk- och småsk. förenade)
	„ G	.....	4	(flyttande folkskolor)
	„ I	.....	7	(fasta mindre folkskolor)
	„ K	.....	42	(flyttande mindre folkskolor)
			S:a 91	folkskolor
<i>Småskolor:</i>	Litt a	.....	3	(Haparanda, Gellivare, Malmberget)
	„ b	.....	16	
			S:a 19	småskolor

Fortsättningsskola fanns fortfarande endast i Haparanda.

Som av tabellen framgår är de sämsta skolformerna ännu dominerande inom området.

Jämför man nu härmed de barn, som var inskrivna i de olika skolformerna, kan man få en tydlig bild av den folkskolunderbyggnad som finnbygdsbarnen ännu i sekelskiftet kom i åtnjutande av. Vid slutet av år 1898 utgjorde antalet barn mellan 7—14 år 5.838. Av dessa hade under nämnda år undervisats i

<i>fasta</i> folkskolor	.....	36,7%		
„ mindre folkskolor	.....	6,6%		
„ småskolor	.....	8,5%	51,8%	
<i>flyttande</i> folkskolor	.....	2,0%		
„ mindre folkskolor	.....	21,0%		
„ småskolor	.....	1,2%	24,2%	76,0%
läroverk o. andra skolor	.....	2,8%		2,8%
hemmen	.....	15,1%		
utan skolunderv. o. obekanta	.....	6,1%	21,2%	21,2%
			S:a 100,0%	

Full daglig skolundervisning erhöll följaktligen bland de skolplik-

²⁰ Sveriges off. stat.

tiga barnen endast drygt hälften eller 51,8 %. En fjärdedel eller 24,2 % gick i flyttande skolor, vilka ambulerade mellan 2—3 stationer, och erhöll endast en termins eller 2 månaders undervisning per år. Drygt en femtedel eller 21,2 % erhöll praktiskt taget ingen skolundervisning.

Naturligtvis får man ej påstå, att förhållandena inom det svensktalande området i länet var tillfredsställande. Dock finner man här högre procent för de skolbesökande barnen. För hela riket är siffrorna samtidigt följande:

I folk- och småskolor undervisade barn	.....	85,4%
I andra skolor	.....	3,7%
I hemmen undervisade eller ej åtnjuten underv.	.....	10,1%
Utan uppgifter	.....	0,8%
		S:a 100,0%

Vid denna jämförelse måste man helt naturligt taga hänsyn till befolkningstätheten. I tätare orter kom folkskolan fortare i gång och utvecklingen gick relativt snabbt i slutet av 1800-talet. Annat var förhållandet i Norrbotten och enkannerligen i finnbygden med dess vida områden. För att därför komplettera bilden av folkskolans tillstånd i finnbygden, må några befolkningsstatistiska uppgifter för samma tid här lämnas.

Värdena i tabell å sid. 325 grunda sig på av folkskolinspektören lämnade uppgifter. Då emellertid arealerna ej överensstämmer med senare uppgifter (se uppgifterna för 1892!) torde dessa värden ej vara fullt exakta.

Av tab. sid. 328 framgår det välbekanta faktum, att ju mer man avlägsnar sig från det tätare befolkningsområdet vid kusten mot lappmarken och ödebygderna, dess mer försämras skolväsendet. Självklart laborerar statistiken med medelvärden och kan därför ibland ge en mindre verklighetstrogen bild i synnerhet, om befolkningen inom området är koncentrerad till större befolkningscentra. Vad finnbygden beträffar fanns vid ifrågavarande tid endast tvenne betydande centra nämligen Haparanda och det genom malmbrytningen uppväxande Gellivare-Malmberget. Ser vi bort ifrån dessa fanns längs gränsälven kyrkbyar. Invånarantalet i dessa centra var ännu ej stort, ty jordbruket och boskapsskötseln jämte skogsbruket befrämjar ej befolkningshopgyttringen. Den relativt största delen av befolkningen var följaktligen något så när jämnt spridd längs

Församling	Antal invånare per km ²	Antal skolpliktiga barn per km ²	Antal km ² per skola (folk- eller småskola)
Haparanda stad	82,6 inv.	15,8 barn	6 km ²
Nedertorneå	6,9 „	1,2 „	40 „
Karl Gustav	4,7 „	0,9 „	67 „
Hietaniemi	2,1 „	0,4 „	104 „
Övertorneå	2,2 „	0,4 „	128 „
Korpilombolo	1,3 „	0,3 „	216 „
Pajala med Junosuando o. Muonionalusta	0,8 „	0,15 „	322 „
Tärendö	0,7 „	0,12 „	337 „
Gellivare	0,6 „	0,1 „	647 „
Jukkasjärvi, Vittangi	0,2 „	0,03 „	1086 „
Karesuando	0,2 „	0,03 „	1306 „
Medelvärde	0,75 inv.	0,13 barn	376 km ²

älvdalarna samt i skogsbyar och mindre bosättningsorter. Skolväsendets utveckling måste följaktligen ske efter rangordningen hos bosättningscentra. Här är också förklaringen till den rikhaltiga förekomsten av flyttande skolformer och sämre sådana samt till barnens klandervärda skolgång.

Anmärkningarna mot den dåliga *skolgången* fortsätter som förut. Ingen förbättring härutinnan synes ha inträtt. Barn i skolåldern uteblev från skolan "under hela terminer, ja, t. o. m. under årtal". Därför förekom kvarsittningen allmänt och en stor del av barnen fick sluta läsningen utan avgångsexamen. Av dem, som slutat sin skolgång efter genomgången skolkurs, fanns 1898 inom området endast 49, som kunde utexamineras enligt folkskolestadgan § 47 och 64 enligt § 48.

År 1892 fanns 30 egna *skolhus*. Under perioden tillkom 13 nya, varför antalet 1898 uppgick till 43, medan 67 skolor ännu fick dväljas i förhyrda, osunda och på allt sätt brisfälliga lokaler. I verkligheten hade dessa misslottade skolornas antal under perioden ökat med 27. Ökningen av antalet egna skolhus räckte ej ens till de av staten inrättade skolorna. Vad inredningen beträffar meddelas, att de skolor med egna skolhus i allmänhet hade ändamålsenliga tvåsitsiga bänkar, skåp för materiel, kartställ m. m., medan de övriga

ännu fick nöja sig med långbänkar o. dyl. En nyhet är, att folkskolorna börjat förses med skolorglar.

Lärarnas utbildning 1898 var följande:

	Behöriga	Obehöriga	Summa
Vid folkskolor	44	6	50
„ mindre folkskolor	—	49	49
„ småskolor	4	—	24
Övningslärare	4	—	4
	S:a 72	55	127, därav

53 manliga och 74 kvinnliga.

Bland de vid mindre folkskolor tjänstgörande lärare var alla utom 6 utexaminerade från småskoleseminarierna. Jämlikt stadgan för Haparanda seminarium med dess treåriga utbildning, hade lärare, som utexaminerats därifrån, formell behörighet att tjänstgöra i mindre folkskolor. Redan det förhållandet, att de oexaminerades antal nu sjunkit till endast 6 st, vittnar om ett visst framsteg här.

1890-talet är övergångsperioden för den helsvenska och finskfria undervisningens införande i finnbygden. Genom inrättandet av de 22 statsskolorna hade den helsvenska undervisningen introducerats punktvis i alla församlingar. Frågan om bevarandet av folkets modersmål, finska språket, som ett läroämne på skolans arbetsordning gick man helt och hållet förbi. Biskop *Martin Johansson* (biskop 1888—1908) fortsatte lika energiskt den av företrädaren biskop Landgren inledda skolpolitiken. Biskopen och domkapitlet ålade sina underlydande präster att sörja för att den helsvenska undervisningen infördes även i församlingens egna skolor. Församlingsherdarna och lärarkåren gjorde, vad de kunde. Men allmogen var ej så lätt att tas med. Den växande tjänstemannakåren var därvid till stor hjälp och i de flesta församlingarna behärskade den också tack vare språkkunskaperna skolråden och kyrkostämmorna. Men dessa senare var ofta oberäknliga. Trots allmogens tröghet att besöka dem kunde det dock ibland hända — om rykte gick, att något speciellt skulle genomföras — att kyrkoherden fann en anseelig besökarskara vara samlad. Den av folkskolinspektörerna vitsordade likgiltigheten var visserligen vanlig. Men fann allmogen, att tjänstemännen stod eniga bakom ett förslag, var det självklart, att bönderna skulle stå lika eniga emot. Ett typiskt ex. på myndigheternas

strävan att införa helsvensk undervisning i församlingsskolorna och därav följande kontroverser med allmogen finner man bl. a. i Övertorneå, varom i ett annat sammanhang skall redogöras.

Liksom för domkapitlet och prästerskapet var huvudmålet för folkskolinspektören försvenskningen av folkskolan i gränsbygden och finnbygden. Varken religiösa, barnpsykologiska eller pedagogiska skäl fick avlänka skolpolitiken från de riktlinjer, som myndigheterna utstakat. Man märker detta tydligen bl. a. i folkskolinspektörernas ämbetsberättelser. Diskussionen behärskas endast av huvudfrågan, huru man snabbast kunde införa helsvensk undervisning med uteslutning av finska språket, varom inspektören anför i sin berättelse 1898: "Undervisning i svensk språkkunskap är onekligen en af de viktigaste uppgifter, som tilldelats skolväsendet i Finnmarken. Den är viktig icke allenast i den bemärkelse, som det är för varje skola i vårt fosterland, utan ock särskildt med hänsyn dertill, att den har till ändamål att införa svenska språket i de finska hemmen i gränsbygden mot Finland, att utbreda svenskt språk och svensk odling bland denna finska befolkning, som ännu är fästad vid Sverige med starkaste band af innerlig tillgifvenhet och tacksamhet, och på detta sätt bevara densamma för främmande inflytelser, som ju kunde vara menliga för vårt land".

Den sista meningen i citatet är av ett visst intresse för den följande fasen i skolpolitiken i finnbygden, samtidigt som den ger en bild av mentaliteten hos skolans förmän och säkert även hos myndigheterna. Man kan fråga, vad det var för "främmande inflytelser", som här avsågs. För den som från tiden för sekelskiftet haft förmännen att personligen följa förhållandena i gränsbygden, är svaret självklart. Vanligen är man av den uppfattningen, att språkfrågan i finnbygden endast hade anknytning till de idéströmningar, som rörde sig inom vårt eget land. Detta är också fullt riktigt, om man avser befolkningens egen inställning, ty som redan framhållits, var för den — om man bortser från de religiösa problemen — alla idéströmningar främmande. Däremot var situationen för dem, som dirigerade försvenskningen av skolorna en annan. Händelserna i Finland gav anledning till vissa reflexioner. Språkfrågan i vårt östra grannland var under häftig diskussion.

I sin ämbetsberättelse anför folkskolinspektören 1898, att svenska språket då var infört som ett "undervisningsämne i inspektions-

området alla skolor — de lapska kateketskolorna dock undantagna — och såsom *undervisningsspråk* uteslutande i alla statsskolor och fasta småskolor samt i de flesta öfriga folkskolor och åtminstone delvis äfven i alla fasta (torde åsyftas "flyttande") såväl folkskolor som småskolor, der dock till följd af ogynnsamma förhållanden äfven finskan måst ännu begagnas som undervisningsspråk."

Den som icke personligen gjort bekantskap med undervisningen i en skola, där barnen så gott som utan undantag förstår och tala endast sitt modersmål, finskan, och som ändock måste undervisas på ett för dem fullständigt främmande språk, svenskan — och detta redan vid barnens inträde i skolan —, kan göra sig en föreställning om svårigheternas mångfald. Att tala om pedagogiska vägar och psykologiska metoder att underlätta övergången från hemmet till skolan eller att väcka och underhålla en psykisk kontakt och kärleksfullt förtroende mellan läraren och eleven vore ett misslyckat resonemang. Att resultatet ofta blev föga givande, vittnar också uttalanden av skolmännen. Men även då, liksom senare och alltid, talade man om olika metoder. Metoderna gällde dock uteslutande undervisning i svenskan. Inspektören ger en översikt över de tillvägagångssätt, som under denna övergångsperiod tillämpades vid denna undervisning. "Vid denna undervisning", skriver han, "hafva hufvudsakligen tvenne olika metoder följts, nemligen den vanliga *öfversättningsmetoden* och den så kallade *Berlitzka metoden*. Den förra har följts i samtliga flyttande skolor och äfven i de flesta fasta skolor, den senare företrädesvis i de helsvenska statsskolorna".

Vid *översättningsmetoden* hade tillvägagångssättet varit följande: "De första öfningarna hafva åsyftat att vänja barnens öra och tunga vid svenska språket samt att bibringa dem något ordförråd, namn på föremål m. m. Men då ju undervisningen måste hafva till ändamål att bibringa eleverna kännedom om svenska språkets ordformer och förmåga att af dem göra bruk, måste ock undervisningen bestämmas af detta mål". Barnen fick inlära verbformer: "Verbens presens har därför varit föremål för den första undervisningen och öfningen. Derefter har man öfvergått till nomen substantivum och adjectivum, inlärt ordens ställning i bestämd och obestämd form, genusförhållanden, antalsformerna, böjningssätten,

kasusformerna m. m. Sedan har man gått till pronomen och räkneorden samt återkommit till utsägeorden. Jämsides härmed hafva språkljuden och ljudens beteckning inlärts, hvarefter man öfvergått till att bilda stafvelser och ord samt att läsa enklare meningar. Vid de första innanläsningsöfningarna i svenska språket har man begagnat numera uteslutande Kastmans ABC-bok och läsebok för småskolan, vid de egentliga öfversättningsöfningarna Ahlmans Alkeiskurssi.”

Angående lärogången vid öfversättningsöfningarna meddelas följande: ”Hvarje mening i ett läsestycke läses först i sin helhet, öfversättes sedan ord för ord samt slutligen i sin helhet. I sammanhang härmed lemnas med flitigt begagnande af svarta taflan nödiga förklaringar och regler. Det sålunda förberedda få barnen taga till hemlexa samt uppläsa och öfversätta det nästa dag, då ny läxa förberedes på samma sätt. Rättstafningen och rättskrifningen öfvas medelst afskrifning ur bok och i högre klasser efter diktamen. Vid undervisningen i skolans öfriga ämnen följas vid seminarierna brukliga metoder — dock med den olikheten, att vid lexornas förberedande göras frågorna och afgivas svaren på såväl finska som svenska språket i de lägre afdelningarna och ofta äfven i folkskolans högre afdelning, men vid förhörandet användes så mycket som möjligt uteslutande svenska språket”. Som härav framgår blev all undervisning endast språkundervisning. Allra tvivelaktigast var denna metods tillämpning på kristendomsundervisningen.

Beträffande lärogången vid undervisningen enligt den helsvenska metoden eller *Berlitzka metoden* låter vi likaså folkskolinspektören själv tala: ”Den grundläggande undervisningen i svenska språket vidtager redan i småskoleafdelningens första klass. Allra först genomgås de förberedande läsöfningarna, hvilka utgöra grundvalen för de derpå följande läs- och talöfningarna. I den lägsta klassen gifvas korta innanläsningslexor, hvilka, så långt ske kan, förberedas. De första talöfningarna inskränka sig till, att barnen besvara i fullständiga satser de frågor, som läraren framställer till dem angående föremålets namn. De föremål, hvilkas namn skola inläras, visas för barnen. Den omedelbara åskådningen ersätter öfversättningen. Läraren ställer fram ett föremål, t. ex. en bok hvarvid han frågar: ’hvad är detta?’ och besvarar själf frågan, sägande: ’detta är en bok’. Han upprepar sin fråga och barnen svara: ’detta är en

bok’. Under de första lektionerna måste läraren gång efter annan upprepa frågan och svaret, men vanligtvis dröjer det ej så länge, innan han slipper det tidsödande upprepadet af frågorna och svaren. Flitigt användas ock körsvar.

Så snart barnen kunna skrifva och läsa det skrifna, uppskrifvas orden på svarta taflan för att afskrifvas av barnen. Sedan dessa öfningar fortgått någon tid, öfvergår man till inlärande af pronomen personale och utsägsorden, hvarvid för de senare barnen uppmärksamgöras på den handling, som skall betecknas. Läraren visar t. ex. på gossen, som läser, på en flicka, som skrifer, o. s. v. samt frågar: ’hvad gör gossen?’ ’hvad gör flickan?’ o. s. v. samt svarar först själf och låter sedan barnen svara. Det erhållna svaret uppskrifves på svarta taflan och afskrifvas av barnen. Med tillhjälp af frågor, som framställas så, att svaren bilda enkla satser, få barnen först muntligen, sedan skriftligen, redogöra för ej allenast hvad någon gör eller hvad som sker, utan äfven hvad någon har eller icke har, hurudan någon är o. s. v. De sistnämnda öfningarna förekomma likväl först i småskoleafdelningens andra klass, i hvilken äfven öfningar att utvidga satser anordnas efter samma metod. På samma gång öfningarna att bilda satser fortgå, vidtager ordens böjning. Även detta sker med tillhjälp af åskådning och frågor, vid hvilkas framställande läraren betonar den ifrågavarande ändelsen särskildt starkt och vänjer så lärjungen att i vissa förbindelser använda vissa former och ändelser.

Redan i småskoleafdelningens andra klass kunna de egentliga åskådningsöfningarna börja. Dessa anknyta sig till enskilda föremål. Förfaringsättet är ungefär detsamma som i skolor med svenska barn. Till den grundläggande undervisningen höra äfven läsöfningarna. Om läsningen i skolan har förut talats. I småskoleafdelningens andra klass förekommer dels kursivläsning, dels läsning med innehållsbehandling af enklare stycken.

Den fortsatta undervisningen meddelas i folkskoleafdelningen hufvudsakligen medels samtalsöfningar, skrif- och läsöfningar, samt öfningar i språkläran, hvarvid man haft god hjälp af Hedda Anderssons Språköfningar. Samtalsöfningarna anknyta sig till enskilda föremål, såsom djur, växter eller annat dylikt, derefter grupper af djur eller människor i lämpliga sammanställningar samt till taflorna öfver årstiderna, öfver landtmannens göromål m. m. Lära-

ren söker under hänvisning till naturföremål eller lämplig tafla och med ledning af frågor handleda barnen till att vinna en klar föreställning om undervisningens innehåll och att redigt och språkriktigt uttrycka sina tankar angående det förevisade. För att gifva barnen ett rikare ordförråd bör läraren förfara på samma sätt som vid åskådningsöfningarna i småskolan.”

Av folkskolinspektörens utförliga redogörelse framgår metodens innebörd. I stort sett har knappast någon ändring i densamma skett under de senaste 60 åren. Om dess lämplighet och psykologiska riktighet vid undervisningen med småskolebarnen må ej här fällas något omdöme. Kanske man lättare kunde förstå barnens problem och varför finnbygdens skola ej alltid var någon glad skola, om man tänkte sig metoden flyttat på småskolebarnen i en mellansvensk skola med engelska — eller varför ej kinesiska — som enda tillåtna språk.

Vid undervisning i övriga ämnen måste samma metod delvis tillämpas, eftersom finska språket icke fick användas annat än i ”yttersta nödfall”. Även kristendomsundervisningen gjordes till en språklektion med barnens efterapande av lärarens ord och sats. Var läraren mån om att barnen förstod något av de tankar och religiösa grundsanningar, som kristendomsundervisningen avsåg att meddela, måste han tillgripa samma cirkus som vid undervisningen i svenska språket eller som ämnet redan då döpts till ”modersmål”. Då detta krävde oerhörda krafttag och rik uppfinningsrikedom från lärarens sida, förenklade man problemet. Därom säger inspektören: ”Så t. ex. har det sammanhängande berättandet vid förberedandet av en biblisk berättelse ersatts af barnens läsning i bok, hvarigenom det har blifvit lättare för barnen att med tillhjälp af berättelsens ord besvara lärarens frågor. Barnen få nemligen hafva böckerna uppslagna, när lexan förberedes.” Resultatet av detta blev naturligtvis det enda möjliga: ett meningslöst mekaniskt utantillrabbel utan begrepp om innehållet, en metod som för den, som genomgått finnbygdens folkskola, är i livligt minne, och som ännu trots 6 decenniernas förbleknande kan väcka obehagliga känslor. Metoden berömdes emellertid av alla skolmän i finnbygden och ansågs som ett oerhört stort pedagogiskt framsteg. Finnbygdssakkunniga höjer den till skyarna ännu 1919. Sedan

dess har den så rotfästs, att man ej kan tänka sig något annat alternativ.

Folkskolinspektör P. O. Grape synes ha haft en liten tvekan om metodernas företräden. Han anser, att översättningsmetoden ännu var att förorda ”för flyttande skolor och för skolor, i hvilka barnens antal är stort och skolgången ojämn.” Vid statsskolorna hade emellertid varken han eller församlingarna att välja, då i det av domkapitlet utarbetade reglementet denna helsvenska metod där var obligatoriskt föreskriven.

Man kan här framställa frågan, huru långt man under ovan relaterade förhållanden kunde fylla normalplanens föreskrifter angående lärokurserna för små- och folkskolan.

Det enda, som i inspektörens berättelse, handlar om detta viktiga spörsmål är följande citat: ”Såsom i den föregående berättelsen nämndes, måste dock några af de föreskrifna undervisningsämnen i större eller mindre mån eftersättas, till följd deraf att öfningarna i svenska språket... upptaga och måste upptaga så mycken tid”. Detta säger ej mycket men kanske tillräckligt. Däremot kan förf. här komplettera personliga minnen från en sådan helsvensk folkskola, som han just under samma tid gick i. Lärarinnan räknades som en pionjär i finnbygdens skola, ty som härstammande från Skara kunde hon ej ett ord finska och räknades av domkapitlet som en idealisk lärare vid statsskolorna. Metoden var den rena mekaniska utanläsningen. Katekes, biblisk historia, Odhners Fäderneslandets historia, Berlins lärobok, allt lästes utantill utan några begrepp om innehållet. Endast de barn, som hade en viss kunskap i svenska från hemmen och vilka var ett litet fåtal, lyste med sin lärdom. De övriga svarade ”med bokens ord”. Och ändock var denna skola i Övertorneå kyrkby, Tornedalens centrum med undantag av Haparanda stad. De enda texterna i läroböckerna, som var klara, var de obenämnda talen i räkneboken. När något gick alldeles på tok, fick någon av barnen översätta, så gott det lät sig göra. Men då lärarinnan saknade all kunskap i finska språket, kunde många verklighetsfrämmande men uppiggande översättningar se dagens ljus. Kristendomsundervisningen var naturligtvis en ren parodi.

Sekelskiftet kom att medföra många ändringar i gränsbygden, ändringar, som befrämjade arbetet för försvenskningen av skolan.

XVII. ALLMOGENS INSTÄLLNING TILL FINSKA SPRÅKETS AVSKAFFANDE OCH HELSVENSKA UNDERVISNINGENS INFÖRANDE I FOLKSKOLAN

Statsskolornas inrättande under 80- och 90-talet var det första praktiska och effektiva initiativet till en omläggning av hela undervisningen i finnbygdens skola. Dessa skolor var ej avsedda att ersätta församlingens egna skolor, men de skulle utgöra förebilder för den nya skolorganisationen och den framtida undervisningen. Man förutsatte med rätta, att sedan den helsvenska undervisningen genom dem prövats, skulle de övriga skolorna följa med. Härigenom ville man därjämte bryta allmogens envisa motstånd mot den obligatoriska folkskolans utveckling i finnbygden. Statsskolornas inrättande var det första steget mot finnbygdsskolans helförsvenskning och till uttradering av finska språket från densamma. Därför ingick som ett oeftergivligt villkor vid statsskolans inrättande, att undervisningsspråket i dessa skulle vara endast svenska språket. Ovan är påvisat, att initiativet till dessa skolors inrättande utgick från myndigheterna.

När fråga är om genomförandet av helsvensk undervisning i samtliga skolor har man allmänt hyllat den uppfattningen, att allmogen själv gick in för denna undervisningsreform. Belägg härför har vi i myndigheternas otaliga skrivelser och offentliga handlingar, i 1919 års finnbygdssakkunnigas betänkande, i prästerskapets, tjänstemännens och skolfolkets i finnbygden uttalanden, i populära framställningar och pressens påståenden m. m. Vid bedömandet av denna fråga bör man skilja på tvenne särskilda frågor, som vanligen i missvisande syfte förblandats med varandra: å ena sidan frågan om helförsvenskningen av skolan med därpå följande utslutning av folkets modersmål från skolans arbetsordning och å

andra sidan befolkningens inställning till kunskap i riksspråket. Den sistnämnda frågan kan helt och hållet uteslutas i detta sammanhang, ty finnbygdssallmogen har aldrig ställt sig avvisande till kravet på att folkskolan skall meddela kunskap och färdighet i svenska språket. Behovet av sådan kunskap har alltid och kommer alltid att erkännas av de finsktalande. Men hur ställde sig allmogen till den första frågan? För att belysa detta må några stickprov tagas från olika församlingar utan anspråk på fullständighet.

1. Nedertorneå församling.

Som tidigare anförts, var 80- och 90-talet den helsvenska undervisningens genombrottsperiod i finnbygdens folkskolehistoria. På biskopsvisitationen 1886 hade biskop Landgren erbjudit Nedertorneå församling en statens folkskola i Nikkala med svenska som undervisningsspråk, samtidigt som han uppmanade församlingen att sörja för "att svenskt tungomål skulle ifrån staden småningom spridas till den svenska Torneådalens hela befolkning" samt att församlingens medlemmar skulle "uppbjuda alla sina krafter för att förverkliga nämnda önskemål".

Enligt folkskolinspektörens berättelse 1892 förekom ännu ej svenska språket som undervisningsspråk i Nedertorneå församlingens egna folkskolor. Undantag härifrån var naturligtvis statsskolan. I de fasta folkskolorna, 2 till antalet, hade dock undervisningen i svenska införts så att undervisningen i högsta klassen i folkskolan kunde bedrivas på svenska. Det framgår av handlingarna, att undervisning i svenska aldrig medförde motstånd från allmogens sida. På visitationen 1893 blev allmogen tillfrågad av häradshövding Sundberg, "om någon hade något mot att deras barn lärde sig svenska språket", vilken fråga "besvarades enhälligt med nej".¹

Liksom i de övriga finnbygdsförsamlingarna koncentrerades allmogemännens intresse för skolan på den ekonomiska sidan av saken. Endast yttersta tvång från myndigheternas sida gjorde församlingen villig att anslå medel till lärarnas avlöning och byggandet av skolhus. Striderna om dessa byggen fortgår under hela denna pe-

¹ Visitationsprot.

riod. Domkapitlets nya skolpolitik synes vara den enda utvägen att tvinga den helsvenska undervisningen på folkskolan. Till den i Nikkala föreslagna statsskolan erbjöds församlingen två nya sådana, en i Mattila och en i Sävis. Liksom tidigare skulle staten betala lärarnas lön och hyresbidrag för skolorna. Kyrkostämman antog erbjudandet med därmed förbundet villkor, att församlingen anslag medel till lärarnas pensionsavgifter och ersättning för kofoder.² Men när år 1893 kungl. maj:t gjorde förfrågan, ”huruvida sockenmännen ville, förutom de förut beviljade förmånerna vid de tvenne nya statsskolorna även bidra med nödigt bränsle”, blev svaret ett bleklagt nej. Påföljande år måste dock sockenmännen gå med på kungl. maj:ts villkor. Den helsvenska undervisningen var ännu begränsad till statsskolorna. Men från domkapitlets och prästerskapets sida bedrevs nu ett intensivt arbete för saken. På biskopsvisitationen i juli 1898 framhåller biskop *M. Jobansson* att skolväsendet i Nedertorneå församlingen tack vare statens ingripande förbättrats.³ ”Såsom särskilt glädjande konstaterades, att insikten i svenska språket gått väsentligt framåt. Ett bestämt företräde med hänsyn till resultatet av arbetet måste tillerkännas statsskolorna och stadens skolor framför landsförsamlingens egna.” Med detta avsåg biskopen, att den helsvenska undervisningen med uteslutandet av finska språket från folkskolan borde införas även i församlingens egna skolor. I stort sett samma upprepas på visitationen i juni 1903. Något beslut om församlingsskolornas försvenskande synes kyrkostämman ej fattat, vilket ej hindrar, att detta jämlikt folkskolinspektörens berättelse 1898 måste ha skett de närmaste åren eller också ha genomförts utan sådant beslut. Något initiativ från allmogens sida kan man ej påträffa i handlingarna. Däremot finner man, att domkapitlet den 14 nov. 1894 utan församlingarnas hörande utfärdade följande ukas till folkskolinspektörerna: ”Med anledning av i Eder berättelse rörande skolväsendet inom Edert inspektionsdistrikt för år 1893 förekommande uppgifter får Domkapitlet härigenom anmoda Eder att tillse, dels att skoldistriktet erhålla i öfverensstämmelse med senaste upplagan av normalplanen upprättade reglemen-

² Oskar Juntti, *Ur folkundervisningens hist. i Torne- och Kalixälvdalar*, s. 98.

³ Visitationsprot.

ten och dels att svenska så snart som ske kan uteslutande blir undervisningsspråk i de öfre afdelningarna af folkskolorna i Jukkasjärvi och Karesuando samt af folkskolan i Mattila by af Nedertorneå.” I de övriga folkskolorna och samtliga fasta småskolor i Nedertorneå var svenska språket infört som undervisningsämne. Rörande kyrkostämmans och skolrådets deltagande i besluten anföres ingenting. Vad statsskolorna beträffar, hade de lokala skolmyndigheterna ingenting att bestämma. Men ej heller synes någon rådfrågning hos dem angående allmogens inställning till frågan, vad församlingens egna skolor beträffar, ha ägt rum. Besluten i alla folkskoleundervisningsfrågor synes även vad församlingsskolorna beträffar ha glidit över i domkapitlets och prästerskapets händer. Normalplanens bestämmelser, som ju var skrivna för svensktalande trakter, åberopades som stöd för myndigheternas åtgärder. Därmed är naturligtvis ej sagt, att om enligt demokratisk uppfattning frågan hänskjutits till de lokala myndigheternas avgörande, ett annorlunda beslut blivit följden. Allmogens fränkoppling i skolfrågornas prövning hade redan då ingått i allmogens medvetande och någon rätt till annan ordning kunde man ej föreställa sig. Dessutom behärskades skolråden av de svensktalande ämbets- och tjänstemännen. Vad man emellertid aldrig frågat allmogen om, var huruvida några timmars undervisning i finska språket, allmogens språk, vore önskvärdt. Med den propaganda mot finska språket och allt finskt, som bedrevs i brytningsåren, är det väl föga troligt, att någon vågat taga den risken att föreslå något sådant.

Det är betecknande, att under denna period till sekelskiftet föga vittnesbörd lämnats angående folkskolans inre arbete utöver vad undervisningen i svenska språket beträffar. Man synes ha varit fullständigt förblindad av försvenskningstanken och nonchalerat t. o. m. den religiösa uppfostringsfrågan vid folkskolan. Allt skolarbete och kyrklig verksamhet värdesattes efter måttstocken av kunskaper i riksspråket, och denna kunskap redovisades i allmänhet i färdighet att rabbla upp katekesstycken på svenska.

2. Karl Gustavs församling.

Som i ett föregående avsnitt anförts, beslöt oktoberkyrkostämman i Karl Gustav 1885 "efter en längre diskussion, att alla småskolor i denna församling skola upphöra från och med år 1886". På följande år lyckades det dock myndigheterna att tvinga församlingen att återupptaga arbetet i dessa skolor. Någon ändring till det bättre, vad allmogens inställning till skolorna beträffar, syns dock ej inträffat. Upprepade förslag — icke minst med hänvisning till arbetet med undervisning i svenska språket — på höjning av lärarlönerna i mindre folkskolor från 250 till 300 kr per år avsågs utan förbarmande. Ej ens en ny statsskola lockade, ty den 14/6 1890 heter det i protokollet från kyrkostämman:⁴ "Skolrådets förslag angående inrättande av en fast folkskola i Korpikylä by på villkor, att staten aflönar lärare med undantag av bränsle och kofoder afslogs". När den första statsskolan (Lappträsk) erbjöds församlingen, föreslog på kyrkostämman den 26/3 1888, som var besökt av "ett fåtal sockenmän", 4 stämmobesökare bifall till skolrådets förslag om antagande av villkoren, medan 4 yrkade avslag. När den nya statsskolan i Kukkola år 1894 beviljats församlingen, åtog sig kyrkostämman att hyra lokal för skolan för 300 kr per år, vilket var en god affär, då liknande lokaler vid den tiden anskaffades för c:a 50 kr. På förslag av folkskolinspektören att "med särskilt avseende till utbredande av svensk språkunskap utom redan befintliga skolor ytterligare en eller flera folkskolor med svenska såsom undervisningsspråk inrättas och underhållas av staten" föreslog skolrådet "att två skolor med svenska som undervisningsspråk" inrättades i Kukkola och Korpikylä. Svar på denna framställning lämnade kyrkostämman i nyssnämnda beslut. Liknande förslag om inrättande av statsskolor i Korpikylä och Keräs-joki behandlades ånyo på kyrkostämman den 26/10 1896. Men nu föreskriver stämman själv sina villkor nämligen att erhålla 300 kr i hyresbidrag till vardera av skolorna. Samtidigt bemöter stämman domkapitlets skrivelse rörande folkskolinspektörens yrkande på att bygga skolhus.

⁴ Kyrkostämmoprot.⁵ Skolrådsprot. 20/4 1890.

För att komma i åtnjutande av de av kungl. maj:t beviljade gratifikationerna om 100 à 150 kr till lärare, som "med flit och ihärdighet" bedrev undervisning i svenska, hade skolrådet lämnat den synbarligen felaktiga uppgiften, "att svenska språket numera utgör det huvudsakligaste undervisningsspråket i folkskolans alla klasser". Med anledning härav föreslår skolrådet,⁶ "att i reglementet för distriktets skolor intages det tillägg, att svenska språket, *som redan ingår som undervisningsämne* i samtliga skolor . . . skall hädanefter i mindre folkskolan vara undervisningsspråk i öfversta klassen". Men först den 9/10 1899 med anledning av domkapitlets åläggande godtog kyrkostämman det nya skolreglementet, vari intogs uttrycket "att svenskan skall vara undervisningsspråk i alla skolor, både fasta och flyttande, inom församlingen".

Ända fram till sekelskiftet, då det av domkapitlet utarbetade nya reglementet med åläggande om helsvensk undervisning började tillämpas, synes alltså ett segt, först öppet och sedan passivt, motstånd mot bidrag till skolorna varit rådande inom församlingen. Något eget initiativ, ej ens sympati, för de nya skolorna finner man i handlingarna, naturligtvis med undantag av prästerskapets och skolmyndigheternas önskedrömmar. Detta sista framträder i synnerhet i den kyrkliga omvårdnaden av skolan. Visitationsprotokollens huvudtema blir uteslutande frågan om svenska språkets inlärande. Vid visitationen 1896 finner man, att förhöret med skolbarnen första gången sker "huvudsakligen på svenska språket uti innanläsning, katekes och bibl. historia".⁷ Om resultatet heter det, att "det i allmänhet var gott, i vissa fall synnerligen tillfredsställande". Med särskild tillfredsställelse ville visitatorn (biskop Martin Johansson) konstatera "de märkbara framsteg, som undervisningen i svenska språket gjort, vartill han fann en medverkande orsak vara icke allenast lärarpersonalens arbete och nit utan äfven föräldrarnas fosterländska sinnelag och intresse för saken". Detta är ett tema, som går igen under biskop *J. O. Bergqvists* visitationer. Så t. ex. heter det 1907:⁸ "Till sist borde de unga lära sig att älska det svenska fäderneslandet och det svenska språket. De skulle sätta sin stolthet i att inhämta det sköna tungomålet, som talas af hela vårt

⁶ Skolrådsprot.⁷ Visitationsprot. 1896.⁸ Visitationsprot. 1907.

folk i öfrigt. Därmed behöfde icke det finska språket förskjutas. Här vid gränsen kunde gärna de båda språken talas sida vid sida, men åt riksspråket borde åtminstone beredas samma plats som åt det finska". Man torde märka den logiska kullerbyttan, som den myndige biskopen här gjorde. Ty målet var ju ej likställighet utan ett totalt undanskjutande av det finska språket, folkets modersmål, ur skolan och undervisningen.

3. Hietaniemi församling.

Allmogens i Hietaniemi församling inställning till införande av helsvensk undervisning i folkskolan var i stort sett enahanda med den i de övriga församlingarna. Den av biskop Landgren framhållna "likgiltigheten" för all bildning och skolundervisning rådde allmänt. Förslaget om anställande av en "underlärare" på biskopsvisitationen den 17/7 1882 mötte ett enhälligt motstånd av församlingsmedlemmarna. Den privatskola, som tidigare funnits, hade upphört. Allmogen ansåg, att de 2 lärare, som fanns och som ambulerade mellan 13 stationer, var tillräckliga. Skolhusbyggen ville man ej inlåta sig på. Prot. från biskop M. Johanssons visitation den 27—28/5 1891 ger visserligen omdöme om tillfredsställande resultat i kristendomsundervisningen och i svenskkunighet. Men ett privat brev från kyrkoherden Stenborg, som bifogats till visitationshandlingarna, vittnar om protokollets föga tillförlitlighet. Han skriver bl. a.:

"Enär jag vid denna visitation blef så djupt bedröfvad öfver att de svenska flickorna från Puostijärvi vid förhöret så illa redogjorde för sin kristendomskunskap, att jag själf alldeles kom ur fattningen och icke kunde åstadkomma något svar på H. H. Biskopens fråga till mig vid middagen, om orsaken till detta missförhållande, anhåller jag att nu få litet yttra mig i denna sak",^{8a} varefter han utlägger som orsak till de dåliga språkkunskaperna dels skolornas dåliga halt, dels barnens blyghet och dels hemmens fattigdom.

Allmogen hade dock intet att erinra om förhållandena, trots att endast hälften av de skolpliktiga barnen besökte skolan och även dessa högst ojämnt.

Skolstrejken 1884 är redan berörd.

^{8a} Härnösands landsarkiv.

4. Övertorneå församling.

Frågan om svenska språket som undervisningsspråk vid folkskolan i Övertorneå blir aktuell med inrättandet av statens helsvenska skolor. Men redan tidigare hade svenska språket införts som ett undervisningsämne. Den 12/8 1878 beslöt skolrådet första gången från och med påföljande läsår införa 2 tim. i veckan undervisning i svenska språket.⁹ Här var alltså fråga om undervisning i riksspråket som ett läroämne i församlingens enda fasta folkskola i Matarengi, medan undervisningen skulle bedrivas på finska. År 1880 utökas antalet timmar. Besluten synes dock ej ha underställts kyrkostämmans godkännande. Med all sannolikhet hade sockenmännen ej opponerat sig mot förslaget.

Ännu på 80-talet var motståndet i Övertorneå mot folkskolan relativt starkt ej blott bland allmogen utan även bland en del tjänstemän, som ansåg utgifterna för detta ändamål onödiga. Det tidigare nämnda landstingsbidragets indragning 1884 fick även sin epilög i Övertorneå. Till kyrkostämman den 31/10¹⁰ samma år inkom bl. a. landsfiskal Bergdahl, understödd av handlanden Nyman m. fl. med en längre skrivelse, som gick ut på att de småskolor, som dittills inrättats, skulle indragas och föräldrarna åläggas att meddela barnen undervisning i kristendomskunskap. "Under min ungdom", slutar inlagan, "lärdes barnen första grunderna i religionstyckena af föräldrar och målsmän. Detta gick hand i hand med arbete, som de förmådde uträtta, och barnen blefvo nyttiga medlemmar i samhället. Nu däremot afvänjes barnen från allt arbete, åtminstone under skolterminerna, något som är skadligt för dem i framtiden. Här kan med skäl tillämpas det gamla ordspråket: Alla vilja vara Herrar och ingen vill säcken bära".

På förslag av handlanden Nyman beslöt sockenmännen enhälligt, "att småskolorna skola från och med utgången af detta år indragas och således inga medel uppbäras för desamma". Kyrkoherde P. O. Grape, som ännu ej hunnit engagera sig i arbetet för folkskolan, synes ej haft något att invända mot beslutet. Men redan 30/12 samma år förelåg domkapitlets resolution, jämlikt vilken kyrko-

⁹ Skolrådsprot.

¹⁰ Kyrkostämmoprot.

stämman beslut upphävdes och den 15/1 1885 anlände telegram av följande lydelse från biskop Landgren: "Domkapitlet ålagt Torneådalens församlingar att underhålla småskolorna".

Inför detta ultimatum fogade sig nu kyrkostämman i det oundvikliga men beslöt samtidigt att pruta ner lönen för småskollärarinnorna från 250 till 200 kr. — alltid en liten hämnd!

Överlärare *Karl Rydbergs* uppgift, att undervisning på svenska påyrkades i Turtola folkskola av förvaltaren vid Svansteins sågverk A. Müller torde vara felaktig. Frågans behandling visar dock, huru vederbörande vid formuleringarna i protokollen ofta handskades vårdslöst med prepositioner. I skolrådets protokoll den 15/8 1881 anföres att nämnda framställning i skrivelse den 8/8 samma år gällde undervisning i svenska för svensktalande barn och även för de finsktalande, som önskade sådan undervisning. I kyrkostämmaprotokollet heter det "på svenska". Att det i senare fallet ej är fråga om en helsvensk folkskola framgår av folkskolinspektörens berättelse 1892, där nämnda skolan anges som helsvensk först när staten 1888 övertager den. Med all sannolikhet var skolan, vad man kunde beteckna som en "blandspråkig", vilket ju var helt naturligt, då vid Svansteins sågverk fanns enstaka svensktalande anställda. Rydberg anför också, att "sedan 1882 var svenskan jämte finskan undervisningsspråk i Mataregi och Turtola skolor". Detta grundar han på protokollet från biskop Landgrens visitation 1886, där det heter: "Hufvudändamålet (med förhöret) var, att undersöka den framgång, hvarmed svenska språkets införande som undervisningsspråk för fyra år sedan krönt". I folkskolinspektörens berättelse 1886 upptages dock ej heller denna skola som helsvensk. Att det här var fråga om svenska som ett läroämne talar även det verkställda förhöret för. Sannolikt är dock, att en del barn, som var svensktalande i kyrkbyn, erhöll helsvensk undervisning.

Under 90-talet intensifieras arbetet för den helsvenska skolan. Initiativet ligger fortfarande hos statens myndigheter, vilket ju torde framgå av det passiva motstånd mot varje anslag till folkskolan, som framträdde vid kyrkostämmornas behandling av skolfrågorna. Den 1/5 1890 förelåg landshövdingeämbetets i länet in-

¹¹ Ur folkundervisningens historia i Torne o. Kalix älvdalar, s. 114.

¹² Skolrådsprot.

¹³ Visitationsprot.

fordran om yttrande, "huruvida och på hvilka orter... af staten underhållna folkskolor med svenska som undervisningsspråk kunde utöfver redan inrättade skolorna af denna art vara af behovet påkallade", varvid skolrådet uttalade önskvärdheten af att flera helsvenska statsskolor inrättades nämligen i Mataregi, Jänkisjärvi och Juoksengi. Att Mataregi skola ännu vid denna tid icke hade svenska som undervisningsspråk torde framgå av att skolrådet hänsköt till kyrkostämmans avgörande en av 4 svensktalande framställt förslag "att en helsvensk afdelning skulle anordnas vid folkskolan i Mataregi redan från förstinstundande hösttermin". Om kyrkostämmans behandling av denna del av frågan finns inget anført. Däremot understödde stämman ansökan om vissa statsskolor. Som synes är det endast de ekonomiska frågorna, som är avgörande för allmogens inställning och icke språkfrågan. Den var för sockenmännen likgiltig, vilket delvis får sin förklaring av den finsktalande allmogens religiösa och kulturella inställning och icke minst genom att även förhandlingsspråket vid stämmorna fr. o. m. 1893 blir svenskan, som ju allmogen praktiskt taget i sin helhet var främmande för. Härefter är det kyrkoherden, folkskolläraren, läkaren, apotekaren, handlanden och länsmanen, som bestämmer det hela. Endast när dessa kommunala potentater kom i familjegräl måste allmogemännen mobiliseras för röstningen på stämmorna. Skolrådets sammansättning följer samma tendens. Allmogens avkoppling från allt vad undervisningen i folkskolan beträffar avtrubbar all opposition och skapar hos dem den likgiltighet för folkupplysningsfrågor som är så betecknande för den fortsatta utvecklingen och som vederbörande tolkat som ett gillande av modersmålets utrotande från folkskolan.

Så länge finska språket tolererades på skolans arbetsordning, måste man helt naturligt uppställa kravet på kunskap i finska hos läraren. Visserligen torde det ej ha funnits någon bland dessa lärare, som fullt behärskade finska skriftspråket och knappast ens finska litteraturspråket. De hade ej heller fått någon utbildning för sin undervisningsuppgift. Men genom sin finskkunnighet kunde de ändå komma i andlig kontakt med barnen och allmänheten. När

¹⁴ Skolrådsprot.

¹⁵ Skolrådsprot.

¹⁶ Kyrkostämmoprot. 23/10 1892.

domkapitlet övertog rätten att tillsätta lärare i statsskolorna och samtidigt föreskrev svenska som undervisningsspråk i dessa med utslutning av finska språket från skolan, behövde den ej mera taga hänsyn till allmogens och barnens rätt. Genom brist på sökande var man dock tvungen att taga de lärarkrafter, som erbjöds i denna säregna landsända, där lärare från andra trakter ansåg tjänstgöringen vara en landsförvisning. Men fall förekom redan då att man försökte undantränga de inhemska lärarna för icke finsk-kunniga sådana, även om dessa senare vanligen endast gjorde gästroller här. Ett vittnesbörd om att ej heller skolrådet i Övertorneå var främmande för den tanken, finner man t. ex. i skolrådsprotokoll av den 15/7 1892, vid vilket tillfälle valet av folkskollärare skulle äga rum. Minoriteten, vars talan fördes av länsmannen inlämnade nämligen följande reservation, som talar för sig själv: "Ehuru väl sökanden Juntti har att uppvisa flera betygsenheter än Mellström (fr. Vilhelmina) vid afgangsexamen från seminariet, anser jag, med afseende därå, att den förstnämndes modersmål är finska språket, hvilket enligt mitt förmenande kan verka menligt för svenska språkets framgång och vid det förhållande, att Mellström saknar all kunskap i finska samt dessutom har högre betyg i svenska språket än Juntti, att Mellström bort till tjänsten förordas". Längre fram blev även detta problem aktuellt.

Anläggandet av nya statsskolor med svenska som undervisningsspråk fortsätter. Kyrkostämman gör t. ex. framställning om hel-svenska statsskolor till Jänkisjärvi, Matarengi och Kuivakangas mot villkor, att församlingen erhåller ett årligt statsanslag av 3.500 kr, vilket säkerligen var en god affär, då uttaxeringen för samtliga skolor i distriktet uppgick till endast 725 kr. Att statsskolorna höll på att bli en god affär förstod allmogen väl. 1894 inrättas också 4 nya sådana.

Då domkapitlet och folkskolinspektörens arbete för försvenskningen av församlingens egna skolor ej syntes krönas med framgång, anmodade domkapitlet skoldistriktet att utarbeta nytt reglemente, där föreskrift om obligatorisk undervisning *på* svenska skulle intagas. På folkskolinspektör P. O. Grapes och domkapitlets initiativ

¹⁷ Skolrådsprot.

¹⁸ Skolrådsprot. den 31/7 1898.

utarbetades 1898 ett förslag till nytt reglemente även för Övertorneå församlingsskolor. I detta infördes bestämmelsen, att undervisningsspråket i dessa liksom i statsskolorna skulle vara svenska. På detta dokument uppgjordes i Övertorneå följande reglementsförslag, som i en del punkter avvek från domkapitlets och folkskolinspektörens:

"Att *undervisningsspråket* vid fasta småskolorna i Kuivakangas och Juoksengi, vilka utgöra underlag för fasta folkskolor, skall vara svenska, att i fast minde folkskola skall svenska språket utgöra *undervisningsämne* till den utsträckning, att det kan användas såsom *undervisningsspråk* i 3:e och 4:e klasserna i folkskolavdelningen, att vid den mellan två stationer flyttande mindre folkskolan skall svenska språket vara *undervisningsämne* i småskoleavdelningen samt i 1:a och andra klasserna i folkskolavdelningen, så att det möjligen kan användas som *undervisningsspråk* i folkskolavdelningens 3:e och 4:e klass, att i de mellan 3 stationer flyttande mindre folkskolorna svenskan skall bli *undervisningsspråk* först i folkskolans 4:e klass, att i församlingens fasta folkskolor, nämligen i Matarengi och Juoksengi, skall svenskan *hufvudsakligen* vara *undervisningsspråk*; dock skola de barn, som med trög fattningsgåva, mera framskriden ålder och fattigdom hvarken hinna eller kunna tillägna sig svenska språket till den utsträckning, att de nöjaktigt förstå sin kristendoms kunskap på detta språk, erhålla undervisning åtminstone i kristendoms kunskap på finska språket. Detta må dock i hvarje särskilt fall få bero på lärarens och skolrådsordförandens gemensamma pröfning".

Detta förslag bär prägeln av en viss moderation och torde bero på den nye kyrkoherden J. P. Wallins (kyrkoherde 1894—1928) brinnande hängivenhet för befolkningens religiösa uppfostran. Det ser ut, som om hans inställning även uppmuntrat allmogen till att våga hysa en från skolmyndigheterna i språkfrågan avvikande uppfattning. När reglementsförslaget underställdes kyrkostämmans prövning den 7/8 1898, anförde den enligt protokollet följande: "Förslaget (domkapitlets) innebär, att i församlingens tvenne fasta folkskolor, nämligen Matarengi och Juoksengi, skall svenskan i regel vara undervisningsspråk. Men kyrkostämman anser det hvarken rätt eller klokt att från dem helt och hållet bannlysa finskan, ehuru det vore önskligt med hänsyn till såväl läraren som barnen, att skolan i sin helhet kunde undervisa på *ett* språk. Kyrkostämman

¹⁹ Kyrkostämmoprot.

befarar, att, i händelse församlingens folkskolor skulle med makt-språk förvandlas till helsvenska skolor och göras likställda med statsskolorna, många olägenheter därigenom skulle uppkomma. Många fattiga och från skolan aflägsset boende barn, hvilka hvar-ken hinna eller kunna lära sig svenska språket till den utsträckning, att de kunna följa med undervisningen, som meddelas uteslutande på detta språk, skulle därigenom förmenas att blifva delaktiga af den kunskap, som skolorna äro afsedda att meddela alla, och till hvilkens underhåll alla bidraga . . .”

Detta yttrande, som försöker draga en lans åtminstone för kristendomsämnets verkliga syftemål i skolan, ställer finnbygdssakkun-nigas påstående om ”en allmänt utbredd önskan” hos befolkningen om införandet av svenska som undervisningsspråk och finska språ-kets utrotande från skolan i en dyster dager.

Man tycker, att förslaget, som kyrkostämman gick i breschen för, i någon mån försökte taga hänsyn till lokala, språkpsykologiska, sociala, religiösa och pedagogiska skäl samtidigt som det vittnar om en allvarlig önskan att bibringa barnen kunskap i svenska språket. Men den bittra inlaga, som folkskolinspektören kontraktsprosten P. O. Grape i ärendet avgav till domkapitlet, tager läsaren ur vill-farelsen, att samma pedagogiska och humana för att inte säga religiösa hänsyn, som pedagogerna redan då propagerade för i andra delarna av vårt land, också skulle vara gällande för finnbygden. Man skulle också kunnat vänta, att folkskolinspektören prosten Grape, som ju officiellt i andra sammanhang ville representera laestadianerna och därför bort slå vakt om ungdomens kristliga uppfostran, ställt sig förstående till kyrkostämmans invändningar. Men tydligen hade han en annan uppfattning, när det gällde att expediera domkapitlets order. Hans kärva utlåtande och yrkande går helt ut på att inga ”om möjligt” eller några undantag från regeln att svenskan skall vara undervisningsspråk i alla ämnen även i församlingens skolor finge förekomma i reglementet. Det förnyade yttrandet, som skolrådet i Övertorneå med anledning av folkskol-inspektörens skrivelse avger till domkapitlet, är så belysande för frågan om vem som är initiativtagare till den helsvenska undervis-ningen och till utrensandet av befolkningens modersmål från sko-lans arbetsordning och vilken intolerans så småningom gick därhän, att finska språkets användning bland barnen under rasterna och i

lärarens närvaro förbjöds, kan motivera ett ordagrant citerande ur detsamma:

”Folkskolinspektören påstår”, anför kyrkostämman och skolrå-det, ”att angående undervisningsspråket i fasta och mindre folk-skolan i Pello saknas hvarje positiv föreskrift. I förslag till regle-mente § 5 mom. c står det likväl, att svenska språket skall ingå som undervisningsämne till den utsträckning att det *om möjligt* kan användas såsom undervisningsspråk i folkskoleavdelningens 3:e och 4:e klass. Uttrycket om möjligt kan, anser folkskolinspektören, vara mycket tänjbart och olycksdigert för svenska språkets framgång, alldenstund skolrådsordförandena därigenom finge fria händer att rörande undervisningsspråket i denna skola bestämma efter eget godtycke. Och för att bevisa, att denna fruktan är grundad, på-står han: ’Och bekant är, att föräldrarnas önsknings i detta hän-seende icke alltid följts i fråga om undervisningen på svenska språ-ket’. Detta djärfva påstående måste på det kraftigaste tillbaka-visas såsom fullkomligt sanningslöst, ty föräldrarnas önsknings i fråga om undervisningen på svenska språket hafva alltid följts. Såväl Öfvertorneå skolråd som dess ordförande äro lika goda patri-oter och lika nitiska i befordrandet af svensk språkkunskap som folkskolinspektören, oaktat de anse sig i vissa fall böra taga något mera hänsyn till omständigheternas kraf, än folkskolinspektören tyckes vilja göra. Vad nu undervisningsspråket i den fasta mindre folkskolan i Pello vidkommer, så har folkskolinspektören visser-ligen aktat sig för att framkomma med något positivt förslag där-om, hur språkfrågan i denna skola skulle reglementeras, men han vill likväl påstå, att svenskan är redan undervisningsspråk i denna skola och med anledning däraf utbrister han: Varför skulle man då återgå till en ståndpunkt, som man ansett vara öfvervunnen?’ Skol-rådet erkänner med villighet och tacksamhet, att genom lärarinnans nit och skicklighet undervisning kan meddelas för en del barn uteslu-tande på svenska språket. Men i Pello by finnas för närvarande 65 skolpliktiga barn, af hvilka 47 bevista skolan under innevarande hösttermin, och af dessa undervisas 35 på svenska och 12 på finska språket. Af de 18 skolpliktiga barn, hvilka icke under denna ter-min bevistat skolan, äro de flesta 12 à 14 år gamla samt hafva högst litet eller intet inhämtat svensk språkkunskap, hvarför de, då de en annan termin möjligen infinna sig i skolan, måste under-

visas på finska, så att de finge någon kunskap åtminstone i kristendomskunskap, innan de för alltid lämna skolan.

Rörande undervisningsspråket i församlingens tvenne folkskolor hade både skolrådet och kyrkostämman utlåtit, att det må i regel vara svenska, men tillagt (en ganska viktig) undantagsbestämelse, nämligen att de barn, hvilka genom trög fattningsgåfva, mera framskriden ålder, lång väg till skolan och fattigdom hvarken hinna eller kunna tillägna sig svenska språket till den utsträckning, att de kunna nöjaktigt följa med svensk undervisning åtminstone i kristendomskunskap på detta språk, må erhålla undervisning ätm. i kristendomskunskap på finska språket. Denna undantagsbestämelse anser folkskolinspektören förstöra allt. För honom ter sig denna anordning rent af omöjlig". Skolrådet fortsätter:

"Allt sedan folkskolorna i Tornedalen på 1850-talet inrättats, har i dessa skolor funnits en större eller mindre minoritet svensktalande barn, hvilka blifvit tillsammans med finsktalande barn undervisade på svenska utan någon anmärkning från myndigheternas sida. Men om, när förhållandet blifvit omvänt, då de finsktalande barnen utgöra en minoritet, anses en sådan samundervisning alldeles omöjlig. (I verkligheten var naturligtvis fortfarande de finsktalande barnen i en överväldigande majoritet, då ju blott en försvinnande liten del av befolkningen hade svenska som sitt modersmål. Förf:s anm.). En sådan samundervisning har existerat och existerar ännu i församlingens båda fasta folkskolor. I Matarengi folkskola undervisas under denna termin endast 6 barn på finska språket, men i Juoksengi fasta folkskola, som under denna termin har 49 inskrifna barn, undervisas i kristendom på svenska språket 18 barn och på finska 31 barn. Af de svenskläsende barnen tillhöra 5 4:e klassen, 2 3:e klassen och 5 2:a klassen och 6 1:a klassen. Skulle man nu förbjuda all finsk undervisning i dessa skolor, så vore det i sanning ett ödesdigert våld på den fria bestämmanderätten och skulle säkert väcka hos mången bitterhet och verka hämmande på det lugna fria framåtskridandet i svensk språkkunskap.

Skolrådet, som måste djupt beklaga, att folkskolinspektören med sin myndighet och sitt maktspråk vill hart när omöjliggöra all undervisning på finska språket i församlingens egna skolor samt göra dem likställda med statsskolorna, vädjar vördsammast till Högvördiga Domkapitlets upplysta omdöme, opartiskhet och rättvisa".

Yttrandet har citerats icke därför, att det skulle utgöra ett uttryck för en undantagsinställning hos allmogen i finnbygden, då veterligen liknande opinionsyttringar förekommit även i andra församlingar men där ej protokollförts, utan därför, att Övertorneå vid denna tid höll på att bli finnbygdens andliga kulturcentrum — naturligtvis med undantag av Haparanda, som ju till stor del ej mera representerade den finska allmogen — och vars skolväsende kom att bli förebilden för den övriga finnbygden.

Nyssnämnda aktstycke ur finnbygdens försvenskningshistoria ger en bild bakom kulisserna och talar sitt tydliga språk om maktfullkomligheten hos skolmyndigheterna, vilka tog föga hänsyn till varken religiösa eller psykologiska och pedagogiska skäl, när det gällde att utrota folkets modersmål från folkskolans arbetsordning. Man offrade ungdomens och de äldres religiösa och kulturella traditionsvärden för en intolerant chauvinistisk försvenskningspolitik, samtidigt som man beskärmade sig över liknande tendenser i andra länder. Vad man särskilt bör lägga märke till är, att de skolrådsledamöter, som dikterade formuleringen av yttrandet, tillhörde delvis den svensktalande gruppen, som icke kunde misstänkas för några förfinskingssträvanden. Vid denna tid kunde dessa ännu se saken från en vida friare synpunkt än vederbörande i domkapitlet och deras underordnade på orten. Man kan inte heller undvika att förvåna sig över, att folkskolinspektören, som tack vare sina ådagalagda laestadianska sympatier blifvit vald till kyrkoherde i Nedertorneå, därför bort lägga en djupare aspekt på frågan än hans överordnade. Man hade väntat, att gudsordets och de mänskliga rättigheternas lag bort gälla mera än domkapitlets och biskopens. Men å andra sidan måste man förstå, att prostämbetet och folkskolinspektörssysslan också hade sina förpliktelse.

Frågan var emellertid ännu ej avgjord. Den 27/12 samma år förelåg handlingarna hos kyrkostämman,²⁰ som efter en livlig, ibland upprörd debatt enhälligt anförde bl. a. följande: "Kyrkostämman, som beklagar folkskolinspektörens ovillighet att taga hänsyn till omständigheternas kraf och lokalmyndigheternas billiga önskingar med afseende på språkfrågan, befarar, ett betänkligt bakslag för

²⁰ Kyrkostämmoprot.

svenska språkets lugna och frivilliga framåtskridande i händelse genom reglementet undervisningen på finska språket i församlingens egna skolor alltför mycket försvärades eller rent av omöjliggjordes”.

Såväl skolrådet som kyrkostämman vidhöll sitt förslag. Men med den inställning, som domkapitlet och biskopen hade intagit, var det ej underligt, att befolkningens egna önskemål vägde lätt och att frågans utveckling ej behagade vederbörande. I förhoppning om att få stöd från annat håll remitterades ärendet för yttrande till lärarkåren. Ännu var lärarkåren ej fullständigt trimmad till det nya språkprogrammet, varför den i en skrivelse undertecknad av samtliga lärare instämde i skolrådets och kyrkostämmans yttrande och förslag. Detta var en stor missräkning för domkapitlet och föranledde enligt dess prot. den 12/4 1899 bl. a. följande reprimand till skolrådet i Övertorneå: ”...viljande dock Domkapitlet anmana skolrådet att tillse, att med det snaraste undervisningen i alla klasser av församlingens egna fasta skolor måtte i öfverensstämmelse med folkskolinspektör Grapes yrkande äga rum uteslutande på svenska språket”. Då det ej direkt uttalades i reglementet att i *alla* småskolor svenska språket skulle vara undervisningsspråk, fick skolrådet ändra det därhän.

Med den ultimativa form, som domkapitlets utslag hade fått, var det klart, att skolrådet hade endast att taga skeden i vacker hand och pådriva skolornas helförsvenskning. Finska språket skulle bort, det hade så beslutats på högre ort. Kommunens självbestämningssrätt omfattade tydligen ej en sådan sak. Men samtidigt var man redan då — ännu mera längre fram — angelägen om att gesken av att följa befolkningens önskemål. I visitationsprotokollet 1898 eller samma år, som ovan citerade yttranden avgavs, och vilken visitation hölls av samme P. O. Grape, finner man följande passus: Visitatorn frågade visitationsstämman, om den önskade ”en återgång till finska språket som undervisningsspråk. Enhälligt förklarade sig församlingsmedlemmarna belåtna med den nuvarande ordningen”.²¹ Som synes präglas frågan av en viss advokaty, som icke alls var ovanlig hos nämnde prästman vid dennes strider med församlingsborna och som ständigt påträffas i skrivelser och utlå-

²¹ Visitationsprot.

tanden i språkfrågan av ivrarna för finska språkets uteslutande från skolan. Svaret är nämligen lika svårt som brottslingens fråga i skämttidningarna: Har värdig domaren slutat att taga mutor? Ty att man inte ville återgå till uteslutning av svenska språket från folkskolan var ju en självklar sak. Men då församlingsborna tillägger, att de vill ha kvar ”den nuvarande ordningen”, som ju innebar enligt skolrådets yttrande, att finska språket förekom jämsides med svenska språket, så kan svaret tolkas som ett försvar för nämnda språks fortbestånd. Så tolkades det emellertid ej av vederbörande utan som ett stöd för totalt införande av helsvensk undervisning.

Övertorneå folkskola var nu i sekelskiftet fastställt i reglementet som en helsvensk skola utan ämnet finska. Under 90-talet försiggår även nattvardsskolans försvenskning. Enligt visitationsprotokollet 1898 infördes den helsvenska nattvardsläsningen 1895. Antalet barn, som bevistade den var följande:

1895	.....	11	st.
1896	.....	22	„
1897	.....	35	„
1898	.....	22	„

Angående antalet i den finska nattvardsskolan nämnes ingenting. Men nedgången 1898 torde sammanhänga med de klagomål över nattvardsungdomens dåliga skolunderbyggnad. Ännu hade man ej kommit så långt, att avgångsbetyg från folkskolan kunde lämnas: varken enligt § 48 eller 47 och pessimistiskt nog heter det härom: ”Största delen nattvardsbarn ha hittills icke kunnat förete sådant betyg, och den tiden torde ännu vara ganska aflägsen, om den ens någonsin kommer”. Detta omdöme torde vara ett tidstroget vittnesbörd om kristendomsundervisningens dåtida halt, vartill helt visst den ensidiga språkexercisen och den svenskspråkiga nattvardsläsningen bar huvudsakliga skulden. Protokollen talar också om ”väl många fullvuxna, som icke blifvit konfirmerade”. Även i Korpilombolo, där knappast andra än kapellpredikanten var svensk-talande, infördes svensk nattvardsskola med 13 barn. Huruvida en finsk sådan fanns, nämnes ej.

Att underlaget för den helsvenska skolan och nattvardsskolan 1898 var den sämst tänkbara framgår även av följande citat: ”Det

är klart, att då den årliga skolgången inskränker sig till några dagar eller t. o. m. veckor, resultatet icke kan blifva stort". En del barn i avlägsna byar säges ej alls få någon undervisning. Föräldrarna hålla barnen "dagar och veckor borta från skolan". Den lilla tid, som stod till buds, måste användas att inplugga svenska glosor.

Det klagas också över att guds ords läsning i hemmen åsidosattes "och i all synnerhet tyckes ungdomen upphöra därmed, sedan nattvardsskolan är genomgången". Man kunde fråga, på vilket språk de skulle ha kunnat läsa.

Inom församlingen fanns 1898 följande antal skolor:

Statens folkskolor	4 st.
Församlingens folkskolor	2 „
Fasta mindre folkskolor	1 „
Flyttande mindre folkskolor mellan 2—3 stationer	3 „

S:a 10 skolor.

Av lärare fanns 4 folkskollärare och 4 småskollärare. Två lärarbefattningar var vakanta. När de skolpliktiga barnens antal var 586, kan man förstå, att blott en liten procent erhöi skolundervisning. I Korpilombolo kapellförsamling fanns följande antal skolor:

Statens folkskolor	3 st.
Församlingens folkskolor	1 „
Mindre flyttande folkskolor	3 „

S:a 7 skolor.

Lärarnas antal var 4 folkskollärare och 3 småskollärare. Antalet skolpliktiga barn var 320, av vilka 37 helt och hållet saknade undervisning.

Den nattvardsläsning på svenska språket, som bestods de flesta av barnen, måste ha varit allt annat än verklig kristendomsundervisning. Men en sådan var ej heller det enda målet för skolmyndigheternas och kyrkans folkupplysningsverksamhet.

5. Pajala församling.

Som tidigare har anförts, hade även Pajala skoldistrikts första småskolors tillkomst att tacka landstingets anslag år 1874 och 1879

för. När detta anslag upphörde, spridde sig "skolstrejken" även hit. Den 29/10 1884 beslöt skolrådet, att 2 småskolor skulle nedläggas, vilket beslut stadfästes av kyrkostämman. Men lika snabbt som domkapitlet hade varit att ingripa i kommunernas lagstridiga åtgärder upphävde det stämmans beslut med påföljd, att skolrådet hos stämman redan den 25/1 1885 föreslog, "att församlingen skulle underhålla samtliga förut befintliga småskolor". Men stämman beslöt att ingen ändring skulle ske. Först längre fram föll även kyrkostämman efter stränga order från myndigheterna till föga.

Gång efter annan påyrkade vederbörande folkskolinspektörer, att undervisningen i distriktets skolor skulle i allt större omfattning ske på svenska språket. Varken skolrådet eller kyrkostämman synes ha tagit något initiativ i den riktningen.²² Svenska språket som ett undervisningsämne torde ha införts omkring 1880 i folkskolan i Pajala. Men ingenting talar för att denna skola kunde räknas till de folkskolor, som folkskolinspektören i sin berättelse anger ha kommit så långt, att undervisningen i folkskolans högsta klass kunde meddelas på svenska. Efter ytterligare påtryckningar från domkapitlet och inspektören beslöt skolrådet eller dess 4 närvarande ledamöter, kyrkoherden, läkaren, jägmästaren och en lantbrukare, den 7/3 1889 "på folkskolinspektörens förslag ... att undervisningspråket vid småskolan i Pajala by skulle uteslutande vara svenska språket samt att i mindre folkskolorna i kommunen undervisning i svenska språket skulle meddelas minst en timme hvarje undervisningsdag". I avseende på folkskolan i Pajala "beslöts att äfven därstädes svenska skulle vara undervisningsspråket men att en parallellkurs för mindre begåvade barn äfvensom för dem, hvilkas föräldrar motsatte sig barnens undervisning på svenska, skulle inrättas, där äfven undervisning på finska skulle få förekomma".²³ Beslutet synes dock aldrig underställt kyrkostämmans godkännande. Härav torde klart framgå, att initiativet till åtgärden icke låg hos allmogen.

Skolrådets beslut torde dock knappast ha kommit att realiseras i den utsträckning, som folkskolinspektören föreskrivit, ty i dennes berättelse 1892 upptages ännu ej folkskolan i Pajala bland de hel-svenska skolorna. Den torde ha hört till de "dubbelspråkiga" så-

²² J. Kyrö, *ibid.*, s. 167.

²³ Skolrådsprot.

dana, vilka inspektören visserligen utdömde men ansåg dock "ännu ovillkorligen nödvändiga", eftersom i annat fall "många barn... blifva nästan utan all verklig skolundervisning".

Ovannämnda skolrådsbeslut är av intresse icke minst därför, att det framtvingades innan statsskolan tillkom i Pajala skoldistrikt. I allmänhet har vederbörande velat låta påskina, att statsskolornas helsvenska undervisning lockade allmogen till att även försvenska församlingsskolorna. Här har vi ett exempel på att den helsvenska undervisningen genomfördes — åtm. på papperet — innan Pajala församling fick sin statsskola och redan innan den finskspråkiga folkskolan på allvar kommit i gång. Den finsktalande allmogens inställning kan tydligast uttryckas med vad som anföres i biskopsvisitationsprotokollet 1896: "Beträffande föräldrarnas stämning gentemot skolan är svårt att avge något bestämt omdöme".²⁴ Mera negativt kunde knappast saken framställas.

Emellertid hade de första statsskolorna i slutet av 80-talet startats i gränsförsamlingarna söder om Pajala. På uppdrag av myndigheterna inkom folkskolinspektören 1890 med en skrivelse till skolrådet med förfrågan, vilka skolor i församlingen det ansåg borde inrättas med statsmedel, varpå skolrådet den 14/4 1890 avgav förslag på tre skolor.²⁵ Även detta har senare tolkats som församlingens framställning om skolor med svenska som undervisningsspråk. Men då domkapitlet anhöll om uppgift, huruvida församlingen ville bidra till de statliga skolornas underhåll föreslog skolrådet den 16/9 1891, att församlingen kunde bidra endast med pensionsavgift för läraren och kofoder, det senare utan praktisk betydelse. Det var då, som biskop Martin Johansson på visitationen 1891 lanserade den nya teorien om svenska språket som modersmål för samtliga inom vårt land boende invånare och under underkännande av kunskaperna hos ungdomen i församlingen, som han ansåg vara "sämre än i någon annan församling i Hernösands stift och troligen i Sveriges rike", förespände "att något komme att göras i denna sak". Detta "något" gällde tydligen den påtänkta statsskolan i Kengis. I kungl. maj:ts beslut 1894 upptages denna skola som statsskola med svenska som undervisningsspråk. Denna skola erbjöds församlingen mot

²⁴ Visitationsprot.

²⁵ Skolrådsprot.

villkor, att församlingen utom de tidigare erbjudandena även åtog sig att bekosta bränsle och planteringsland för skolan. Församlingen hade tidigare motiverat sin "frikostighet" gentemot en helsvensk skola med "att det svenska elementet, som af ålder förefunnits i Kengis bruk tillgodogöres". Nu gick den även med på de nya kraven och statsskolan i Kengis kunde börja sin verksamhet 1895.

Vad de tidigare nämnda gränsförsamlingarna beträffar, har det framhållits det minimala inflytande på skolrådets, kyrkostämmans och kyrkorådets beslut i synnerhet sedan förhandlingsspråket blivit svenska, som allmogen hade möjlighet att utöva. Framför allt blir detta fallet från och med 90-talet, då den helsvenska skolan genom biskopens, domkapitlets och Konungens befallningshavandes initiativ startades. Skolrådets och Kyrkorådets sammansättning i Pajala är talande. I början av 90-talet utgjordes ledamöterna av kyrkoherden, apotekaren, provinsialläkaren, jägmästaren och en handlande, samtliga naturligtvis helt svensktalande, en del ej ens finskkunniga. Sedan kyrkostämmans befattning med skolfrågorna skjutits åt sidan, blev det skolrådet, som fungerade som folkskolinspektörens och domkapitlets språkrör. Skolrådet överlät vanligen åt inspektören att anskaffa lärare och fr. o. m. 1895 blir detta regel. Även när det gällde att utforma kyrkostämmans beslut, hade den icke svenskkunniga allmogen föga möjligheter att inverka. I allmänhet finner man i protokollen såväl i Pajala som i de övriga gränsförsamlingarna besluten så lydande: "Stämman uppdrog åt N. N. att afgiva yttrande" utan några direktiv och utan skyldighet att underställa stämman formuleringen. Sedan förhandlingsspråket blivit svenska språket, var också deltagandet i stämmorna ytterst fåtaligt. Detta framgår bl. a. av länsman G. A. Solbergs yrkande på stämman den 26/12 1899 att stämmorna regelbundet skulle annonseras i tidningarna, vilket tydligtvis dittills ej skett. På detta svarade tvenne kyrkorådsledamöter, att "de vanliga stämmandena i stämmorna, några personer i kyrkbyn, hade efter införandet i tidningarna liksom före detsamma varit de enda deltagare i de kommunala besluten".

Det fanns dock ett område, där allmogemännen ännu kunde göra sin stämma hörd och där intressena harmonierade med skolrådets, nämligen då fråga var om anslag. Några exempel ur högen. Den 1/9 1896 föreslog skolrådet på folkskolinspektörens initiativ att

inrätta fortsättningskola med följande uppgifter: "att undervisning meddelas i kristendom, hufvudsakligen inhämtad genom bibelläsning, svenska språket med öfning att i tal och skrift begagna detsamma, räknekonst och geometri med afseende på den praktiska tillämpningen däraf och teckning samt vidare, såvitt möjligt, i fäderneslandets historia och i naturkunnighet, hvarvid förnämligast de delar af naturläran böra förekomma, hvilka hafva betydelse för jordbruket". Trots detta lockande program ville ej sockenmännen vara med om att anslå ett öre till lärarens avlöning, vilket väl får tolkas som ett blankt avslag.

Genom kungl. brev den 14/4 1899 hade kungl. maj:t anslagit 3.000 kr till församlingen för uppförande av skolhus för Kengis helsvenska statsskola, sedan församlingen envist vägrat att anslå medel härför. Vid kyrkostämman den 29/10 samma år talade kyrkoherden och skolrådets ledamöter varmt för emottagandet av gåvan: "Församlingen borde av tacksamhet för den goda saken vidkännas några uppoffringar, då ju i alla fall staten hade lejonparten af kostnaderna för Kengis skola".²⁶ Protokollat fortsätter: "I motsats härtill framhölls, att skolan vore statens och att staten för den skull borde få vidkännas alla kostnader för densamma utom vad stämman redan förut åtagit sig". Detta blev också beslutet på stämman, som vägrade att emottaga gåvan. Den helsvenska skolan ansåg följaktligen sockenmännen som en statens angelägenhet, som allmogem inte hade något att göra med. Naturligtvis låg det en viss konsekvens i resonemanget, även om skolväsendets utveckling krävt ett annat beslut.

Beträffande anslag till skolhus visar sockenmännen negativt intresse. Redan är nämnt frågan om anslag till skolhus för statsskolan i Kengis. År 1898 hade folkskolinspektören uppmanat skolrådet i Pajala att uppgöra "en plan för uppförande inom den närmaste tiden av skolhus i byarna". Skolrådet förklarade sig icke vilja vara med om att bygga skolhus. Inspektören anmälde saken för domkapitlet, som inkom till skolrådet med "förståndigande" att uppgöra denna plan. Skolrådet svarade, att den inte ville hörsamma domkapitlets anmaning bl. a. "på den grund, att planens upprättande skulle utgöra ett medgivande av de föreslagna skolhusens behövligh-

²⁶ Kyrkostämmoprot.

het". Och det ansåg det vara riskabelt. Skolrådet hade blivit försiktigt, sedan församlingen tvingats till vissa anslag för statsskolan under motivering, att församlingen emottagit denna. Men redan i dec. påföljande år har skolrådet ett nytt hotfullt åläggande från domkapitlet, som "beslöt . . . anmana skolrådet att ofördröjligen ställa sig ofvan förmälda åläggande till efterrättelse". Skolrådet kringgick andemeningen i domkapitlets åtgärd genom att uppgöra en plan, som för vart och ett skolhus upptog en tid av 5 år och för samtliga 30 år, och för att ytterligare taga sig fri från alla skyldigheter tillfogade det, "att den (planen) tillkommit endast till åtlydnad av Högv. Domkapitlets uttryckliga förståndigande" och försäkrade, att "angående behovet" m. m. har skolrådet "ej i någon mån frångått sina i prot. fört den 27 sistlidna december uttalade åsikter". När emellertid denna av skolrådet uppgjorda plan föredrogs på kyrkostämman, förkastade stämman den och tillfogade tillrättavisaande skolrådet, att "behoven böra väl först till sin befintlighet konstateras, förrän planen upprättas till deras afhjälpande". På detta följde en ny ukas från domkapitlet i Härnösand, jämlikt vilken församlingen ålades att inom 6 år bygga de föreslagna tre skolhusen och att omedelbart "fatta beslut med anledning av detta föreläggande". Kyrkostämman anförde besvär över domkapitlets beslut hos kungl. maj:t, som självklart ej fann anledning att ändra domkapitlets åläggande. Ända in på det nya seklet fick alltså denna vidsträckt församling nöja sig med ett enda skolhus, bestående av en skolsal med avklädningsrum och bostad för läraren. Endast i denna skola fanns pulpeter och materielskåp. I alla övriga, som arbetade i hyrda lokaler förekom "långbänkar och bokkistor av olika slag" ja, även bräder som sittplatser för barnen.

År 1900 hade det tidigare odelade skoldistriktet (Tärendö bildade eget skoldistrikt 1883) följande antal skolor:

Fasta folkskolor	4 st.
„ småskolor	5 „
Flyttande mindre folkskolor	6 „

S:a 15 skolor.

Sedan 1891 hade följaktligen tillkommit 2 folksk., 3 mindre folksk. och 4 småsk. Av statsskolor fanns ännu blott en. (Uppgiften hos J. Kyrö, att Muonionalusta skola var statens 1895 är fel, då statsskolan där inrättades först 1909).

Barnens skolgång ännu i sekelskiftet anges i visitationsprotokol- len som ”ytterst ojämn”. I denna församling med en areal av c:a 62 kvadratmil och med en folkmängd av 4584 personer kunde nyssnämnda fåtaliga skolor ej räcka till för att alla barn skulle haft möjlighet att få någon slags skolundervisning. De skolpliktiga barnens antal var 932.

Det inre skolarbetet hade ännu vid sekelskiftet icke undergått någon ändring till det bättre. Huvudsakliga tiden fick ägnas åt innanläsning och undervisning i kristendoms-kunskap, som bestod i utanläsning av katekes och psalmverser. Först vid denna tid har 1864 års cirkulär och dess bestämmelser börjat nå Pajala skoldistrikt, ty i visitationsprotokollet 1896 meddelas, att biblisk historia har ”börjat användas”. Försvenskningen av skolorna hade genomförts under 90-talet, ty år 1901 anges, att vid de fasta folkskolorna och småskolorna var undervisningsspråket svenska, i de flyttande finska. Försvenskningen hade tydligen skett utan medverkan från allmogens sida.

Med det bristfälliga skolväsende, som i slutet av 90-talet ännu fanns i församlingen, var det ej underligt, att pretentionerna på barnens kunskaper och färdigheter fick vara minimala. Så långt som till kravet på avgångsbetyg från folkskolan vid inträdet till nattvardsläsningen hade man ej kommit. När visitatorn 1896 fordrade, att en förbättring i det fallet var nödvändig, genmålde kyrkoherden, att om detta krav ställdes, hade barnen ”sannolikt fått uppväxa utan att erhålla kristendomsundervisning”. Skolans undervisning i detta ämne hade övergått till att vara språklektioner.

6. Tärendö församling.

År 1877 beslöts, att Tärendö med kringliggande byar skulle bilda eget kapellag och utbröts ur Pajala församling år 1880. Sistnämnda år beslöt kyrkostämman i Tärendö, att kapellaget skulle bilda eget skoldistrikt, vilket skedde 1883.

Ända fram till 70-talet fanns ingen verklig skolundervisning

²⁷ O. Zeidlitz' ämbetsber. 1916.

²⁸ Visitationsprot.

inom det område, som kapellaget omfattade, om man undantar den skolverksamhet, som på 50-talet bedrevs vid missionsskolan i Täre- rendö, där kateketen *Johan Raattamaa* undervisade. Dennes verksamhet för läsundervisningens befrämjande och för kristendoms- kunskapens utbredande (varom tidigare anförts) var av stor betydelse. Därom skriver överlärare B. Söderberg: ”Det berättas, att han trots sin milda läggning var en sträng och fordrande lärare. Han höll skola i Jatkos gård i Storbyn och använde då som arrest- lokal en mörk källare, som fanns under golvet till en kammare i gården”. Enligt uppgift av Laestadius kunde den veke, milde och barnkäre Raattamaa vara fast och bestämd gentemot dem, som framhärddade i ondskan: ”De mest hårdhärtade barnen låter han föra i mörk arrest”. Detta gällde emellertid under vistelsen i Lainio, varför det är tvivelaktigt, om den källare i Täre- rendö, som här är fråga om, kom till användning.

Enligt överlär. Söderberg skulle en småskola ha varit verksam inom distriktet redan på 70-talet. Sannolikt var det en av de till moderförsamlingen hörande och mellan talrika stationer ambule- rande sådan. I folkskolinspektörens berättelse 1882—86 anges att den fasta folkskolan i Täre- rendö började sin verksamhet först 1883. Av kapellagets 224 skolpliktiga barn besöktes skolan år 1886 av blott ett ringa antal. Största delen var hänvisade till hemundervis- ning. När alltså biskop Landgren under sin visitation 1882 arbetade för att införa helsvensk undervisning, fanns ännu praktiskt taget ingen folkskola i Täre- rendö. Att hemundervisningen emellertid icke hade varit förgäves, vittnar visitationsprotokollet, som meddelar, att biskopen uttryckte sin ”synnerliga belåtenhet öfver den kunskap, som förhöret ådagalagt”, vilket förhållande kanske mest har Johan Raattamaas verksamhet inom församlingen, att tacka för, varom dock ingenting nämnes. Förste folkskolläraren var *Johan Perttu* (1883—88), som efterträddes av *K. E. Asp* (1888—1919), en dug- lig och plikttrogen lärare med starkt intresse för trädgårdsskötsel, vilket haft stor betydelse för denna odling inom Täre- rendö och Pa- jala området.

²⁹ Visitationsprot.

³⁰ Ur folkundervisnings historia i Torne- och Kalix älvdalar 1842— 1942, s. 174 o. f.

³¹ Hjalmar Westeson, Ödemarksprofeternas lärjungar, s. 26.

Det goda vitsord, som 1882 lämnats beträffande barnens kunskaper gällde dock endast det lilla fåtal, som gick i Täreändö bys folkskola. Att det inom kapellet i övrigt icke stod så väl till med läskunnigheten och kristendomskunskapen omvittnar uppgiften, att föräldrarna var motvilliga att sända sina barn till skolan och att inom församlingen fanns ett dussintal i konkubinät levande par av den orsaken, att "mannen försummat skriftskolan och till följd häraf icke var berättigad till begående av den Heliga Nattvarden". Prästerna hade även försökt vissa år med nattvardsläsning med äldre personer s. k. "pakanaluku" (hednaläsning). Redan i protokollet 1891 heter det, att föräldrarna är i allmänhet vänligt stämda mot skolan och se gärna, att barnen beredas tillfälle att lära sig svenska. Försök med svenska språket som ett läroämne i folkskolan hade nämligen börjat redan i slutet av 80-talet men först i läroplanen 1890 föreskrives, att detta ämne skulle upptagas som undervisningsämne. Liksom i alla andra församlingar genomdrev domkapitlet och skolledarna år 1906 att helsvensk undervisning skulle införas i distriktets skolor. Av dessa arbetade i sekelskiftet endast folkskolan med sina 4 klasser och småskolan i kyrkbyn under något så när normala förhållanden. De flyttande mindre folkskolorna omfattade 2 klasser i småskolan och 4 klasser i folkskolan och ambulade mellan 2 à 3 stationer. Endast en fast sådan var inrättad 1898 i Saittajärvi by.

Befolkningens inställning till skolan kan ofta avläsas av den beredvillighet, som visas gentemot kravet på anständiga lokaler för skolorna. Skolhusets historia i Täreändö är ett belysande exempel på huru ett rättvist krav kan saboteras av sockenmännen, om dessa saknar intresse för saken. På anmodan av myndigheterna hade skolstyrelsen i Pajala kommun, till vilken ännu Täreändö hörde den 11/1 1863 föreslagit kyrkostämman att uppföra tvenne skolhus, ett i Pajala och ett i Täreändö. Stämman den 15/2 1864 beslöt att uppföra först i Pajala och sedan i Täreändö. Omröstningen är intressant. För förslaget antecknade sig 3, brukspatron Sohlberg samt tvenne bönder, för avslag 11 bönder. Men enligt fyrkberäkningen vann det första förslaget med 444 röster mot de senares 76. Ännu 1873 hade inget skolhus byggts i Täreändö, vilket gav anledning för folkskolinspektör Z. Grape att anmäla saken för Konungens befallningshavande. Denne ålade kommunen att bygga. Den 11/4

1875 hade man utsett platsen för skolhuset. Sedan fick frågan vila, tills domkapitlet gjorde sig påmint. Den 29/5 1881 förelåg åläggande från domkapitlet att utan dröjsmål uppföra skolhuset, varvid stämman lovade att stundande sommar fullborda bygget. Den 25/9 erbjöd länsstyrelsen ett lån för ändamålet. Den 7/5 1882 beslutas om upptagande av ett nytt lån för ändamålet, varefter bygget skulle komma i gång. Den 10/6 1883 beslutas om yttre målningsarbeten och den 21/1 1884 håller man på att diskutera inventariefrågan, varvid man går till kungl. maj:t med anhållan om anslag härtill. Samtliga dessa beslut överklagades av sockenmännen i Täreändö. Den 2/11 1884 föreligger en ny påstötning från K. B. att iordningställa skolbygget. Stämman beslöt "enhälligt" att hos kungl. maj:t kammarrätt anföra besvär mot beslutet. Den 26/6 förelåg kungl. maj:ts och rikets kammarrätts utslag, vari församlingen ånyo ålades att fullborda bygget. Men Täreändöborna har alltid ansetts som Tornedalens envisaste och självständigaste folk. På stämman, där utslaget behandlades, anförde sockenmännen, "enhälligt", att under sommarmånaderna var det omöjligt att framföra erforderligt virke och anförde därför besvär över åläggandet med anhållan om ytterligare anstånd med bygget. Kungl. Maj:t ålade församlingen att vid vite fullborda bygget till den 1/10 1886 och rödmålningen jämte övriga till byggnaden hörande arbeten till den 1/5 1887. Arbetena utfördes visserligen så småningom men så slarvigt och ofullständigt, att länsstyrelsen ej kunde godkänna dem. Stämman tillbakavisade alla anmärkningar och vidtog inga vidare åtgärder med den påföljd, att K. B. den 19/10 1887 ånyo ålade församlingen att utföra de föreskrivna arbetena. Den 17/11 erbjöd stämman, att K. B. själv finge utföra arbetena och överenskomma med entreprenörerna mot avdrag å statsbidraget. Den 22/5 1888 föreligger K. B:s resolution "med anledning af Landshöfding Bergström gjorda yrkande, att församlingen må pliktfällas, emedan folkskolebyggnaden i Täreändö icke blifvit försatt i fullständigt skick inom föreskrifven tid". Stämman uppdrog åt jägm. Hedenström att avgiva förklaring. Så fortsatte dragkampen ända in på 90-talet. Under närmare tre decennier hade alltså skolbygget förhalats. Detta ger en talande bild av stämningen inom kommunen ända fram till sekelskiftet.

XVIII. LAPPMARKSFÖRSAMLINGARNA UNDER
80- OCH 90-TALEN

För nomadernas barnundervisning i lappbygden har tidigare redogjorts. Den obligatoriska folkskolans utveckling i de norrbottniska lappmarkerna får sin egentliga start först under förra seklets tvenne sista årtionden. År 1880 fanns endast en folkskola i var och en av församlingarna Gällivare, Jukkasjärvi och Karesuando. Därtill kom i Gällivare 5 och i Jukkasjärvi 2 av s. k. flyttande småskolor, som stannade någon vecka på var station. Karesuando hade tvenne småskolor, som i sin bristfällighet knappast gjorde skäl ens för det namnet. I ett område med en areal av 376 mil² förmådde denna bristfälliga skolorganisation föga uträtta. Den bofasta befolkningens inställning till folkskoletanken var negativ, vilket bl. a. tog sig uttryck i de s. k. skolstrejkerna 1884—85. Vad Karesuando beträffar, stod skolan på samma ståndpunkt ända fram till sekelskiftet, möjligen med undantag av att mera kompetenta lärare kunde anskaffas och att skolornas utrustning tack vare statsbidrag fick ett visst tillskott. De bägge övriga skoldistriktens skolhistoria karakteriseras av malmfältens uppspirande bebyggelsekoncentration. En blick på skolornas antal under tvenne decennier visar detta:

	Jukkasjärvi	Gällivare	Karesuando
1880	3 skolor	6 skolor	3 skolor
1886	4 „	7 „	3 „
1892	6 „	14 „	4 „
1898	13 „	23 „	5 „
1904	17 „	39 „	6 „

Av dessa var visserligen blott en liten del fasta skolor, vilket framgår av tidigare redovisade tabeller. Till mitten av 80-talet lever församlingarna sitt obemärkta liv. Men med malmbrytningen sker ett kraftigt uppsving i Gällivare omkring 1890 och i Jukkas-

järvi tio år senare. Dessa bebyggelsecentra kommer i fortsättningen att dominera utvecklingen även inom skolans område. Huvudsakligen är det också Malmberget och Kiruna, som expanderar, medan ödebygderna får ringa vinst av utvecklingen. Med förmögenheternas tillväxt ökas så småningom även möjligheterna för ödemarkernas skolor att förbättras. Största delen av utbyarna under 80-talet får dock nöja sig med ambulerande mindre skolor eller småskolor. Men här kommer i fortsättningen de i malmfälten rådande förhållandena att bli mönstret för ödebygderna. Den helsvenska skolan flyttas direkt till ödebygderna utan någon övergång. Medan man i Älvdalsdistrikten först införde svenska språket som ett undervisningsämne, innan den helsvenska undervisningen realiserades, skedde helförsvenskningen av skolorna i många fall i lappmarksförsamlingarna direkt vid starten. Redan 1892 meddelas, ”att svenskan numera är undervisningsspråk i samtliga folk- och småskolor ävensom i statens lappskola i Gällivare”. Något uttalat önskemål från allmogens sida hade aldrig framställts. Under femårsperioden innan hade svenska språket införts som undervisningsspråk i missionsskolorna (ej att förväxla med laestadianernas missionsskolor) i Jukkasjärvi och Karesuando. Visserligen talas det om att svårigheterna var stora och hade mött ”motstånd såväl från skolrådets som lärarnas sida”.³² Föräldrarna synes ha varit liknöjda, eller också ansåg inspektören denna fråga av ringa betydelse att omnämnas. Ur klagomålen över hemmens försumlighet att sända sina barn till skolan och över ”befolkningens egendomliga själfrådighet, som ej gärna vill böja sig för en ny ordning, vore den än så god och nyttig” m. m. kan man kanske avläsa en hel del.

I Jukkasjärvi anges motståndet mot skolväsendet i den nya formen ”i det längsta ha varit hårdnackadt”, varför inspektören anser, att ”skolans vidare framsteg måste hufvudsakligast grundas på statens fortsatta ingripande och understöd”. År 1886 anför inspektören, att ”då ogenheten i Karesuando har varit i avtagande, har den däremot i Gällivare gränsat till lidelsefullt motstånd”.

Vi får dock ej tro, att tillståndet vid nyordningens införande var så idealiskt. Därom skriver kyrkoherde *Lidström* i Vittangi följande:

³² Folkskolinspektörernas ber.

”I intellektuellt hänseende står församlingen på en mycket låg ståndpunkt. Kärlek till skolor och bildning finns icke. Bådadera betraktas av flertalet som ett nödvändigt ondt. Man tolererar väl numera skolorna, men detta icke för deras egen skull, utan för att undslippa den besvärliga barnundervisningen. Av detta skäl är ock offervilligheten för skolorna ringa och ingen. Endast vad lag och författning ålägga hvarje församling att betala för skolväsendet, kan, ehuru med möda, utfås. Som någon läslust icke förefinnes, hvilket icke till ringa del torde komma af — för att inte säga mera — bristfällig innanläsningsfärdighet, finnes icke heller ens tillstymmelse till sockenbibliotek. Af det förut sagda torde sjelfmant framgå, att bland befolkningen råder stor okunnighet och att jemväl grof sådan icke behöver sökas långväga ifrån . . .”.

Beträffande undervisningsarbetets resultat, framför allt undervisningen i kristendom anföres i 6-års berättelsen över Lapska eckl.verkets tillstånd den 6/11 1889 följande:

”Svagast synes den (kristendomskunskapen) vara i de nordligaste församlingarna Jukkasjärvi och Karesuando, der enligt visitationsberättelsen för det stora flertalet en lefvande kristendomskunskap är antingen likgiltig eller och främmande”. Gudstjänsterna besöktes sällan. ”Hvad särskildt den nomadiserande lappbefolkningen angår”, fortsätter berättelsen, ”synes kristendomskunskapen hos denna vara på det hela taget något bättre än hos en stor del av de bofasta inbyggarna”. Den bofasta befolkningens sedlighet får ej heller högre betyg, även om grövre brott var sällsynta. Oäkta barn var talrikare i Jukkasjärvi än i andra lappmarker, vilket ansågs bero på inflyttningar av ”lösa arbetare från främmande orter, många s. k. herremän, som besöka Lappmarken, samt den dåliga tidningspressens alster”.

För folkupplysningens befrämjande i lappmarkerna och i finnbygden föreslog domkapitlet samma år att 2 kontraktsadjunkter anställdes samt att 2 stipendier ansloges för teol. stud., ”som för binder sig att inhämta kännedom i finska språket och efter skedd ordination tjänstgöra i Finnmarken”. Tydligt avsåg domkapitlet stipendierna för svensktalande studerande, men i kungl. br. ändrades det därhän att stipendierna skulle kunna utdelas även till dem, som redan kunde finska.

Vid sekelskiftet hade helsvensk undervisning genomförts i alla lappmarksdistriktens skolor med undantag av kateketskolorna och barnhemmet i Karesuando samt vad kristendomsundervisningen i

några flyttande skolor i Jukkasjärvi skoldistrikt. Utvecklingen i lappmarksdistriktet går följaktligen parallellt med densamma i Tornedalens skoldistrikt och både finskan och lapskan uttränges från skolans läsordning som ett för barnen förbjudet språk.

Med denna korta översikt över den historiska utvecklingen av finnbygdens skol- och kulturfråga har ingen förkastelsedom över skolpolitikens syfte att sprida kunskap och färdighet i svenska språket i denna förut isolerade trakt fällts. Behovet av sådan kunskap har varit brännande. Däremot kunde man önskat, att en liten del av de på folkskolans arbetsordning upptagna timmarna hade reserverats för bevarandet och utvecklandet av bygdens språk och andliga arv från urminnestider, på vilka allmogekulturen tiderna igenom byggt. Detta hade varit motiverat ej blott från befolkningens egen synpunkt utan även med tanke på det kulturella samarbetet mellan tvenne länder, som under historiens lopp stått sida vid sida. Isoleringen är icke framtidens mål.

XIX. LÄRARUTBILDNINGEN FÖR FINNBYGDENS FOLKSKOLA

Ett av de stora hindren vid startandet av den obligatoriska folkskolan i finnbygden var — som tidigare framhållits — bristen på lärare, som behärskade befolkningens språk. Ingen ansvarig myndighet hade då ännu tänkt sig möjligheten att folkskoleundervisningen i denna finsktalande bygd skulle kunna ske på annat språk än på allmogens eget modersmål. Men någon lärarutbildningsanstalt för en finskspråkig skola var ännu ej påtänkt. Närmaste lärarutbildningsanstalt var folkskoleseminariet i Härnösand. Men det utbildade endast lärare för svensktalande skolor utan tanke på finnbygdens behov. Det fåtal lärare från finsktalande orter, som fick sin utbildning där, hade efter inträdet i tjänstgöringen själva att skapa sin egen undervisningsmetod, såvida ej allting fick gå på en höft, vilket tyvärr vanligen blev fallet. Men det värsta var och förblev under hela den tid, den finskspråkiga folkskolan existerade, att även andra för en lärare nödvändiga förutsättningar att lyckas i ett undervisningsarbete saknades hos dessa lärare. Ett av det viktigaste är, att läraren behärskar undervisningsspråket. Detta kan man icke säga, att fallet var här. Deras färdighet i finska språket inskränkte sig till det dialektartade samtalsspråk, som den illitterata allmogen använde. Någon kunskap eller färdighet i finska litteraturspråket eller i skriftspråket hade de ej. Deras föregående skolundervisning bestod i en flyttande småskola eller i bästa fall en s. k. mindre folkskola, vars huvuduppgift var att inlära bokstäverna och innanläsningen samt utantilläsning av katekesen. Sin färdighet i svenska hade de före inträdet i seminariet fått inhämta privat eller i vissa fall vid folkskolan i Haparanda, såvida de ej härstammade från svensktalande hem. För att vinna inträde vid seminariet krävdes naturligtvis inga förkunskaper i finska språket. Under sådana

förhållanden inskränker sig deras finska språkkunskaper till det under barna- och ungdomsåren inhämtade vardagsspråkets urfattiga ordförråd. Var de från svensktalande hem saknades även detta. T. o. m. de enklaste namn och beteckningar på växter, djur, naturföreteelser och abstrakta begrepp, på vilka undervisningen måste bygga, saknades, när det gällde områden utanför hemmets trånga sfär. Någon litteratur att utveckla språkfärdigheten och utöka det finska ordförrådet fanns ej och, om så hade varit fallet, föll det ingen in att syssla därmed. Färdigheten i det finska skriftspråkets användning inskränktes till vad småskoleundervisningen kunnat ge och det var ej mycket. Det religiösa finska språket behärskades vida bättre av lekmanpredikanterna, vilka genom självstudier var hemmastadda i uppbyggelseböckernas och bibelns språk. Detta var vanligen också fallet med de till den laestadianska rörelsen anslutna äldre personerna. För ungdomen däremot var detta helt och hållet främmande, om man undantar skolans katekesläsande. Läraren fick all sin kunskap vid seminariet eller vid andra skolor på svenska, men ingen handledning i finska termer och begrepp. Därför var det ej underligt, att en lekmanpredikant en gång omkr. år 1905 nedlåtande yttrade på sin tornedalsfinska om sin lärare i den folkskola, som han besökt: "Ei hän osanut soumea eikä ruottia ja raamatunlauseet se tulkitti ko pässinpää" (Han kunde varken finska eller svenska och bibelspråken tolkade han som en fårskalle). Följden av allt detta blev, att den stackars folkskolläraren vid sin undervisning fick komplettera det urfattiga finska ordförrådet med lån från svenskan och på så sätt bidra till den under de följande decennierna pågående språkblandningen och rotvälkebildningen, varvid de lånade svenska orden och termerna fick foga sig i finska språkets böjningsformer.

1. Seminarium för de finsktalande skolorna.

Behovet av en speciell lärarutbildningsanstalt för folkskolan i finn- och lappbygden aktualiserades första gången, då Norrbottens läns landsting år 1867 gjorde underdånig framställning till Kungl. maj:t om proposition till riksdagen rörande inrättande i Haparanda av ett folkskoleseminarium, som framför allt skulle taga hänsyn

till behovet av lärare vid skolorna i de finsktalande församlingarna. Både folk- och småskollärare skulle utbildas där. Emellertid hade de centrala myndigheternas intresse för denna avlägsna landsändas kulturella behov ännu ej vaknat, varför framställningen ej ledde till något positivt resultat.

Beträffande den svensktalande delen av Norrbottens län hade Norrbottens läns landsting tagit upp frågan om utbildande av lärare för småskolor och mindre folkskolor. Givetvis var det ännu ej fråga om att inrätta seminarier utan endast att anordna kortare utbildningskurser. På initiativ av förste lantmätaren J. E. Nyström i Luleå tillsatte 1867 års landsting en kommitté med uppgift att utreda småskollärarytbehovet inom länet. Initiativet ledde till att 5-veckors kurser hölls år 1870 i Gammelstad med 26 elver, likaså påföljande år. År 1871 och 1872 hölls likadana seminariekurser i Piteå och Nederkalix. Från dessa kurser synes dock inga deltagare ha utgått som lärare till de finsktalande församlingarna. De, som skulle tjänstgöra där, rekommenderades att genomgå en förberedande undervisning i närmaste folkskola. I verkligheten blev det dock så, att de flesta av dessa s. k. småskollärare hade ingen utbildning alls, en del var knappast skrivkunniga.

Som tidigare omnämnts tog folkskolinspektören, kollegan vid Haparanda lägre elementarläroverk Z. Grape upp frågan på nytt i en skrivelse den 6/1 1873 till kungl. maj:t vari han under hänvisning till den finsktalande befolkningens främmande nationalitet, dess spridning på en vidsträckt areal och dess obemedlade existensvillkor framhöll behovet av större ekonomiska uppoffringar från statens sida än i andra delar av riket. Förslagets första punkt var, att ett seminarium för de finsktalande skolorna inrättades i Haparanda.

Efter tillstyrkan av domkapitlet avlät kungl. maj:t proposition till riksdagen, vilken den 16/5 1874 ställde för ändamålet till kungl. maj:ts förfogande å ordinarie stat ett belopp av 12.000 riksdaler att användas "till främjande af folkundervisningen bland de i nordligaste trakter boende finnar". Genom skrivelse till domkapitlet den 19/4 1875 föreskrev kungl. maj:t bl. a. att seminariet skulle träda i verksamhet i aug. samma år samt att till lokal för detsamma skulle "tillsvidare" upplåtas 4 rum i den i Haparanda befintliga gränsvaktens kasernbyggnad, vilket "tillsvidare" tyvärr

kom att vara i drygt 70 år, varunder seminariet fick lida av kronisk lokalbrist utan att myndigheterna trots ständigt återkommande framställningar gjorde något för att anskaffa seminariet tidsenliga lokaler. I samma skrivelse lämnades föreskrifter angående seminariets organisation, undervisningen, inträdesfordringarna, läsordningen, lärare m. m. Till en början var seminariet ettårigt men blev 1877 tvåårigt. Den 1 okt. 1875 trädde seminariet i verksamhet.

De viktigaste föreskrifterna angående organisationen var följande:¹

- att undervisningen skulle meddelas under 36 veckor om året, fördelade på höst- och vårtermin, och omfatta följande läro- och övningsämnen: kristendom, svenska och finska språken, räknekonst, åskådningsövningar, välskrivning, teckning, sång och gymnastik;
- att domkapitlet skulle fastställa lärokurs och undervisningsplan, läroböcker och läsordning;
- att elev för att vinna inträde i seminariet borde ha fyllt 16 år, ha begått nattvarden, kunna rent och flytande läsa innantill *finska språket* samt för övrigt äga de insikter, som voro föreskrivna i § 7 folkskolestadgan (folkskolans minimikurs med undantag av svenska språket);
- att vid läsårets slut skulle anställas examen och utfärdas betyg enligt för folkskoleseminarierna fastställda formulär;
- att för elevernas praktiska övningar skulle vid seminariet inrättas en tvåklassig småskola;
- att domkapitlet måtte på förordnande tillsätta en i finska språket kunnig lärare, som bestrider elevernas teoretiska undervisning och tillika är seminariets föreståndare, samt tillika en i finska språket kunnig lärare eller lärarinna, som skulle meddela undervisning i småskolan och tillika leda elevernas praktiska övningar;
- att seminarieeleverna skulle understödjas med stipendier, utgående med 200 kronor om året till varje elev, samt
- att i fråga om tillsyn över seminariet skulle i tillämpliga delar gälla, vad som vore stadgat i reglementet 1865 för folkskoleseminarierna.

Den 1 okt. 1875 trädde seminariet i verksamhet.² Förste seminarieföreståndare var kollegan vid Haparanda läroverk fil. dr *Gustaf*

¹ Sven Nylund, Småskollärarytutbildningen i Sverige, 1942, s. 50 o. f.

² Hugo Tenerz, Statens småskoleseminarium i Haparanda 1875—1925 (Årsber. 1924/25).

Wilhelm Bucht (1875—77), som 1877 utnämndes till rektor vid folkskoleseminariet i Härnösand.

Den ettåriga *lärokursen* visade sig snart otillräcklig för seminariets ändamål. Med det elevmaterial, som stod seminariet till buds, kunde undervisningen i de flesta ämnen ända fram till andra decenniet av 1900-talet knappast höja sig över de lärokurser, som hörde till en folkskola av typ litt. A. En stor del av inträdessökande före sekelskiftet hade ingen annan skolunderbyggnad än ödemarkens dåtida bristfälliga mindre folkskola, oftast av ambulerande typ. Ej ens de låga inträdesfordringarna kunde upprätthållas. ”Skulle man strängt hålla på inträdesfordringarna”, anför dåvarande seminarieföreståndare *Oskar Liljebäck* (1877—1894), ”kunde svårligen en enda bestå provet”. Naturligtvis var kunskaperna i svenska språket under sådana förhållanden obetydliga, ja saknades vanligen. Mången gång var även kunskaperna i elevernas eget modersmål synnerligen bristfälliga, vilket givetvis hade sin orsak i den finskspråkiga skolans inkompetenta lärare. Man fick vara nöjd, som det heter, om inträdessökande kunde läsa innantill och skriva hjälpligt. Några ”folkskolekunskaper” var det ej tal om. Alla hade ej ens besökt en folkskola.

På hemställen av seminariets föreståndare föreskrev k. maj:t den 20/7 1877 att lärokursen skulle vara 2-årig. Framställningen motiverades dels med nyssnämnda fakta och dels med kravet på större kunskaper i riksspråket, sedan detta som ett frivilligt ämne börjat införas i finnbygdens skola. Snart visade det sig emellertid, att även denna förlängning av studietiden var otillräcklig. Seminariets föreståndare gjorde därför ny framställning om lärokursens utsträckning till 3 år, vilket genom k. maj:ts beslut den 9/8 1884 fastställdes.

Läsåret 1885/86 uppträder första gången på seminariets läsordning ämnet pedagogik och metodik. År 1881 infördes undervisning i kvinnligt handarbete och på 90-talet tillkom ämnet trädgårds-skötsel.

Inträdesåldern sänktes i samband med studietidens förlängning år 1890 från 16 till 15 år. Inträdesfordringarna skärptes på pappret 1899, knappast i praktiken.

Övningsskolan var ursprungligen en tvåårig småskola. År 1889 utökades den med en tredje klass. Genom k. brev den 5/7 1901 förordnades, att övningsskolan skulle bestå av en småskole- och en folkskoleavdelning, alltså en 6-klassig folkskola, varefter folkskoleavdelningen startades 1902 och en ny lärarkraft anskaffades.

Undervisningsspråket vid seminariet var ända till 1884 finska språket.

Vid denna tid hade diskussionen om införande av den helsvenska undervisningen i finnbygdens folkskola börjat. För mången tedde sig utvecklingen i den riktningen gå alltför sakta. År 1887 ingav Konungens befallningshavande i Norrbottens län framställning till kungl. maj:t, vari framhölls svårigheterna att erhålla svenskkunniga lärare till finnbygdens folkskolor samtidigt som den utbildning, som seminariet i Haparanda gav, underkändes på grund av att undervisningen i svenska blev ytlig och bristfällig, vartill — enligt K. B. — bidrog seminariets förläggning i finsktalande trakt. Därför ifrågasatte K. B., huruvida ej *statsändamålet* gagnades bättre genom att för finnbygden värva helt svensktalande lärare, som i Haparanda bibringades kunskap i finska språket. Ehuru K. B. ansåg denna väg som ”den för målets näende säkraste liksom det i andra länder lärare vara det allmännaste”, förordnade nämnda myndighet seminariets i Haparanda förflyttning till svensktalande ort. Redan tidigare hade emellertid tanken upprunnit hos biskop L. Landgren. På framställning av seminariets föreståndare O. Liljebäck om inrättande av en tredje klass vid Haparanda seminarium anförde han i en reservation den 23/4 1884 bl. a.: ”Finnes god råd på penningar, så bör seminariet flyttas till svensktalande ort och der förses med egen lokal”. Förslaget mötte starkt motstånd från seminariets föreståndare och folkskolinspektören. ”Intet tvivel”, anför den förre, ”torde råda om lämpligheten och nödvändigheten af att i finnbygdens skolor hafva personer med finska till modersmål till lärare och lärarinnor”. Det är intressant att se, hur snabbt uppfattningen här om hos seminariets föreståndare skiftar, sedan domkapitlet i Härnösand gett nya direktiv. Som orsak till det svaga resultatet i skolorna ansåg folkskolinspektören ligga uteslutande i den bristfälliga skolorganisationen och att de flesta skolorna ännu var flyttande mellan 2, 3 ja 4 rotar. Som ett vida effektivare medel för svenskhetens utbredande föreslog han inrättande av statsskolor med svenska som under-

visningsspråk samt att särskilda stipendier utdelades till de elever vid seminariet, som visade särskilda framsteg i inhämtandet av svensk språkkunskap. Även detta talar tydligt för, vem som tog initiativet till den helsvenska undervisningen. Som tidigare nämnts, slog sig staten på den linje, som folkskolinspektören och domkapitlet förordade och seminariets föreståndare följde med.

Undervisningsspråket vid seminariet följde samma schema som tillämpades vid folkskolan i finnbygden. I överensstämmelse med seminariets ursprungliga mål att utbilda lärare för en finskspråkig folkskola var finska språket undervisningsspråk, men på arbetsordningen förekom 5 veckotimmar svenska. Med lärokursens utsträckning till två år utökades antalet timmar i svenska till 12 tim., medan finska språket erhöll endast 6 tim.

I slutet av 80-talet börjar den helsvenska undervisningens tröskelperiod i finnbygden och därmed restes kravet på seminariets fullständiga försvenskning. I kungörelsen om höstterminens början 1891 uppställdes första gången som villkor för inträde vid seminariet, att sökande äger "sådan insikt i svenska språket, att hon kan följa med undervisningen, som meddelas uteslutande på sagda språk". Annonsen synes dock ej haft åsyftad verkan tydligen beroende på att inträdessökandenas antal sjönk med 50 %, varför man fick pruta på fordringarna. Mot sekelskiftet framträder dock framstegen allt tydligare. I enlighet med det nya skolprogrammet föreslog seminariets föreståndare *Emil Lindbäck* (rektor 1894—1922), som själv var en ivrig anhängare av programmet, redan år 1903 hos kungl. maj:t, att ämnet finska språket måtte helt och hållet utmönstras från seminariets arbetsordning under motivering, att det med de framsteg, som svenska språket tagit i finnbygden, ej mera hade någon betydelse för seminarieeleverna. Visserligen underkände myndigheterna motiveringens riktighet, varför framställningen avsågs, men redan 1905 reducerades antalet till undervisning i finska språket anslagna veckotimmar till det minsta möjliga, 1 tim. per klass. Tager man därjämte hänsyn till det faktum, att denna undervisning i brist på behörig lärare var underhaltig, innebar det att ämnet praktiskt taget utrensades från seminariet. Fr. o. m. år 1912 var man färdig att stryka bort även denna lilla återstod på papperet. Kravet på insikt i finska språket som ett villkor för inträde vid seminariet hade redan tidigare avskaffats. Härmed hade man i rea-

litet fastslagit, att kunskap i finska icke var nödvändig för lärare i skolor med barn, som förstå endast nämnda språk. Det av K. B. i Norrbottens län år 1887 föreslagna systemet att anställa helt svensktalande lärare i finnbygdens skolor, vilket förslag då avvisades av bl. a. seminariets föreståndare, hade nu accepterats av seminariets ledning och myndigheterna. I många fall kom systemet även att tillämpas under den följande tiden. Efter vår tids pedagogiska sätt att se kan man ifrågasätta, om finska språkets avskaffande från seminariets arbetsordning var välbetänkt. Att kunskap i barnens modersmål icke blott borde vara en förutsättning för att vinna andlig kontakt med eleverna och skapa förtroende mellan dem och läraren utan även att gagna undervisningen i svenska språket tänkte de skolmän och pedagoger, som genomdrev beslutet, ej på. Finska språket betraktades som en fara för landet. Det var genklang av politiska spekulationer och av språkstriden i Finland samt därav följande intensifiering av finnbygdsskolans försvenskning, som då hade börjat.

Haparanda seminarium var dock ej avsett som utbildningsanstalt för lärare vid de egentliga folkskolorna, även om det lång tid i verkligheten fick fullgöra även denna uppgift. Att värva lämpliga och finskkunniga elever till folkskoleseminariet i Härnösand var ingen lätt uppgift. Folkskolläraryrket var icke lockande. På framställning av domkapitlet beslöt kungl. maj:t genom nådigt brev den 6/11 1874, att seminarieelever, som kunde tala finska eller lapska, skulle fr. o. m. år 1875 komma i åtnjutande av stipendier till ett belopp av 300 kr. årligen med förbindelse för dem, som åtnjöt stipendierna, att efter fullbordad lärokurs antaga lärarbefattning för minst tre år i skolor med finska, resp. lapska barn. Genom nådigt brev den 5/10 1877 utsträcktes bestämmelsen att gälla jämväl de kvinnliga eleverna vid seminariet i Falun. Den 22/12 1905 beviljades samma förmåner eleverna vid de senare inrättade seminarierna i Umeå och längre fram i Luleå. Härigenom kunde man i någon mån lindra den skriande lärarbristen i finn- och lappbygden. Det beklagliga var emellertid, att man ej beslöt om någon undervisning vid seminarierna i handledning av den språkundervisning, som dock kom att utgöra huvudmomentet för dessa stipendieberättigade elever vid deras blivande tjänstgöring. Längre fram avskaffade man t. o. m. kravet på finskkunnighet hos ifrågavarande seminarieelever.

Härmed hade den pedagogiska rikriktningen och uniformeringen nått sitt mål.

Ursprungligen var Haparanda seminarium avsett för både manliga och kvinnliga *elever*. Uppdelade på decennier var de manliga elevernas antal i % följande:

1870-talet	34	%
1880- "	44,4	"
1890- "	21,2	"
1900—10	9,0	"
1910-talet	3,4	"

Efter 1918 förekom endast 1 manlig elev vardera av åren 1921 och 1922.

Om elevernas svaga skolunderbyggnad vittnar den anmärkningsvärt stora avgången utan examen. Bland de från seminariet utan examen avgångna avgick följande antal, angivna i % av samtliga avgångna, under nedanstående decennier:

1870-talet	47,0	%
1880- "	59,3	"
1890- "	41,4	"
1900—1910	21,4	"
1910-talet	21,7	"
1920—1925	11,6	"

Största avgången utan examen sker år 1880, 1881 och 1891. Förstnämnda år avgick bland 29 samtliga elever 18 (4 med och 14 utan ex.), påföljande år bland 28 elever 20 (5 med och 15 utan ex.) samt 1891 bland 38 elever 13 utan examen. Orsakerna synas ha varit de skärpta kraven på förmågan att behärska svenska språket.

2. Seminarium för lappbygdens skola.

Tidigare har redogjorts för samebarnens undervisning fram till slutet av 1800-talet. Lappskole- och kateketundervisningen avsåg att bibringa elementära kunskaper i kristendomskunskap, läsning, skrivning och räkning. I de nordliga lappmarkerna hade man övergått till inackordering av samebarnen hos nybyggarna. Om resultatet av denna undervisning kan man få en bild av samnen *Anta Piraks* realistiska skildring från 80-talet:

”I Kvickjokk förestod prästen skolan. Hos honom bodde de flesta skolbarnen. Ock prästen gav dem också mat. Jag minns, hur min äldsta bror berättade: Barnen bodde i ett särskilt rum. Då de stego upp på morgonen, måste var och en av dem läsa läxorna så flitigt, att de kunde dem utantill, då mattiden kom. Det var den där mathistorien, som åstadkom den största fliten hos barnen att läsa läxorna tidigt. Då mattiden kom, skulle barnen komma tillsammans i köket. Och varje barn hade sitt särskilda fat. I detta var välling upphäld. Det var prästens fru eller svärmor, som hörde efter, att barnen kunde läsa utantill. Alla, som kunde läxorna, fingo taga sitt fat med välling och gå till det rum, där de bodde och äta där. Men det barn, som inte kunde läxorna, fick inte taga sitt fat, utan fick vända om utan mat och läsa på läxan, till dess det kunde den. . . . Det fanns somliga, som inte orkade med att lära sig läxan riktigt fullständigt. Sådana hade det svårt, de måste många, många gånger gråta. Då man hade ätit, började skolan . . . och prästen och klockaren var lärare.”¹

Det var dock blott en liten del av samebarnen, som fick undervisning i lappskolor. En stor del fick ej ens kateketundervisning utan var hänvisade till hemundervisning, där nu sådan kunde fås. Det var därför ej underligt, att man började kräva effektivare samebarnundervisning. Härtill krävdes först och främst utbildningsanstalt, där lärare för en folkskolans högre avdelning kunde utbildas. Folkskolinspektör *Johan Laestadius*, som då var kyrkoherde i Jokkmokks och Kvickjokks pastorat, hemställde 1874 hos k. m:t, att erforderliga medel måtte anvisas för inrättande av ett seminarium, där lapska småskollärare skulle utbildas. Genom k. brev den 21/5 1875 bestämdes, att ett sådant seminarium skulle inrättas och förläggas till Mattisuddens by i Jokkmokks församling. Det började sin verksamhet den 27/10 1875. År 1904 flyttades det till Murjek och nedlades 1934.

Föreskrifterna beträffande seminariets organisation överensstämde med dem för seminariet i Haparanda meddelade, dock med den skillnaden, att seminariets föreståndare och lärare skulle vara kunniga i lapska språket och att undervisningen skedde på nämnda språk.

Lärokursen var från början 1 år. Av samma orsaker som vid seminariet i Haparanda visade det sig, att utbildningstiden var alldeles för otillräcklig, varför lärotiden genom k. brev den 9/3 1883 förlängdes till 2 år. Även denna reform var otillräcklig för att ge de

¹ Anta Pirak, En nomad och hans liv, 1933.

blivande lärarna tillräckliga förutsättningar att undervisa i de då talrikt uppväxande mindre folkskolorna inom lappbygden. Genom k. brev den 6/10 1890 utsträcktes utbildningstiden fr. o. m. år 1900 till 3 år.

Som *övningsskola* utnyttjades till en början Svenska missionssällskapets skola i Mattisudden, tills den nedlades år 1891 och seminariet erhöll egen övningsskola i form av mindre folkskola. År 1919 omorganiserades denna till en folkskola av B:2 typ.

Seminiariets förste *föreståndare* var *K. Laestadius* (1875—80) och efterträddes av pastor *T. H. Svartengren*. Efter honom kom *D. Ablfort*, sedermera kontraktsprost i Jokkmokk (1888—97). Under åren 1897—1902 tjänstgjorde fil. kand. *O. Martelius*, som vid sin död efterträddes av pastor *F. F. Brunius*, sedermera kyrkoherde i Linköpings stift (1902—1909). År 1909 tillträddes föreståndarbefattningen av *Hugo Berlin*, sedermera kyrkoherde i Lycksele. Seminariets siste rektor var fil. kand. *Job. P. Hedén* (1912—34).

Seminiariets uppgift var ursprungligen att utbilda lapska småskollärare och -lärarinnor, varför också undervisningsspråket i stor utsträckning var lapska. Snart utvidgades uppgiften till att utbilda lärare för småskolor och mindre folkskolor i lappmarksförsamlingarna jämväl för svensk- resp. finsktalande befolkning. Undervisningen i lapska språket, som förut meddelats samtliga elever, upphörde med vårterminen 1918 och förekom sedan endast inom en mindre grupp lapsktalande, som efter avlagd examen önskade tjänstgöra som nomadlärare.

Beträffande elevstipendier gällde, vad som var föreskrivet för seminariet i Haparanda.

XX. HÖGRE UNDERVISNINGSANSTALTER I FINNBYGDEN

Då frågan om högre undervisningsanstalter i någon mån berör även allmogens bildningssträvanden och folkupplysningen i synnerhet, när det gäller en språkligt så säregen bygd inom vårt land, må en kort redogörelse lämnas över allmogens i finnbygden möjligheter till inhämtande av kunskaper utöver folkskolans kurser.

Som tidigare nämnts, var Torneå pedagogi under 1600- och 1700-talet den enda "lärdomskola" i Tornedalen. Liksom alla liknande skolor i Finland var den helt svenskspråkig och bevistades följaktligen praktiskt taget endast av barn till borgare och tjänstemän på orten.

Sedan riksgränsen 1809 dragits längs Torneälven fanns för den svenska finnbygdens befolkning ingen lärdomskola på närmare håll än i c:a 20—50 mil avlägsna Piteå och närmaste gymnasium var i Härnösand c:a 70—80 mil från Tornedalen. Den finska sidan av älven var däremot vida bättre lottad genom förekomsten av förutom Torne skola av trivialskolan, senare gymnasiet i Uleborg. Det var därför helt naturligt, att borgerskapet i den nya köpingen Haparanda tog initiativet till inrättande av en "Scholeinrättning" för den svenska Tornedalen.¹ År 1822 beslutar sockenstämma — i verkligheten köpingens borgare — i Nedertorneå att göra en framtöt i ärendet genom att vidtala ortens riksdagsmän att i riksdagen verka för saken. Den ene av dem *J. J. Ruthberg* förde Haparandabornas talan och föreslog skolans förläggning till Haparanda. Den andre *E. Mörtberg* ansåg Övertorneå som den lämpligaste och centralaste platsen för äldalen. Mot det senare alternativet vänder sig Nedertorneå sockenstämma. Att emellertid allmogen knappast del-

¹ Olof F. E. Lundequist, Allmänna läroverket i Haparanda 1833—1933.

tagit i en strid, som föga angick dem, framgår bl. a. av yttrandets formulering. Där framhålles nämligen, att man önskade skolan förlagt på ett ställe, "hvarest discentes kunde blifva inquarterade hos andra än Finske bönder; Finska språket blefve deras hvardagspråk och de skulle komma att sakna all bildning för sederna i umgängeslivet".

Den 22 okt. 1828 biföll kungl. Maj:t framställningen och Haparanda lägre apologistkola kom till stånd. Endast en lärare skulle anställas och denne "skulle vara kunnig i Svenska och Finska språken". Det dröjde emellertid till april 1833, innan skolan kunde börja sin verksamhet. Den första terminen inskrevs 10 gossar, av vilka 3 torde ha kommit från finsktalande hem.²

Behandlingen av frågan om inträdesfordringarna till denna apologistkola ger en liten inblick i myndigheternas dåtida inställning till allmogens språk och kravet på finskkunnighet hos tjänstemännen liksom ock prästerskapets och det till stor del svensktalande borgerskapets. Redan i nyssnämnda kungl. brev uppställdes som villkor, att läraren skulle vara svensk- och finskkunnig. Vid utnämmandet av denna lärare togs emellertid ingen hänsyn härtill. Den utnämnde rektorn förutsatte sannolikt, att den andre lärare, som han anhöll om, skulle vara finskkunnig. Frågan aktualiserades snart vid intagning av de första eleverna. Jämlikt gällande 1820 års skolordning skulle för inträde i apologistkolans nedersta avdelning fordras "1. Att kunna utantill Luthers Lilla Chateches, 2. Att kunna ledigt och lätt läsa innantill Swenska, tryckt ware sig med Latinska eller Swenska stilar samt tydligt skrifwa Latinsk handstil, 3. Att kunna skrifwa Latinsk stil någorlunda läsligt, 4. Att skrifwa och utnämna Tal till Tusende". Givetvis var skolordningen icke skriven med tanke på de språkförhållanden, som var rådande i finnbygden, varför den viktiga frågan uppstod, huru inträdesfordringarna skulle tolkas vis-à-vis de barn, som icke förstod svenska. Prosten *Salomon Antman*, skolans förste inspektor, en man som även i andra sammanhang föga tog hänsyn till den finsktalande allmogens önskemål, intog som väntat var, en formalistisk ståndpunkt med ovillkorligt krav på svenskkunnighet hos de inträdessökande och anförde: "Denna kundskaps grund anses nödig,

² O. Lundequist, Allmänna läroverket i Haparanda 1933.

om ej 1:ste Classen skall vara en skola liknande Gubbar och Gummor hålla i landsbygden och bör icke Lagens stadganden dermed anses fullgjord, att de kunna läsa det föreskrifne på Finska".

Rektor *I. J. Wallin* däremot var icke övertygad om inspektorns tolkning av skollagen, vilken tolkning skulle inneburit, att den finsktalande allmogens barn helt och hållet avstängdes från möjligheten att vinna inträde i skolan. Han vände sig därför till skolans eforus den nyss i ämbetet tillträdde biskopen *Frans Mikael Franzén* med frågan: "Hafva sådana gossar, som väl kunna praestera de i skollagen föreskrifna praestanda, ehuru allenast på Finska språket, rättighet att intagas i Scholan?" samtidigt som han uppgav, att 4 sådana allmogens barn blivit intagna. Biskopens svar, som vittnar om objektivitet och hänsynstagande till en allmoge, som genom gränsdragningen blivit utan möjligheter till vidare utbildning, är av följande lydelse: "...Det uttryckliga villkoret, att de Förste läraren skall känna Finska Språket (hänv. till K. br. 1828) visar ganska tydligt, hvad ock vid Scholans inrättning hörde till dess ändamål: att äfven Finnar uti denna Schola böra få undervisning, hvilket ej kunde ske, om de vore förbundne att känna det Svenska Språket, innan de blefvo intagna. Jag anser det sålunda utom all fråga, att äfven gossar, som förut känna endast det Finska Språket, men på det kunna praestera praestanda, skola i Scholan mottagas".

Därmed synes eforus gett de lokala myndigheterna en bakläxa under påminnelse om deras egna motiv vid framställningen om skolans inrättande. Biskop Franzéns vidsynthet är dess märkligare, som vid denna tid lärdomsskolan i Finland ännu var enbart svensk-språkig och där sällan samma tolerans vis-à-vis de finsktalande barnen tillämpades. Genom sin härstamning från Uleborg och sin kunskap i finska språket torde han hyst särskild sympati för denna språkminoritet, som kommit under svensk spira och som han ville bereda möjlighet till vidare skolutbildning. Hans visitation 1835 bär vittne om samma sak liksom om ett djupt intresse för befolkningens andliga vård.

Redan 1839 kom frågan under förnyad behandling i ett annat sammanhang. Skolans dåvarande rektor och prosten Antman, skolans inspektor, hade då i en skrivelse till biskopen och konsistoriet i Härnösand gjort framställning om att den befintliga lägre apologistkolan i Haparanda skulle förändras till en lägre lärdomsskola

med därav följande utökning av antalet lärare eller Colleger. Motiveringen för förslaget påminner i mycket motsvarande motivering ett sekel senare, då framställning om Haparanda realskolas utvidgning till högre allm. läroverk gjordes. I rektorns och Antmans framställning framhålles varmt behovet av finsktalande tjänstemän för bygden:

”De finska församlingarna lida redan brist på presterskap . . . då finske prester icke finnas och icke någon av vordne eller blifvande prestkandidater vill åtaga sig att lära sig finska språket . . . I finska språket kunnige ämbetsmän skulle ock orten fordra, men hvarest skola de tagas, då de omförmälda svårigheterna (bristen på underv.anst., förf:s anm.) tillstänga all väg. Man kan då icke en gång hoppas för en framtid, att allt det bråk, hvarmed de i språket okunniga tjänstemän arbeta och den oreda och kostnader för allmogen, som här af förorsakas, skola upphöra. De finska socknarna måste löna ordentliga tingstolkar och Kronan tolkar vid rätten, hvilket skulle kunna undvikas, om förmedelst utvidgad undervisningsanstalt i orten tillfälle skulle beredas för ortens infödingar att fortkomma ett stycke på studiernas väg och sådane civile ämbetsmän af dessa kunde med tiden bildas”.

Som synes var motiveringen alldeles i sin ordning. Den behjärtansvärda omtanke om allmogens bästa, som man varit mån om att framföra, glömdes av vederbörande tyvärr bort, sedan skolfrågan förts i hamn. I sitt yttrande över framställningen framhöll även K. B. i Norrbottens län behovet av en lärdomsskola i gränsorten ”för danandet derstädes af skickliga ämnen till blifvande prestmän, Domare och kronobetjente, de der oundgängeligen behöfde nödig underbyggnad i Finska språket”.

Den 13 juni 1839 biföll kungl. maj:t framställningen angående utökningen av lärarkåren med en ny Collega men avslog yrkandet på förändringen av apologistskolan till lärdomsskola.

Motiveringens huvudargument synes emellertid skolans inspektor, rektor och collegium ha glömt bort, ty den 20 jan. 1840 skriver biskop Franzén till vederbörande följande: ”Jag saknar den undervisning i Finska språket, som var ett hufvudsakligt ändamål för skolans utvidgning. Vad jag i det avseende önskar, visar medföljande pro memoria”. Denna promemoria lyder som följer:

”Då det till det afseende, som vid denna skolas inrättning gjordes på finska gossars behof af undervisning i svenska språket, vid hennes utvidgning genom en tredje klass det ändamål tillkom, att äfven svenska gossar finge lära sig finska språket för att med tiden kunna användas såsom prester

och tjänstemän vid de finska församlingar, som ännu höra till Sverige, så åligger det den i finskan kunnige läraren att till bägge ändamålen verka, i det han iakttaget följande, tillsvidare gifna föreskrift:

- 1:o. de finska ynglingarna böra undervisas, icke blott i svensk språklära, utan ock i finsk samt öfvas i en god innanläsning av sitt eget modersmål, och i dess rättskrifning;
- 2:o. åt svenska ynglingar, som åstunda att lära sig finska, skall tillfälle der till lämnas, såväl genom tydning af någon tjenlig finsk bok, som genom undervisning i finska språkläran . . .;
- 3:o. denna undervisning, ehuru den sker endast af den finske läraren, bör sträcka sig till alla tre klasserna, utan att nödvändigt behöfva begynnas i den första. Om någon, som redan är i rektors klass, då först vill lära sig finskan, bör det honom ej förmenas;
- 4:o. timmarna för denna undervisning må af inspektor och rektor efter behofvet bestämmas.
- 5:o. . . . .

Vederbörande fick alltså fr. o. m. vårteminen 1940 foga sig i eforus' order. Att det emellertid icke skedde av god och fri vilja visar det faktum, att promemorians uttryckliga föreskrift, att undervisning i finska skulle ”sträcka sig till alla tre klasserna” nonchalerades i fortsättningen och infördes endast i lägsta klassen, vilken efter apologistskolans förändring till lägre lärdomsskola 1846 blev apologistklass och gick under den i elevernas och föräldrarnas uppfattning något ringaktande benämningen ”Finska klassen”. Men så snart biskop Franzén, som mest ivrat för finska språkets tillvaratagande vid utbildningen av tjänstemän för de finsktalande församlingarna, dött 1847, passade vederbörande på att omedelbart utrensa finska språket även från apologistklassens arbetsordning. Undervisningen hade förresten aldrig bedrivits på allvar trots biskopens promemoria och trots ordalydelsen i kungl. brev 1828, 1839 och 1845. Tydligt var initiativtagarnas rörande omsorg om befolkningens bästa i deras motivering för en lärdomsskola icke allvarligt menad.

Så snart lärdomsskolan kommit i verksamhet, likriktades den med andra motsvarande undervisningsanstalter i riket. Allt sedan biskop Franzéns fränfalle tillämpades bestämmelserna ang. inträdesfordringarna i strid med dennes tolkning rigoröst, och därmed var den finsktalande befolkningens barn uteslutna från läroverket. Ty någon folkskola fanns ännu ej och den läsfärdighet, som barnen kunde få, meddelades i hemmen av de finsktalande föräldrarna — där detta nu skedde. Frågan om finska språket, som legat biskop

Franzén varmt om hjärtat, lade skolans lokala ledning — väl med domkapitlets tillstånd — på hyllan, där den fick vila ett helt sekel, då finska språket på ecklesiastikminister J. A. Engbergs initiativ infördes som ett valfritt ämne i gymnasiet.

Följande data från läroverkets vidare historia kan nämnas. 1856 blev lärdomsskolan ett 4-klassigt elementarläroverk och 1878 ett 5-klassigt sådant. Vid 1905 års läroverksreform organiserades Haparanda elementarläroverk som en 6-klassig samrealskola, varvid den sedan 1881 existerande privata flickskolan upphörde. I enlighet med 1928 års läroverksreform blev realskolan åter 5-klassig. På initiativ av haparandaborna och bygdens befolkning och med motive-ring om behovet av finsktalande ämbets- och tjänstemän för de finsktalande områdena utvidgades realskolan år 1935 till ett högre allmänt läroverk. De första studenterna utexaminerades den 14/5 1938.

Läroverkets historia från dess början in på 1900-talet berör ytterst litet den finsktalande befolkningens bildningsintressen. Under hela den tid, tills den svenskspråkiga undervisningen i folkskolan började verka, finner man endast i undantagsfall enstaka barn till finsktalande föräldrar i stadens omedelbara närhet som elever vid skolan. Från hela älvdalen uppåt finner man knappt några sådana. Skolan var en tjänstemännens, borgerskapets och de enstaka svensktalande inflyttades skola. Läroverkets ringa betydelse för allmogenbarnens vidare skolutbildning framgår redan av elevfrekvensen. Enligt rektor *Lundequists* uppgifter hade jämlikt läroverkets matrikel från 1833 till 1905, alltså under 72 år, inskrivits endast 789 elever, vilket utgör i medeltal och år c:a 11 elever, av vilka en del var från Torneå. "Icke så få bevistade skolan blott en termin eller t. o. m. några veckor, då de 'tröttnade'."

Behovet av finsktalande tjänstemän för finnbygden, som alla framställningarna motiverats med, var det ej mera tal om. Att allmogen ibland kände sig besviken vittnar bl. a. allmogemännens på kommunalstämman i Nedertorneå den 26/7 1868 gjorda underdåniga framställning till kungl. maj:t att finskkunniga tjänstemän måtte utnämnas i de finsktalande församlingarna, så att allmogen kunde komma i kontakt med dem utan tolk, som de själva fick bekosta. Vid denna tid gjorde även den finsktalande befolkningen i Finland anspråk på att få allmogens språk godkänt som förhand-

lingsspråk vid domstolar och administrationen. Nedertorneåbornas framställning var dock ej påverkad därifrån, för vad som skedde utanför Tornedalen var för dem fullständigt obekant, då varken tidningar eller andra kommunikationsmedel förmedlade hit nyheter utifrån världen. Resultatet av allmogemännens framställning blev emellertid förordningen den 21/5 1869, jämlikt vilken förordnades, att finskkunnighet skulle räknas som merit vid sökande av tjänstemannabefattningar i finnbygden. Under 70-talet synes förordningen kommit att tillämpas. Men när försvenskningens arbetet under 80-talet bryter in, glömde man bort hela lagen, och myndigheterna föredrog ofta personer utan kunskap i finska språket, när det gällde att förordna präster, domare, lärare och andra tjänsteinnehavare i finnbygden. När denna förordning på nytt grävdes fram av ecklesiastikminister J. A. Engberg 1930 och förnyades, var det knappt någon i finnbygden, som kände till att 1869 års förordning verkligen existerade. Som av det anförda framgår, kom läroverket i Haparanda fram till sekelskiftet ej att spela någon viktigare roll vid utbildande av tjänstemän för finnbygden — åttn. ej större roll än vilket läroverk som helst inom vårt land.

Beträffande andra högre undervisningsanstalter i finnbygden är ej mycket att orda. Med undantag av småskoleseminariet i Haparanda, som började sin verksamhet 1875, och elementarläroverket därstädes fanns före 1940-talet här inga andra undervisningsanstalter, som byggde på folkskolekursen. Malmberget och Kiruna hade givetvis sin högre folkskola och kommunal mellanskola. Högre folkskolor inom Tornedalen inrättades i Övertorneå 1946, i Pajala 1947 och i Korpilombolo 1949. Folkhögskolan i Matarengi hade ju sin egen uppgift i försvenskningens tjänst och utförde i början av 1900-talet en gagnande verksamhet i arbetet för utbredande av kunskap i riksspråket bland den mognare ungdomen. Den fick också ofta tjäna som ett slags preparandkurs för dem, som försökte att vinna inträde vid seminarierna.

LITTERATURFÖRTECKNING

- Ahnlund, Nils, Bygde sten (Oljoberget och Ladugårdsgärde, 1924).
 — Rannsakingen om stiftgränserna i Norrbotten (Hist. tidskr. 1920).
 Airas, Kaarlo, Kirkollista elämää ja hengellisiä liikkeitä Tornionjokilaakson alaosilla 1675—1809, 1931.
 — Vuosisata elämänliikettä Tornionjokilaaksossa. Kirkollista elämää ja hengellisiä liikkeitä vv. 1809—1900, 1941.
 Airila, Martti, Äännehistoriallinen tutkimus Tornion murteesta, 1912.
 — Pohjois Skandinavian suomalaiset (Oma maa, IV).
 — Mistä Tornion ja Muonion jokialueiden suomalainen asutus on peräisin? (Aika 1908).
 Andersson, G., Tornedalens församlingsbildningar (Norrbotten 1954).
 Anthoni, Erik, De västerbottniska områdenas förening med Finland (Hist. tidskr. f. Finland 1922).
 Arkiv för nordisk filologi 1896.
 Bergbom, J., Jukkasjärvi kyrkby (Tidskr. Tornedalen 1937).
 Bergqvist, O., Från Luleå stifts finnbygd (Fr. Bygd o. Vildmark 1925).
 — Den s. k. Norrbottensfrågan (Kristen Gemenskap 1929).
 — Förslag till omorganisation av Lapps-koleväsendet, 1909 (Kyrkohist. årskr. 1910).
 — Om missionen bland Kaitumlapparna under 1700-talet (Kyrklig tidskr., 3, 1897).
 Betänkande och förslag rörande folkskoleväsendet i de finsktalande delarna av Norrbottens län, 1921.
 Boström, H. J., Anders Hellant. Kaksisatavuotias muisto 1717—1917, 1918.
 Bromé, Janrik, Nasa, en ödebygdshistoria och saga (Sv. turistför. årskr. 1911).
 Bruhn, Karl, Uppfostran hos de nordiska nomaderna, 1935.
 Bucht, Henning, Där svenskt och finskt mötas, 1923.
 Bygdén, Leonard, Hernösands stifts herdaminne, I—IV, 1926.
 Bylund, Erik, Kolonisering av Pite lappmark t. o. m. 1867 (Geografica 1956).
 Collinder, Björn, Lapparna, deras kultur och arbetsliv, 1932.
 — Finskt i nordliga Sverige (Norrl. tidskr. 1957).
 Dahlbom, F., Den svenska folkskolans kristendomsundervisning 1842—1919, 1927.
 Danielsson, J. R., Suomen sota ja sotilaat vuosina 1808—1809.

- Direktionens öfver Lappmarkens eckl-verk riksdagsrelation 1769 (Kyrkohist. årsb. 1912).
 Edquist, Märta, Lars Levi Laestadius, 1922.
 Eklund, J. E., Lannavaara Lundberg, 1935.
 — August Lundberg i Lannavaara, en ödemarksprofet, 1931.
 Enevald, N., Sverige och Finnmarken, 1920.
 Englund, J. A., Bidrag till Norrbottens läns historia, 1905.
 Eriksson, Sven, Karl XV.
 E. W. B., Anteckningar om Lappmarken särskildt med hänseende till kristendomens införande därstädes (Sv. hist. tidskr. 1891, hft 3).
 Fellman, I., Handlingar och uppsatser angående finska Lappmarken och Lapparne, I—IV, 1910—1915.
 Fellman, J., Anteckningar under min vistelse i Lappmarken, 1906.
 Folkräkningen 1930 (Sv. off.stat.).
 Folkskolinspektörernas berättelser om folkskolorna i riket 1863—1902.
 Forsström, Johan Erik, Dagbok över min resa i Norrland och Finnmarken 1800 (Norrlands städer o. Lapplandsbygd).
 Från Bygd och Vildmark i Lappland och Västerbotten (Luleå stifts årsbok, årg. till 1900).
 Gottlund, C. A., Dagbok öfver dess resor på Finnskogarna år 1817, 1931.
 Gottlunds, C. A. och J. Boethii brev om Finnmarkerna i Dalarna och Bergslagen, 1928.
 Gothe, Richard, Hassela-Finnarna, 1942.
 — Medelpads Finnmarker 1945.
 Grape, Erik, Beskrifning öfver Enontekis Soken i Torne Lappmark (Ve-
 tenskapsak. handl. 1803—1804).
 Grape, Isak, Svenska lappmarkens herdaminne, 1853.
 Grape, Zacharias, Öfversigt af culturens tillstånd i Norrland under cathol-
 ska tidehvarfvat, 1851.
 Grapenson, J., Gellivare sockens tidigare historia, 1942.
 Grundström, H., Minnesskrift till folkskolans 100-årsjubileum i Jokk-
 mork 1942.
 — Anm. till Anta Pirak, 1933.
 O. Haapaniemi, Kort historik över skolväsendet i Pajala socken (Ur folk-
 underv. hist. i Torne o. Kalix älvdalar, 1942).
 Hall, B. Rud., Ur den kyrkliga folkdisciplinens historia (Årsb. i sv. und.
 hist. 1926—1927).
 — Rudbeckii kyrkodisciplin (Årsb. i sv. und. hist. 1927).
 — Folkpedagogiska stiftstatuter (Årsb. i sv. und. hist. 1938).
 — Johannes Rudbeckius dagbok (Årsb. i sv. und. hist. 1938).
 — Sveriges allmänna läroverksstadgor (Årsb. i sv. und. hist. 1921—
 1927).
 — Sveriges allmänna folkskolestadgor 1842—1921 (Årsb. i sv. und.
 hist. 1924).

- Lankasterskolan av olika förf. (Årsb. i sv. und. hist. 1922).
 — diverse uppsatser i samma skriftserie.
 Haller, E., Svenska kyrkans mission i Lappmarken under frihetstiden, 1896.
 Handlingar rörande prästmötet i Luleå 1927.
 Haparandabladet div. artiklar 1900.
 Hasselberg, Carl J. A., Norrländskt fromhetsliv på sjuttonhundratalet, 1919.
 — Under polstjärnan, 1935.
 Hautala, Kustaa, Piirteitä Oulun oppikouluista 1822—1843 (Koulu ja meneisyys 1938).
 Havas, Väinö, Laestadiolaisuuden historia pääpiirteissään, 1927.
 Hellström, Paul, Norrlands jordbruk, 1917.
 Hollander, A. G., Svenska undervisningsväsendets historia i sitt sammanhang med odlingens allmänna utveckling, I, 1884.
 Holte, Gustav, Ur Hietaniemi sockens skolhistoria (Ur folkunderv. hist. i Torne och Kalix älddalar 1842—1942).
 Hoppe, Gunnar, Den äldsta fasta bosättningen i Norrbottens lappmarker (Geografica 1944).
 — Ett blad ur Lappmarkens kolonisationshistoria (Norrboten 1945).
 Hornberg, H., Minnen från ofredsåren 1808—1809 (Norrboten 1925).
 Hülphers, Abr., Samlingar till Beskrifning öfver Norrland. Lappmarken och Westerbotten 1789.
 Högbom, G., Norrland, 1906.
 Högström, Pehr, Beskrifning öfver till Sveriges krona lydande Lappmarker, 1747.
 Höjer, M., Konungariket Sverige. En topografisk-statistisk beskrifning, III, 1883.
 Itkonen, Erkki, Olaus Sirman kotiseudusta ja kielestä (Virittäjä 1940).
 Jaakkola, Jalmari, Pirkkalaisliikkeen synty, 1922.
 — Suomen varhaishistoria, 1956.
 Juntti, Oskar, Skolväsendets utveckling inom Nedertorneå församling (Ur folkunderv. hist. i Torne och Kalix älddalar 1842—1942).
 Kyrkohistorisk tidskrift 1912.
 Kyrö, John, Kort historik över skolväsendet i Pajala socken efter 1842 (Ur folkunderv. hist. i Torne och Kalix älddalar 1842—1942).
 Laitinen, A., Muistoja Lapin kristillisyydestä, 1918.
 Lapinprofeeta Pekka Raattamaa, Haparandanlehti i febr. och aug. 1952.
 Liakka, N., Tornion ala-alkeiskoulusta 1870-luvulta (Koulu ja meneisyys 1935).
 Lindell, Aug., Bidrag till historien om Norrbottens bebyggande, 1900.
 Lindeqvist, K. O., Isovihan aikana Suomessa.
 Lindfors, G. W., Karl Gustav sockens historia 1543—1934, 1941.
 Lindholm, P. A. m. fl., Västerbotten 1930.
 Linnaeus, Carl, Lapplands resa 1734, 1957.

- Lundborg, H., Rasförhållanden och folksammansättning inom länet (Norrboten I, 1921).
 Ljung, Aug., Några drag ur Jukkasjärvi skolhistoria, 1942 (otryckt).
 — Karesuando—Enontekis (Norrboten 1948).
 Lundeqvist, Olof, Allmänna läroverket i Haparanda. En återblick med anledning av dess 100-åriga tillvaro 1833—1933, 1933.
 Luukko, Armas, Pohjois—Pohjanmaan ja Lapin kesikaika ja 1500-luku, 1954.
 Laestadius, Lars Levi, Crapula mundi i övers. på finska i K. Castréns arbete om L. L. Laestadius).
 Laestadius, Petrus, Journalen öfver missionsresor i Lappmarken 1828—1832, 1833.
 — brev till Wieselgren 18/6 1859.
 Lönnborg, Sven, Finnmarkerna i mellersta Skandinavien (Ymer 1902).
 Miettinen, Martti, Laestadiolainen heräysliike, I—II, 1942.
 Mörtberg, Matti, Undervisningsväsendet i den finskspråkiga delen av Norrbotten (Ergo 1936, UNT 11—12 jan. 1932).
 Niurenius, Olaus, Lappland eller Beskrifning öfver den nordiska trakt, som Lapparne bebo i de aflägsnaste av Skandien eller Sverge (övers. i Tidskr. f. landsm. för. 1905).
 Nordberg, Albert, En gammal Norrbottensbygd. Anteckningar till Luleå sockens historia, I—II, 1927—1928.
 Nordberg, Erik, Arjeplogs lappskola 1955 (ÅSU 89—90).
 Nordenstreng, R., Europas raser och folkslag, 1926.
 — De nordiska folken ur rassynpunkt (Nordisk gemenskap 1940).
 Nordisk familjebok div. artiklar.
 Nordisk tidskrift vissa årgångar.
 Nordlander, Joh., Den finska invandringen i Gestrikland, 1910.
 — Om birkarlarna (Hist. tidskr. 1906—1907).
 — Norrländskt skolliv, 1918.
 — Norrländska samlingar, hft 6—11, 1933.
 Norrbotten, Norrbottens läns hembygdsföreningens årsbok 1921—1959).
 Norrbotten, utg. av Norrbottens läns jubileumsutställningsbestyrelse 1921.
 Norrländsk tidskrift div. artiklar.
 Nylund, Sven, Vår folkskola, 1924.
 Nyman, Entusiasterna i Tornedalen (Fr. Bygd och Vildmark 1923).
 Odencrantz, R., Haparanda stad 100 år, 1945.
 Ojansuu, Heikki, Äännehistoriallisia lisiä Suomen murteiden tuntemiseen (Suomen kirj. seura XLVI, 1915).
 Oma maa, Tiedokirja kodeille, I—VI, 1920—1925.
 Paulaharju, Samuli, Torniolaiselämää 1800-luvun keskivaiheilla (Tornio 1621—1921).
 — Takalappia, 1927.
 — Lapin muisteluksia, 1922.
 Perälä, Väinö, Tiedoja Tornion koulusta vv 1608—1782, 1916.

- Tiedoja Tornion koulusta vv 1782—1800, 1917.
 — Tiedoja Tornion koulusta vv 1800—1876, 1922.
 Pettersson, A., Finnmarkerna i södra Ångermanland och norra Medelpad, 1906.
 Peterz, Berta, Kort historik över skolväsendet inom Korpilombolo skoldistrikt (Ur folkunderv. hist. i Torne och Kalix älddalar 1842—1942).
 Pietilä, Antti, Piirteidä Pohjonmaan kirkollisista ja seurakuntallisista oloista noin v:st 1650 vuoteen 1721, 1903.
 Pirak, Anta, En nomad och hans liv, 1933.
 Qvennerstedt, Axel, I Torneå och Umeå 1808—1809, I—II, 1901, 1903.
 Rheen, Samuel, En kort relation om Lapparnas Lefverne och Sedher (Tidskr. f. landsmålsför. 1898).
 Rosberg, J. E., Lappi, 1911.
 Rosén, Sven, Rapporten och brev angående den herrnhutiska rörelsen i Sverige (Kyrkohist. årskr. 1912).
 Ruong, Israel, Nomadskolorna i Sverige (Samisk Selskaps årsb. 1951—1952).
 Rydberg, Karl, Kort historik över skolväsendet i Övertorneå socken (Ur folkundervisn. hist. i Torne och Kalix älddalar 1842—1942).
 Sandström, Emil, Bidrag till Nedertorneå—Haparanda sockens historia (Norrbotten 1927).
 — I tvåspråkig bygd, 1936.
 Snell, William, m. fl. Ur folkundervisningens historia i Torne- och Kalix-älddalar 1842—1942, 1942.
 Suolahti, Gunnar, Vähän maamme kieliloista 1700-luvulla (Aika 1908).
 — Suomen papisto 1600- ja 1700-luvulla, 1919. (övers. 1927).
 Stat. årsbok för Sverige.
 Svanljung, K., Österbottens pedagogier och trivialskolor, 1895.
 Svenonius, Fredr., Drag ur Norrbottens geografi (Norrbotten 1921).
 Svensk off. statistik. Folkundervisningen.
 Svensson, Ossian, Tornedalens lantmanna- och folkhögskola, 1924.
 Söderberg, Bruno, Drag ur skolväsendets utveckling i Tärenö skoldistrikt (Ur folkunderv. hist. i Torne och Kalix älddalar 1842—1942).
 Tawe, Wilhelm, Jukkasjärvi kyrka och bygd 350 år, 1958.
 Tenerz, Hugo, Lärarutbildning för finnbygdens folkskola (Ur folkundervisningens historia i Torne och Kalix älddalar 1842—1942, 1942).
 — Kort historik över statens småskoleseminarium i Haparanda 1875—1925 (Årsber. 1924/25).
 — Namnen i Tornedalen under 1500-, 1600- och 1700-talen (Norrbotten 1960).
 Tigerstedt, Örnulf, Skott i överkant, 1934.
 Tigerström, Harald, Bibeln på lapska (Norrbotten 1950/51).
 Tomasson, Torkel, Historisk översikt av folkundervisningen bland samer (Samefolkets tidning, 1921, nr 14—16).
 Tornedalen, tidskr. utg. av Tornedalens krets av JUF, 1935—1945.

- Tornio 1621—1921, Minneskrift 1921.
 Tornaeus, Johannes, Berättelse om Lappmarckerna och deras tillstånd 1672 (Tidskr. f. landsmålsför. 1901).
 Torpson, N., Svenska folkundervisningens utveckling från reformations-tiden till 1842, 1888.
 Tresk, Olof, Kartor över Kemi & Torne lappmarker 1642 och 1643, utg. och tillägn. K. B. Wiklund 1928.
 Tuderus, Gabriel, En kort Underrättelse om The Östherbothnische Lappar, som under Kiemi gebiet lyda (Tidskr. f. landsmålsför. 1910).
 Wahl, J., Lapparne og den lapske mission.
 Wahlberg, Erik, Kommentarer till Keksins laulu (Norrbotten 1955).
 Westergren, O., Tjugo år i Norrbotten, 1925.
 Westeson, Hj., Ödemarksprofetens lärjungar, 1922.
 Westling, G. Gottfr., Huvuddragen av den svenska folkundervisningens historia, 1900.
 Wiberg, Albert, Carl Ulric Broocman, 1950 (Årsb. i sv. underv. hist.).
 Widmark, P. H., Berättelse innefattande ekonomiska och statistiska upplysningar om Norrbottens län, 1860.
 Wiklund, K. B., De första lapska böckerna (Nordisk tidskr. f. bok- o. biblioteksväsen IX).
 — Nationaliteterna i Norrland (Nordisk tidskr. 1895).
 — Finska språkets nuvarande utbredning i Värmland och Grua finnskog (Ymer 1902).
 — Om de svenska lapparnas undervisning i äldsta tid, 1922.
 — Språken i Sverige (Ymer 1914).
 — Rounala kyrka, 1916.
 — talrika artiklar i "Västerbottens län", 1930.
 — Om de svenska lapparnas skolundervisning i äldsta tid, 1922.
 Vilkkuna, Kustaa, Pohjonmaan papiston lohikymmenykset (Suomen kirkkohist. seuran vuosikirja 37—38).
 Wuolikainen, Laila, Historik över skolväsendet i Karl Gustavs socken (Ur folkunderv. hist. i Torne och Kalix älddalar, 1942).
 de Vylder, Ludvig, Tornedalen, dess land och folk, 1904.
 Zetterstedt, J. W., Resa genom Sweriges och Norrrikes Lappmarker år 1821, 1822.

ARKIVALIER OCH OTRYCKTA HANDLINGAR

- Domböcker, Norrbottens läns, 1723—1900 i Riksarkivet.
 Domkapitlets i Härnösand protokoll 1768—1890 i Härnösands landsarkiv.
 Domkapitlets i Härnösand protokoll 1891—1900 i Domkapitlets arkiv.
 Domkapitlets årsberättelser ang. Eckl. verket i Lappmarken under 1800-talet.

Domkapitlets i Härnösand konceptböcker.
 Handlingar ang. Torne pedagogi i Torneå stads arkiv.
 Konsistoriets i Härnösand skrivelser till Kanslikollegiet 1698—1800 i Riksarkivet.
 Kyrkostämmoprotokoll i Nedertorneå, Karl Gustav, Hietaniemi, Övertorneå och Pajala till 1900.
 Kyrkostämmoprotokoll i Alatornio efter 1809.
 Skolrådsprotokoll i Nedertorneå, Karl Gustav, Övertorneå och Pajala församlingar till 1900.
 Sockenstämmoprotokoll i Nedertorneå, Karl Gustav, Övertorneå och Pajala församlingar till 1900.
 Visitationsprotokoll och prästerskapets ämbetsberättelser i Nedertorneå, Karl Gustav, Hietaniemi, Övertorneå, Korpilombolo, Pajala, Tärendö, Gällivare, Jukkasjärvi, Karesuando till 1900 i Härnösands landsarkiv.
 Privata brev med upplysningar från enskilda personer.

Adalbert av Bremen 66
 Adlerberg N. 285
 Adlercreutz, K. A. 39
 Ahnlund, Nils 17, 18
 Andersson, G. 50, 60
 Ahlfort, D. 378
 Airas, Kaarlo 28, 30, 31, 38, 39, 44, 54, 64
 Airila, Martti 14
 Alanus, Claudius 97
 Alenius, Anders 139
 Alexander I 285
 Alexander II 285
 Alexander III 285
 Alstadius, O. D. 253
 Alstadius, O. J. D. 253
 Anthoni, J. R. 40, 41
 Andreae, Nicolaus 74, 89
 Apelqvist, C. G. F. 224
 Antman, Salomon 43, 55, 63, 169, 380, 382
 Asp, K. E. 361

 Bergbom, J., 150
 Bergdahl, J. 343
 Bergman, Israel 193, 195, 205
 Berlin, Hugo 378
 Bergqvist, Olof 12, 13, 140, 302, 311, 323, 341
 Bergström, Erik 90
 Björn, Joan Eric 164
 Boström, H. J. 168
 Bromé, Janrik 87
 Bruncrona, G. A. 144
 Brunius, F. F. 378
 Brunnus, Erik 31, 36, 127
 Bucht, Isak Wilhelm 206, 207, 215

PERSONREGISTER

(siffr. anger sid.)

— Henning 43
 — Gustaf Wilhelm 232, 272, 372
 — Henrik 49, 50, 185, 197
 — P. 121
 Bureus, A. 72
 Burman, Erik 47
 Bygdén, Leonard 16, 21, 23, 47, 49, 50, 61, 165, 198, 201, 206, 214, 217, 221
 Bylund, Erik 19
 Bäfwer, Nils 212

 Canuti, Andreas 74
 Carlsson, F. F. 208, 209, 262
 Castrén, Karl Arvid 44
 — Matias 39, 40, 42
 Chydenius, Anders 117
 Collinder, Björn 14, 128
 Cronborg, Magnus 166

 Dahlbom, F. 250
 Degerman, ? 215

 Elingius, Georg Chr. 160, 161
 Engberg, J. A. 384
 Edqvist, Märta 250
 Eklund, J. E. 240
 Enewald, Nils 68
 Engelmark, Fredrik 62, 256
 — Lars 120
 Englund, J. A. 19, 20
 Eriksson, Sven 310, 311
 Eurenus, Jacob Jacobi 165, 169
 Erwast, Isaac 119, 121
 E. W. B., sign. 77

 Fellman, Isak 22, 23, 71, 72, 90—94, 96—100, 102, 103, 106—109, 110,

- 112—119, 121, 122, 124—128, 130, 136, 148, 155, 160
 — Jacob 70, 113, 114, 130
 Fjellner, Anders 157
 Fjellstedt, Peter 256
 Fjellström, Per 97, 112, 129, 147
 Fors, Salomon 211
 Fougst, Abr. Johan 30, 31, 164
 — Henrik 30
 — Johannes Abr. 164
 Forbus, Henrik 30, 31, 33, 117
 — Laurentius, 99, 117
 — Zacharias 99, 116, 117, 121
 Forsberg, H. 112
 Forsström, Johan Erik 79, 165
 Franzén, Frans Mikael 46, 48, 58, 63, 380, 381, 384
 Funck, J. 129
- Ganander, Henrich 109, 115
 Gezelius, Johannes 33, 34, 171
 Gothe, Richard 11
 Gottlund, C. A. 11
 Graan, Johan 79
 — Olaus 92
 Granberg, Sigvardus 87
 Grape, Arendt 60
 — C. J. 222, 245, 247, 251—254, 318
 — Erik 156
 — Isac Salomon 164
 — Isak (Piteå) 77, 78
 — Isak, kyrkovård, 205
 — Jacob Joh. 169
 — Isaac 42, 53, 54, 55, 72
 — Johan Arndt 160
 — Per Olof 224, 278, 288, 298, 303, 304, 312, 321, 322, 335, 343, 346, 348, 352, 362, 370
 — Theodor 194
 — Zacharias, folksk. insp., 211, 230, 261, 262, 264, 267—271, 370
 — Zacharias (kyrkoh.) 62, 144, 156
 Grapenson, Jöran 143, 146, 149, 227
 Grubb, Nils 78
- Grundström, Harald 77, 80, 136, 137, 138, 139, 147
 Gustav Vasa 67, 69
 Gustaf III 47, 86
 Gustav II Adolf 74, 89, 164
 Gyllengrip, G. 105
- Haapaniemi, O. 63
 Hackzell, A. 105, 114, 121
 — Wilhelm 205
 Hall, B. Rud. 32, 33, 169
 Haller, E. 67, 73, 78, 89, 103, 128, 131, 134, 148
 Halsius Hans 160, 161, 163
 Hasselberg, Carl J. A. 12, 53, 54, 55, 247
 Hautala, Kusta 178
 Havas, Väinö 87, 246, 247
 Hedén, Joh. P. 378
 Heiden, F. 285
 Hellander, A. 118, 119, 121
 Hellant, Anders 106, 115, 168
 Hellberg, Salomon 210, 211
 Hellström, Paul 98
 Helsing, Joh. Erici 61
 Hermelin, Samuel Gustaf 147
 H. K. H. Prinsessan Eugenia 233
 Holmgren, C. J. 194
 Holmström, Eric 144
 Holte, Gustaf 215, 216
 Hoppe, Gunnar 19
 Hornberg, H. 39
 Huhtasaari, Johan 250
 Hülphers, Abr. 57, 151, 187
 Häggman, Eric 169
 Höjer, Magnus 61, 151, 159
 Högman, D. E. 126
 Högström, Per 95, 103—105, 108—111, 114, 118—122, 124, 137, 147
- Isaksson, Isak 233
 Itkonen, Erkki 96
- Jaakkola, Jalmari 14, 16
 Johan III 67, 89

- Johansson, Abraham 232
 — Martin 309, 319, 329, 337, 338, 341, 356
 — Isak 231, 272, 289, 293
 Junelius, Johan 121
 Jonzon, Bengt 131
 Juhonpieti, Erkki-Antti 63, 234, 244, 246, 253, 254
 Juntti, Oskar 338
 Juusten, Paul 33
- Kangas, Isak 254
 Kankoinen, Moses 253, 254
 Karl IX 67, 68, 150, 162
 Karl XI 23, 89
 Karl XII 286
 Karl XV 307
 Karnell, Bertil 303
 Kempe, Joh. 151
 Keyser, G. Th. 247
 Kiörning, Olof 122, 164
 Koskinen, Yrjö 285
 Kruse, Hans 76, 92
 Kyrö, John 223, 252, 354, 356
- Laestadius, Carl Joh. 193, 223
 — Euk 141
 — Johan 231, 237, 272, 277
 — K. 378
 — Lars Levi 62, 63, 86, 101, 141, 158, 187, 221, 222, 233, 234, 238, 243, 249, 254—257, 305, 306, 361
 — Petrus 102, 106, 141, 144, 149, 236, 241, 242
 Laitinen, Aatu 240, 259
 Liakka, N. 177
 Landgren, Lars 219, 225, 228, 237, 301, 309, 319, 337, 342, 344, 361, 373
 Lidström, Frans Wilh. 233, 265, 271
 Lindbäck, Emil 374
 Lindeqvist, K. O. 168
 Liljebäck, Oskar 272, 372, 373
 Lindell, Aug. 16
 Lindfors, C. W. 49, 198
 Lindholm, P. A. 74, 79
- Lindstedt, Ingemar 152, 156, 157
 Lindström, Herman 223
 von Linné, Carl 9
 Ljung, Aug. 86, 153, 156, 229, 232
 Lundberg, August 239
 Lundblad, A. V. 212
 Lundeqvist, Olof F. E. 379, 380, 384
 Luther, Martin 47
 Luukko, Armas 15, 16, 20
 Lönnberg, Anders E. 165, 169, 176
 Lönnborg, Sven 11
- Malmerfelt, Olof 78, 107, 119
 Martelius, O. 378
 Martin, P. U. 194
 Miettinen, Martti 88, 242, 252, 255
 Michael, kap. i Torneå, 67
 Montell, Abraham 206
 Mörtberg, E. 379
 — Greta Sofia 220
 — Johanna 232
 — Matti 12, 302
 — Pehr Anders 219
 Mörner, Stellan 22
- Naimakka, Heikki 250
 Nilsson, Hemming, ärkebiskop, 66
 Nicolaus I 285
 Noraeus, Israel O. 164
 Norberg, Albert 16
 Nordberg, Erik 74, 132, 135, 137, 138, 139, 144, 237
 Nordenstam, Anders 261
 Nordensteng, Rolf 13
 Nordlander, Joh. 11, 162—164, 166
 Nordin, K. G. 46
 Nylund, Sven 190, 206
 Nyman, Johan Anton 53, 232, 241, 371
 — Peter Anton 343
 — Nyström, J. E. 370
- Ojansuu, H. 15
 Outinen, Herman 212
- Palmgren, Pehr 157
 Paulaharju, Samuli 142, 177

- Paulini, Laurentius 74
 Perälä, Väinö 163, 169
 Pekkala, Robert 212
 Perttu, J. 213, 361
 Peterz, Berta 215, 216
 Pettersson, A. 11
 Pietilä, Antti 34
 Pirak, Anta 144, 376
 Plantin, Nicolaus 102
 Powel, biskop i Åbo, 71
- Raattamaa, Johan 63, 234, 244—247,
 252, 361
 — Petter 63, 244, 245, 250, 253, 256,
 258, 259, 361
 R. A. M., sign. 34
 Ragvaldus, dominus 21
 Rangius, Laurentius 129
 Rechartt, Martin 169
 Renhorn, Sven O. 164
 Renner, Alf 29
 Reuterdahl, Henrik 189
 Rheen, Samuel 73, 74, 112
 Rosén, Sven 52
 Rosenius, Anders 261
 Rothovius, Isak 33
 Rozelius, Olaus Th. 164
 Rudbeckius, Johannes 33
 Rudenschöld, Torsten 260
 Rundgren, C. H. 312
 Ruong, Israel 131, 149
 Ruosteranta, J. 253
 Ruthberg, J. J. 369
 Rydberg, Karl 207, 208, 344
 Rydman, Gustaf 31
- Sandberg, Olof 127
 Sandman, Hans 164
 Sandqvist, Nils Petter 205
 Sandström, Emil 194
 Sjöding, A. 205, 272
 Skytte, Johan 74
 Snell, William 187, 260, 261, 262, 271,
 344, 361
 Snellman, Carl Emanuel 223
- Sirma, Olof 78, 90, 96
 Solberg, G. A. 362
 Sortelius, A. M. 227
 — A. Fr. 321
 Staffan, Hälsinglands apostel, 66
 Stecksén, Johan 165
 Stenborg, Carl Mikael 217, 342
 — Erik Anders 201
 — Per Lorens 251, 257
 Sternel, Nic. 95
 Steuchius, Matthias 76, 77, 92
 Sund, Olaus A. 164
 Sunder, Johan 166
 Suolahti, Gunnar 25, 179
 Svanberg, Jöns 169
 Svanljung, K. 163, 169, 173, 176
 Svartengren, T. H. 378
 Svensson, Ossian 12
 Söderberg, Bruno 361
- Tawe, Wilhelm 151, 152, 156, 158,
 237, 238
 Tenerz, Hugo 15, 268, 313, 371
 Thurenius, Petrus 90
 Tigerstedt, Örnulf 41
 Tornaeus, Johannes 21, 67, 72, 73, 90,
 98
 — Isak 205
 — Nicolaus (Nils) J. 164
 Tornberg, Johan 117
 — Henrik 62
 — Salomon 159
 Tornström, H. P. 121
 Tresk, Olof 106
 Tuderus, Gabriel 22, 67, 72, 73
- Ulfsson, Jacob 16, 20
 Ulenius, Joh. Edv. 169
- Wanhainen, W. L. 13, 15, 16
 Wanhatalo, Isak 216
 Wahlberg, Erik 14
 Wallin, Ivar Johan 381
 — Johan Petter 215, 217, 272, 273,
 304, 316, 347

- Wegelius, Johannes J. 155, 164
 — H. 116, 126
 Wennberg, Jöns 198, 200, 203
 — J. A. 203
 — J. B. 203
 Westergren, Otto 146
 Westerlund, G. 227
 Westeson, Hjalmar 246, 361
 Westling, B. Gottfr. 27
 Wickman (Wikman), Anders 54, 55,
 62, 221
 Widmark, P. H. 286, 310, 311
- Wieselgren, P., 238
 Wijkström, Johan 58, 184
 Viklund, Nils 48, 53, 55, 59
 — K. B. 11, 13, 66, 69, 74, 75 131
 Vikman, Mina 212
 Vikström, Erik Olof G. 220
 Wikström, Hans Wilh. 210, 218, 220
 — Carl Gustaf 59, 217, 276
 Vilkuuna, Kustaa 18
 Wuolikainen, Laila 201
 de Vylder, Ludvig 6

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

	Sid.
Förord	3
I. Norrbottens finnbygd	5
II. Kyrkans vård om folkupplysningen under 1500- och 1600-talen	20
III. Folkupplysningen inom den egentliga finnbygden 1700—1842	26
1. Nedertorneå församling före 1809	28
2. De kyrkliga förhållandena i nedre Tornedalen från tiden för finska kriget till 1842	39
3. Karl Gustavs församling	47
4. Övertorneå församling	50
5. Pajala församling	60
IV. Lappmarkens folkupplysningsfråga	65
1. Folkupplysningsarbetet i lappmarken före 1700- talet	66
2. Det religiösa och sedliga tillståndet i lappmar- ken under 1700-talet	78
V. Samernas språkfråga under 1700-talet	89
1. Myndigheterna och lappska språket i södra lapp- marken	89
2. Språkförhållandena i de norra lappmarkerna ..	95
3. Sameallmogens inställning till finskspråkig un- dervisning	103
4. Kyrkomyndigheternas ingripanden i språkfrågan	111
VI. Lappskolor under 1700-talet och början av 1800- talet	132
VII. Lappbygdens församlingar 1700—1842	145
1. Gällivare församling	146
2. Jukkasjärvi församling	150
3. Karesuando församling	158
VIII. Torneå pedagogi	162
IX. Folkskolan i finnbygden under grundläggningstiden	181
X. Den finskspråkiga folkskolan i finnbygden 1842— 1882	191
1. Nedertorneå församling	191
2. Karl Gustavs församling	197
3. Övertorneå-Hietaniemi församling	203
4. Korpilombolo församling	214
5. Hietaniemi församling efter 1869	217
6. Pajala församling	221
7. Lappbygdens församlingar	226
XI. Samebarnens undervisning 1842—1900	236
XII. De laestadianska missionsskolorna	242
XIII. Allmän översikt över folkskoleväsendets utveckling i finnbygden under perioden 1842—1882	260
XIV. Olika slag av folk- och småskolor	282
XV. Den svenskspråkiga undervisningens tröskelperiod	285
1. Folkskolan i finnbygden 1882—1886	285
2. Svenska språket införes som läroämne i finn- bygdens folkskola	296
XVI. Den helsvenska finnbygdsskolans grundläggnings- period	301
1. Perioden 1887—1892: Statsskolor inrättas	301
2. Folkskoleväsendets tillstånd i finnbygden 1892	313
3. Perioden 1893—1898	322
XVII. Allmogens inställning till finska språkets avskaffan- de och helsvenska undervisningens införande i folk- skolan	336
1. Nedertorneå församling	337

2. Karl Gustavs församling	340
3. Hietaniemi församling	342
4. Övertorneå församling	343
5. Pajala församling	354
6. Tärendö församling	360
XVIII. Lappmarksförsamlingarna	364
XIX. Lärarutbildningen för finnbygdens folkskola	368
1. Seminarium för de finsktalande skolorna	369
2. Seminarium för lappbygdens skola	376
XX. Högre undervisningsanstalter i finnbygden	379
Litteratur- och källförteckning	386
Personregister	393
Innehållsförteckning	398